

Ábrahám Barna

Megmaradni vagy beolvadni?

A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében

Ábrahám Barna

Megmaradni vagy beolvadni?

A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében

KALLIGRAM
2016

A kézirat elkészítését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány ösztöndíja, a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma alkotói támogatása és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé

Realizované s finančnou podporou úradu vlády Slovenskej republiky –
program Kultúra národnostných menšín 2015

Készült a Szlovák Köztársaság Kormányhivatalának támogatásával –
Nemzeti Kisebbségek Kultúrája program, 2015

Copyright © Ábrahám Barna, 2015
ISBN 978-80-8101-911-1

Tartalom

Előszó	9
Bevezető	13
A magyar–szlovák történeti terminológia alapkérdései.....	13
A vizsgálat földrajzi és időhatárai.....	25
A források.....	25
I. A szlovák polgárosodás útjai a hosszú 19. században	35
Az agrárnépesség.....	36
Az iparosok, kereskedők.....	43
A szlovák ipari vállalkozások.....	47
A szlovák bankok.....	49
A szlovák burzsoázia.....	57
A nemzethű szlovák értelmiség – a nemzeti kultúra intézményei.....	61
A lojális szlovák értelmiség.....	74
II. A társadalom	81
A nemzet gazdasága.....	81
A társadalmi kohézió kérdései.....	102
<i>Homogén szlovák etnikai térség képe</i>	102
<i>A teljes szlovák társadalomszerkezet gondolata</i>	119
<i>A társadalmi kohézió általános kérdései</i>	121
<i>A magyar gondolkodók szlovákságképe</i>	125
<i>A lojális szlovák nemzetkép</i>	129
<i>A nemzethű személyek magyar és lojális szlovák megítélése</i>	131
<i>Az elnemzetlenedés általános problémája</i>	136
<i>A szlovák ajkú nemesség kérdése</i>	146
<i>A parasztság – erények és fogyatékoságok</i>	160
<i>A munkáskérdés nemzethű tükrében</i>	171
<i>Az intelligencia a kor kihívásai előtt</i>	174
<i>Egyház és társadalom</i>	184
<i>Iskola és társadalom</i>	215
<i>Család és nemzet</i>	237

III. A polgárosodás színterei	261
A polgárosuló szlovák falu képe.....	261
Város és szlovák modernizáció.....	265
<i>A város a szlovák gondolkodásban</i>	265
<i>A nemzeti központ kérdése</i>	266
<i>A szlovák Budapest</i>	271
<i>Szlovák kolónia Bécsben</i>	278
<i>A kisváros képe a szlovák gondolkodásban</i>	280
<i>Példaértékű felföldi kisvárosok</i>	282
<i>Szlovák mezővárosi népesség az Alföldön</i>	288
 Irodalom	 295
 Resumé	
Zostať sebou alebo splynúť?	317

Ritának és gyermekeimnek

Előszó

E kötet célja a szlovák polgárosodás első időszakának megrajzolása. A 19. századi Magyarország politika- és gazdaságtörténete viszonylag földolgozott téma a hazai történetírásban, ám ez kevésbé mondható el a társadalomtörténet problémáival kapcsolatban. Még kevésbé az ország lakosságának majdnem felét jelentő nem magyar népek múltjának kutatásáról. Míg az ún. nemzetiségi kérdés, az egyes népek politikai mozgalmai és a kormányzat magyarosító rendelkezései témakörében nagy számú forráskiadvány, tanulmány és monográfia látott napvilágot, egyéb kérdések (pl. az életmód, a társadalmi mobilitás etnikai vonatkozásai vagy éppen a természetes asszimiláció folyamata) iránt napjainkban is csekély érdeklődés mutatkozik.

Jómagam átfogó jelleggel, a korabeli sajtó, brosúra- és szépirodalom vizsgálatán keresztül, valamint a szlovák és magyar szakirodalmat hasznosítva kívánom a szlovák gazdasági-társadalmi fejlődést, tágabb összefüggésben pedig a nemzetépítés eredményeit vázolni egy meghatározó időszakban, a hosszú 19. század második felében. A problémák természetéből adódóan nehéz volna szigorú időhatárokat kijelölni, lényegében az 1860-as évektől az első világháborúig vizsgálom az egyes kérdéseket. A Bach-rendszer bukása a szlovákság számára is lehetővé tette a politikai aktivizálódást (hírlap indítása Pest-Budán, nemzeti gyűlés szervezése, autonómiaprogram elfogadása Turócszentmártonban), gazdasági és kulturális egyesületek szervezését (kiemelkedő eseményként az össznemzeti közművelődési egyesület, a Matica slovenská alapítását, három szlovák tannyelvű középiskola felállítását), s megnyíltak a közösségépítés, a társadalmi élet terei. A hetvenes évek derekán e négy kulturális intézményt ugyan a kormányzat megszüntette, s az e téren egyre türelmetlenebbé váló magyarosító közszellem a további építkezést nagymértékben gátolta, ám a gazdasági gyarapodást a kormányzat nem tudta ellehetetleníteni (bár a szervezetek bejegyzésének halogatásával, működési engedély megtagadásával támaszthatott akadályokat), s itt szabadabban érkezhettek a cseh tőke és szakértelem. Eközben elkötelezett helyi közösségek, a sajtó, az irodalmi élet és a néhány központi jelentőségű egyesület (Živena nőegylet, Szlovák Múzeumi Társulat) a nyilvánosság terein is fenntartották az anyanyelv használatát és a szlovák nemzeti szellemet. A társadalmi differenciálódás és a szélesedő szellemi horizontok (nyugati típusú polgári demokrata vagy éppen radikális értékrend, a keresztényszocializmus, illetve

politikai katolicizmus s ugyanúgy a szociáldemokrácia megjelenése – valamint annak ciszlajtániai előretörése –, a cseh nemzetépítés vívmányai és az erősödő cseh-szlovák egységmozgalom, a nyugat-európai modern tömegtársadalmak és a százazreknek megélhetést nyújtó Egyesült Államok működése) a kilencvenes évek derekára az eliten belül törésvonalakat hoztak létre. Föllendült a szövetkezeti mozgalom, sőt a politikában is tényezővé vált az agrárdemokrácia, gyarapodtak a pénzintézetek, a sokszínű közéleti sajtó és a szépirodalom reflektált a nagyvilág, az ország és a szlovákság előtt álló kihívásokra és napi problémákra. A parasztság, az iparos- és kereskedőréteg mindennapjaiban is jelentkezett az ország felemás módon átalakuló valósága, s ha az agrárjellegű szlovák etnikumon belül szerkezetváltásra nem is került sor, számos helyen a termelési kultúra előrelépése, valamint az ipari munkásság számbeli gyarapodása érzékeltette a hazai kapitalizmus térnyerését.

A kérdéskör átfogó bemutatása a hetvenes években megindult magyar modernizáció- és polgárosodáskutatáshoz kíván hozzájárulni. A hazai kutatók (Hanák Péter, Bácskai Vera, Vörös Károly, Kövér György, Tóth Zoltán, Halmos Károly, Gyáni Gábor stb.) inkább Budapesttel és a mai országterület településeivel foglalkoznak. Jómagam korábban összefoglaltam a hazai románok polgárosodásának fő problémáit (*Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében*. 2004). Kétséggkívül előrelépést jelentenek a Frisnyák Sándor által szerkesztett *A Felvidék történeti földrajza* (1998) című kötet tanulmányai (Zsámboki László, Veres László, Vuics Tibor, Antal Zoltán ipartörténeti írásai, Beluszky Pál és Gál Zoltán tanulmánya a Felvidék városhálózatáról, pénzintézeti funkcióiról), ám kifejezetten a szlovákok gazdasági-társadalmi változásaival ezidáig csupán néhány hazai kutató foglalkozott. A szlovák kutatók munkái 1989 előtt a tisztán gazdaságtörténeti megközelítés mellett inkább csak a parasztság és a munkásosztály vizsgálatára korlátozód(hat)ott. A mai középnemzedék, Roman Holec, Dušan Škvarna, Elena Mannová, Peter Macho stb. írásai tehát az utóbbi évek irányzatát, új hangsúlyait jelzik, amennyiben az életmód, a társadalmi élet, a helyi társadalmak, a nyilvánosság, a normák és a mentalitás problémáira összpontosítanak, s előtérbe kerülnek bennük a családi viszonyok, ill. a nőkérdés, s amikor a szerzők megmaradnak a nemzetfejlődés „hagyományos” kérdéseinél, akkor sem ideológiai s teleologikus alapról teszik azt, hanem a nemzettudatot – magát a nemzetet – az elit által formált konstrukcióként, nemzetépítő folyamat eredményeként értelmezik.

A fenti eredményekre építve szándékozom magam is meghaladni a hagyományos politikaközpontú, tehát szükségszerűen konfliktuskeltő tárgyválasztást. Az országos, illetve a szlovák politikai gondolkodás, a napi politika csak a társadalmi-ideológiai folyamatok háttereként jelenik meg. A megvalósult vagy csak meghirdetett tágabb szlovák célokat, illetve konkrét intézményeket tényleges vagy célzott társadalmi szerepük szerint – hatékonyságuktól függetlenül, de azt

jelezve –, tehát nem leltárszerűen tárgyalom. A társadalomtörténeti súlypontnak megfelelően kevesebb teret kapnak a gazdasági s többet a társadalmi, kulturális vívmányok, illetve célkitűzések, ideológiák. Ily módon a magyarországi keretet és a magyar–szlovák együttélés kölcsönhatásait vagy éppen konfliktusait egyaránt szem előtt tartva kívánom vizsgálni azt az ívet, melynek mentén egyrészt kialakult egy szűk s azon belül is megosztott, de egészében anyagilag konszolidált, a helyzetének megfelelő, átlagos hazai életszínvonalon élő, ugyanakkor nemzetileg elkötelezett szlovák réteg, másrészt a polgári életmód és értékrend egyes elemei előnyösebb helyzetű régiókban a parasztság körében is gyökeret vertek.

Bevezető

A szlovák modernizáció részletproblémáinak vizsgálata előtt nem kerülhetjük meg az alapkérdések tisztázását, a szóhasználat, illetve a fogalmak értelmezése során fölmerülő problémák nevesítését, a vizsgálat tér- és időbeli határait, a források ismertetését.

A magyar–szlovák történeti terminológia alapkérdései

A magyar közönség számára alapvető probléma a nemzeti terület és társadalom korabeli és mai szlovák fölfogása, a sok évszázada zajló történeti vitákban mindig központi szerepet kapott és kap a terminológia kérdése, a másik fél szóhasználatának elvetése. Lássuk először is a közös ország megnevezését!

Az egykori közös ország magyarul *Magyarország*, azaz a mai fül számára 'a magyarok országa'. Máshogy nem használatos, pedig az 1918 előtti, főleg a modern nemzettudatot megelőző korokra nézve félrevezető, elkendőzi az ország nyelvi tarkaságát, s akaratlanul is kisajátítja a magyarság számára a kilencszáz éves közös örökséget. E negatív konnotációval, elítélő szándékkal ez a magyar kifejezés gyakran meg is jelent a dualizmus kori szlovák szövegekben. A mindennapi magyar nyelvhasználat viszont szükségét érzi, hogy megkülönböztesse a multietnikus országot és a Trianon utáni, többé-kevésbé homogén nemzetállamot. Így lett az egykori *Hungaria* a nem szaknyelvi gyakorlatban *történelmi Magyarország*, vérmérséklettől függően *Nagy-Magyarország*, a szűkebb határok közé szorult államból pedig *trianoni Magyarország*, elutasító felhanggal *Csonka-Magyarország*. Mindez nem változtat azon, hogy magát az alaptagot differenciálatlanul használjuk – mert a nyelv nem tesz mást lehetővé – az államalapítástól (sőt már a római uralom vagy a törzsi államok korától) máig terjedő történelmünkre. Szlovák részről ezt meg is érti többek között Richard Marsina, aki óvja kollégáit attól, hogy önkényesen beavatkozzanak a magyar szerzők szóhasználatába: „a szlovákok a 19. század második felétől és a szlovák historiográfia is egészen napjainkig tulajdonképpen helytelenül jár el, amikor a szlovákban kialakult gyakorlat szerint a magyarból történő fordításokban különbséget tesz *Uhorsko* (*Uhor*) és *Maďarsko* (*Maďar*) között, mert az ilyen fordításmegoldással tulajdonképpen nem azt adja vissza, amit egy magyar ember ért e megnevezés alatt, ha-

nem annak szlovák értelmezését.”¹ Szlovákul viszont 1918-ig csak a *Hungariából* származtatott *Uhorsko* (a régi szövegekben *Uhry* vagy *Uhersko*) használható. Tartalma az idők folyamán egyneműbbé vált. Mint Peter Ratkoš leszögezte, „a szlovákok tudatában a 11. századtól Magyarország kétféle értelmezése élt: szűkebb, etnikai értelemben (*Uhri*) és tágabb, állami értelemben vett Magyarország (*Uhry*), mely utóbbinak a keretébe tartoztak ők maguk is.” A szerző néhány okleveles adattal azt kívánta bizonyítani, hogy a középkori források latin országneve is etnikai tartalmú volt, a magyar etnikai területet jelölte. E szerint az 1075-ben keletkezett garamszentbenedeki oklevél az adományozott Tisza menti birtokokról azt írja, hogy azok *in Hungaria* (‘Magyarföldön’) fekszenek, egy 1331-ben, erdővita kapcsán keletkezett szepeshelyi tanúsítvány pedig a Gölnic patak déli partszakaszát a következőképpen jelöli: *versus Hungariam* (‘Magyarföld felé’). Egy 1341. évi határjárás jegyzőkönyv a Szepességből *versus Hungariam* haladó utat emleget. Egy 1511-ben kelt levélben szerepel, hogy Morvaországból lehet utazni „*in Sclavoniam ad Carpatum montem, quam etiam in Hungariam*” (‘Szlavóniába/Szlovákiára a Kárpátokhoz, mint ahogyan Magyarföldre is’).²

Az újkortól azonban az *Uhorsko* már etnikailag semleges kifejezés, a *Maďarsko* pedig a Trianon utáni országunkat jelöli. Szlovák forrásainkban viszont többször megjelenik az *Uhorsko* szűkebb ‘Magyarország’ értelmezése, kisajátítva ezzel a közös hazát és annak múltját. Az *Uhorsko–Maďarsko* kettősség, pontosabban annak értelmezése a magyar és a szlovák történelemszemlélet közelítésének, az őszinte párbeszédnek alapvető akadálya. Magam a továbbiakban – Käfer István gyakorlatát követve – a *Magyarhon* alakot fogom használni. A ma már idegenül csengő kifejezés még a dualizmus időszakában is érvényes alternatíva, a korabeli magyar nyelvhasználók beleéreztek az ország multietnikus jellegét, és ezt a kifejezést nem terhelték ideológiai-politikai pengeváltások.

Ugyanilyen zavaró elem a magyar–szlovák diskurzusban, hogy a régió megnevezésére a szlovák nyelv a *Slovensko* (‘Szlovákföld’/‘Szlovákia’) szót használja, vetíti vissza. A probléma elsősorban nem nyelvészeti jellegű. Annak ellenére – vagy éppen annak következtében –, hogy a Magyar(honi) Királyság fennállása alatt a szlovákok nem különültek el sem közigazgatásilag, sem egyházszervezetileg, államhatár meghúzására pedig csak 1919/20-ban került sor – és nem etnikai alapon –, a szlovák gondolkodásban régen kialakult valamiféle területi különállás, autonómia fölmutatásának szándéka, lényegében minden korszakba visszavetítve. Mint Dušan Kováč leszögezi, „a szlovák történetírásban már hosszabb idő óta állandósult Szlovákia történetének tárgya: ez a mai szlovák territórium története a szlovák etnikum történetével kombinálva. Ez az elv mutatkozott legeredményesebbnek a szlovák társadalom fejlődésének megismeréséhez.”³ Az általam

¹ Marsina 2008: 16.

² Ratkoš 1969: 14–15, ill. uő. 1972, 104–105.

³ Kováč 2001: 5.

vizsgált korszak, a 19. század forrásaiban szinte mindig a *Slovensko* alakot találjuk, mely egyszerre jelentette a szlovák etnikumot, nyelvet, kultúrát és magát a területet, általában a Tátrától a Dunáig, illetve Dévénytől Zemplénig.

A két történelemszemlélet közötti alapvető nézetkülönbséget Richard Marsina az alábbi szavakkal ragadja meg: „Szlovákia és a szlovákság önálló és hangsúlyozott elnevezésével szemben a múltban leggyakrabban (néhány, netán számos) magyar történésznek vannak ellenvetései. Tagadják a *Szlovákia*, *szlovák* fogalom használatának jogosságát, tulajdonképpen egészen 1918-ig, egyszerűen azért, mert addig ilyen politikai-adminisztratív egység nem létezett. [...] A *Szlovákia* ('szlovákok lakta terület') elnevezés lehetőségének kizárása 1918 előtt történelmietlen és helytelen. Az ilyen követelés hangsúlyozása általában szándékos és bizonyos célokat követ, nem (az ún.) történelmi igazságot és jogosságot. Már a középkortól gyakori egy (rendszerint kisebb) terület elnevezése nem az állami hovatartozás, hanem a terület lakói szerint. A szlováklakta terület külön elnevezésével is találkozunk, főként német nyelven, már a 15. század első negyedétől. Ugyanígy a ma létező államok minden történelmi szintézisben mai nevükön nevezik magukat, és kronológiailag olyan részeik is vannak, amelyekben olyan korokról van szó, amikor azon a területen még nem az illető terület későbbi és mai hegemoniagyakorlóinak elődei laktak. Teljesen természetesen beszélnek például Belgium történetéről (a legrégibb időktől), pedig Belgium államként csak 1830-ban jött létre.”⁴

A területi elv uralma azonban szükségszerűen súlyos terminológiai problémák forrása. Pavol Horváth még mértéktartóan foglalta össze a régió szerepét: „A magyarhoni síkság török megszállása után a magyarhoni állam súlypontja a mai Szlovákia területére tevődött át. [...] Szlovákia ezáltal a maga gazdasági, társadalmi, sőt kulturális életével több mint százötven éven keresztül képviselte a magyarhoni államot. Ennek Szlovákia lakosságára nézve voltak pozitív oldalai is.”⁵ Egyértelműen szlovák államban, szlovák–török országhatárban gondolkodik viszont olyan népszerűsítő kiadvány, mint a Szlovákia a félhold árnyékában (*Slovensko v tieni polmesiaca*).⁶ Milan S. Ďurica nagy port fölvert kronológiája kimondatlanul is szlovák államot lát a Thököly Imre által egyesített területben: „Majdnem egész Szlovákiát birtokolta, és hatalmát a szlovák nemesekre és a szlovák népre alapozta. Ezért a magyarok *szlovák királynak* [kiemelés tőlem – Á. B.] nevezték.” Néhány évvel később járván, ezzel a meglepő tétellel találkozunk: „1704-ben II. Rákóczi Ferenc Szlovákia ura lett, és végül formálisan is kikiáltotta a szlovák államot (*Tótság, Tót impérium*).”⁷ Dušan Kováč ehhez képest

⁴ Marsina 2008: 16.

⁵ Horváth 1972: 7.

⁶ Kopčan–Krajčovičová 1983.

⁷ Ďurica 1996: 58, 61.

visszafogottan, de szintén az elkülönült fejlődést emeli ki: „A 18. század elejéig a mai Szlovákia területe politikailag elkülönült Magyarország egyéb területeitől, és szoros együttműködésben fejlődött a Habsburg Birodalom többi részével – az osztrák tartományokkal és a cseh korona tartományaival.”⁸ Igen problémásak a Szlovákia hadtörténete (*Vojenské dejiny Slovenska*) kötetei. Eleve kérdés, van-e hadtörténete egy olyan államnak, amely 1939-ig, majd 1993-ig nem létezett. Az első kötet bevezetője tételesen is kimondja, hogy a szlovákok (az 1939–1945 közötti korszak kivételével) mindig az ő területüket magában foglaló, nagyobb államalakulatok hadseregében szolgáltak. Az első három kötet korszakhatárai – 1526, 1711, ill. 1914 – olyan események dátumai, amelyek a mai Szlovákia területével nincsenek összefüggésben. A harmadik kötet korszakmegjelölése viszont hadtörténeti szempontból alkalmatlan: „A hadügy az újkori szlovák nemzet formálódásának időszakában.” A könyv olyan megállapításai, mint „aránylag gyenge magyarhoni hadsereg, amelyben szlovákiai egységek is harcoltak”; „fegyvergyártás Magyarországon és Szlovákiában” (ahol a mai országnév, *Maďarsko* még egyértelműbben jelzi az olvasónak, hogy két különálló országról van szó)⁹ nem értelmezhetők.

Jómagam e kötetben a *Szlovákföld* alakot fogom használni.

A szlovák tudományosságnak a föntiekből következő általános gyakorlata, hogy föltünteti a mai határokat a megelőző korokat ábrázoló térképeken. A magyar tudományosság ezzel szemben minden esetben az adott kor államhatárait jelöli. Megemlítendő végül, hogy a szlovák történeti gondolkodás a királyság címerében is az északi régió önállóságának jelét látja. Peter Ratkoš a korábbi nézetre támaszkodva úgy véli, hogy a kettős kereszt heraldikailag a szlovák jellegű *felső részeket* (*partes superiores*) jelölte.¹⁰ A két tudományosság álláspontja között az érdemi különbség talán nem is az, hogy a címerpajzs bal fele vonatkoztatható-e a Duna fölötti régióra – hiszen az elterjedt magyar értelmezés is a Tátra, a Mátra és a Fáttra jelét látja a hármas halomban – hanem, hogy megalkotóiban és a későbbi korokban társult-e ehhez a régió önálló és főleg szlovák jellegének gondolata.

Az országnévre visszatérve, egyetlen magyar történész sem alkalmazza 1918 előtti időkre a *Szlovákia* megnevezést. Mint később látni fogjuk, a középkor óta föl-fölbukkantak a nagytáj etnikai jellegét kiemelő elnevezések (*Sclavonia*, *Tótország*, *tót vilájet*, *Tótság*, *tót impérium*), ezek azonban a korszakkal együtt eltűntek, a mai fül számára egyébként is sértően hangzanak, ráadásul zavart is kelthetnek, mert a középkorban a szárazföldi horvát területeket (*Szlavónia*) nevezték *Tótországnak*, a 18. században pedig a *Tótság* Vas vármegye vend lakta járásait jelölte.

⁸ Kováč 2001: 58.

⁹ Vojenské 1995–1996.

¹⁰ Ratkoš 1969: 15; Ďurica 1996: 23; Klein–Ruttikay–Marsina 1995: 103.

A mai magyar tudományosság elutasító álláspontját *A szlovák történelem lexikona* magyar fordítója is szem előtt tartotta: „A Lexikon azon fejezeteiben, illetve szócikkeiben, melyek a *történelmi Magyar Királysághoz* kötődnek, az eredeti szövegben szereplő *Slovensko* kifejezést a *mai Szlovákia területe* formában fordítottuk.” (kiemelések – Á. B.)¹¹ Ha ezzel a megoldással egyet is kell értenünk, nem vitatható, hogy az eljárás tükrözi a két történetírás egyelőre áthidalhatatlan szemléleti különbségét. Nyelvünk már tárgyalt, az újkori fejlődésből következő korlátait jelzi viszont ugyanitt a *történelmi Magyar Királyság* kifejezés, melynek, láttuk, mindkét jelzője problémás.

A terület megnevezésére a magyarban ma két, nem kevésbé problémás kifejezés használatos. A szakemberek többsége mellett a mindennapi nyelvhasználat is kizárólag a *Felvidéket* ismeri, sőt a szlovákiai magyarok is így nevezik szülőföldjüket (legfőképpen a két világháború között használták kényszerből a magyaros helyesírású *Szlovenszko* alakot). A *Felvidék* újkeletű, Kossuth használta először 1848-ban. Nála és a Csehszlovákia megalakulásáig terjedő időszakban ’hegyekkel, fennsíkokkal borított vidéket’, a zömmel nem magyar lakosságú magyashegyi régiót jelenti. Trianon után az egész elcsatolt északi régiót kezdte jelenteni (tehát a sík- és dombvidékeket is), *Északnyugati-/Északkeleti-Felvidék*, ez utóbbi a *Kárpátalja* megnevezés elterjedésével eltűnt. Az első bécsi döntés után a visszacsatolt déli sávot értik alatta (esetleg pontosítva: *visszatért Felvidék*), annak ismételt elcsatolása óta pedig újra az egész Szlovákiát jelenti (ma a Szlovákia útikönyveket is *felvidéki kalauzsként* reklámozzák). A név tehát mind természetföldrajzi, mind etnikai tartalmát tekintve többszöri jelentésváltozáson ment keresztül. Elsősorban viszont azért kellene kerülni, mert máig megterheli a magyar–szlovák viszonyt. Richard Marsina szavai még a nyitott történész véleményét fejezik ki: „Nézetük [a magyar közvéleményé – Á. B.] szerint Szlovákiáról 1918-ig csak mint »*Felvidékről*« lehet beszélni, tehát *Felső Magyarországról*. Földrajzi szempontból ez a megnevezés (megközelítően) helyes ugyan, mert Szlovákia területe geográfaiilag a Magyar(honi) Királyság északnyugati része volt. Köztudott azonban az is, hogy a *Felső Magyarország* elnevezés is fejlődött. A *Horné Uhorsko* (Felsőmagyarország) elnevezést csak a 19. század második felétől kezdték Szlovákia egészére érteni és alkalmazni, majd 1918 után rendkívül intenzíven, amikor azt akarták vele hangsúlyozni, hogy csak egy (eredeti) egész részéről van szó, amit erőszakkal és igazságtalanul elszakítottak a magyaroktól stb.” Marsina utal rá, hogy a magyarban az egész országra csak egy elnevezés létezik, s ezért „egy magyar számára *Felső Magyarország* nem Horné Uhorsko, hanem Horné Maďarsko, [...] s ennek már (lehetséges hogy) van etnikai tartalma (töltete) is. Ezért értelmezik és érzik a *Felvidék* megjelölést nemzeti területük részének, melyet elvesztettek. [...] A szlovákok azt hallják ki belőle, hogy hazájuk-

¹¹ Škvarna – Bartl – Čičaj – Kohutová – Letz – Segeš 2003: 7.

országuk egy nagyobb egész (Nagy-Magyarország) része csupán.”¹² A nemzeti emlékezet számára megalázó elem Grünwald Béla ilyen címen megjelent hírhedt röpirata (1878), s e névhez a dualizmus magyarosító politikája, valamint Szlovákia „megcsonkításának” korszaka, az 1938–1945 közötti időszak kötődik, annak minden egyéni és nemzeti sérelmével. Ma is zavaró számukra, hogy nemcsak a magyarországi közvélemény, de „saját magyarjaik” is a *Felvidéket* használják – a szlovákok ebben államiságuk tagadását érzik.

Párhuzamosan létezik mindkét nyelvben a *Felső-Magyarország* (*Horné Uhorsko*) elnevezés. Aba Amadé tartományuraságáig vezethető vissza (bár csak 1533-tól adatolható), hagyományos jelentése azonban szűkebb, a Szepes vármegye nyugati határát és a Tisza észak–déli folyását összekötő vonaltól keletre eső területet értették alatta, a kincstári, bányakamarai közigazgatásban Gömör, Borsod, Szepes, Abaúj és Torna vármegyét és a hét ottani királyi bányavárost jelentette. Az *Alsó-Magyarország* elnevezés ennek megfelelően Nyitra, Bars, Hont és Zólyom vármegyét jelölte bányavárosaikkal együtt. A törökellenes védekezést irányító két katonai közigazgatási egység neve ugyancsak *Alsó-*, illetve *Felső-Magyarországi Főkapitányság* (Kassa, illetve Érsekújvár, majd Lipótvár székhellyel). A 18. században a két kifejezés immár az ország egész (Erdély nélküli) területét lefedte, ennek megfelelően Alsó-Magyarország (Pozsonyból nézve) a *Dunáninnyi* és *Dunántúli*, míg Felső-Magyarország a *Tizáninnyi* és *Tizántúli* kerületből állt. A 19. században kezdi az egész északi – hegyvidéki – régiót jelölni, ilyen értelemben ír például Divald Kornél a *felső-magyarországi reneszánsz művészetéről*.

Véleményem szerint – ismét Käfer István gyakorlatát követve – a *Felföld* fogalom javasolt, nem idézet esetében ezt fogom követni. Régóta használatos, bár jelentése eredetileg tágabb: személynévként 1469-ben fölbukkan (*Paulus Felföldj*), igaz, ekkor még általában ’hegyes vidék’-et jelent. 1538-ban már a felföldi borok kapcsán említik, habár jó ideig még a Dunántúl kapcsolódó hegyvidékeire is vonatkozhatott. Nem fedi le a mai Szlovák Köztársaság területét, hanem csak a földrajzilag-történetileg egységben vizsgálható északi, hegyvidéki területet. Fő előnye azonban az, hogy nem terhelik zavaró, sértő mozzanatok, sem a magyar alakot, sem szlovák megfelelőjét (*Horná zem*, *Horniaky*).

Az általam vizsgált korszakban nem kerül előtérbe, ezért csak megemlítem, hogy Pozsony megnevezése ugyancsak alapvető filológiai és történelemértelmezési problémákat vet föl. Az első világháború végéig német többségű város hagyományos önelnevezése: *Pressburg*, magyar neve eredeti, azaz latin írott formában *Posonium*, beszélt nyelvi alakjában *Pozsony*. A humanizmus emellett görögül megalkotta a tudós *Istropolis* ’Dunaváros’ alakot. Hagyományos szlovák (cseh) alakja a németből eredeztethető *Prešpurk/Prešporok*, 1918-ig, így az általam használt forrásokban is ez a bevett névalak. A nemzetébresztő elit azonban szűk-

¹² Marsina 2008: 15–16.

ségét érezte, hogy saját nevet alkosson, amelynek alapjául Braslav, a Keleti Frank Királyság utolsó pannóniai katonai kormányzója szolgált, mivel tudott volt, hogy a pozsonyi várhegyen erősséget emeltetett (907: *Brezalauspurc*, *Braslavespurch*, 1052: *Preslawaspurch*, innen a német és a hagyományos cseh/szlovák elnevezés). Így kezdte el használni Ján Kollár a *Vratislava/Tatranská Vratislava* alakot (1830/1832-től), Pavol Jozef Šafáriknál ez *Brecislav*, *Břetislav*, Ludovít Štúr pedig 1841-től a *Břetislava nad Dunajom* alakot terjeszti, míg végül (1844) megállapodik a *Bratislava* mellett. Ez terjedt el a 19. századi elit gyakorlatában (*Bratislava* alakban), s lett a város hivatalos neve 1919-ben.¹³ Természetesen nem vitatható a szlovákság joga ehhez az újabb keletű elnevezéshez, hiszen számunkra is természetes a csak 1873 óta hivatalos *Budapest*. Elfogadhatatlan viszont a magyar tudományosság számára a szlovák gyakorlat, azaz a *Bratislava* visszavetítése az 1918 előtti korszakokba (mint ahogy korábbi időszakoknál csak a *Buda*, *Pest*, *Óbuda* használatos). Ilyen esetekben a *Prešpurk/Prešporok* alakot és melléknévi származékát (*prešporský*) kellene használni.¹⁴

A két tudományosság párbeszédének szintén akadály a történelmi családnevek helyesírása a szlovák történelmi irodalomban. A szlovák helyesírási szabályzat előírása szerint a magyarhoni történelmi, azaz nemesi családneveket a nemzeti ébredés előtti korok esetében mai szlovák helyesírással kell írni, tehát a fonetikus elv győz a hagyományörzés fölött: *Batán* (*Batthyány*), *Forgác* (*Forgách*), sőt számos esetben a szlovák szóképzés szabályai szerint át is írják őket: *Kapronczayból Koprivnický*, *Lazlofyból Lackovič*, *Napragiból* (*Napragy*) *Neporadský* stb.¹⁵ A folyamatos magyar tiltakozást ismerve *A szlovák történelem lexikonában* a fordító visszaállította az eredetiben szereplő alakokat: „A szlovák szövegben a magyar személynevek a szlovák helyesírási szabályok alapján szlovák átírásban tűnnek fel. Ezek a fordításban természetesen magyarul szerepelnek...” Általában látnunk kell azonban, hogy a bevett magyar alakok használata adott esetben elfedi az egyén szlovák voltát vagy legalábbis kettős kötődését: a *Timon Sámuel* (a szlovák tudományosságban *Samuel Timon*), *Bél Mátyás* (*Matej Bel*), *Kollár Ádám Ferenc* (*Adam František Kollár*), *Csaplovics János* (*Ján Čaplovič*) forma a magyar olvasót ugyanúgy megfosztja az etnikai dimenziótól, természetesenek tartván, hogy „magyarokról” van szó.

Az utóbbi időben több vezető szlovák történész hangot adott kételyeinek,¹⁶ műveikben a hagyományos alakokat használják, s alakult egy több szakma képviselőiből álló bizottság az egész átírási rendszer felülvizsgálatára.

¹³ Žigo 2008: 159–162.

¹⁴ A két névalak mai használatára lásd Kollai 2008.

¹⁵ Az eljárás indoklását, elveit lásd Horváth 1988. A főnti, valamint egyéb példákat hozza és értékeli a rendszert Käfer 1991b.

¹⁶ A legnagyobb vitát kiváltva: Kováč 2010.

Szem előtt kell tartanunk viszont, hogy a szlovákos alakok használata a családok bizonytalan identitása és a 20. századig kiforratlan helyesírás következtében a középkor óta bevett gyakorlat, s ez a kötetben szereplő források, többségében sajtócikkek esetében is ingadozik, de általában tükrözi, hogy a szlovák elit a felföldi nemességet a 19. század végéig a szlovákság részének tekintette.

Ugyancsak a filológián túlnövő, a történeti tudat és az identitás lényegét alkotó kérdés a régió szláv-szlovák lakosságának önmegnevezése. Nem kevesebb-ről van szó, mint a szlovák etnogenezis problémájáról, nevezetesen arról, hogy a mai szlovákság egyenes leszármazottja, folytatója-e a magyar honfoglalás előtti kárpát-medencei szlávságnak, vagy pedig középkori betelepülő csoportok kései ötvözete. A barokk szlavizmus megnyilatkozói egyrészt a területhez köthető ókori népeket (henétek, jazygok) a vélelmezett akkori szlováksággal azonosítják, másrészt folyamatosan szükségesnek érzik azon tétel cáfolatát, hogy a szlávokat a 'rabszolga' jelentésű latin *sclavus* szóval nevezték volna el az idegenek – ehelyett a *Slovák-Slovan* népnévet a *sláva*, azaz 'dicsőség' szóból vezetik le. Az etnikai folyamatosság elve – persze nem az ókor, hanem a Kr. u. 5. század óta tartó időszakra nézve – máig meghatározó a történetírásban, viszont a szlovák történészek egy része a szlávságból kiváló szűkebb identitás kialakulását immár a Magyar Királysághoz, mint elhatároló kerethez köti. Dušan Kováč szerint „*Szvatopluk népe maradékanak*» beilleszkedése az Árpádok magyar királyságába megteremtette a külső keretet ahhoz, hogy a szlávokból, akik valamikor Nagymorávia területén éltek, kialakuljanak az etnikai szlovákok.”¹⁷ Hasonlóképpen értékel Eduard Krekovič: „Csak a Nagymorva Birodalom szétesése után kezd lassan Szlovákia (jobban mondva, a nyugati része) lakóinál kifejlődni a morvaktól való különbözőség tudata, amit részben területünknek Magyarhonba tagolódása idézett elő.”¹⁸ Ján Steinhübel a nagymorva korszakra vonatkozóan nem tartja lehetségesnek, hogy a *slovien/sloven* népnévvé vált volna, utána viszont a Nyitra-vidék (*Nitriansko*), úgymond, éles kontrasztba került a nem szláv magyarokkal.¹⁹ A Magyar Királyság adott tehát új vagy új jelentésű nevet a szlovákoknak, az eredetileg minden szlávot jelölő *slovien/sloven/slovenin* – a latin szövegekben *sclavus* – a maguk, illetve morva, lengyel szomszédaik tudatában őrájuk szűkült. A szláv szomszédok korán tudatosították, hogy a magyarhoniak elkülönülő etnikumot alkotnak, s érthető, hogy a jelenleg is használatos etnonimum, a férfiakat jelölő *Slovák* szóalak is a prágai egyetemi nyelvhasználatban jelent meg valamikor a 15. század elején (a nőket máig az eredeti *Slovenka* jelöli). Innen jött be használata a Felföldre, elsőként Bártfán tűnik föl személynévként 1444-ben.

Mindezzel ellentétben a magyar írók, tudósok, nemzetiségpolitikusok a 19. században, illetve 1945 előtt még azt is kétségbe vonták, hogy a szlovákok vagy azok

¹⁷ Kováč 2001: 33.

¹⁸ Krekovič 2005: 23.

¹⁹ Steinhübel 2005: 27–28.

ősei már a kora középkorban itt éltek volna a Kárpát-medencében, sőt az ún. marxista korszak történészei sem fogadták el a morva–szlovák kontinuitás és a korai szlovák nemzetté válás gondolatát. Györffy György leszögezte, hogy „a mai Szlovákiát az eltérő folyóvidékek, főként a Duna és Tisza vízgyűjtő területe annyira széttagolják, hogy egységes etnikum kialakulásának előfeltétele, az egységes településterület nem volt meg. [...] Szlovák népről attól kezdve beszélhetünk, hogy etnikumukban kialakult a »mi–ők« tudat, pontosabban attól, hogy a Vág-vidéki szlávok egy népnek tekintették magukat az Ondava–Ung vidékiekkel.” Márpedig „az önálló etnikumot jelző *szlovák* népnévre a 15. századig nincs adat”²⁰. Kristó Gyula ugyancsak elveti a mai népnév középkori visszavetítését: „Szlovákokkal a szó mai értelmében a középkor folyamán nem számolhatunk. Olyan szláv népesség élt a 9–15. század között a Felvidéken, amely több összetevőből éppen korszakunk végére kezdett néppé válni.” 1444-ben jelenik meg először a *szlovák* népnév, 1512-ben pedig az északi régiót első ízben *Sclavonia* etnikai terminussal jelölték meg.²¹

A népesség magyar megnevezése éppen a dualizmus időszakában szintén elválasztó, sőt konfliktusgerjesztő kérdéssé vált. A *szlovák* a magyar nyelvben 1828-ban ugyan megjelenik, ám Trianonig, sőt a Horthy-korszakban is változatlanul a *tót* használatos. Személy-, illetve helynévként (*Tout*) már 1121-ből adathozható, népnévként (*Sclauus thot*) pedig 1405-ben bukkan föl. Ám egyrészt a 19. századig általában is jelölte a Kárpát-medencében talált népeket, melyek változatlanul a *slovene* névvel illették magukat, tehát a szlovákok mellett a szlavóniai kaj-horvátokat és a szlovéneket vagy vendeket (ez utóbbiakra még a 19. század első felében is használatos), másrészt a szlovák történészek általában a szó Vámbéry Ármín-féle származtatását fogadták el, mely szerint a kifejezés alapja a török-tatár *tat* ’alattvaló’, ’engedelmes’, ami nyilvánvalóan nem használt a két nép közti viszonyra. Helyes etimológiája egyébként a germán–balti nyelvek ’nép’, ’ország’ jelentésű szavával rokonítja, kialakulását Györffy György azal magyarázza, hogy az avar birodalom összeomlása (803) után új szláv népcsoportok nyomultak a feladott területekre, s így kötődött hozzájuk az általuk beolvasztott germán gepidák *teut* neve, lett Szlavónia (a mai Zágráb központú Horvátország) régi magyar neve *Tótország*.²²

Mivel a szlovákokat a magyar nyelv, a magyar közvélemény nem tudta másként nevezni, úgy gondolhatnánk, hogy a *tót* népnév nem volt átpolitizálható-átideologizálható, és nyilván az etnikum megosztására sem lehetett fölhasználni. Ezt a vélekedésünket azonban cáfolja a 19. század, főként a dualizmus gyakorlata. A névhasználatban bizonyos szempontból két ellentétes folyamatról beszélhe-

²⁰ Györffy 1982: 298–301.

²¹ Kristó 2003: 85–106.

²² Györffy 1982: 298–301. A kifejezés fejlődésének összefoglalása Wlachovský 2008.

tünk. Egyrészt bár az elnevezés 1918-ig általában nem pejoratív, már a 16. század óta kimutatható, majd a 19. században egyre gyakoribbá válik sértő használata. Szirmai Antal közli többek között az egykorú szólást: „Nagy dolog, hogy a’ Varga és a’ Tóth szégyenli az ő nevét.”²³ A reformkori elit körökben ez állandósul, majd évtizedekkel később Grünwald Béla hírhedt röpiratában olvashatjuk: ezen emberek alázatos tartása jelzi, hogy tudatában vannak, „nem valami dicső dolog tótnak lenni”²⁴. A név presztízsének süllyedése a korabeli szlovák irodalomban is megjelenik (pl. a magyarul szerepeltetett *tót kutya*, *tót istenit*, *tót nem ember* kifejezések Samo Tomášik egyik elbeszélésében). Karol Wlachovský azonban arra is figyelmeztet, hogy a tót a magyarban számos esetben elszakad az etnikumtól (pl. *tótágas*), amit a szlovákoknak is tudomásul kellene venniük.²⁵

Az 1870-es évektől az építő módon, nemzetiségpolitikai igénnyel megszólalók ezzel szemben élesen szembeállították a nép elsőprő többségét, azaz a pozitívan szemlélt *tótokat* és az ún. *pánszlávokat*, azaz a többé-kevésbé hazáruónak tekintett, öntudatos szlovákokat, a nemzeti mozgalom résztvevőit. Ezt még a nyitott, a szlovákok iránt megértő személyiségek is kötelezőnek érezték, gondoljunk Mikszáth Kálmán műveire: paraszti hőseit szeretettel, megértő humorral ábrázolja, míg a szlovák öntudatúakat gúnyosan kifigurázza (a Trnowszky testvérek a *Beszterce ostromában*). A két népnév szembeállítását a mára elfeledett költő-publicista, Gáspár Imre soraival érzékeltetném, aki elismeri, hogy a szlovákság jelent bizonyos veszélyt, ám hangsúlyozza, hogy nem maga a nép: „Épen a tót és pansláv fogalmát kell mindig elválasztani. Pansláv az a veszedelmes rajongó. [...] A tót az más. Ez a felföldi bércek, völgyek jó lelkű népe; szánt, vet, szemet éget; nyárban ellátogat az alföldre, segít aratni, kaszálni...”²⁶

Ezen túlmenően kísérlet történt magának a szlovákságnak a feldarabolására, a keletiek (Sáros, Zemplén) önálló nemzetté szervezésére is. Az öntudatosabb nyugati területektől elválasztó földrajzi akadályok, az ugyancsak elszigetelő, jelentős német tömbök és a magyar vagy magyarosodó dzsentrí vezető szerepe s nem utolsósorban a sajátos nyelvjárások következtében a régió eleve kimaradt a 19. századi nemzetépítésből. A népességnek kialakult a saját önelnevezése, a *Slovjak* (magyarosan *szlovják*). Ez az egykorú magyar szövegekben inkább *keleti tót* vagy *sárosi tót* alakban jelenik meg.²⁷

A *tót-pánszláv* kettősséggel a magyar elit ki akarta szakítani a szlovákságot a szlávok testéből, ami főként az orosz és a cseh kapcsolat elmetszését

²³ Szirmai 1807: 85, ahol egyéb gúnyos kifejezésekkel, szólásokkal találkozhatunk.

²⁴ Grünwald 1878: 29–30.

²⁵ Wlachovský 2008: 60.

²⁶ Gáspár 1879: 10–11.

²⁷ A fenti terminológiai problémák rövid összefoglalása Ábrahám 2008. A szlovják kérdés részletesebb kifejtése Ábrahám 2003.

jelentette. A befogadó eljárás, tehát az „arra érdemes” szlovákok terminológiai integrálása a politikai magyar nemzetbe a (*jó magyar*) *hazafi* minősítéssel történt, s általános használatát jelzi, hogy ezekben az évtizedekben a szlovák nemzetinek minősített szövegekben is megjelenik (*hazafik* ’hazafi’, *hazafictvo* ’hazafiság’, ritkán: *honfik*), persze pejoratív tartalommal. A hagyományos kifejezés – *vlastenec* – viszont e körökben kompromittálódott, a nemzetétől elforduló egyén legenyhébb jelzőjévé vált. E személyek elítélésére két erőteljesebb kifejezés vált inkább uralkodóvá. Az elfordulást, kiválást hangsúlyozó, de még passzív magatartást sejtető *odrodilec* vagy *renegát* (’elfajzott’), és az elhagyott közösség elleni aktív föllépést tartalmazó *maďarón*. Ez utóbbi kifejezést a horvát nemzeti mozgalom alkotta meg az 1840-es években a magyarpárti túrmezei kismemesség megbélyegzésére, a dualizmus kori szlovák használatban azonban már az identitás- és nyelvcsere elemével bővült. A főnti etimológiát is közlő Kiss Gy. Csaba fogalmazása szerint „a szlovák nemzetté válás korában azt a szlovákot nevezték magyarónnak, aki hűtlenné vált származásához, azonosult a magyar nemzeti ideológia céljaival, és közösséget vállalván a magyar hazával, szlovák anyanyelvét részben vagy egészben fölcserélte a magyarral. [...] A magyarón valamiképpen az *odrodilec* aktív változata, aki elől jár a magyar nyelv terjesztésében, a magyar nemzetállam gondolatának a népszerűsítésében.”²⁸

Peter Macho a *hazafifogalmat* elemezve (Svetozár Hurban Vajanský *Kotlín* című regényében) rámutat, hogy a felföldi régió helyi – kisvárosi – társadalmi két táborra oszlottak: „Az egyik csoportot a szlovák nemzeti tábor (*národovci*) alkotta, a másik csoportot pedig a hungarus-magyar és magyarofil, azaz a magyarosodó, másképpen *hazafias* tábor (*vlastenci*, *patrioti*) alkotta” – legalábbis a Vajanský-szövegekben, fehér-fekete szereposztásban.²⁹ Kiss Gy. Csaba a probléma bonyolult voltát hangsúlyozandó megjegyzi: „Önmagában már az is tanulságos, hogy a terminushoz mennyi magyarázó szinonimára van szüksége a szerzőnek, továbbá hogy mennyi nehézséget okoz lefordítani őket egy harmadik nyelvre. Ráadásul e kifejezések lényegében egymás fokozatai: Így az *odrodilec* szinte törvényszerűen magyarón lesz.”³⁰

A kép azonban nyilván nem volt ennyire egyszerű. Mint Halász Iván is hangsúlyozza, széles átmeneti sávot alkottak azok (ő budapesti példákat hoz), akik a magyar politikai nemzet, sőt általában a kormányzat hívei voltak, de nem tagadták meg gyökereiket, etnikumukat, sőt éppen szlovákságuk révén csinálhattak karriert, mint a nyelvet és a kultúrát jól ismerő, ugyanakkor megbízható

²⁸ Kiss Gy. 2005a: 127, 137.

²⁹ Macho 2007: 284.

³⁰ Kiss Gy. 2005a: 127–128, 137.

főpapok, államtitkárok, referensek, lapszerkesztők. A szerző rámutat, hogy az egyébként is átpolitizált, parttalanná vált *madarón* nem alkalmas e réteg megnevezésére, helyette a *lojális szlovákok* kifejezést javasolja, „azzal a kiegészítéssel, hogy itt nem csak a haza, hanem az uralkodó rendszer és annak ideológiája iránt lojális személyekről van szó, hiszen a Magyarországhoz lojális szlovákok fogalma sokkal tágabb is lehetett volna”³¹.

Ezek a negatív fogalmak állandó elemei a korabeli, nemzetinek minősített szövegeknek. Mindezek ellenpárja a nemzetinek minősített forrásokban majd ugyancsak lépten-nyomon megjelenő, lefordíthatatlan *národovec*, tehát az anyanyelvi közösségéhez hűséges szlovák, a rövidség kedvéért én a *nemzethű személy* alakot fogom használni.

A magyarság, ill. a magyar nyelv szlovák megnevezése a 19. század második felében, az országnévhez hasonlóan, esetleg jóhiszemű félreértések, de gyakrabban megtévesztő félremagyarázások eszközévé vált. A mai kifejezés a *Maďar*, *maďarský* alig két évszázados jelenség. Milan Majtán leszögezi, hogy a szlovákok a magyarokat hagyományosan a *Uhrin/Uher/Uhor* (pontosítanánk: a 12. századig *Ugrin/Uger/Ugor*) névvel illették (személynévként 1197-ből adatolható), a 18. század végéig, sőt számosan a 19. század derekáig ezzel és származékaival (*uherský/uhorský* 'hungarus') jelölték mind az ország összes lakosát, mind magukat a magyarokat. Az 1790-nel kezdődő magyar nyelvi mozgalom kényszerítette azután a szlovák literátusokat arra, hogy levonják a következtetést, és a magyarságot „kihasítsák” az ország lakosságán belül. Elsőként Juraj Fándly használta a szót (*Maďiar*) 1790-ben, ám lassan terjedt, Anton Bernolák monumentális szótára (*Slowár Slowenský, Česko-Latínsko-Nemecko-Uherský*, 1825–1827) sem népnévként, sem a nyelv megjelöléseként nem ismeri (ebben a hagyományos *Uher/Uherka*, illetve az *Uherčina/Uhrinčina* szerepel). A negyvenes években, a Štúr-iskola írásaiban tágabb és szűkebb jelentéssel többekévé szétválik az *Uhor* és a *Maďar*, ám az utóbbi jelentését a szerzőnek általában meg kell magyaráznia (1846: „tehát a magyarok, kiket a szláv népek uhroknak hívnak...”), ám az új alakok mellett még az 1871-es kiadású Loos-féle szótárban is ott van az *Uhor, uhorský, uhorčina*.³² Több forrásunkban szereplő „magyarón” próbálkozik majd ezen etnikailag semleges kifejezések szűkebb, 'magyar' magyarázatával, hogy „nemzeti” vitapartnereivel elfogadtassa a közös ország, történelem „elmagyarosítását”, ám e személyek erre határozott filológiai, egyben ideológiai választ kapnak. A kétféle kifejezés jelentése véglegesen csak a 19. század végén vált szét, s érvényes a mai szlovákban is, ami annak előnye, árnyaltsága a magyarral szemben.

³¹ Halász 2008: 151.

³² Majtán 2008: 43–49.

A vizsgálat földrajzi és időhatárai

A kötetben élénk táruló terület elsősorban *Szlovákföld*, azaz a szlovák etnikai többségű északi régió. Ahol területi elhatárolás szükséges (statisztikai adatok), ott a szakirodalom által szokásos módon, a legalább 20%-ban szlovák lakosságú 16 vármegye adatait szerepeltetem. Ezek összlakosságának 1910-ben 51,4%-a vallotta magát szlováknak.³³ Megjelenik továbbá Pest-Buda/Budapest, a délkelet-alföldi szórványok, a települések közül Békéscsaba, Tótkomlós és Nyíregyháza. Az amerikai szlovákság a hazai problémák vonatkozásában jelenik meg. A vizsgált korszak: a meghatározó keretek (társadalmi rétegek, felekezetek, regionális tudatok) alakulásának folyamata (közép- és kora újkor), összefogottan, elsősorban a szakirodalom alapján a 18. század vége óta tartó fejlődés, részletesen, elsősorban a források alapján pedig az 1861–1914 közötti fél évszázad – eszméletörténeti problémáknál visszetekintve a modern nemzetépítés megelőző időszakára.

A források

A vizsgálat forrásanyaga elsősorban az egykorú szlovák sajtó. Társadalom- és eszméletörténeti kérdésekről lévén szó, persze gyakran vázolni kell a forradalom előtti álláspontokat, ami elsősorban Ludovít Štúr lapja, a *Slovenskije Národňje Novini* (1845–1848) idézését jelenti.³⁴ Az 1861 utáni korszakra vonatkozóan átnéztem a következő, nemzetinek minősülő lapokat: A Bach-rendszer bukása utáni politikai pezsgés, az országgyűlés munkálatai hívták életre 1861-ben – az események színhelyén – a *Pešťbudínske vedomosti*. A kiadvány politikai és irodalmi lapként határozta meg magát, hetente kétszer jelent meg négy oldalon Ján Francisci, később Mikuláš Štefan Feriančík szerkesztésében a hagyományos, 1868 után Régi Szlovák Iskolának nevezett elit szócsöveként. Programcikkében alkotmányosságot követel, elveti a centralizációt, a megyei, önkormányzati jogok tiszteletben tartását követeli. Egyébként Ausztria, ill. a magyarhoni (*uhorský*) Szent Korona egységét történelmi szükségszerűségnek tekinti. Elismeri a magyar diplomatikai nyelvet, ám további kiterjesztése ellen foglal állást, a szlovákság nemzeti létét, ezentúl az összes magyarhoni nemzet egyenlőségét hirdeti. A szlovák kérdések mellett a szerbek, horvátok ügyét is magáénak érzi, a szoros szálak miatt pedig a lap ruszin verziójának kiadását is fölajánlja. Belátja, hogy a csehek, morvák politikailag, nyelvileg is mások, ám állandó tudósítást, együttműködést ígér velük, a külföldi szláv népekről pedig a szláv kölcsönösség alapján kíván hírt adni.³⁵

³³ Szarka 1995: 53.

³⁴ Anyagánál az alábbi tanulmányokra támaszkodtam: Hučko 1990, ill. Vesztróczy 2005a.

³⁵ Programm. *Pešťbudínske vedomosti*, 19. marc. 1861. 1.

A turócszentmártoni nemzeti gyűlés fő propagátora, krónikása, követeléseinek letéteményese volt, a politikai program kikristályosításának szükségességén túl fölhívta a figyelmet a szlovákok anyagi helyzetének, társadalmi és kulturális életének problémáira, általában megoldásokat is javasolva. Ám kevés munkatársával, kis terjedelmével s rugalmatlan politikai vonalával nem válhatott a szélesebb rétegek lapjává. A kiegyezés a lap által képviselt nemzeti követelések csődjét jelentette, az előfizetők száma a közben támadt konkurrencia miatt is félezerre csökkent, az újság a megszűnés szélére került.³⁶

Ekkor indította el ugyanis Ján Bobula politikai hírlapját, a *Slovenské novinyt*, amely hetente háromszor jelent meg négy oldalon. A *Vedomostitól* eltérően szilárd anyagi bázissal rendelkezett az após, Jozef Pozdech, az európai hírú harangspecialista, továbbá a sikeres gyufagyáros, Jozef Zaretzky révén. A színvonalat és a presztízst két vezető személyiség, a Memorandum-programmal és a nemzeti párti vezetéssel szembehelyezkedő Ján Mallý-Dusarov és Ján Palárik biztosította.³⁷ Programcikke a nemzeti önállóság jelszavát hirdette, ám nem említette a Szlovák Kerületet, annál inkább az ország integritásának védelmét s a magyar-szlovák sorsközösséget, amely mindenféle külső beavatkozás nélkül, a teljes egyenjogúság alapján a nemzet jövőjének záloga. A szlovák nemzet Szvatopluk vezetésével ellenállt Európa erejének, az Árpádok alatt Magyarhon erejének, vagyonának, tudományának és művészetének letéteményese volt, nem kolduló politikát kell tehát folytatnia. A vád alapját, miszerint a szlovák törekvések az állam egysége ellen irányulnak, egyes szlovák vezetők kijelentései képezik, de ők nem az egész nép hangja. A két nép egyenjogúsága, barátsága Magyarhon egységének az alapja: a nagyromán, nagyszerb aspirációkkal szemben a szlovákoknak nincs hova gravitálniuk. Ha elnyerik nemzeti jogaikat, az államegység legelszántabb őrei lesznek. A szlovák sajtó jelentőségét az adja, hogy az urak átmentek a magyarok táborába, a polgárság közömbös, a nép sötétségben alszik. A fő bűnös a polgárság, a lap, úgymond, elsőként azt akarja megnevelni, majd a népet felrázni. Kijelenti, hogy nem adta el magát, nem a Deák-párt kegyén él, mint a *Krajan*. A *Vedomostiról* köztudott, hogy pánszláv lap, igaz „szlovák és uhor” a *Slovenské novinyt* olvassa!³⁸ A későbbi szlovák értékelés így látja az újság – ellentmondásos – szerepét: „A *Slovenské noviny* jelentősége abban rejlett, hogy meghonosította a kezdeményezést a szlovák politikai életben, képes volt hívei számára közvetlen feladatokat megfogalmazni és ezek megoldására akciókat szervezni, meggyökereztetni a politikai párt és politikai tevékenység modernebb fölfogását (alá-

³⁶ A Pešťbudínske vedomosti történetének összefoglalását lásd Vigh 1945: 38–43, 50–51; Potemra 1958: 18; Zapletal 1955: 496.

³⁷ Vigh 1945: 45; Potemra 1958: 20; Kostický 1959; Zapletal 1955: 497, 505–506; Martinkovič 2008: 892–900; Kačírak 2012: 295–312.

³⁸ Naše politické stanovisko. *Slovenské noviny*, 2. jan. 1868. 1.

írási kampányok, rölapok, plakátok). A *Slovenské noviny* megalapítása viszont egyben megoszlást hozott a szlovák táborba. Megkönnyítette ezáltal a magyar kormány dolgát, hogy olyan helyzetet alakítson ki, melyben nem volt szükséges a szlovák követelések figyelembevétele.”³⁹

A két pesti hírlap között azonnal gyilkos, személyeskedésekkel tűzdelt konkurrenciaharc indult. A *Vedomosti* azzal vádolta vetélytársát, hogy a kormány instrukciójára jött létre,⁴⁰ Bobula a *Vedomosti*t pánszláv, orosz, hazaáruló lapnak nevezte, néhányadmagával kilépett a Szlovák Egyesületből és megalapította a Szlovák Nemzeti-Demokrata Egyesületet (Slovenský národne-demokratický spolok), amely később Új Szlovák Iskolaként vonult be a köztudatba. Bobuláék számítottak a magyar politikusokkal való megegyezésre, kezdetben a szélsőbalos ellenzékben (Szilágyi Virgil, Madarász József) találtak szövetségesre,⁴¹ később már a kormányzó Deák-párttól fogadtak el szubvenciót.⁴² A magyar politika merevsége s a két lap polémiája miatt népszerűségük egyformán csökkent, elvetélt fúziós tárgyalásokat folytattak, végül is a *Vedomosti* 1870-ben átköltözött Turócszentmártonba, s nevet is változtatott. Pest elhagyása egyébként mind anyagilag, mind a híryanag megszerzése szempontjából károsnak bizonyult.⁴³ A *Slovenské noviny* viszont – politikájának csődje, az Új Iskola fölbomlása nyomán – 1875-ben megszűnt.

A Régi Iskola tehát ezután a szlovák arculatú, hátországú Turócszentmártonban adta ki a hírlapot, s az újság *Národné* (1873-tól *Národnie*) *noviny* néven, általában hetente háromszor-négyszer jelent meg az egész korszakon keresztül – a sajtó tekintetében fő forrásmként szolgált. Programcikkeiben leszögezte, hogy az ellenséges pesti környezetből át kellett költözni Turócszentmártonba, a nemzeti élet központjába – a főváros lényegében maga utasította ki az újságot, bár a szerkesztőség így elvesztette a napi kapcsolatot a politikai eseményekkel. Turócszentmárton a szlovák tudomány, művészet, ipar központja után legyen a szlovák politikáé is! Lehet, hogy a *Vedomosti* nem volt eléggé népszerű, de erről a terrorizáló magyarosítás, a hatóságok nyomása, a nép öntudatlansága, félelmei tehetnek. A politikai alap a magyarhoni korona népeinek egyetértése, egyenlősége. A szlovákok a Korona legrégibb lakói, az ország alapításában, védelmében

³⁹ Idézi Zapletal 1955: 526.

⁴⁰ Vigh 1945: 45.

⁴¹ A *Magyar Újság* közölte a *Slovenské Noviny* hozzá írott nyílt levelét. Kiderül, hogy a Magyar Újságot a Pesti Napló és az Ungarische Lloyd (a Deák-párt szócsövei) támadja, amiért baráti viszonyt tart fenn ezzel a „derék tót lappal”. „Minthogy pedig a Magyar Újság azon egyetlen egy lap, mely a magyar nemzetnek – melynek a Pesti Naplók csak igen picike töredéke – rokon érzelmeit tolmácsolja, és az annyira áhított nemzeti egyenjogúságot hirdeti, a Pesti Napló kikiáltotta e lap szerkesztőjét pánszlávnak.” Idézi Kemény G. 1962, 540–541.

⁴² Zapletal 1955: 523.

⁴³ Vigh 1945: 51–52; Potemra 1958: 21–22.

legalább akkora részük volt, mint a magyaroknak, ezután is fogják azt védeni, de felháborítja őket, hogy saját örökségükben idegeneknek nevezik őket, nem lehetnek a Szent Korona tagjai. A szófogadó szlovák nemzet megadja a porciót, pénzt, katonát az ellenség (pl. az oroszok) és a belső lázítók (pl. pánszlávok) ellen, bár látja, hogy minden állami hivatal, karrier, boldogulás az utolsó pandúrig bezáróan a magyaroké és az elfajzottaké. Fizetik az alföldi vasútépítést és folyószabályozást, a magyar színházat, a magyarosító iskolákat, többet tesznek a hazáért – tetteikben – mint mások, mégis hazafiatlannak tartják őket, mert nem akarnak elmagyarosodni. Szeretik hazájukat, bár az mostoha hozzájuk. Olyan légkört kell tehát teremteni számukra, hogy ne merülhessen fel: német, orosz uralom alatt se lenne rosszabb, mint most.⁴⁴ 1881-től a lap a Nemzeti Párt passzívista programját hirdette, magyarázta, kizárólag sérelmi politikát folytatott ruszofil hangsúlyokkal.⁴⁵

Fölhasználtam munkámban a *Noviny*vel eszmeileg és személyileg összefonódó *Slovenské pohľady* (1881–1916; havonta jelent meg Turócszentmártonban, Svetozar Hurban Vajanský, Jozef Škultéty szerkesztésében), a nemzethű elit tudományos, művészeti, irodalmi folyóiratának több cikkét. A lap konzervatív alapállása miatt az újat akaró fiatalok a századfordulón már máshol keresték a publikálási lehetőséget, s a kiadvány tekintélyének nem használtak az olyan autoriter lépések sem, mint amikor 1902-ben Božena Slančíková Timrava egy elbeszélését megcsonkítva, a turócszentmártoniakat bíráló részeket kihagyva jelentették meg benne.

Áttekintettem a konzervatív turócszentmártoni csoport polgári-demokratikus ellenzékének orgánumát, a *Hlas* havilapot (Szakolcán, majd Rózsahegyen jelent meg 1898–1904 között, Pavel Blaho, a végén Vavro Šrobár szerkesztésében). Az 1890-es években több fiatal fölvetette, hogy a fatalistának és hatástalannak tekintett *Národnie noviny* ellenében ki kell adni egy haladó folyóiratot. A fiatalok 1897. évi turócszentmártoni tanácskozása még nem járt eredménnyel, többeknek (Milan Hodža, Ján Wagner) főntartásaik voltak a radikálisan progresszív irányvonallal szemben. Az azt támogató csoport viszont Vavro Šrobár vezetésével tanácskozott az ott időző, számukra iránymutató Tomáš Garrigue Masarykkal, s felvázolták a leendő orgánum profilját (nemzetiségi kérdés a nemzeti probléma, de nem a štúri, hanem a Kollár–Šafárik-féle fölfogás érvényesítésével, a magyarosítás, a szlovákság anyagi viszonyai, statisztikai mutatói, az egyházak s általában a vallás kérdései, a csehekhez és Oroszországhoz való viszony stb.). A programcikk fő célnak a szlovák erkölcsi újjászületést tekintette. A „nemzeti” tábor semmivel sem erkölcsösebb, önzetlenebb, mint a magyarónok; haszonlesés, intrika,

⁴⁴ Rozhľadme sa a povedzme si: prečo prešly naše politické noviny do Turč. Sv. Martina. *Národné noviny*, 13. marc. 1870. 1.

⁴⁵ A *Noviny* általános jellemzésére lásd Vigh 1945: 52. skk.; Potemra 1958: 21, 28; Vajanský mint szerkesztő szerepéhez lásd Juriček 1988: 17–29.

a nép megvetése, a modern irodalmi irányzatok elvetése jellemzi. A *Národné noviny* nem a nemzet tolmácsának, hanem törvényszabójának tekinti magát, rosszabb tehát, mint a pesti hírlapok, mert azok nyílt politikai ellenfelek, míg a *Noviny* a közös nemzeti talajon támad, bujtogatja az ifjúságot a *Hlas* ellen.

A szlovák elitnek nincs tehát erkölcsi joga ostromozni a népet a nemzeti öntudat hiánya, a tompultság miatt. A szlovák értelmiség teljesen elszigetelt, a „nemzetiek” kijelentése (a szlovák értelmiség maga a nemzet) gögös, leereszkedő, amivel a keresztény emberiség és a szociális igazság elveit kell szembevetni. Le kell számolni a hírhedt szlovák fatalizmussal, csodavárással, el kell ismerni, hogy a nép elesettségének oka jórészt maga az elit. Felvilágosító munkát kell folytatni, a tehetséges fiatalok menjenek tanulni külföldre, komolyan kell venni a könyvterjesztést, előadásokat kell tartani falun, ott könyvtárakat, olvasóköroket, továbbá gazdasági egyesületeket, takarékpénztárakat kell alapítani. Mindennek alapja a mindennapi aprómunka, általános kerete pedig a cseh–szlovák egység.⁴⁶

A két újság között az első pillanattól fogva hangos, személyeskedésekkel tűzdelt vita folyt. Az új szemle alapvetően formálta a nemzethű elit fiatalabb tagjainak világnézetét, ám fiatal gárdája nem tudta elmélyíteni, tudományos aprólékossgal tárgyalni a fölvetett kérdéseket, nem tudta megszólítani a szélesebb tömegeket, s az előfizetők száma is messze elmaradt a várakozástól (7–800, a végén már csak 3–400). A munkatársak körében hamar felszínre törtek az elmentek a radikálisabb polgári-demokraták és a keresztényszocialista irányvonallú papok között, ami ez utóbbiak távozásához vezetett, ráadásul Blaho és Šrobár között is törésre került sor. Šrobár a lapot átvitte Rózsahegyre, majd szerveződni kezdett egy ígértes szerkesztőgárda, várható budapesti megjelenéssel terveztek egy kiadványt, ám ez már nem valósult meg.⁴⁷

Áttekintettem a *Hlas* részbeni szellemi örökösei, a Budapesten megjelenő *Slovenský obzor* havi szemle első számait (1907–1908 folyamán jelent meg Budapesten Anton Štefánek szerkesztésében, főleg gazdasági-társadalmi kérdésekkel foglalkozott) és a szintén fővárosi szerkesztésű (de Rózsahegyben nyomtatott), évente tízszer megjelenő *Průdy* (1909–1914, felelős szerkesztője Alexander Klimáček) első évfolyamát (későbbi cikkeket is hasznosítva). A *Průdy* „a fiatal Szlovákkföld szemléjeként” határozta meg magát. Programcikke hangsúlyozta: az ifjúságot addig csak arra biztatták, hogy énekeljen, szórakoztasson, táncoljon, készítsen nemzeti statisztikát; ehelyett viszont magasabb ideálok, célok kellenek. Az „öregek” lapjaiból ásatag nézetek törnek elő, elvetése mindennek, ami új, modern. A jelszó: az ifjúságtól, az ifjúságról, az ifjúság számára!⁴⁸ A szellemi

⁴⁶ V[avro]. Šrobár: Naše snahy. *Hlas* 1 (1898), 1. 1–2, 5.

⁴⁷ A *Hlas* történetének összefoglalása Potemra 1958: 46–47; Chmel 1983: 208–220. Az alapításra és a hlasisták belső megosztottságára lásd Wagner 2003: 32–34.

⁴⁸ Úvodom. *Průdy* 1(1909), 1. 1–2.

források: a szláv világ, főleg a cseh kultúra, de a nyugati eszmék is. Lapjain politikai elemzések, kulturális, irodalmi tanulmányok, bírálatok jelentek meg, az egy évvel korábban indult *Nyugathoz* hasonlíthatnánk. A kiadvány, elsősorban a meghatározó szerkesztők, Bohdan Pavlů és František Votruba szellemében, az ifjúság minden irányzatának (a polgári progresszívtól a vallásiig) szabad fóruma kívánt lenni, egyben konstruktívabban viszonyult a turócszentmártoniakhoz, amit azonban Vajanský nem érzékelt, csak a *Hlas* epigon föltámasztását látta benne. Az eklektikus eszmei tartalom, a határozott irányvonal hiánya viszont kiváltotta a régi hlasisták, mindenekelőtt Vavro Šrobár bírálatát. A szűkebb gazdasági-társadalmi kérdések és a korszerű irodalmi tájékozódás mellett kiemelt helyet kapott oldalain a cseh–szlovák viszony, mint azt az 1914-es (bár kényszerűségből csak 1919-ben kinyomtatott) ankét, a folyóirat nyitottságát pedig az álláspontok tarkasága jelezte, a cseh felsőbbrendűség éreztetésétől a csehszlovák nemzeteszmén keresztül a szlovák nemzeti tisztaság megőrzéséig terjedően.⁴⁹

Nem az eddigi táborokhoz kötődött, de ugyancsak ellenzéki irányvonalat követett az 1894-ben indult *Kresťan*, a Katolikus Néppárt szlovák hetilapja. 1894-től jelent meg 16 oldalon František Bleszkány szerkesztésében. A párt programjának megfelelően, főként az akkor terítéken levő egyházpolitikai törvényeket (polgári anyakönyvezés, házasság, vegyesházasság) támadta agresszív, gyakran durva, antiliberalis, protestánsellenes, antiszemita hangon. Programcikke alapján az erkölcs és a vallás őre kívánt lenni, harcot hirdetett a házasság szentségét és az igaz vallásosságot támadó törvénytervezetek, a laicizálás, az államosítás ellen, az egyházi iskolák védelmét hirdette az államiakkal szemben; rámutatott, hogy az államhatalom a Felvidéken követi el a legtöbb bűnt, egyes hivatalnokok a népet rabszolgaként kezelik, mint a legsötétebb Afrikában. Választási időszakban meg fogja írni, melyik jelölt hogyan áll a vallással, az egyházpolitikai kérdéssel. A haza legbuzgóbb, legvallásosabb népe, a szlovák ugyanis a pogány liberálisok embereit juttatja be a parlamentbe. A lap szerint az eretnek protestánsok és a kozmopolita, nemzetközileg irányított zsidó plutokraták karmaiban nyög az ország.⁵⁰ A *Kresťan* hazafias szellemben írt, ugyanakkor az 1868-ban kodifikált nemzetiségi jogok biztosítását követelte. Az aktív pesti pap, Eudard Sándorfi vezetése idején nemzeti hangja felerősödött, s mikor a századelőn a Néppárt lemondott a kisebbségi jogok védelméről, Sándorfi többedmagával elhagyta a lapot, amely a magyarosítók eszközévé vált.

A századelőn Pesten új lapalapítási hullám söpört végig, filléres néplapok jelentek meg (*Esti Ujság*, *Új Hírek*, *Abendblatt*), s Székely Viktor nyomdatulajdonos román, szerb lapok mellett szlovák újságot is indított, melynek szerkesztésével a városszerte ismert parlamenti tudósítót, Milan Hodžát bízta meg. A *Slovenský*

⁴⁹ Potemra 1958: 48–49. Chmel 1983: 220–228; Hronský 1975: 509–531; Ábrahám 2000: 50–56.

⁵⁰ V mene Pána. *Kresťan*, 30. sept. 1894. 1–3.

denník (1900–1901) napilappal született meg az igazán modern szlovák újságírás. A polgári-demokrata, de főleg agrárdemokráciát építő szerkesztő színes, a lehető legérthetőbb nyelven írt (Anton Šefánek szerint az analfabéták, illetve a kocsmában időzők számára is érthető) napilapot adott minősze egy krajcárért olvasói kezébe. Újság és olvasótábora szoros kötelékét az alábbi szavakkal fogalmazta meg: „A nép nélkülözik, szegény, tehát a lapja is szegényes lesz, amennyiben csak egy krajcárba kerül majd. A nép mindennapi rabszolgamunkával tartja fenn magát, tehát a *Denník* is napról napra vívni akarja a maga harcát ennek az elnyomott osztálynak, munkásoknak, iparosoknak és általában a szegényeknek az emberi jogaiért [...], nem elfojtani, hanem bátran ismételni akarja a nyomorgó osztályok panaszait, hogy hallják és győtrődjenek tőle mindazok, kik vétkeztek a szegények ellen. Népünk tanulékony, olvasnivalók után áhítozik, tehát a *Denník* naponta oktatja majd az igazságra és szép dolgokra. Vallásos népünk tiszteli Istent, szereti hitét, tehát a *Denník* minden sora is ezt a vallásos keresztény szellemet szolgálja majd. Népünket lenézik, gyalázzák, tehát a *Denník* önzetlenül kutatja és összekovácsolja majd az elveszetteket, fölrázza az alvókat, erősíti a gyöngéket és visszatéríti a tévelygőket.”⁵¹ Ezt és Hodža későbbi lapjait szociális és nemzeti érzékenység jellemezte, a kisbirtokosok, a háziipar pusztulása, a munkásnyomor, a kivándorlás terítéken tartása mellett a szlovák nemzeti vezetők elleni perek, az öntudatos diákok kizárása állandó téma maradt oldalaikon. Friss bel- és külpolitikai hírek, bűnügyek, kuriózumok, viccek tették élővé ezeket az újságokat, melyeket így csakis Pesten, az ország politikai, gazdasági centrumában lehetett kiadni. A pesti szlovákok helyzetét, egyesületi életét is ezekből ismerhetjük meg leginkább, szinte minden számban szerepel róluk híradás. A *Denník* ugyan négy hónap után anyagi okokból megszűnt, ám fáradhatatlan szerkesztője 1903-ban elindította a *Slovenský týždenník* (mégpedig húszezer példányban), s idővel a *Slovenský denník* is újjászületett (1910–1915).⁵² Az utóbbi programcikke örömmel üdvözölte, hogy az elmúlt években a szlovák nép föleszmélt, komoly haladást mutat föl, de utolsóként a népek közül nem volt napilapja. A falu után immár föl kell ébreszteni az alvó városokat is. A fő ellenség az arisztokratikus és hétszilvafás magyarónizmus és az idegen kapitalizmus. Demokratikus úton szét kell zúzni az uralkodó réteget, részt kell venni a nép jogaiért folyó hatalmas küzdelemben.⁵³

A lojális, kormánypárti (azaz *uhrofil*) sajtótermékek közül áttekintettem a *Krajan* első számait. Ez 1864–1868 között, hetente egyszer jelent meg Pesten, sok illusztrációval, gyakorlati információkkal. Programcikkében rámutatott, hogy a szlovák sajtó a legutolsó a hazában, a művelt szlovákok magyar, német lapokat olvasnak, a nép pedig írástudatlan. Politikai alapja: a trón és a nemzet egy-

⁵¹ Edvard Krestanovič: Vítajte. *Slovenský denník*, 23. dec. 1900. 1.

⁵² Hodža újságírói működésére lásd Štefánek 1930, 76–84; Machala 2002: 37–46.

⁵³ Náš denník. *Slovenský denník*, 27. febr. 1910. 1.

sége, az igaz hazafiság; a felgyorsult európai fejlődés új törvényeket, gazdálkodást követel, a haza fiai azonban egymás ellen harcolnak, pedig a régi nemzetek bukását is a széthúzás okozta. Mindnyájan Isten egyenlő gyermekei, ugyanazon test tagjai, az ősök itt hullatták vérüket a török ellen (a Szózatot idézi), szűnjék meg tehát a nemzetiségi, nyelvi villongás! Figyelmeztet a Felső-Magyarhonban terjedő, széthúzást, gyűlöletet szító eszmékre.⁵⁴

Hasznosítottam továbbá a kormánylapnak tekintett, Hornyánszky Viktor által szerkesztett *Slovenské noviny* első évfolyamát. A kiadvány 1886-tól Budapesten, hetente háromszor jelent meg, 1901-től pedig napilappá vált. 1300–1500 példányban adták ki, gyakran féláron vagy ingyen osztogattak. Olyan ismert személyiségek szerkesztették, mint Samo Czambel vagy Pechány Adolf. Célját a szlovák nép anyagi és erkölcsi romlásából való fölemelésében határozta meg, amivel egyben a haza javát szolgálja. Elhatárolta magát mindenféle politikai utópiától, szélsőségtől, csak a törvény által elismert, jogos igények képviselőjére vállalkozott. Alapnak a magyarhoni (uhorský) állameszmét és alkotmányt tekintette, megkövetelte a hazafiúi kötelesség teljesítését. Programcikkében hangsúlyozta, hogy nincs független szlovák politikai újság, a *Slovenské noviny* ezt az úrt kívánja betölteni, főleg hazai események, különösen a „felvidéki” gondok felmutatásával. A legelesettebb lények a Felföldről érkeznek Pestre, helyzetüket orvosolva a lap az egész hazát szolgálja. Emlékeztet rá, hogy a hazát védő ősök csontjai itt porladnak. Az államnyelv el-sajátítása tehát hazafias kötelesség. A gazdasági tevékenység mellett másik vállalt hivatása a lapnak az értelmiség eltévelyedett tagjainak kivezetése „a politikai lehetlenségek labirintusából”, beoltásuk patriotizmussal.⁵⁵ Hozzá kíván járulni, hogy lezáruljon a „pánszláv–magyarón” vita. Hiszen a szlovákok mind egy anya fiai. Oldalain üldözni fogja a széthúzást szító sajtót, mely a szlovákokat saját érdekei ellen piszkálja.⁵⁶ Egyes újságok pocskondiázzák a szlovákokat (nyilván a *Svornostŕa* gondol), mások szembeállítják a szlovák nép és az állam érdekeit (mint nyilván a *Národní Noviny*), ezért a *Slovenské noviny* az egyetlen igazi szlovák lap.⁵⁷

Átnéztem emellette a parasztságnak szerkesztett, a gazdálkodásra összpontosító *Vlast' a svet* kéthetenként megjelenő lap (Budapesten, 1886-tól folyamatosan) első évfolyamát. Ez a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület kiadásában, tehát a megszüntetett Matica slovenská pénzéből működött Jozef Hoblik, majd Ludvik Janovec stb. szerkesztésében. Színes tartalmú, népnevelő hivatású újságként hasznos tanácsokat adott a gazdálkodás, kereskedelem, időjárás, gyermeknevelés, egészségvédelem, alkoholizmus, dohányzás stb. témakörében, írásokat, képeket közölt a szlováklakta régió várainról, de Budáról is, fordításban számos Petőfi-verset, novellákat, rejtvényeket, vicceket, érdekességeket publikált a nagy-

⁵⁴ Naše politickuo viznaŕja. *Krajan*, 3. marc. 1864. 1.

⁵⁵ Naše stanovisko. *Slovenské noviny*, 24. dec. 1885. 1.

⁵⁶ Anton Zatopek: Čože chceme? *Slovenské noviny*, 2. jan. 1886. 1.

⁵⁷ Od Nitry. *Slovenské noviny*, 5. jan. 1886. 1.

világból, családi magazinként határozhatnánk meg. Programcikkében elkötelezte magát a szlovák nép sokoldalú művelődése mellett, hogy az belássa, a haza mint gondoskodó anya az ő lelki-anyagi felemelésén fáradozik. Leszögezi „a magyar testvérek” vezető szerepét, nyelvük tehát természetes módon az állam nyelve. A szlovákoknak anyanyelvük használatát viszont törvény biztosítja, emellett azonban minél jobban meg akarják tanulni az állam nyelvét.⁵⁸ Feltétlen lojalitást, hazafiasságot hirdetett és várt el tehát a lap, a későbbiekben rendszeresen kikelt a turócszentmártoni „pánszláv” csoport és kiadványai ellen, a nép a mártoniak széthúzását szító lapjai helyett szívesebben veszi ezt az újságot. Idő múltán jórészt ideológiamentes, főleg földművelési szaklappá vált. A századelő kultúrmunkása, a Milan Hodža köréhez tartozó Ján A. Wagner tulajdonképpen hasznosnak tekintette ezt a kormánykiadványt, mivel több ezer példányban jelent meg, ingyen küldözgették mindenfelé, s legalább megtanította a népet olvasni.⁵⁹

A másik forráscsoportot a gazdálkodási, egészségügyi, antialkoholista, illetve szórakoztató brosrák, továbbá statisztikai kiadványok, településmonográfiák, útikönyvek és a cseh–szlovák viszonyt taglaló tanulmánykötetek képviselik. Végül felhasználtam a szépirodalom társadalomtörténeti forrásként kezelhető jó néhány alkotását, Jonáš Záborský, Ján Palárik, Mikuláš Štefan Ferienčík, Svetozár Hurban Vajanský, Pavol Országh Hviezdoslav, Ondrej Seberíni, Martin Kukučín, Ladislav Nádaši Jégé, Janko Jesenský, Ferko Urbánek, Jozef Hollý, Jozef Gregor Tajovský, Ján Čajak, Pavel Sochán, Gustav Maršall-Petrovský és a nőírók, Terézia Vansová, Elena Maróthy-Šoltéssová, Božena Slančíková-Timrava és Hana Gregorová egyes műveit. Az utóbbiak esetében természetesen óvatosan kell eljárunk, hiszen mint Közép-Európában általában, a szlovák irodalomban is erősen hatottak a külföldi vagy hazai más nyelvű életművek, alkotások, nem egyszer kimutatható a főhősök, a cselekményszöveg ihlető forrása, előképe. Ján Palárik drámái mögött felsejlenek Szigligeti Ede akkor műsoron levő darabjai (*Liliomfi*, *Nevelő kerestetik*), Jonáš Záborský műveiben még *A lelencz*, illetve Nagy Ignác *Tisztújítása* is.⁶⁰ Terézia Vansová, részben Šoltéssová számára, mint általában a kortárs nőolvasóknak is, a német családi magazinok (*Gartenlaube*), illetve a Familienroman (Eugenia Marlitt) világa szolgált érzésekkel, sőt alakokkal, motívumokkal.⁶¹ Vajanský prózája egyként tükrözi Turgenyev és a német másodvonal (Friedrich Spielhagen) munkáit,⁶² a következőkben sokat idézett regénye, a *'Szárak hajítás'* pedig köthető, igaz, változott koncepcióval Goncsarov *Úsuszty* (1869) című regényéhez.⁶³ Ferko Urbánek vígjátékainál viszont az osztrák és a cseh népszínművekből kell kiindulnunk.

⁵⁸ Slovo k ctenému obecnstvu. *Vlast' a svet*, 19. dec. 1885 (próbaszám), 1.

⁵⁹ Wagner 2003: 29. A két lap ismertetése Potemra 1958: 44, 50.

⁶⁰ Rampák 1975: 197, 164.

⁶¹ Mráz 1956: 235, 249.

⁶² Mráz 1950: 35–36, 59.

⁶³ Števček 1989: 156–157. A szlovák szövegek az alábbiakban – ahol erre az irodalomjegyzékben más utalás nincs – a szerző fordításai.

I. A szlovák polgárosodás útjai a hosszú 19. században

Áttérve munkám szűkebb tárgyára, a továbbiakban arra keresem a választ, milyen mértékben vett részt a modernizálódó Magyarhon szlovák népessége a polgárosodás folyamatában. Vertikálisan szemlélve, mennyiben differenciálódott társadalmi szerkezete; horizontális síkon pedig azt vizsgálom, hogy mely alrégiókban, kistájakon alakultak ki a folyamat legkedvezőbb feltételei. Ezen túlmenően vázlatos képet kívánok adni az alakuló szlovák középosztály gazdasági és kulturális tevékenységéről, amivel egyrészt önnön pozíciójának erősítését, másrészt saját társadalmi bázisának szélesítését szolgálta, végső soron pedig egy etnikai alapú, önelvű szlovák nemzetgazdaság megeremtését célozta.

Fölvetődhet a kérdés, mennyiben jogos a szlovák társadalomfejlődés önálló vizsgálata, esetleg akaratlanul is kiszakítva az általános hazai folyamatokból. Aligha csak a magyarországi kutató számára kérdés ez, hiszen mások mellett a meghatározó ideológiatörténész, Tibor Pichler is küszködik vele, az óvatos fogalmazással is jelezve, hogy összetett problémával állunk szemben: „Térjünk vissza ahhoz a problémához, mely előkerül a felső-magyarhoni, szlovákul beszélő közösség modernizáció-kérdéskörének földolgozásánál: egy szlovák társadalom föltételezése 1918 előtt.” A szerző úgy véli, „kialakításra vár még ekkor az össz-szlovák identitás. A »szlovákság« multilokális identitásokban, sokféle helyi identitásra forgácsolódva élt, melyeknek közös nevezőjét az egyazon anyanyelv birtoklása jelentette. Létezett alapjaiban továbbá egy szentenderd szlovák kultúra, egy folyamatosan fejlődő szlovák irodalom és az a hagyományos törekvés, hogy kulturális és politikai értelemben intézményesüljön a szlovák nemzet. Kimutatható viszont az általánosan érzékelt és rögzült összetartozás hiánya. Valójában átmenetről volt szó a helyileg meghatározott, szlovákul beszélő közösségektől a szlovák társadalom felé.”⁶⁴

A magam részéről mégis vizsgálandónak tartom, mivel a szlovák etnikum a magyartól számos ponton eltérő – egyben a többi nem magyar néphez hasonló – úton fejlődött. Részben vallásilag (a protestánsok), majd nyelvileg is másodrendű kisebbségként elvesztette a nemességét, csonka társadalommá vált. Helyzetéből adódóan nem tudott polgári elemeket asszimilálni, nem alakult ki a saját nagyiparos rétege, a korábban jelentős háziiparból élők, illetve a vándorkereskedők

⁶⁴ Pichler 1998: 119–120.

száma pedig erősen fogyásnak indult. S míg a Bach-korszak éveiben jó néhány szlovák került be az államigazgatásba, igazságszolgáltatásba, számuk a kiegyezés után fokozatosan csökkent; tömegesebb érvényesülésre csak az egyházi szolgálatban, az alapfokú oktatásban és a szabad pályákon nyílt lehetőség. Önmagában is vizsgálnunk kell végül a szlovák polgárosodást azért is, mert a kortársak ugyancsak önállóan fejlődő-fejlesztendő nemzettestben gondolkodtak.

* * *

A szlovákok hivatalos lélekszáma az 1910-es népszámlálás szerint 1 967 970 fő volt, ez az 1850 óta eltelt hat évtizedre vetítve szerény 13%-os gyarapodást jelent.⁶⁵ Foglalkozási szerkezet tekintetében a szlovákság hagyományos, iparosodás előtti képet mutat. 1910-ben majdnem a fele (48,34%-a) birtokos és bérlő volt (keresők és eltartottak együtt), jó ötöde (22,19%) mező- és erdőgazdasági munkás, míg csupán jó egytizede (12,77%) kereste kenyerét a bányászat, kohászat, az ipar és a kereskedelem területén. Elhanyagolható az alkalmazottak, tisztviselők és az értelmiség aránya (0,53%).⁶⁶

Az agrárnépesség aránya megyénként mutat bizonyos szóródást, hiszen Árvában 1900-ban a megye lakosságának 83%-át tette ki, míg Bars, Liptó és Pozsony megyében ekkorra 70% alá süllyedt.⁶⁷

Az agrárnépesség

A mezőgazdaság területét vizsgálva az agrárnépesség megoszlásában általánosan érvényes, hogy minél alacsonyabb birtokkategóriát vizsgálunk, annál magasabb a szlovákok aránya. 1910-ben a nagy és középbirtokos kategóriában a szlovák családfők és eltartottak (1543 fő) csak 15%-ot tesznek ki (mint jeleztem, a szlovákság a terület lakosságának felét alkotja), az 1000 hold fölötti birtokosok szinte teljes hiányával – 10 családfőt találunk szemben 678 magyarral. Ezzel szemben az 50–100 holdas kategóriában arányuk 48,7%, a 10–50 holdasban 63,27%, az 5–10 holdas kisbirtokosok között 65,6%, az 5 hold alatti törpebirtokoknál pedig 70% fölött. A megelőző másfél évtizedben egyébként általános a birtokaprózódás, a középbirtok fogása.⁶⁸

Összegzően kimondva, a szlovákok esetében elsősorban a paraszti, méghozzá a középparaszti polgárosodás formáit kell vizsgálnunk. Mérvadók lehetnek

⁶⁵ Katus 1988: 194, 196.

⁶⁶ Katus 1988: 199.

⁶⁷ Polányi 1987: 55.

⁶⁸ Szarka 1985: 54–55.

e szempontból az erdélyi történész, Egyed Ákos általánosító szavai: „Bár kétségkívül nem egyforma arányokban, de a polgárosodás folyamata mégis minden etnikum gazdaságában és társadalmában jelentős változásokhoz vezetett. A statisztika adataira való egyoldalú hivatkozás itt félrevezető is lehet. Mert amikor a kutatás valamely etnikum lemaradását csak azzal próbálja bizonyítani, hogy például 1900-ban a galíciai ukrán társadalom 98,18%-át, a magyarországi románok 90,10%-át, a horvátok mintegy 86%-át az agrárnépesség tette ki, nem mond ugyan valótlanyságot, de a kérdést mégis egyoldalúan állítja be. Ugyanis, mint közismert, a polgárosodás az agrártársadalmak parasztságának körében is többkevesebb eredménnyel előrehaladt. [...] Az agrártársadalmak polgárosodásának vizsgálata tehát sajátos megközelítést és módszert kíván.”⁶⁹

A kortársak írásaiból persze elsősorban a paraszti nyomor képei tűnnek ki. A szlovák parasztság anyagi helyzetét rendkívül sanyarúnak, életmódját igen elmaradottnak találta a közvélemény. Pavel Blaho szavait idézve: „A szlovák folyóiratokban és könyvekben gyakran olvassuk, hogy vidékeink évről évre hanyatlának, nő a szegénység, virágzik az uzsora és az iszákosság, hogy népünk napról napra rosszabb, durvább, és ahelyett, hogy a műveltségben és a haladásban, az erkölcsben és a keresztény szellemben előrelépne, gyarapodna és erősödne vagyónában, inkább szellemileg és erkölcsileg pusztul, testileg betegszik. És ezzel a jelenséggel, népünk gyászos állapotának sötét képével nemcsak a szegény Trencsén vármegyében találkozunk, ahol a nép háromnegyede minden télen éheznek, nyáron pedig szerte a világban keresi meg az adóra, a gyerekekre valót meg a zsidónak járó, aki őt kegyelemből egész télen etette; nemcsak Trencsén és Árva megyében, ahol a nép szinte kizárólag csak káposztán és krumplin él, oly nagy és kegyetlen a gazdasági nyomor, a nép pedig a felismerhetetlenségig rab-sorba került és emberségéből kivetkőzött, hanem a jobb, gazdagabb vármegyékben is, mint Pozsony és Nyitra.” A nyugati vidékeken (Szokolca, Verbóc, Miava, Berező stb.) ugyanúgy pusztít a nyomor, a pálinka, a parasztok lesüllyednek, az iparosok tönkremennek.⁷⁰ Štefan Janšák két évtizeddel később is úgy vélte, hogy a szlovák parasztság ötven évvel elmaradt a csehtől.⁷¹

A Felföld agrárnépessége azonban ekkor sem, és korábban sem élt ugyanolyan körülmények között. Gazdasági tájtipusok szempontjából meg kell különböztetnünk a déli, vásárvonalas (a Pesttől Vácon, Hatvanon, Gyöngyösön, Egeren, Miskolcon keresztül Sátorajáújhelyig húzódó tengely), részben az északi, piacra termelő vármegyéket, a Lévától a Hernád-völgyig húzódó, önellátó sávot és az északi erdőgazdasági sávot, mely utóbbi folyóvölgyeivel és kismedencéivel

⁶⁹ Egyed 1993: 43.

⁷⁰ Blaho 1899: 36.

⁷¹ Štefan Janšák: Agrárna otázka a československá vzájemnosť. *Prúdy* 5 (1914), júl (= máj. 1919), 402.

együtt is élelemhiányos vidék.⁷² A 19–20. század fordulóján a terület az Alföldről és a Kisalföldről évi mintegy 1–1,2 millió mázsa gabonát kényszerült beszerezni.⁷³ Megemlíthetjük Árva megyét, ahol a 30%-os ugar és az alacsony hozamú, kizárólagos zab- és burgonyatermelés nem biztosította a lakosság szükségleteit.⁷⁴ A búza a Felföldön általában is csak a negyedik gabonaféle a vezető rozs, az árpa és a zab után. Fontos, egyes vidékeken (mint az említett Árva) meghatározó szerepet játszott az 1780-as évektől terjedő burgonya, a 19. század elején az ország termelésének mintegy 43%-át a Felföld adja.⁷⁵

Más szempontból az agrártechnika vizsgálata alapján a nyugati és keleti alrégió között húzhatunk választóvonalat.⁷⁶ A nyugati vármegyékben (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont) az okszerűen gazdálkodó nagybirtoknak, a jó közlekedési adottságoknak, Pozsonynak, Bécsnek és más osztrák piacoknak köszönhetően terjedt a vetésforgó, az ipari növények (cukorrépa) termelése, a zöldség- és gyümölcsstermesztés (bár a filoxéra tönkretette az addig virágzó szőlészetet), mind a növénytermesztésben, mind az állattenyésztésben megindult a fajtanemesítés.⁷⁷ A 20. század elején itt már csak a szántóterület 10%-át művelik nyomásos rendszerben, szemben a keleti 40%-kal.⁷⁸

A szabadabb paraszti földhasználat szempontjából kiemelendő a délibb területek hagyományos szőlőművelése. A pozsonyi borvidék (Bazin, Modor, Pozsony, Récse, Szentgyörgy stb.) a középkor óta szállított Bécsbe, a morva és a cseh piacokra, közsímet a Tokaj-hegyaljai terület elsősorban Lengyelországba irányuló exportja, emellett Bars, Hont, Nógrád és Nyitra megye is jelentős szőlőtermelőnek számít. A 18. században azonban a külpiacok zsugorodása, a korlátozó vámrendelkezések, majd az 1880-as évektől a filoxéra jórészt megszüntette a paraszti árutermelés és társadalmi kiemelkedés e fontos csatornáját (a járvány pusztítása általában az országos arány kétszerese). A 20. század eleji rekonstrukció nem állította vissza az eredeti termőterületet, sok helyen inkább gyümölcsöst telepítettek. A 19. század derekától a Felföld – Gömör vármegyével az élen – egyébként is az ország legfontosabb gyümölcsstermelő zónája, terményei nagy tömegben kerülnek az alföldi részekre, sőt időnként külföldre is.⁷⁹

Ugyanitt meg kell említeni a Felföldön kívül élő szórványokat, összesen mintegy 300 000 főt. 1910-ben Békés vármegyében 66 770, Bács-Bodrogban 28 501, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében 26 681, Csanád megyében 17 133, Torontálban

⁷² Frisnyák 1998: 366.

⁷³ Frisnyák 1998: 372.

⁷⁴ Szarka 1995: 56.

⁷⁵ Frisnyák 1998: 368, 372.

⁷⁶ Szarka 1995: 56.

⁷⁷ Vuics 1998: 356–362.

⁷⁸ Frisnyák 1998: 368.

⁷⁹ Frisnyák 1998: 372, 376.

15 899 főt írtak össze (kisebb számban még egyéb megyékben is). Körükben mintegy 60 000 birtokossal számolhatunk.⁸⁰ Vagyonosodás szempontjából kiemelendő a dél-alföldi szlovákság (Békés, Bács, Csanád, Torontál vármegye), melyen belül kialakult a több száz holdas nagygazdák rétege.

A Felföld adottságai kedvezők az állattenyésztés számára: különösen a magashegyi (havasi) pásztorkodás vált messze földön ismertté. A Beszkidek, a Fátrák, a Magurák, a Tátrák és a Liptói-havasok (de részlegesen a Gömör-Szepesi érc-hegység is idesorolandó) legelőinek hasznosítását a késő középkori vlach kolonizáció tette lehetővé, meghonosítva a balkáni eredetű tejgazdálkodást termékeivel, szakszókincsel, viseletével és folklórával együtt. Az ágazat súlyát jelzi, hogy 1870-ben a tizenhat vármegyében 3,7 millió juhot és több mint egymillió szarvasmarhát tartottak, s igaz, hogy a déli területeken a gyapjúkonjunktúra megszűntével a juhok száma a század végére harmadára csökkent,⁸¹ ám a szlovák lakosságú magashegyi régiókban ez nem volt érezhető. Ezek a juhosgazdák hagyományosan inkább a tej-, túró-, sajt- és hústermelésre törekedtek. Breznóbánya környékéről mindenfelé elterjedt a juhtúró (*bryndza*) készítése, kis hordókban bel- és külföldön egyaránt forgalmazták a terméket.⁸²

A szlovák falu fölemelésének elsődleges eszközeként indult a szövetkezeti mozgalom. Természetesen nem saját gondolatról volt szó, az angol vagy a német vidéken már a század első felében rohamosan terjed. A szlovák közegben is igen korán dokumentálható, hiszen 1845-ben Ószombaton (Sobotište, Nyitra vm.) a széles körben ismert aktivista, Samuel Jurkovič tanító (nem mellékesen a nemzeti vezető, Jozef Miloslav Hurban apósa) ún. gazdagarasegyletet alapított három személy kezdeményezése nyomán. Nem lényegtelen, hogy a több mint háromezer fős települést a Morva mentéről települt – gazdaságilag és kulturálisan is pezsgő régióról van szó –, német ajkú vagy már szlovákosodó habánok lakták, kiknek szigorú (katolikussá lett) vallásossága, gazdálkodása, vagyonközösség-eszméje az evangélikus szlovák többség számára is példászerű lehetett. A tagok – vagyonosabb gazdák és gazdálkodó, habán eredetű iparosok – üzletrészként harminc krajcárt, a továbbiakban pedig heti három krajcár tagdíjat fizettek a közös pénztárba, ebből lehetett 6%-os kamatra kölcsönözni (nem tagoknak is). Az ügyek kézben tartása, a tagság átláthatósága érdekében a maximális létszámot harminc, később hatvan főre korlátozták. Az alapszabálynak megfelelően hat év után a kamatokkal gyarapodott teljes összeget széttosztották, az egylet tehát 1851-ben megszűnt. Gaučík István ezt az ószombatit nem tekinti a korban amúgy is bizonytalan tartalmú szövetkezetnek, csupán a szövetkezeti gondolat előfutárának, amit nem indokolt túldimenzionálnunk, élenjáró nemzeti intéz-

⁸⁰ Polányi 1987: 75–76.

⁸¹ Frisnyák 1998: 376, 378.

⁸² Frisnyák 1990: 72, 79.

ményként tárgyalnunk. A környéken több községben követték a példát (Verbóc/Vrbovce, Miava/Myjava, Berezó/Brezová pod Bradlom), sőt Jurkovič 1846 elején megjelent részletes beszámolója hatására (Štúr irodalmi mellékletében, az *Orol tatranskí* hasábjain) Turócbán (Mosóc/Mošovce, Blatnica), egyéb indíttásra Liptóban (Vázsec/Važec és Verbic/Vrbica, Liptószentmiklós) is megindult a szerveződés. Megemlítendő Gömörben Tiszolc/Tisovec, míg a breznóbányai takarékpénztár már inkább részvénytársaságnak tekinthető, a polgárok a befektetések ösztönzésére, a helyi ipar fejlesztésére hozták létre.⁸³ Lapja hasábjain maga Štúr is a takarékpénztárak erősödése, a betétek növelése, a gyárosok, nagyobb birtokosok, kereskedők bevonása mellett érvelt, mert a széles körű hitelhez jutás segítheti a megváltást, és föllendítheti a gazdaságot. Emellett természetesen követésre méltónak találta az ószombati együletet is: „Szívből kívánjuk, hogy egész vidékünkön alakuljanak effajta jelentős intézmények, s lassan-lassan kisegíthessék a bajokból a népet.”⁸⁴ Ezek azonban általában a szigorúbb politikai viszonyok és az általános elnyomorodás miatt az ötvenes évek elején megszűntek. A mozgalom megfenekléséhez ugyanakkor hozzájárult a szlovák intelligencia elzárkózása a mindennapok „próza” problémáitól, illetve hagyományos álláspontja, miszerint a parasztságot alakítani, vezetni kell, nem pedig partnerként kezelni.⁸⁵

Az új (vagy inkább első igazi) hullám a kilencvenes években indult, okait az országos és a szlovák közegben egyaránt megtaláljuk. Egyrészt többéves működés után 1898-ban hivatalosan is megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet és vele egyidőben a Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezet. Jellemző módon ezek tagja lett a megalakuló ószombati hitel-, illetve a fogyasztási szövetkezet, akárcsak a szlovák szövetkezetek többsége.⁸⁶ Másrészt nemzedékváltás ment végbe a szlovák eliten belül; az egyik csoportosulás Tomáš Garrigue Masaryk polgári demokrata szellemében az aprómunka elvét vallotta, velük párhuzamosan pedig fiatal katolikus papok – Andrej Hlinka, Ferdiš Juriga és mások –, a frissen alakult Katolikus Néppárttól is támogatva, fokozott tevékenységbe kezdtek.

Ezúttal is a délnyugati rész vált a szlovák szövetkezeti mozgalom „Mekkájává”.⁸⁷ Az Erdőhát, köszönhetően Pozsony, Bécs és a cseh-morva területek, tehát a fölvevőpiacok közelségének, magas szintre emelte a bor- és zöldségtermelést (bár az előbbi a filoxéra megrendítette). Az itt kialakult kereskedőszellem mellett jelentős hatást gyakoroltak a morva és cseh szövetkezetek, egyébként a kötődést a kereskedelem mellett erősítette a hasonló nyelvjárás, a hagyományos protestáns kapcsolatok, a fiatalok tanulmányai a Morván túli iskolákban és cseh szakem-

⁸³ Gaucsik 2012: 45–48; Holec 1995a: 21–28; Vesztróczy 2005a: 23.

⁸⁴ Holec 1995a: 24–25, 27; Hučko 1990: 505; Vesztróczy 2005a: 23.

⁸⁵ Holec 1991: 142–143.

⁸⁶ Gaucsik 2012: 48, 43.

⁸⁷ Holec 1995a: 60.

berek itteni működése. A mozgalom vezérei egyrészt az 1898-ban Szakolcán megtelepedő orvos, Pavel Blaho, másrészt a terepet már elő is készítők katolikus papok voltak. Bár Szakolcán a létező segélypénztár régóta stagnált, a Katolikus Kör az évben fogyasztási gazdaegyletet alapított, ezt egy tejszövetkezet követte (a segélypénztár hiteléből) egy morva szakiskolában végzett helyi fiatal vezetése alatt, 1905-ben immár 340 tagot számlálva s jelentős hasznot elkönyvelve. Majd jött a cséplő-, a talajszabályozó, a jóságbiztosító és a háziipari szövetkezet. A szervezők más erdőháti településekre is kiterjesztették tevékenységüket: Egbell/Gbely a szakolcai modell szerint hozta létre a Katolikus Kört, építette meg az Egyesületi Házat s alapított fogyasztási, később pedig hitelszövetkezetet. Említendő még Nagylévárd/Velké Leváre, Jókút/Kúty, Holics/Holíč, Sasvár/Šaštín-Stráže stb. A fogyasztási szövetkezetek tanácskozási elvetette, hogy bizonytalan hazai cégekkel szerződjön, belépjen a Hangya hálózatába, s Blaho hatására e szervezetek morva és cseh kereskedőktől vásároltak, amit a szakolcai információs iroda, később kereskedelmi ügynökség koordinált. Ez utóbbi körlevele hangoztatta 1911-ben, hogy nemzetgazdasági téren a cseh–szlovák kölcsönösséget építi.

A tagság tudásszintjét kívánták emelni a térségben tartott szakmai előadások, az idővel szükségessé váló koordinálást pedig az 1906–1913 között évente megszervezett szakolcai gazdatalálkozók (*rolnícke jazdy*), melyekre idővel Liptóból, Árvából, Turócból, sőt még Sárosból is mentek érdeklődők.

Egyéb régiókban szintén megindult a szerveződés: a hitelszövetkezetek száma a tíz, jórészt szlovák vármegyében 1894–1909 között 34-ről 205-re emelkedett (a hat vegyesebb lakosságúban pedig 53-ról 151-re).⁸⁸

A főnti, nemzethű személyek mellett jelentős szerepet játszott a mozgalomban a hagyományosan magyarónnak tekintett, a mi fogalmaink szerint lojális szlovák Pechány Adolf, aki gazdaköröket szervezett Trencsén, Nyitra, Árva és Liptó vármegye terméketlen vidékein, Izabella hercegnő ösztönzésére pedig megalakította a szlovák kézimunkákat gyűjtő-fölvásárló egyesületet (Izabella Egylet 1895), mely mellékjövedelmet nyújtott a nyugati régió számos parasztsaládjának.⁸⁹ Ellensúlyozására, a nemzethű elit reakciójaként viszont hasonló egyesület alakult 1910-ben Szakolcán és Turócszentmártonban. A kormányzat maga is ellenőrzése alatt akarta tartani az öntudatosabb szlovák részeket, ezért a földművelési minisztérium 1908-ban Zsolnán fölállította a Felvidéki Kirendeltséget (Trencsén, Árva, Liptó és Zólyom vármegyére terjedő tevékenységgel).⁹⁰

A nemzethű elit alapvetően fontosnak tekintette a nemzeti szintű koordináló szervezetek létrehozását. Cseh mintára már a hatvanas években fölmerült

⁸⁸ Holec 1995a: 60–64, 56. A térségben hagyományos morva kapcsolatokra lásd még Szarka 1995: 141.

⁸⁹ Podhradský 1942: 3; Holec 1995a: 64. Pechány rövid életrajza Ábrahám 2000b: 253–254; Hollý 2011: 78. Az életmű újabb földolgozása Zilizi 2013.

⁹⁰ Holec 1995a: 75–76, Hollý 2011: 79–81.

egy össz-szlovák gazdasági egyesület (*Slovenský hospodársky ústav*) alapítása. A kor vezető gazdasági szakértője, Daniel Lichard az alapszabályát is kidolgozta, Liptószentmiklós tanácsa székhelyet biztosított volna, a nemzeti közművelődési egyesület, a Matica slovenská ugyancsak hathatós segítséget nyújtott. A második közgyűlés felszólította a nemzethű személyeket, hogy tanulmányozzák Szlovákföld gazdasági és társadalmi kérdéseit. A nemzeti hírlap hosszú sorozatban ismertette a tervet: egy átfogó gazdasági intézményt vázolt fel, mely elméleti és gyakorlati ismereteket nyújt a szlovák gazdáknak.⁹¹ A Helytartótanács azonban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és a vármegyei bizottságok létezésére hivatkozva 1865-ben nem adta meg az engedélyt. A Matica több okból ugyancsak nem válhatott gazdasági csúcsszervvé: nem alakíthatott helyi szervezeteket, kapcsolata a parasztsággal tehát gazdálkodási, ill. népnevelő kiadványokban ölthetett csak testet, ráadásul szinte végig megosztotta erejét a profilról (tudományos-filológiai vagy gyakorlatias, népnevelő szervezet legyen?) folytatott vita. Az 1875. évi fölfüggesztés azután mindezt tárgytalanná tette.⁹²

A gondolatot Milan Hodža vetette föl újra, immár a 20. század elején. A fővárosban képzelt el egy szövetkezeti központot, mely az elvek népszerűsítése, új alapítások ösztönzése, a meglevők technikai segítése mellett a vasúti exportot is föllendíti. 1912-ben ötvenhat delegátus jelentős cseh segítséggel meg is alapította a Központi Szövetkezetet a Gazdaságért és Kereskedelemért (Ústredné družstvo pre hospodárstvo a obchod) minden szövetkezettípus számára hasznos profillal (Hodžától idővel Pavel Blaho vette át a vezetést). A szövetkezet céljai között gazdasági gépek és felszerelések részben közvetítése, részben eladása, hitelek folyósítása és közvetítése, betétek elfogadása, részleges biztosítási szolgáltatás szerepelt. 1914 elejétől saját hetilapot adott ki (*Hospodársky obzor*).

Mindennek alapja azonban új szövetkezetek alapítása és átfogó hálózat kialakítása lett volna. A tényleges szervezőmunka csak a következő évben indult meg, 1913 végéig huszonnégy alapítást tudott elkönyvelni, s már létező tíz vált a tagjává. A lendület a továbbiakban is szerény maradt, bár éppen azokban a hónapokban mindenáron, akár előkészítetlenül vagy csak papíron, de új tagokat kellett volna szerezni, hogy az esedékes szakolcai gazdatalálkozón el lehessen érni az erdőháti szövetkezetek csatlakozását. A budapestiek számára elsősleges volt e dinamikus s a maga útját járó régió megszerzése, ami azonban elmaradt. Egy saját alapítást lehetett 1914 elején elkönyvelni (Láb, Pozsony vm.). Ráadásul a kormányzati és az országos szövetkezeti központok részéről megindultak a támadások, Hodžát és szervezeteit hazaárulónak, cseh–szlovák fölforgatónak bélyegezve, a cseh tőke és iparcikkek szálláscsinálójaként, Szlovákföld elszakítójaként minősítve. Az álságos szándékoktól eltekintve a prágai bankok és

⁹¹ Slovenský hospodársky ústav. *Pešťbudínske vedomosti* 4 (1864), 80–94.

⁹² Holec 1991: 145–147.

a szlovák fogyasztási szövetkezetek beszerzéseiben a cseh termékek valóban vezető szerepet játszottak, sőt 1913-ban a együttműködés szellemi motorja, a prágai Csehszláv Egység maga is határozatban rögzítette, hogy kiemelt célja a fogyasztási szövetkezetek létrehozása Szlovákiában.⁹³

Az okokat is tisztán látva, a hatalom ellenlépései mellett a belső megosztottságról sem elfeledkezve, a budapesti központ egészében nem mondható sikeresnek, hiszen a szlovák szövetkezetek kisebb részét, 1914-ben harminckettőt mondhatott tagjának.⁹⁴

Az iparosok, kereskedők

A kézműves- és háziipar, valamint a kereskedelem súlyát vizsgálva előrebocsátjuk, hogy a mindennapi életvitelt kiszolgáló háziipart hagyományosan mindenfelé üzték, emellett a régió kedvezőtlen természeti viszonyai régen rászorították a népeiséget, hogy élelmiszer- (gabona, szalonna, bor), illetve bizonyos nyersanyagszükségletét (nyersbőr, esetleg gyapjú, viasz, só) – iparcikkekért cserébe – az Alföldről (ill. a Kisalföldről) szerezze be. Az áru- és munkaerőmigráció természetes útja egyébként is a déli, természetföldrajzi kapu irányába vezetett, hiszen a Felföld völgyrendszerei és medencéi, ezek az „életkamrácskák” (Mendöl Tibor) egymás között igen nehezen voltak átjárhatók.

A tömeges árucserre főként a Felföldet és az Alföldet összekötő kontaktzóna piacain, vásárain (Pest, Vác, Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc, tehát az ország legfontosabb vásárvonalán) ment végbe. Az ország jellegzetes figurái voltak a szlovák vándoriparosok, vándorárusok többnyire területi specializálódást, munkamegosztást képviselve, mint az árvai gyolcsosok (*pláteník, súkeník*), a turóci gyógyolajárusok (*olejkár*) és fűszernövény-árusok, azaz sáfrányosok (*šafraník*), a gömöri teknő- és takácsborda-készítők, azaz bordások (*brdár*), viaszkereskedők, azaz sonkolyosok (*voštinár*)⁹⁵, akik az Alföldre vagy akár Erdélybe is eljutottak. Egy 1786. évi adat szerint Turóc megyéből háromezer házaló járta a hazai utak mellett Nyugat-Európát, az Oszmán Birodalmat és Oroszországot, egész falvaknak hozott ez gazdagságot.⁹⁶ A kiváló helybeli agyagot megmunkáló gömöri fazekasok a középkor óta szállították keresett tűzálló edényeiket az Alföldre, mint ahogy a kovácsok az ekevasakat, épületvasalásokat, kapákat.⁹⁷ Eötvös Károlynál a Felföld „ércbányák, huták, kemencék, öntőműhelyek birodalma”⁹⁸.

⁹³ Holec 1995a: 71–75.

⁹⁴ Gaucsik 2012: 43.

⁹⁵ Paládi-Kovács 1994: 7, 23.

⁹⁶ Arató 1960: 1960.

⁹⁷ Kósa 1998: 258.

⁹⁸ Eötvös 1982: 178.

Tulajdonképpen nem is választhatjuk szét, ki iparúzó, ki kereskedő, tehát együtt tárgyalom őket.

A 19. század első felében a fában szegény déli területeken nagy keresletnek kezdett örövendeni az északi hegyek faanyaga. Elsőként a rönköket a Vágon vagy a Garamon leúsztató tutajosokat (*pltník*) kell megemlítenünk. Nemzedékeken át öröklődő ütemterv szerint haladtak lefelé, a parton kocsmák, boltok települtek útvonalukra, ahol igyekeztek túladni apróbb faárújukon, és föltöltötték élelmiszerkészleteiket. Komáromig (külön rendelés esetén Pestig) mentek le, ahol a kereskedő várta őket. Hazafelé gyalog tették meg az utat.⁹⁹ Különbféle félkésztermékek (pl. kocsikeréktalp) mellett mindenféle mezőgazdasági vagy háztartási faeszközt is készítettek, árultak, leginkább favillákat, fagereblyéket, de emellett orsókat, kanalakat vagy akár szövőszéket is. Egy 19. század eleji füzet dialógusából megtudjuk, mivel járt a szomszéd az Alföldön: „Holmi. Lapáttal, gereblyével, orsóval, amint az jól tudott, hogy a tót paraszt sok fele munkát tudja meg csinálni.”¹⁰⁰ A Vág-völgy egy 1888. évi leírása kiemeli a specializálódást és a termelés volumenét: „Önállóan űzik a faipart, akik különböző faáru készítésével foglalkoznak. Vásárlkor a tér egy része el van árasztva a különböző faiparcikkal, a puttyonok, kádak stb. mellett látunk egy csomó fakanalat, hordócsapot; a gazdasághoz szükséges, fából készült szerszámok mellett, szalmával befont székeket, sétatobotokat s egy rakás igen primitív játékszert gyermekek számára. A tót köznép emez iparcikkei nem vallanak ugyan mesteri kézre, kidolgozásuk kissé durva, de a munka lelkiismeretes, tartós, s a nép természetes esze mellett bizonyít.”¹⁰¹

Sajátos gömöri vándoriparosok voltak a sonkolyosok (*voštínár*), akik az Alföld magyar lakosságától vásárolták össze a lépesmézet, méhviaszt, s olvasztották otthon kitűnő, mind a pesti, mind a külföldi piacokon keresett mézzé és viasszá: „A valódi rozsnyói viasz kitűnő tisztasága által tűnik ki minden más viasz felett, ment lévén minden tisztátalan, főképp a fehérítésnek ártó idegen alkatrészekről.” A bécsi kereskedők a 19. század elején a rozsnyói évi mintegy száz mázsát helyben fölvásárolták. „Ez az üzlet az egész város közönségét távolabbról vagy közelebbről érdekelte volt. A vagyonos osztály tőkéjét adta a kereskedésbe, hogy fél év múlva azt bő százalékkal nyerje vissza. A »barkács« e pénzzel indult útnak őszkor a méhgazdag alföldre, hol már ismerték, várták. Mindegyiküknek megvolt a maga járása, nyomukban a felföldi fuvaros, akik a rakományt Rozsnyóra szállították. Hónapokig tartott ezután a sürgés-forgás az olvasztó helyiségekben, megteltek a tonnák ezrei színmézzel, a sonkolyból pedig méhser főzetett. A gácsországi üzerek maguk keresték fel a terményt, s szállították Galícia útján Orosz- és Németországba. [...] Ezen kereskedelmi cikk számos e vidékbeli embernek a köz-

⁹⁹ Liszka1990: 225.

¹⁰⁰ Szulovszky 1996: 85.

¹⁰¹ Idézi Liszka 1990: 226.

népből jólétét eszközölte, s az ottani lakosságnak egyik fő keresetforrása” – írja még 1867-ben is a megyemonográfia.¹⁰² A vegyes lakosságú Gömörben ebben az ágazatban természetesen magyarok is részt vettek, ám szlovák jellegét tükrözi az említett kéziratos dialógus is, ahol a szereplők az alföldiekre panaszkodnak: „Szomszédomra kiabáltak, hogy magyarul nem tud. – Óh be együgyű és gyáva emberek voltak azok, iszen kevés tót vagyon, mostani világban, aki magyarul ne beszélne mennyit annyit...” A forrásokban szereplő tizenhét falu közül csak egy volt magyar jellegű, a többiben csak pár magyar élt.¹⁰³

Az elsődleges feldolgozóiparok közül kiemelendő még a bőrfeldolgozás, különösen a lipatóiak működése. Liptószentmiklós a 18. század végétől ipari település, a tereziánus reformok, a kereskedelem liberalizálása ekkorra föllendítette a vargák, csizmadiák, szűcsök és főleg a tímárok (*garbiar*) termékei iránti keresletet. A vállalkozó szellemű családok a Vág mellékágának vízi energiáját hasznosító manufaktúrákat, műhelyeket hoztak létre, állandóan fejlesztették munkakultúrájukat, európai vándoréveik végén vitték haza az új ismereteket.¹⁰⁴

Ugyancsak egyre nagyobb tömegben szállítják a felföldi műhelyek és háziiparosok a gylcsot, posztót, vásznat, a viaszt, a finomgyapjút, faszenet, meszet, az üvegárut és sok egyéb terméket.

A magasabb szintű mesterségek közül említettük a gömöri fazekasokat. A 19. század második felében a fizetőképesebb rétegek érdeklődése csökkent a termékeik iránt: „a kő és vasedény, a porcellánárak elvonták a jobbmódú közönséget, s az iparág ma (1881 – Á. B.) egészen a köznépre, mint fogyasztóra van utalva...” Erre a tömegkeresletre azonban a vándorárusok – legalábbis az optimista vélemények szerint – továbbra is számíthattak: „jövője mindazonáltal jó időre biztosítva van, mert a porcellán és vasedény drágasága mellett alig remélhető, hogy a köznép eltérjen a közönséges cserépedény használatától, annál inkább, mert ezen edényekkel űzött cserekereskedés csak az iparág előnyére van.”¹⁰⁵ Valójában az agyagtelepek kimerülése, a tűzifa árának emelkedése, illetve a „cseh másodrendű olcsó porcellán s kőedény” versenye a kilencvenes évekre visszaszorította a termelést, s egyre több mester és háziiparos döntött a kivándorlás mellett.¹⁰⁶

A *tót csipkét* (ami persze német vagy magyar kezek munkája is lehetett) évszázadok óta kedvelték mindenfelé az országban, Erdélybe is eljutott. A különféle szövetek termelése a 19. század elejére olyan mértékű volt, hogy a korábbi kutatás egyenesen egy autochton tőkés fejlődés lehetőségét látta kibontakozni benne.¹⁰⁷ Fényes Elek évi több mint 6 millió rőf gylcsstermelésről tud a Szepességben.

¹⁰² Szulovszky 1996: 86–87.

¹⁰³ Idézet és a nyelvi viszonyok Szulovszky 1996: 85, 91.

¹⁰⁴ Kovačevićová 1993: 21–22; Například 1997: 6–7.

¹⁰⁵ Szulovszky 1996: 92–93.

¹⁰⁶ Szulovszky 1996: 98, 102.

¹⁰⁷ Tolnai 1964: 58–84.

(„A hegy völgyes Szepességet [...] egy nagy lengyárnak lehet tekinteni; mert alig található benne egy házat, melyben lenfonással, szövással és vászonkészítéssel ne foglalkoznának, legalább magok számára.”¹⁰⁸) A másik központ, Árva pedig érzékletesen megjelenik a námesztói „gyolcsostót” (*pláteník / sűkeník*) alakjában, aki a környékbeli és a sziléziai parasztyolcsot összevásárolva uralta a negyvenes években a Dunántúl vásárait. Kompanek a termelésben már részt nem vevő, jellegzetes vállalkozó: „Ő maga ugyan már nem rugoldozott a szövőszék alatt, de tartott vagy huszonöt takácslegényt, akik helyette és számára rugdálóztak. Mind tót volt, és mind legény volt. A vastagabb sávolyos abroszokat, törülközőket, asztalkendőket s efféléket ezekkel szövete. [...] Kender és len félszerszámra. Huszonöt szövőszék folyton berreg. Apróbb-nagyobb pufók tót lányok űzik-fűzik, kötik-verik a csipkét, s hímeznek vörös fonállal és kék fonállal. Hát a sok kész vászon, gyolcs, patyolat, karton és kanavász a raktárakban. A vásároló kocsik is jöttek-mentek az udvarban. Jöttek üresen, mentek megrakodva, s minden kocsi csak a sümegi kékfestőnek válhatott kárára.” A Kompanek-szerű kereskedő kínálata elismerésreméltó: „Mit árul a gyolcsos tót? Derék ember lenne az, aki el tudná mondani. Abrosz, törülköző, asztalkendő, sütőruha, portörölő és sikároló, lazsnak, durva vászon, finom vászon, rumburgi, sléziai, karton, patyolat, mind tisztán, fehérén, jól kihúзва, finoman vasalva és hajtogatva, tisztán mángorolva. De ez még mind semmi. Abroszsávolyok, csipkék, szalagok, cifrásak, satying, gatyamadzag, fehér fűző, véggyolcsok halomszámra. Amint ki van rakva minden, a vásári szellő hajnaltól estélig libbegteti a gyolcsos tótnak világiállítását.”¹⁰⁹

A tömegtermelésre vászonfehérítő ipar települt. Sáros megyében a negyvenes években nyolc műhelyben fehérítettek, a legnagyobb, a bártfaiban évi 300 ezer véget.¹¹⁰

Aszlovák vándorárusok egyáltalán mindennel kereskedtek, amihez otthon volt nyersanyag. Egy 1830. évi leírás szerint „a legszorgalmasabb házi kereskedők a tótok, akik az egész országot, még a külföldet is eljárják, sáfránnyal, külömbféle olajjal, kivált krumpuccal, gyolccsal, csipkével, szitaszerrel, viasszal, üveggel, takácsbordával, szitákkal, dróttal, vajjal, sajttal sat.”¹¹¹ A főnti námesztói nagykereskedő az ezerfajta textiláru mellett – vevőcsalogatónak – árult még „tenyérszi széles, rézcsatos vagy acélcsatos, örökké tartó, soha el nem málló nadrágszíjat” meg különféle csengőket: „Csikócsengő, hámos lócsengő, gyorskocsicsengő, szánhoz való csörgő, nyájkolomp, ökörharang: mindezt a gyolcsos tót árulta. Egy tót legény egyebet se csinált, csak a csengőket, kolompokat szölongatta a vásár alatt. Csak úgy tódult oda a közönség.”¹¹²

¹⁰⁸ Tolnai 1964: 60.

¹⁰⁹ Eötvös 1982: 176–177, 182–183.

¹¹⁰ Tolnai 1964: 67.

¹¹¹ Idézi Liszka 1990: 226.

¹¹² Eötvös 1982: 177–178.

Minden ágazatot egybevetve az iparosok számát a mai Szlovákia területén 1900-ra kb. harmincezer főre tehetjük, 70%-uk segéd nélkül dolgozó kisiparos, 21%-uk alkalmazott 1-2 segédet.¹¹³ A háziipar és a vándorkereskedelem súlya okán született sok-sok évtizeddel korábban Csaplovics János / Ján Čaplovič híres kijelentése: a szlovákok Magyarhon angoljai.¹¹⁴

Ezek a speciális vándorárusok a korszak végéig járták az ország és Európa útjait, a faipar mellett gondoljunk olyan etnoszociális „tót” mesterségre, mint a drótos (*drotár*), az üveges („ablakos”, *oblokár*) vagy a miskároló. A századvég magyar szerzői jól ismerik őket, ott van a fanyelű késeket meg cifra cserépbögréket áruló Krányecz Frányó (Jókai: *A gazdag szegények*, 1890), Mikszáth novellát szentel nekik (*A seprűs tót*), melynek már hangütésében összefonódik a szlovákság és az örökös vándorlás: „Mikor a lesti tótok mind hazagyűlnek, akkor lesz a közmondás szerint a világ vége. Minél fogva nyilvánvaló, hogy a világ örökké tartó, mert a lesti tótok sohasem lesznek otthon mindnyájan.”¹¹⁵ A drótos emberi tartásának állít emléket Gárdonyi egy novellája (*Egy szál drót*, 1906).

Persze a század utolsó évtizedeiben a kortársak már a kisegzisztenciák pusztulását regisztrálták. Így Svetozár Hurban Vajanský rámutatott, hogy a gyárak tönkreteszik azokat, akik a maguk keze munkájából élnek.¹¹⁶ A századelőn Milan Hodža még inkább kénytelen volt megállapítani, hogy a gyáripár, a nagyvállalkozók nagybani megrendeléseikkel és tömegtermelésükkel erőfölényt szereztek, mellyel eredményesen csak összetartó, szervezett iparosok léphetnek fel.¹¹⁷

A szlovák ipari vállalkozások

A tőkés ipari termelés folyamatába a szlovák (öntudatú) polgárság kevéssé tudott bekapcsolódni, annak ellenére, hogy a Felföld szerepe és súlya a bányászat és az ipar területén a középkor óta meghatározó volt. A nemesfém-kitermelés ugyan a 18. században végérvényesen lehanyatlott, ám a kapitalista ipar igényeinek következtében a terület jelentősége nőtt: a századfordulón az országos kőszéntermelés 64%-át (a világháború előtt 31%-át, de közben a termelése negyedével nőtt), a vasérctermelésnek pedig felét, később egyenesen háromnegyedét adta.¹¹⁸ A századfordulón ezen ágazatokban itt működött a kisebb (51–100 munkást foglalkoztató) üzemek fele, a nagyüzemeknek (700–1000 munkással) pedig 40%-a. A feldolgozóiparban az itteni nagyüzemek aránya több mint 45%.¹¹⁹

¹¹³ Polányi 1987: 36.

¹¹⁴ Čaplovič 1975: 8.

¹¹⁵ Mikszáth Kálmán: *A seprűs tót*.

¹¹⁶ Svetozár Hurban Vajanský: *Attentáty. Národné noviny*, 7. marc. 1882. 1.

¹¹⁷ Milan Hodža: *Družstevníctvo a remeselníci. Slovenský týždenník*, 16. febr. 1912. 1.

¹¹⁸ Zsámboki 1998: 294.

¹¹⁹ Polányi 1987: 23–24.

A világháborúig egy-két kézen megszámálható a szlovák tulajdonú, 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemek száma: 1905-ben hét ilyen volt összesen 2,7 millió korona alaptőkével, s 1915-ben is csak tizenkettő, 7,8 millió korona alaptőkével.¹²⁰ A cseh tőke hathatós részvételével, általában valamelyik szlovák bank közvetítésével jöttek létre a századfordulón. A legtőkeerősebb vállalkozást, az 1 300 000 korona alaptőkéjű Zsolnai Celluloze Rt.-t a Rózsahegyi Hitelbank közvetítésével a prágai Iparbank (*Živnostenská banka*) alapította, amely a többi szlovák iparvállalatot is nagymértékben ellenőrizte.¹²¹ Oroszlánrésze volt a tragikus sorsú Turócszentmártoni Celluloze Rt. megalapításában is.

Az üzem kálváriája, ha tipikusnak nem is tekinthető, érzékletesen jelzi a szlovák iparosodás politikai korlátait. A vezető pénzügyes, a Tátra Bank körében született meg a gyár alapításának terve azzal a céllal, hogy föllendítsék az álmos városka gazdaságát, fokozzák népességvonzó erejét, s egy ilyen szlovák tulajdonú nagyüzemmel emeljék a szlovák nemzeti központ tekintélyét. Anyagi gyengeségük miatt úgy döntöttek, hogy a cseh tőkéhez fordulnak azon hátsó gondolattól is vezérelve, hogy kifogják a szelet a hlasista csoport vitorlájából, mely a turócszentmártoniakat csehellenességgel vádolta. A prágai Československá jednota egyesület segítségére volt azonban szükség az óvatos és bizalmatlan cseh bankok meggyőzéséhez. Komoly vállalkozásról volt szó, egymillió korona részvénytőkével (5000 db részvényre elosztva), a terv szerint évi 60 000 mázsa cellulóz előállítására.

A részvények jegyzése viszonylag könnyen ment, de úgy, hogy 72%-uk Cseh- és Morvaországban kelt el. Az igazgatótanácsban 6 szlovák mellett 5 cseh foglalt helyet.¹²² A nyílt cseh jelenlét és a szlovák politikai vezető, Matúš Dula exponált helyzete hamar kiváltotta a hatóságok ellenlépéseit. Először azzal az indokkal tagadták meg az építési engedély kiadását, hogy az ipari szennyvíz károsítja majd a Turóc patak vizét, és tönkreteszi a létfontosságú lazacpisztráng-tenyésztést. Később már nyíltan politikai ellenvetések hangzottak el. Az üzem legfőbb ellenlábas, ifj. Justh János turóci főispán úgy vélte, e „pánszláv létesítmény” fő célja a cseh–szlovák kölcsönösség erősítése, a cseh tőke segítségével a Felvidék elárasztása szlovák ipari vállalkozásokkal, s ily módon a magyarság megsemmisítése.¹²³ Támadta a *Budapesti Hírlap*, több alkalommal Haydin Imre képviselő a parlamentben, kiemelve, hogy „a Felvidék azé lesz, aki ott ipart létesít”.

¹²⁰ A Turócszentmártoni Sörfőzde Rt., a Turócszentmártoni Bútorgyár Rt., a Turócszentmártoni Könyvnyomda Rt., a Rózsahegyi Papírárugyár Rt., a Kovács és Stodola Bőrgyár Rt. (Liptószentmiklós), a Zsolnai Celluloze Rt. és a Tranoscus Könyvkiadó és Könyvkereskedő Rt. (Liptószentmiklós). Összesen 1200–1400 munkást alkalmaztak, a legtöbbet – 6-700 főt – a székgyárként emlegetett bútörüzem. Polányi 1987: 27, 33.

¹²¹ Polányi 1987: 33–34.

¹²² Holec 1994: 50, 52–53.

¹²³ Holec 1994: 53, 59.

Látszólag a szlovákok érdekében figyelmeztetett arra, hogy ők csak szakképzetlen napszámosok lesznek, szakmunkásnak cseheket és morvákat hoznak majd be. Nem segítettek az engedély megszerzése érdekében az igazgatótanács olyan kétségbeesett lépései sem, mint demonstratív részvétele a hírhedt magyarosító egyesület, a FEMKE bálján, a cseh kézben levő részvények egy részének visszavásárlása és magyar vagy szlovák, tehát hazai kézbe juttatása, Dula lemondatása, a többszöri delegáció a kereskedelmi miniszternél, sőt a miniszterelnöknél. Az 1903 áprilisában átadott, a legmodernebb technikát képviselő üzem üresen állt. A cseh és morva tulajdonosok viszont minél gyorsabban látni akarták a pénzüket, ezért a vezetőség a gyárat – valami minimális haszonnal – decemberben eladta a pesti Hitelbanknak, mely továbbadta a brassói cellulózgyárnak. A cseh érdekeltek megnyugodtak, a szlovák érdekeltek viszont elkeseredtek azon, hogy „mi magunk segítjük az idegen elemet, hogy befészkelje magát közénk”, hogy az üzem „nemzetiből zsidó kézre jut”.¹²⁴

A szlovák bankok

A szlovák pénzügy építése az ipari szférában sikeresebb volt. A fontosabb városokban már a negyvenes években létrejöttek az első, részvényes alapon működő takarékpénztárak (1842, Pozsony; 1844, Kassa; 1845 Eperjes stb.).¹²⁵ Ezek a német, részben magyar polgársághoz köthetők, a Zólyom megyei takarékpénztárban azonban ott voltak a szlovák falvak bírói is, továbbá olyan vezető kulturális személyiségek, mint Karol Kuzmány vagy Samo Chalupka. A szlovák túlsúly azonban a 20. század elejére eltűnt, a pénzügyi intézet magyarnak vagy legalábbis magyarónak számított.¹²⁶ A kiegyezésig létrejött 22 részvénybankból egy sem volt szlováknak tekinthető, az utána 1873-ig keletkezett 86 közül azonban a Turócszentmártoni Takarékpénztár Rt., a Privigyei Takarékpénztár Rt. (amely azonban a korszak végére elmagyarosodott) és a Korpona Vidéke Takarékpénztár és Zálogház Rt. szlovák alapítás, szlovák ügyviteli nyelvvel. Ezeket követte a nagy jövőjű Rózsahegyi Hitelegylet Rt. (1879) – 1893-ban azután Trstenán fiókot hozott létre –, immár nem az intelligencia, hanem a kereskedő-vállalkozók összefogásaként. Az első nagy formátumú szlovák pénzügyi intézet a 20. század elején már vezető szlovák bank, 500 000 korona alaptőkével (1904-től Rózsahegyi Hitelbank Rt.), ami a világháborúig hárommillió koronára emelkedett. Csehszlovákia megalakulása után Szlovák Bank néven Pozsonyba tette át a székhelyét, s az egész szlovák régióban fiókokat hozott létre.

¹²⁴ Holec 1994: 64–65.

¹²⁵ Martuliak 2003: 215–216; Gál 1998: 463. A tanulmány egyébként részletesen jellemzi és rangsorolja a régió városait.

¹²⁶ Tkáč 2003: 233–234; Vesztróczy 2005a: 23.

A legnagyobb tőkeerőt s a legnagyobb tekintélyt évtizedekig a turócszentmártoni Táttra Felsőmagyarországi Bank Rt. képviselte-élvezte. 1885-ben jött létre 8290 részvénnel, 800 000 korona alaptőkével. Egy sor nemzeti kiválóság szerepelt alapító tagként benne, és segítségért fordult a prágai Iparbankhoz is. Szlovák jellege miatt nehézségekbe ütközött a hatósági jóváhagyás, meg kellett változtatni az alapszabályt, elnökké kellett választani Trencsén vármegye, alelnökké pedig Árva vármegye alispánját.¹²⁷ Váltóügyleteket bonyolított, üzleti bizonylatokat vett, értékpapírokat bocsátott ki és váltott be. Négy fiókot létesített (Alsókubin, Szenic, Nagybicse és az első keleti szlovák bankfiókként Eperjes).¹²⁸ A Táttra a cseh tőke és az amerikai szlovákok legfontosabb partnere, nemzeti, gazdasági és kulturális intézmények, valamint a politikai tevékenység támogatója lett, ám a várakozások ellenére nem tudott a szlovák bankrendszer irányító szervévé válni. Kockázatos ügyletei, amerikai partnerének bukása s nem utolsósorban személyi problémák miatt a század elejére nehéz helyzetbe került, s 1911-től folyó szanalásához minden jelentősebb szlovák bank segítségére szükség volt.¹²⁹

Megemlíthető még a Miavai Bank Rt. (1893), a Zsolnai Segélyegylet (1894), a Liptóújvári Takarékpénztár Rt. (1896), a Vágújhelyi Népbank Rt. (1896), a Nagyszombat és Vidéke Népbank Rt. (1897), a Zólyomi Népbank Rt. (1902), a námesztői Felsőárvai Népbank Rt. (1902), a nagyszombati Gazdasági Bank Rt. (1906), a rózsahegy-i Népbank Rt. (1907) – mely utóbbi fiókokat hozott létre keleten, Iglón és Poprádon –, a nagylévárdi Földműves- és Iparbank Rt. (1909).¹³⁰ Egyébként az Alföldön is több bank létesült szlovák tőkével: a Bács-Bodrog megyei Petrőcön (1896), a Csanád megyei Nagylakon (1903), Újvidéken (1907), a Korponai Takarékt. fiókja Békéscsabán (1911), további bankot alapítottak a Szerém megyei Ilokon (1911) és kettőt is a Bács-Bodrog megyei Antalfalván (1908, 1909).¹³¹

Az önálló nemzetgazdaság kiépítését célozva a hatvanas évektől föl-fölvetődött egy központi szlovák bank létrehozásának terve. Nehéz volt elképzelni nemzeti kézben levő ipar, kereskedelem és mezőgazdaság fejlesztését megfelelő saját tőke nélkül. Mivel a pénzügyi fejlődés első évtizedeiben még csak hitelszövetkezetek alakultak, ezek elszigeteltségét akarta föloldani Ján Francisci egy tervezett koordináló intézménnyel, szakfolyóirat indításával, a számvitel egységesítésével.¹³² A segélyegyletek 1870. évi tanácskozása azonban nem hozott eredményt, a részt vevő szervezetek fölkészületlenek voltak az együttműködésre, illetve tartottak a kérdés átpolitizálódásától s a hatóságok beavatkozásától. Ludovít Thurzo

¹²⁷ Tkáč 2003: 239–240.

¹²⁸ Tóth 1992: 63.

¹²⁹ Tkáč 2003: 240.

¹³⁰ Tkáč 2003: 240–241.

¹³¹ Tóth 1992: 62.

¹³² Ján Francisci: „Národná knižnica” a „Vzájomné pomocnice”. *Národné noviny*, 12. aug. 1870, 1–2.

egy 1868-ban kelt levele is csak a gazdasági vonatkozást emeli ki: „Attól tartok, betör ide a belga, egyáltalán a nyugat-európai tőke, és megkaparintva az ipart, bennszülötteket csinál belőlünk [...], helótákat, csak dolgozó és a munka mellett éhen haló réteget.” Egy 1870. évi cikkében a külön történelmi-filozófiai nézeteiről ismert Jozef Hložanský is úgy vélte: a tőke „mint a testtel összenőtt lélek” a nemzeti kérdés szerves része, s nagy, másfél millió arany részvénytőkéjű szlovák bank alapítását sürgette, mégpedig a történelmi emlékeztű Nyitrán.¹³³ A nyolcvanas évek elején úgy tűnt – cseh segítséget igénybe véve –, megérett a helyzet a központi bank alapítására, melynek feladata, hogy minden szlovák kölcsönös segélyegylet és takarékpénztár alapítója, pártolója és szervezője legyen, s hiteligényeiket kielégítve könnyítse és fejlessze a kereskedelmet – a „külföldit” is –, indítson be kereskedelmi-ipari vállalkozásokat a szlovák régióban, idővel vásárolja föl az eladó nagybirtokot és kezdjen biztosítási tevékenységbe. Mindezt tükrözte a megalakult Tatra Bank nagyívű gazdasági programja, mely szerint a bank meg kívánvánta akadályozni a tőke és a munkaerő kiáramlását a szlovák régióból, s integráló hatást gyakorolván a többi szlovák bankra, alapítói szavai szerint „az egész Felvidék valóságos jötevőjévé kellett válnia.”¹³⁴

A már ismertett hatósági beavatkozások, s nem utolsósorban a vezetőség-nél tapasztalható fogyatékoságok és az önkényes hitelpolitika miatt azonban ezt a szerepet a Tatra nem tölthette be, bár köreiben és az elit nagy részében ez nem tudatosult, hiszen a bank személyileg is összefonódott a turócszentmártoni nemzeti politikai körökkel, részt vett ipari vállalkozásokban, s az amerikai pénzküldemények legfontosabb közvetítője volt. Éppen ezen ügyletek miatt a század elejére csődhelyzetbe került. A „nemzeti bank” kérdése tehát nyitott maradt. 1897-ben a pozsonyi ügyvéd, Miloš Štefanovič fölvetette egy kétmillió részvénytőkéjű bank, illetve biztosító alapítását, mégpedig Zólyomban, amit nemzeti politikai és gazdasági központtá akart fejleszteni. Végül is a szlovák bankok 1903. évi zsolnai találkozója döntött egy 100 000 korona részvénytőkéjű, ún. Egyesületi Bank alapításáról, ám az ügy elsikkadt. A fonalat a nemzeti mozgalom egyik legfontosabb vezetője, a képviselő, szerkesztő, kiadóvállalkozó Milan Hodža vitte tovább, aki leszögezte, hogy a szlovák központi banknak az ország fővárosában kell működnie.¹³⁵

Hodža a lehetséges tőkeforrást a Központi Cseh Takarékpénztárban látta, amely bevallottan a Monarchia szláv pénzügyintézeteinek központja akart lenni. Mivel azonban az láthatóan inkább saját fiókot akart létesíteni Pesten, Hodža 1907-től inkább a meghatározó cseh pénzügyintézetre, az Iparbankra (Živnostenská banka) épített. A vezető szlovák bankár, Július Markovič elaborátumában fölva-

¹³³ Holec 1999: 212–213.

¹³⁴ Holec 1999: 214–215.

¹³⁵ Holec 1999: 216–217.

zolta egy olyan pesti nagybank tervét, mely koordinálná az ország összes nem magyar pénzintézetét. A szükséges részvénytőkét tízmillió koronában állapította meg, első körben ötvenszázalékos befizetéssel. A részvények kétötödét a nem magyar bankok, háromötödét pedig az Iparbank, illetve egyéb cseh befektetők jegyeznék, s ha formálisan nem is, de cseh kézben lenne a vezetés.¹³⁶ A szlovák pénzintézetek tanácskozása általános formában elfogadta a tervet, az Iparbank azonban nem akart részt venni egy olyan nagy volumenű vállalkozásban, melynek vezetése kétségesnek tűnt. Végül is a szlovákok maguk alapították meg 1908-ban Budapesten a Központi Bankot, ám mindössze 200 000 korona részvénytőkével (bár Hodža másfélszer annyira számított), számos személyi problémával, egymást kioltó aspirációkkal. Olyan fontos bank, mint a Zólyomi Népbank, nem jegyzett benne részvényt, mert vezetője szerint a központi bank nem lehet „a nemzettesten kívül”, s Viliam Pauliny amúgy sem látta biztosítottak az alacsony tőkéjű pénzintézet jövőjét. Nyilvánvaló volt, hogy cseh tőke nélkül eredményes alapítás nem lehetséges. Az Iparbank ekkor már inkább saját pesti fiók alapításában gondolkodott, a Központi Cseh Takarékpénztár azonban kezdett fantáziát látni a szlovák bankban, és hiteleivel, a vállalkozásokba történt befektetéseivel fokozatosan a maga fiókintézményévé tette. 1911-ben majdnem kenyértörésre került sor, s a szlovák vezetők azt remélték – megalapozatlanul –, hogy a konkurens Iparbank kihúzza őket nehéz helyzetükből. A prágai intézet ekkor már beindította a saját pesti fiókját, amely pedig egyenesen a csődbe jutott Tátra Bank bekebelezésén gondolkodott. Maradt a Központi Cseh Takarékpénztár meghatározó szerepe, s Központi Bankjuk a szlovákok számára elvesztette értelmét. Hodža az alapításnál arra számított, hogy hathatósan támogatja majd élelmiszerfeldolgozó szövetkezetek, illetve üzemeik – keményítő-, szesz-, cukorgyárak, malmok stb. – alapítását, a bank viszont ebből semmit nem valósított meg.¹³⁷ Hodža egyébként változatlanul a főváros mellett kardoskodott, későbbi cikkében is rámutatva, hogy Pesten él vagy nyolcvanezer szlovák, a környező falvakban is hetvenezer, s e tömeg – nemzetileg öntudatosulva, amihez viszont elengedhetetlen a gazdasági szerveződés – erőteljes gazdasági központtá válhat. A tízezrek munkabére betétekben jelenhet meg, a vegetáló kisiparosok méltányos hitelhez juthatnának, ezáltal végre önállósodva a mostoha hitelfeltételektől. Igazi nemzeti pénzintézet működhet itt, már csak azért is, mert Pesten szabadabban megnyilvánul a „szlovák nacionalizmus”, szlováknak vallja magát az is, aki otthon csak hallgat.¹³⁸

Az ellenlábás Iparbank viszont a maga pesti fiókalapítása során följánlotta, hogy az egymilliós részvénytőkéből 400 000 koronát szlovákok jegyezzenek.

¹³⁶ Holec 1999: 217–218.

¹³⁷ Holec 1999: 219–220. Az alapításhoz lásd még Katus 1999: 149.

¹³⁸ Milan Hodža: Slovenská banka do Pešti! *Slovenský týždenník*, 18. aug. 1911. 3.

A szlovákok kevésnek találták mind a teljes összeget, mind a maguk részarányát, Július Markovič úgy vélte, a szlovákság maga is képes egymilliót jegyezni. A cseh–szlovák együttműködésből végül semmi sem lett, az Iparbank egyedül alapította meg 1910-ben Pesten az Országos Iparbankot, melyhez a szlovákoknak csak annyi közük volt, hogy közülük több hivatalnoknak adott kenyeret. Ettől függetlenül mind a prágai, mind a pesti Iparbank egyre több cseh hivatalnokot, felelős személyt vitt be a szlovák ipari vállalkozásokba és bankokba, ami gyakori kompetenciavitákhoz és személyi villongásokhoz vezetett csehek és szlovákok között.¹³⁹ Közben Pesten újabb intézet alakult (Magyar–Cseh Iparbank), amely pozsonyi fiókja alapításánál szintén megfogalmazta a szlovákokkal kapcsolatos ambícióját: „ebből a fiókból az összes szlovák pénzügyi valamiféle központját kialakítani, tőkével segíteni pénzügyi tranzakcióikat, főleg a visszszámítolásban és a nagybirtok parcellázásában a parasztság számára, és az egész Pozsony környéki szlovák elemet maga köré gyűjteni.” Mivel mindez egy hónappal a szarajevói merénylet előtt íródott le, már nem segíthette a cseh–szlovák pénzügyi együttműködést.¹⁴⁰

A felföldi szlovák bankok országos súlyát nem kell eltúloznunk. Összvagyonuk 1903-ban a régióbeli pénzügyintézetek 7%-át tette ki. 1918-ban a mai Szlovákia területén 228 önálló bank működött, ebből 33 szlovák irányítás alatt, továbbá 251 falusi hitelszövetkezet, ebből 124 volt szlovák. A felföldi szlovák pénzügyintézetek részvénytőkéje ekkor 149 millió koronát tett ki. Az egész korszakra érvényes, hogy tőkeszegénységük miatt elsősorban váltókölcsonnökel, a nagyobb volumenű jelzálogkölcsonnökel csupán az országos átlag felében foglalkoztak – a régió jelzálogterheinek csak 3%-a származott szlovák bankok kölcsöneiből. Leginkább kisebb kölcsönöket nyújtottak, de nem mindig alacsonyabb kamatra. Főleg a takarékbetétek növelésére, a betétesek számának gyarapítására törekedtek, ezért némileg magasabb betéti kamatot fizettek.¹⁴¹

E bankokat egyébként nemcsak haszonszerzés céljából hozták létre, hanem azért is, hogy legyenek olyan független szlovák nemzeti – társadalmi, közművelődési és politikai jelentőségű – intézmények, melyeket a belügyminisztérium nem semmisíthet meg, mint ahogy tette a Matica slovenská esetében. Általában kevésbé törekedtek tehát magasabb osztalékokra és jutalékokra, a nyereség jelentős részét ehelyett további hitelek nyújtására, valamint a „nemzeti birtokállomány” gyarapítására és az ipari vállalkozások erősítésére használták,¹⁴² azaz a korabeli hatósági álláspont szerint *pánszláv izgatást* folytattak.

Szlovák bank alapítását kétfajta akadály nehezíthette: egyrészt a törvény által előírt 30 000 arany alaptőkéét nehéz volt biztosítani, másrészt a hatóságok átlátták

¹³⁹ Holec 1999: 227–228.

¹⁴⁰ Holec 1999: 229–230.

¹⁴¹ Polányi 1987: 30–31; Tkáč 2003: 241.

¹⁴² Tóth 1992: 63–64.

a nemzetiségi pénzüzetek nemkívánatos hatásait, s ezért mindenféle kifogással igyekeztek az alapításnak elejét venni. A kisebb-nagyobb engedmények mellett ezeket oly módon lehetett kivédeni, hogy formálisan valamely tekintélyes magyar személyt, általában állami hivatalnokot választottak a vezetés élére. A sajtóban ugyancsak jelentek meg éles hangú cikkek, mint a *Pénzvilág* egy írása 1913-ban, mely szégyenletesnek tekinti ezeket az alapításokat.¹⁴³ Átfogó támadást jelentett egy röpirat 1909-ben, mely hangsúlyozta, hogy a nemzetiségi pénzemberek egyben nemzeti vezetők, illetve kortesek, a pénzüzetek igazgatóit ott választatják meg követnek, ahol csak jónak látják (?). A szlovák bankok hetilapokat, napilapokat, nyomdákat alapítanak, finanszírozzák az agitációt – a szerző szerint az 1907-ben történt tragikus csernovai sortűz is az ő érdekükben történt.¹⁴⁴

A nem magyar tulajdonú bankok szaporodása és erősödése nemzedékváltást jelzett és eredményezett a politikai vezérkarokban: a vezetés a honorácior vagy középirtokos eredetű értelmiség kezéből átkerült a bankokhoz kötődő, vállalkozó polgárság és a hozzá kapcsolódó értelmiség kezébe. A legbefolyásosabb politikusok általában bankigazgatósági tagok.¹⁴⁵ A kormány és a megyei szervek érzékelték a folyamatot. A századfordulón sűrűsödő, a nem magyar vezetők ellen folytatott perek mellett (a politikusi minőségben kapott államfogház-büntetés időlegesen az elítélt bankári működését is hátráltatta) maguk a bankok is ellenséges eljárások elé nézhettek. Ha sikerült si megalakulniuk, nehezebben jutottak visszleszámítóláshoz vagy az Osztrák–Magyar Bank és a nagy kereskedelmi bankok nyújtotta előnyökhöz. Nyers erőszakra, a betétkönyvek és a készpénz elkobzására is volt példa (ami miatt szlovák memorandum ment a pénzügyminiszternek).¹⁴⁶

Nemcsak a szlovák, hanem az erdélyi szász és román bankok is támadások keresztűzébe kerültek a századfordulón, tehát általánosabb keretekben kell vizsgálnunk a kérdést. A háttérben egyrészt az egykori nemesi középirtok pusztulása s e irtokosok elszánt törekvése áll az olcsó hosszú lejáratú hitelek megszerzésére. Mivel a peremvidékek hitelellátása igen egyenetlen volt, az űrt a nem magyar pénzüzetek töltötték ki, számos esetben a magyar irtokost is kedvező hitelhez juttatva. Az agrárius antikapitalizmus hangadói azonban ebben is a „magyar föld idegen kézbe kerülésének” rémét látták, azt akarták tehát elérni, hogy – a liberális rendszertől idegen módon – állami pénzből versenyelőnybe hozott „hazafias” bankoktól juthassanak olcsó hitelhez (hiszen saját süllyedésüket is az, úgymond, nemzeti feladatok iránt érzéketlen idegen kapitalizmus okozta). A nemzetiségi pénzüzetek ellensúlyozása tehát e törekvés eszköze lett volna.¹⁴⁷

¹⁴³ Tóth 1992: 63–64.

¹⁴⁴ Veridicus 1909: 4–5, 22–23, 27–31.

¹⁴⁵ Szász 1966: 121–122.

¹⁴⁶ Tkáč 2003: 237–238.

¹⁴⁷ Szász 1966: 124.

A kormányzat viszont a 20. század elején az ingatag belpolitikai, illetve össz-birodalmi helyzetben legalább a külpolitikában sikereket szeretett volna fölmutatni, ezért nagyító alá vette a nem magyar elitek külkapcsolatait, a külföldről érkező támogatásokat. A megélénkült délvidéki német mozgalom esetében földerítették az erdélyi szász bankok közvetítő szerepét (a sváb lapok, politikusok és az Össznémet Szövetség között), s ennek hatására kezdtek fölfigyelni az amerikai szlovák pénzküldeményekre.¹⁴⁸ A Monarchia külképviseletén keresztül a hazai hatóságok föltérképezték a pittsburghi szlovák bank és a turócszentmártoni Tatra Bank szoros kapcsolatait. Jórészt ezen a csatornán áramlott haza az emigránsok megtakarított pénze – évi 6–8 millió korona. Az amerikai bankot vezető Peter Rovnianek és testvére a magyarországi hatóság szemében a cseh–szlovák kölcsönösség harcosa, veszedelmes pánszláv agitátor volt, s persze ugyanígy ítélték meg a Tatra Bankot is. Jól érzékelteti ezt Justh János turóci főispán egyik jelentése, mely úgy véli, a bank a hazaküldött pénz közvetítéséből eredő hasznot a nemzetiségi politika céljaira fordítja: „az időközi kamatok bizonyos hányada, mely évente igen tekintélyes összeget képviselhet, képezi azt az alapot, amely a nagytótoknak agitatorikus céljait elősegíteni hivatva van.”¹⁴⁹

Egy 1902-ben kelt levelében a főispán úgyszintén rámutat a bank tevékenységének és a fölerősödött amerikai, illetve hazai „pánszláv agitációnak” a kapcsolataira, s azt kéri, hogy a pénzintézet élére az éppen esedékes elnökválasztáson bizalmi ember kerüljön. A belügyminiszter el is rendelte a választást, utasítva Justhot, hogy érje el Justh Ferenc országgyűlési képviselő bankelnökké választását. A kereskedelemügyi miniszter viszont a turóci mellett arra utasította Trencsén, Nyitra és Árva főispánját, hogy derítsék föl a Tatra Bank rohamos terjeszkedésének okait. A válaszok általában a szlovák bankok térnyerését az olcsó hitellel, az alacsony osztalékkal, a nép közelében élő ügynökhálózattal és határozott nemzeti birtokpolitikájukkal magyarázták. Visszaszorításukra egy turócszentmártoni központi bank föllállítását, átfogó hálózata kiépítését, egyéb gazdasági szereplők állami kedvezmények útján való megerősítését javasolták. A kereskedelmi miniszter elaborátuma a Magyar Földhitelintézetnek nyújtandó kedvezménnyel kívánta megoldani a kérdést. A következő kormányzatnál fölmerült, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe nem tartozó, az államra nézve ugyancsak veszélyesnek tartott hitelszövetkezeteket egységszervezetbe kellene kényszeríteni a hatékony ellenőrzés végett, a részvénybankok mecénási, tehát „fölforgató” tevékenységét pedig törvényileg kellene akadályozni, miszerint közgyűlésük valamely ügyet csak az illetékes miniszter engedélyével támogathat.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Szász 1966: 126–127.

¹⁴⁹ Szász 1966: 128–129.

¹⁵⁰ Szász 1966: 128–132.

A földművelésügyi miniszter bekérte a nemzetiségi pénzüzetek zár- számadásait, fölvetette részvényeik fölvasárlását, az amerikai pénzküldemények megbízható nagybankok felé terelését, hogy „ne folyjanak a nemzetiségi agitá- ció medrébe”, a Magyar Földhitelintézet kisebb jelzálogkölcsöneinek illeték- és bélyegmentesítését és a „hazafias irányú intézetek olcsó vagy kamatmentes ál- lami betéttel való ellátását. A teendők összehangolására értekezletre hívta össze (érdemi eredmény nélkül) az állami támogatásra kizsemelt hitelszervezeteket és az érintett főispánokat.¹⁵¹ A hazai, alapvetően liberális jogrend, a zilált belpoliti- kai helyzet, majd a világháború végül is megakadályozta a nem magyar pénzü- zetek szorosabb állami felügyeletét, tevékenységük korlátozását.

A szlovák bankoknak azonban nemcsak a kormányzat és a helyi hatóságok miatt lehetett okuk panaszra: a cseh–szlovák pénzügyi együttműködés ugyan- csak számos konfliktus forrása lett.

Eredendő tőkeszegénységük és az ellenséges hazai politikai környezet miatt a szlovák pénzüzetek a kezdetektől a cseh tőke segítségével számoltak. Az ot- tani bankok ezt verbális szinten bátorították, szlovák mértékkel jelentős hitele- ket nyújtottak, visszszámítolási lehetőségeket biztosítottak, s nem utolsósorban részt vettek felföldi iparvállalatok alapításában és működtetésében. Jelenlétük nélkül a szlovák bankrendszer aligha jött volna létre. A szlovák pénzügyi szak- emberek azonban egyre gyakrabban tették szóvá, hogy nem érzékelik a csehek – a „testvérek” – altruista, a kölcsönösség és összetartozás szellemét sugárzó hoz- záállását. Rámutattak, hogy a szlovák pénzüzetek gyakran kevesebb és egyben drágább hitelt kapnak, mint a hazai román, horvát, szerb bankok, sőt mi több, a csehek a magyar, tehát ellenséges bankokkal is intenzívebb kapcsolatokat tar- tanak fön. Miloš Štefanovič ismertetett zólyomi tervének (1897) prágai elutasí- tása után így fakadt ki: „Akinék nem fűlik hozzá a foga, könnyen csúri-csavarja. Nem volt bizodalmam a csehekben, mert ismerem őket. Szűkkeblű egoisták, rö- vidlátók, igazi szőrszálhasogatók. [...] Nekem személyesen ez megnyugvásomra szolgál, s általában tanulsággal arra nézve, mennyit érnek a cseh–szlovák egy- ségről, kölcsönösségről etc. etc. hajtogatott szövegeik, tanácsaik és kioktatásaik, szemrehányásaik és korholó szavaik stb. stb.”¹⁵² Jócskán idézhetnék korábbi vagy későbbi hasonló véleményeket, elég azonban arra rámutatni, hogy a Pesten meg- jelenő *Prúdy* a cseh–szlovák kölcsönösséget boncolgató ankéntjában 1914-ben, szinte minden szlovák hozzászóló bírálta a cseh pénzügy hozzáállását: kihasznál- ják a szlovákok szorult helyzetét, tőkájukkal megfojtják őket, a zsidókat megha- zudtoló ügyleteket bonyolítanak velük. A cseh álláspontot higgadt tömörséggel Rudolf Raše fejtette ki ugyanitt: „A gazdasági kölcsönösséget mindig elsősorban e kapcsolatok előnyössége alakítja. Ingyen sehol sem adnak semmit! Az üzletben

¹⁵¹ Szász 1966: 133–134.

¹⁵² Idézi Holec 1999: 215–216.

nincs ajándék.” A feszültséget oldandó, az egyik szlovák szervező, Štefan Janšák is a cseh félnek adott igazat: „a gazdasági közeledés, mely csak az anyagi oldalt tartja szem előtt, és lényegében a kölcsönös anyagi hasznon alapul, nem enged meg semmiféle olyan altruizmust és önfeláldozást, mint ami kulturális téren inkább lehetséges. Az ilyen gazdasági kapcsolatok, melyek az egyik vagy másik fél számára ha nem is passzívak, de semlegesek, nem vezethetnek közeledéshez. [...] A gazdasági kapcsolatokban altruista áldozatok végül is az ügy kárára lennének, alapjaiban döntenék romba, kimerítve az adományozót és demoralizálva a megajándékozottat.”¹⁵³ Az altruizmus lehetőségét ugyancsak kétségbe vonta, de óvott a kapcsolatok kiüresedésétől két évvel korábbi cikkében a már említett Július Markovič: nagy jelentőséget tulajdonított a cseh tőkének, ám elvetette a cseh–szlovák egység és kölcsönösség pusztá elanyagiasítását, hozzátéve, hogy „lelki és etikai mozzanat nélkül mindez nem volna több, mint kupeckedő számíttatás, a nemzetközi kapitalizmus szokásos üzletelése”¹⁵⁴.

A szlovák burzsoázia

A szlovák burzsoázia meglétének kérdését az ipari és pénzügyi vállalkozások áttekintése után nem könnyű eldönteni. A föntiek alapján azt kell mondanunk, hogy néhány tucat család vagy azok egyes tagjai (a nagytőkésnek tekinthető Markovič, Makovický, Stodola, Budapesten Bobula, Zarzeczky, Harminc, továbbá a szerényebb vagyonú Capko, Dula, Vanovič, Šimko, Halaša, Pauliny-Tóth, Mudroň, Daxner, Šrobár, Kompiš, Thurzo, Fajnor, Bazovský, Houdek, Hlinka, Juriga, Skyčák, Blaho stb.,) vettek részt a fönti vállalkozásokban, főként a cseh tőke segítségével. Önálló népes szlovák burzsoáziáról aligha beszélhetünk, a felsorolt családok tagjainak többsége nem a részvényeiből élt, hanem fix jövedelmű (ügyvéd, orvos, tisztviselő, újságíró, lelkész stb.) volt.¹⁵⁵ Külön ki kell emelnünk a Makovický családot, melynek tagjai néhány generáció alatt lipcsei molnárokból, szabókból kereskedőkké, gyárosokká, bankárokká és értelmiségiekké lettek. „Rózsahegyen ugyan csak egy szlovák vállalkozócsalád volt, ám kiterjedt tevékenységénél fogva ezért joggal tekinthetjük őket a szlovák Buddenbrookoknak. A Makovickýék vállalkozódinasztiáját Peter Makovický alapította, aki pozsonyi kereskedősegeiből, majd üzletvezetőből rózsahegygyarmatár-kereskedés tulajdonosává küzdötte föl magát. 1879-ben határozott és rendkívül előrelátó lépést tett a prosperálás irányába, amikor saját pénzügyi intézete alapításával gazdasági függetlenséget vívott ki. [...] Peter Makovický és fiai, illetve unokái nevéhez

¹⁵³ Holec 2003: 244–245.

¹⁵⁴ Holec 2003: 246.

¹⁵⁵ Polányi 1987: 34–35.

olyan liptói vállalkozások fűződnek, mint a híres túrógyár, a fakereskedő cég és egyebek. E családnak köszönhetően Rózsahegy valóságos szlovák vállalkozói központtá nőtte ki magát.”¹⁵⁶

Amikor Peter 1850-ben letelepedett ebben az „eltompult és eretnek” (azaz katolikus) városban (Svetozár Hurban Vajanský értékelése) ő volt az első agilis szlovák. Miután maga mellé vette Daniel öccsét, a Makovický Testvérek elkezdett ingatlanokat vásárolni, építeni, vendéglőt létesített, adott bérbe, fokozatosan szélesítette kereskedelmi spektrumát: gyarmat-, dohány-, vas- és üveg-, illetve rőfösáru, porcelán, lámpák. Megszerezte a bécsi világkiállításon aranyérmet nyert koritnicai ásványvíz forgalmazási jogát. Peter neve alatt, de fia, Vladimír kezdeményezéseként 1880-ban termelni kezdett az országos díjakat elnyerő, sőt európai hírnevet szerző Első Liptói Gőzjuhtúrógyár, mely egyben ösztönözte a hanyatlásnak indult juhtenyésztést, s így fontos jövedelemforrást jelentett Liptó és Árva számára.

Peter (s formálisan még Daniel testvére) alapította 1879-ben a Rózsahegyi Hitelegyletet, tapasztalatainak s növekvő tekintélyének köszönhetően hamarosan a Tatra Bank igazgatótanácsába is bevásárolták. A Hitelegylet társalapítói közül – rokonok, baráti vállalkozók – kialakult az az üzleti kör, mellyel a család a továbbiakban is együttműködött.

A további vállalkozások közül ki kell emelni a vezető szerepükkel megalakult, a helybeli vízi erőt és bőséges túlelű faállományt hasznosító gyárat (Rózsahegyi Fa-Papíryanagyár Rt., 1883), mely a huszadik század elején már a legnagyobb ilyen jellegű hazai üzemként állított elő farostot és kartonpapírt. Négy évvel később Peter Makovický részt vett egy hasonló vállalat alapításában, részvényese volt továbbá a korponai hordókészítő műhelynek, a turócszentmártoni könyvkiadó vállalatnak és egyebeknek.

A gazdagodás mellett a testvérekre jellemző a szlovák nemzeti tevékenység, gyűlések, gyűjtések résztvevői, a szlovák intézmények (Matica, gimnáziumok, Živena nőegylet, később a Múzeumi Társaság, a págai Detvan egyesület) támogatói, Hviezdoslav első kötetének szponzorai, az első rózsahegyi szlovák műkedvelő színélőadás házigazdái stb. Peter mindezek miatt többször állt bíróság előtt. Mecénási szerepe mellett a Szlovák Nemzeti Párt tagja, 1895-ben a budapesti nemzetiségi kongresszus résztvevője. Mindezen túl az evangélikus egyház ismert világi személyisége, a rózsahegyi gyülekezet újraalapításának egyik élharcosa, majd ugyanitt haláláig felügyelő, a gyülekezet és a frissen alapított felekezeti iskola anyagi támogatója. Részt vett a liptószentmiklósi Tranoscius kiadó alapításában.

Ott volt a városi és a megyei képviselő-testületben is. 1911-ben bekövetkezett halálakor így méltatta őt a turócszentmártoniak fő ideológusa, Svetozár Hurban

---

¹⁵⁶ Holec 1997: 55.

Vajanský: „Nem rezdült egy levél sem a szlovák nemzeti ligetben az ő részvétele nélkül. [...] Nem volt olyan mozgalom, melyet ne támogatott volna. Az újságírás, az irodalom jótévője, állandó előfizetője volt. A szlovák ügy iránti érdeklődése az időskori gyengeség esztendeiig nem lohadt benne. [...] Emberként kitűnt a szív jóságával, becsületességével társas és üzleti kapcsolataiban, szorgalmával, racionalitásával, megfontoltságával, kitartásával, alaposságával és mértéktartásával. Habár anyagi és pénzügyi pályára adta magát, nem merült el pénzsóvárságban, hanem megőrizte tiszta életideálját: vallásos volt, mélyen hívő férfiú. [...] Maga művelte önmagát; az egyik legszebb és legteljesebb szlovák könyvtárat hagyta maga után.”

A család gazdagságának és tekintélyének megteremtése, a szlovák kultúra támogatása mellett a testvérek fontos szolgálatot tettek a szlovákságnak azzal, hogy üzleteikben kereskedősegek generációit nevelték ki.¹⁵⁷

Peter életben maradt legidősebb fia, Vladimír Ondrej a gimnáziumi évek után Hamburgban végzett kereskedelmi iskolát, majd a családi cégnél kezdett inaskodni. Egy évig a pult mögött kellett kiszolgálnia, ezután ment át a könyvelésre. Idegen közegben akarván tapasztalatokat szerezni, egy ideig Bécsben, Pesten és Debrecenben működött. 1886-ban átvette a családi cég vezetését, 1902-ben azután eladta a kereskedést, csak a brinzagyártást tartotta meg, ami egyébként olyan sikeresen folyt, hogy a cég az 1896-os ezredéves kiállításon kitüntetéset kapott (miközben, mint említettem, apja előző évben részt vett a nemzetiségek „ellenkongresszusán”). Az 1903. évi zsolnai ipari kiállításon saját pavilonban mutatta be túró- és felfeldolgozógyára termékeit.

Mivel az ipari vállalkozás nyújtotta mozgásteret szűknek érezte, egy re inkább a pénzügyben tevékenykedett, 1904-ben átvette a Hitelegylet (ekkorától Hitelbank) vezetését, melyet az első számú szlovák bankká fejlesztett. 1913-tól a Tatra Bank igazgatótanácsának alelnökeként fontos szerepet játszott a bank talpra állításában. Mind a pesti Központi Bank, mind az ugyanott alakult Országos Iparbank vezetőségének tagja lett (1918 után pedig a Szlovák Bankszövetség egyik alapítója és első elnöke). A cseh–szlovák pénzügyi kapcsolatok legfontosabb tényezőjeként – a korábban vázolt problémák ellenére – jelentős hiteleket szerzett onnan a szlovák pénzintézeteknek.

Éppen sikeres bankárpályája részeként részt vett minden jelentősebb szlovák ipari vállalkozásban, mint a Demčiny mellett épült kartonpapírgyár (1887), az – elvesztett – turócszentmártoni cellulózzgyár (1902), a zsolnai cellulózzgyár (1905), a rózsahegy papírgyár (1906), melynek sokáig igazgatótanács elnöke.

Sikeres üzleti tevékenysége mellett fiatalokrá óta a szlovák kultúra támogatója, a helyi önkéntes színjátszás szervezője és részese, minden fontosabb egyesület

¹⁵⁷ Tkáč 2003: 239. A Makovický család sorsának nagyívű feldolgozása Ďuriška 2007, Peter Makovický életútjára: 88–103.

alapító tagja, a sajtó, így Milan Hodža lapjainak bőkezű mecénása. Szociális téren is bőkezűnek bizonyult, mint azt jelzi a Hitelegylet mellett létrehozott, szlovák diákok támogatását célzó alapítvány, melyet 1918-ban hasonló követett. Kiemelkedő szerepet játszott a rózsahegy-i evangélikus gyülekezet világi vezetésében, a felekezeti iskola alapításában.

Nyílt politikai tevékenységet nem folytatott, viszont a szlovák politikai életet anyagilag és erkölcsileg (gyűjtések kezdeményezése) támogatta.¹⁵⁸

Roman Holec értékelése szerint ez a „szlovák Buddenbrook család” német sorstársainál jóval fontosabb szerepet játszott a szlovák történelemben: „Ilyen Buddenbrookokból német földön volt ezerszámba, Makovický családból talán csak ez az egy. Emellett a Makovickýk működési területe jóval színesebb volt, annak kellett lennie. A szlovák feltételek között nem sikerülhetett, tulajdonképpen nem is lehetett túlságosan egy működési területre összpontosítani. A múltban minden személyiség mások helyett is dolgozott, akik vagy nem akartak, vagy nem tudtak dolgozni, vagy egyszerűen nem voltak...”¹⁵⁹

A sikeres üzleti tevékenység nem föltétlenül fonódott össze a politikai mozgalom vagy legalább a kultúra vállalásával-támogatásával; voltak, akik karrierjük szempontjából hátrányosnak érezték, bár nyíltan nem cselekedtek ellene. A korai évtizedekből megemlíteném Jozef Pozdech nevét, aki kovácsból emelkedett föl egy európai hírű harangszerelő-javító cég tulajdonosává, vagy Zarzetzký gyufagyárost.

Köztes, ellentmondásos személyiség Ján Nepomuk Bobula, aki szlovák kőművessegédként ment Pestre 1861-ben, hogy a nyolcvanas évektől az ország meghatározó vállalkozójaként tartsák számon. Az építész főiskolai oklevél, valamint a francia- és németországi tanulmányút mellett nem kevésbé volt fontos a jó házasság: Pozdech lányát vette el, s apósa támogatta is későbbi vállalkozásait. Az első másfél évtizedben nemcsak a pesti szlovákság egyik vezető alakja, hanem országosan is meghatározó politikus: szembefordult a nemzeti mozgalom fő irányával, s 1868-ban megalapította az Új Szlovák Iskolát és lapját (*Slovenské noviny*), amely irányzat a reális nyelvi-kulturális követeléseket főnntartotta, viszont elhatárolódott a Bécs-orientációtól és a területi autonómia (1861. évi Memorandum) elvétől. Az elvont politizálás helyett a gazdasági alap kiépítését sürgette, s e vállalkozói szellemet tükrözte a Minerva kiadóvállalat alapítása és a hasonló című almanach kiadása (1868). A magyar pártok szűkkeblősége miatt a politikai klub és a lap 1875-ben megszűnt, Bobula üzleti és – nem „nemzeti-ségi” – politikai pályája azonban szédületesen emelkedett. Építészvállalkozóként vezető szerepet játszott az Andrássy út (tevékenységének kétnyelvű emléktábla állít emléket a 62. számú épület falán), minisztériumi és egyéb középületek szüle-

¹⁵⁸ Életútja Ďuriška 2007: 130–156.

¹⁵⁹ Holec 2007: 345.

tésében, élete végén az épülő Parlament építkezési főfelügyelője volt. Gelléri Mór 1887-ben kiadott kötetében már ott szerepelt az ország nyolcvan legfontosabb vállalkozója között. Közéleti ambícióit terézvárosi, majd fővárosi képviselőként elégítette ki az iparos és kereskedő középosztály szószólójaként, egy cikluson keresztül pedig országgyűlési képviselőként. Több könyvet írt az iparfejlesztés kérdéseiről, megalapította és szerkesztette az Építészeti Szemlét. Munkásságáért Ferenc József Rendet kapott.¹⁶⁰

Mindezt persze nem tehette volna exponált szlovák politikusként. Miután belátta, hogy nem érhető el méltányos kompromisszum a magyar pártokkal, lényegében új életet kezdett. 1874-ben már nem vállalt szerepet a szlovák középiskolák bezárása miatt tiltakozó delegáció munkájában, kimaradt a pesti egyesületi életből. Barátja, Kálnoki Henrik 1879-ben külön könyvben kísérelte meg tisztára mosni őt a pánszlávizmus vádjá alól: kiemelte, hogy – jogosnak tartott – nemzeti követelése mindig mérsékeltek maradtak, úgymond, anyagi okokból vetette magát az újságírásba, egyébként pedig mindig töretlen hűséget mutatott az ország iránt. Bobula egyébként soha nem lépett föl a szlovák mozgalom ellen, sőt 1894-ben hathatós segítséget nyújtott a Szlovák Múzeumi Társaság alapszabályának elfogadtatásánál.¹⁶¹

A nemzethű szlovák értelmiség – a nemzeti kultúra intézményei

Az értelmiség számának és szerepvállalásának megragadásánál különösen nehéz a dolgunk, hiszen a nemesség kiesése után ebben a kategóriában érvényesült leginkább a hagyományos hungarus tudat és az új, erősödő magyarosítás. Az 1900-as népszámlálás a mai Szlovákia területén 1937 szlovák értelmiségi keresőt mutatott ki, az ország más megyéiben pedig még 219 főt. Ez az alacsony szám gyors csökkenés eredménye: a megelőző évtizedben a közoktatásban, az irodalomban, a sajtóban 40%-os, a közigazgatásban 35%-os, az egészségügyben 25%-os, az igazságszolgáltatásban 26%-os, a papság körében 17%-os, s mindez csökkenő tendenciával, de folytatódott. Ugyancsak aránytalan volt az összetétel: a keresők 49%-a pedagógus, 26%-a pap, 17%-a pedig a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban működött. Nem egészen 5%-a volt ügyvéd, közjegyző, 2,6%-a pedig orvos vagy gyógyszerész. A magyarságnál az arányok a következők: a közoktatásban 28%, egyházi pályán 11%, közigazgatásban 27%, az igazságszolgáltatásban 15%, az egészségügyben 12%. 1910-ben az alapul vett tizenhat vármegye

¹⁶⁰ Halász 1998, Bobula pályájára 183–190; Halász 2003: 5–15. Politikai zászlóbontására és Slovenské noviny kiadására vonatkozóan részletesebben lásd Zapletal 1955: 490–527.

¹⁶¹ Halász 1998: 188–189.

46 449 állami és közszolgálati hivatalnokából 132 vallotta magát szlováknak – a szlovák kutatás szerint az „eltitkoltakkal” együtt kb. 300 fő, míg a törvényhatósági városok 7201 tisztviselőjéből 12 fő. A 2893 bíróból és államügyészből mindössze egy fő.¹⁶²

A szlovákoknál a pedagógusok szembetűnően magas aránya további belső aránytalanságot fed: 94%-uk elemi népiskolai tanító, magasabb iskolatípusban 3,5%-uk tanított. Létszámban ez annyit jelentett, hogy 881 tanítóval 9 középiskolai, tanító- és óvónőképzős oktató áll szemben. Ami a magasabb szintet illeti, a mai kutatás a század elejére mindössze 74 középiskolai tanárt mutat ki.¹⁶³ Elmondhatjuk tehát, hogy magukat öntudatosan szlováknak vallók alig voltak jelen a jobban felszerelt, támogatott, illetve magasabb tekintélyű tanintézetekben. A statisztika vagy a név persze nem föltétlenül tükrözi a valós helyzetet. A nyolcvanas években a szenici (Nyitra vm.) polgáriban tanító, de Liptószentmiklósról odakerült Gémessy Miklóst például a megyei sajtó és egyes kollégák pánszlávként tartották számon.¹⁶⁴

A pedagógusok számának és szerepvállalásának megragadásánál azonban nem könnyű a dolgunk, hiszen esetükben is egyre erőteljesebb a szlovák identitás háttérbe szorítása. Az 1890-es népszámlálás szerint a mai Szlovákia területén 1619 népiskolai tanító (az itt működő hétezerből) nyilatkozott úgy, hogy elsődleges nyelve a szlovák, ugyanakkor szlováknak csak 390 fő vallotta magát. A mai kutató az öntudatos szlovák személyek számát ennél magasabbra, 667 főre teszi, hozzászámítva még 24 végzős tanítóképzőst.¹⁶⁵ 1918-ban a neves szociológus, Anton Štefánek szerint 390 szlovák tanító működött a szlovák régióban.¹⁶⁶ A századfordulón a tanítók 80%-a valamely felekezeti iskolában tevékenykedett.¹⁶⁷ A kortársak szlovák tanító alatt automatikusan felekezeti tanítót értettek, aki egyben a templom orgonistája, kántora, temetési énekese is volt. Anton Štefánek kifejezésével élve, az úri társaság, azaz a pap, a jegyző, az orvos nem tekintette őt teljes értékű értelmiséginek, hiszen általában érettségije sem volt. Ráadásul igen csak szerény, sőt bizonytalan javadalmazással rendelkezett, így rászorult mindenféle rendszeres (kántor, anyakönyvvezető, postás, szövetkezeti könyvelő vagy éppen halottkém) vagy alkalmi mellékjövedelemre (temetési ének, illetve sírvers írása, koledálás stb.), ezért tekintélye a parasztok körében sem volt egyöntetű.¹⁶⁸

Ez a nem túl népes, nemzethű értelmiség hozta létre a hatvanas évektől a maga iskoláit, kulturális egyesületeit, közgyűjteményeit (bár nem mindegyi-

¹⁶² Pašiak 1998: 21.

¹⁶³ Hučko 1999: 133.

¹⁶⁴ Demmel 2008: 114.

¹⁶⁵ Hučko 1999: 132.

¹⁶⁶ Hučko 1999: 133.

¹⁶⁷ Polányi 1987: 39–40.

¹⁶⁸ Štefánek 1944: 171; Kováč a kol., 2004: 241.

ket tudta megvédeni). Az elemi iskolák túlnyomó többsége felekezeti volt, hagyományosan is, de a községek túlnyomó része fenntartani sem tudta volna. Az egyházi fenntartás biztosította a szlovák tanítási nyelvet, a népiskolai törvény (1868: XXXVIII. tc.) még az államnyelv tanítását sem írta elő, viszont a színvonalat rontotta, hogy általában rosszul fizetett, nem egyszer szakképzetlen személy tanított számos helyen omladozó, rosszul felszerelt épületben, ráadásul sok helyen 3-5 órányi járásra, ami az iskolába járást a téli hónapokban lehetetlenné is tette.¹⁶⁹ Vármegyei nyomásra az 1879: XVIII. tc. immár kötelezővé tette a magyar nyelv tanítását (háromévi tanulási időt engedélyezve a tanítók számára). 1895–1896 folyamán megyei kezdeményezés zajlott (eredmény nélkül) annak érdekében, hogy az állam vegye át az egyházi iskolákat, mert mint a Csanád vármegyét képviselő Polónyi Géza kijelentette, az egyházi iskola „különösen a magyar nyelvhatárokon, tényleg a hazaellenes aspirációknak táplálékául használtatik fel, és tulajdonképpen nem egyéb, mint peniperiája a hazaellenes elemeknek és tenyésztézet a nemzet elleni törekvéseknek”¹⁷⁰. Ténylegesen megindult viszont (részben egyházi vagy községi iskolák átvételével) az állami iskolák tömegesebb alapítása (1000 népiskola-akció, 1898–1902). Wlassics Gyula miniszter a prágai Csehszláv Egység hazaellenes tevékenységére hivatkozva, az északnyugati régióra, Nyitra és Trencsén vármegyére összpontosított; a szlovák régióban összesen 154 állami iskola jött ekkor létre,¹⁷¹ hivatalosan magyar tanítási nyelvel, de ezt az élet általában fölülírta, a szlovák, legalább kisegítő nyelvként használatban volt.¹⁷² A világháború éveiben Árvában kisiskolás (majdani klasszikus író) Milo Urban szeretettel emlékezik vissza a messziről odahelyezett Kisfalussy tanítónőre, aki „ha szükség volt rá, segítségül hívta nemcsak konyhaszlovákját, hanem a mi gurálunkat is”. A kötelező hazafias nevelést nem erőltette („meggyőződött róla, hogy a kisgazdák és favágók konok népének nincs érzéke a köpönyegforgatáshoz”), letudta azzal, hogy magyarra fordította a vezetékneveket, annak kellett szerepelnie a füzeteken.¹⁷³ A dualizmus második fele ugyanakkor hivatalosan is a szlovák tannyelvű iskolák folyamatos megszűnésének az időszak, különösen az Apponyi-féle iskolatörvények (1907: XXVI, XVII. tc.) következtében, hiszen az előírt fizetéseket és felszerelést számos településen nem lehetett biztosítani, ami államosításhoz, azaz a magyar tannyelv bevezetéséhez vezetett. Több tanító ellen per indult a magyar nyelv oktatásának elhanyagolása miatt.¹⁷⁴ Összességében a régió szlovák tannyelvű iskoláinak száma már 1875–1908 kö-

¹⁶⁹ Vesztróczy 2012: 156–158.

¹⁷⁰ Idézi Vesztróczy 2012: 158.

¹⁷¹ Potemra 1978: 505–506.

¹⁷² Polányi 1987: 46, Sáros megye széles körű vegyes tannyelvhasználatára Kovács 2009: 270, 274.

¹⁷³ Urban 2000: 141–142. A kizárólagos magyar tanítási nyelv kudarcára ld. Polányi 1987: 46.

¹⁷⁴ Potemra 1978: 516–519; Vesztróczy 2012: 162–163, 166–167. Az iskolatörvények következményeire Zilizi 2006: 237–268, konkrét perek tárgyalása: 251–260.

zött negyedére csökkent,¹⁷⁵ 1913-ban pedig a számuk már csak 304 volt.¹⁷⁶ Ekkor a 256 020 szlovák elemi iskolásból csak 41 532 járt szlovák tanintézetbe.¹⁷⁷ A magyar nyelv erőltetése (ami a közismereti tárgyaktól vette el az időt) gátolta az általános műveltség emelkedését, népesebb értelmiségi réteg kialakulását, de a szlovák közbeszédben emlegetett elnemzetlenítő hatást aligha fejtett ki, hiszen a századfordulón a szlovákságnak csak mintegy 15%-a beszélt magyarul, ráadásul e szám mögött hatalmas regionális különbségek rejlettek: míg Árvában csak 4%, addig Nógrádban 33%, Békésben pedig nem meglepő módon 62%.¹⁷⁸ Az írni-olvasni tudók aránya egyébként makroszinten nem volt alacsony: 1910-ben 100 főből 58, míg a magukat magyarnak vallók között is csak 67,¹⁷⁹ viszont ismét csak óriási területi eltérésekkel: a kortárs megfigyelő szerint a századfordulón a kisucaújhelyi járásban (Trencsén vm) csak 10% lehetett, míg a báti járásban (Hont vm) 70% (a szlovák átlag akkor 50% volt).¹⁸⁰

A középfokú oktatásra áttérve, szlovák tanítási nyelvű középiskolák követelése már a negyvenes évek és a forradalmi napok programjaiban is hangsúlyosan szerepelt.¹⁸¹ Az ötvenes-hatvanas években Štefan Moyzes püspök erőfeszítései következtében cseh, illetve szlovák, részben német nyelven oktatott a besztercebányai katolikus állami gimnázium, ám a szabad kezet kapott kormányzat 1867-ben eltávolította a számára elfogadhatatlan, többek között cseh oktatókat, és magyar tannyelvet vezetett be. A korszakban végig jelen van ugyan az a gondolat, hogy a Felföld középfokú intézményeit annak idején az ottani népesség, a szlovákok adója, áldozata hozta létre, tehát vissza kellene adni őket a nemzetnek,¹⁸² ám mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a szlovákoknak új iskolákat kell létrehozniuk. Az evangélikusok megalapították a nagyrócei fő- (1862) és a turócszentmártoni al- (1867), a katolikusok pedig a znióváraljai algimnáziumot (1869). Védnökségi (patronátusi) intézmények voltak ezek, az egyházközség, világi mecénások és a hívek adományaiból tartották fenn magukat. Grünwald Béla (mint Zólyom vármegye alispánja) kezdeményezésére (a három intézmény fölszerelése hiányos, elhanyagolják az oktatást, a tanárok fő tevékenyége a pánszlávizmus terjesztése) azonban a kormány 1874-ben megszüntette őket.¹⁸³ Habár a szlovák hírlap

¹⁷⁵ Polányi 1987: 46.

¹⁷⁶ Vesztróczy 2012: 168.

¹⁷⁷ Štefánek 1944: 294.

¹⁷⁸ Stodola 1912: 34. Polányi Imre viszont az összarányt csak 7%-ra teszi. Polányi 1987: 46.

¹⁷⁹ Népszámlálás 1920 [1910!]: 176–177.

¹⁸⁰ Stodola 1912: 51.

¹⁸¹ Vesztróczy 2003: 95–126.

¹⁸² Michal Chrastek: Slovo o našich gymnásiach a k našej milej mládeži. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. nov. 1863, 1; [Fr. V.] Sasinek: Ozvena na »Ohlas« vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. máj. 1868. 1.

¹⁸³ Működésük és megszüntetésük összefoglalása Škultéty 1889 (a szlovák nemzethű álláspontot érvényesítve); Sto rokov 1965; Sto rokov 1967; Štilla 1969; Štilla 1970; Ruttkay 1939 (részletes, de az egykorú magyar álláspontot képviselő taglalás); objektív összefoglalások Felkai 1980: 188–192; Vesztróczy 2009: 115–131.

határozottságot mutatott, közölve, hogy megindul az új, törvény által engedélyezett iskolák szervezése, illetve hogy a pozsonyi jogakadémián szerveződő két filológiai tanszék közül az egyik szlovák nyelvi legyen – a hallgatók többsége szlovák, szlovák területen fognak működni –, és a turócszentmártoni evangélikus egyházközség 1875 januárjában mindjárt alapított is egy nyolcosztályos gimnáziumot, mégsem kapták meg a minisztériumi engedélyt.¹⁸⁴ 1893-ban a Dunáninnen kerület gyűlésén a szlovák többség elhatározta ezen iskola megalapítását, a magyar tiltakozók nyomására azonban a következő évben az egyetemes gyűlés ezt megsemmisítette.¹⁸⁵ 1895-ben vezető katolikus és evangélikus személyiségek elhatározták, hogy felekezeti szlovák gimnáziumot létesítenek, Turócszentmártonban egyesületet is alapítottak erre a célra,¹⁸⁶ ám az 1897-ben benyújtott alapszabályzatát a belügyminiszter elutasította – azon indokkal, hogy a létező állami és egyházi intézmények a szlovák nemzetiségű polgárok képzéséről teljes mértékben gondoskodnak, egyébként pedig megfelelő szlovák tankönyvek hiányában az iskola kénytelen lenne cseh tankönyveket használni (ezzel szemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint az utóbbiak aligha vezetnének hazánk pusztulásához). Ugyanígy sorsra jutott a kérelem 1909-ben. A tiszai kerület évi gyűlésén is kérték a szlovák küldöttek a szlovák tannyelv bevezetését az eperjesi kollégiumban s általában a lelkész- és tanítóképzésben, eredménytelenül. 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban ugyancsak sikertelenül kérvényezték egy kormányhoz beadott petícióban szlovák tannyelvű állami gimnáziumok alapítását.¹⁸⁷ Egyébként az erőltetett magyarosítás előtti időszakban még megjelent olyan önkritikus hang, mely szerint a szlovákok részben maguk tehetnek róla, kishitűségüknek köszönhetik, ha nem tudnak összegyűjteni elég tőkét a turócszentmártoni gimnáziumra, lám a szerbeknek, románoknak több is van!¹⁸⁸ (Az összevetés persze nem volt reális, hiszen azoknál, csak úgy, mint az erdélyi szászoknál, a nemzeti egyházak tartották fenn ezeket az iskolákat.)

A szlovák fiatalok tehát 1918-ig csak magyar tannyelvű, a hivatalos állam-eszmét képviselő középfokú intézményekben tanulhattak. A századelőn a régió középfokú intézményeiben tanulók 2-3%-a volt szlovákként számoltatva, az 1913/14-es tanévben pedig az egész ország 77 636 középiskolásából 1620 vallotta magát szlováknak¹⁸⁹ – ami a hivatalos nyilatkozat, a szlovák anyanyelvűek száma ennél lényegesen magasabb lehetett.

¹⁸⁴ P-r: Žiadame, čo nám právom patrí. *Národné noviny*, 11. febr. 1875, 1; *Národné noviny*, 26. jan. és 4. febr. 1875, 2; Kips 1993: 20; A kidolgozott alapszabályt visszatekintőleg közölte: Slovenské gymnásium. *Národné noviny*, 3. aug. 1886. 2.

¹⁸⁵ Vesztróczy 2009: 120.

¹⁸⁶ Kips 1993: 24.

¹⁸⁷ Vesztróczy 2009: 120–121.

¹⁸⁸ Svetozár Hurban Vajanský: Mládež. *Národné noviny*, 9. júl. 1889. 1.

¹⁸⁹ Hučko 1999: 134.

Akiknek a magyar nyelvű tanulás elfogadhatatlan volt, vagy akiket nemzeti meggyőződésük miatt kizártak a hazai gimnáziumokból, számukra a cseh- és morvaországi iskolák jelenthettek megoldást (Milan Hodžának a századelőn megfogalmazott jelszava szerint „a magyar Heródes elől a cseh Egyiptomba!”). Több szlovák fiú tanult már a Bach-korszak végén a tescheni gimnáziumban, az áttörést azonban – kényszerből – a szlovák gimnáziumok bezárása hozta el. A cseh sajtó fokozott figyelemmel s természetesen ellenszenvvel követte a magyarhoni hatóságok lépéseit, egyben jelezte a szlovákoknak, hogy sorsuk akkor javul, ha szorosabban kötődnek a cseh nemzethez s magához a kölcsönösség gondolatához. Otthon pedig felhívta a hazafias városokat, vállalkozókat és családokat, hogy alkalmazzák a kenyer nélkül maradt szlovák oktatókat, illetve a szétszélesztett diákok számára nyújtsanak ellátást, hogy az ottani középiskolákban befejezhessék tanulmányaikat.¹⁹⁰ Ezek hatására például Ostraván a bányászok kétszáz aranyat adtak össze az érintett szlovák diákok számára, Prágában pedig bizottság alakult az odaát tanuló szlovák fiatalok sokrétű támogatására.¹⁹¹ Azok kezdetben főleg az igen elkötelezett přerovi reálgimnáziumot választották, később ott megromlottak a viszonyok, viszont a nyolcvanas években bővülő iskolahálózatból előszeretettel választották a brünni reálgimnáziumot, az Uherské Hradiště-i gimnáziumot, majd ezek mellett Kroměříž, Olmütz, Valašské Meziříčí nem túl távoli intézményeit, miközben maguk is a Felföld nyugati területeiről érkeztek. Összességében 1849 és 1900 között kimutathatóan 427 szlovák diák tanult a cseh tartományok középiskolaiban.¹⁹² A kilencvenes években, a szlovák közélet általános élénkülésének keretében kezdett emelkedni az odaát tanulók száma, a programot az 1896-ban Prágában alakult Csehszláv Egység (Československá Jednota) egyre hatékonyabban fogta össze. Szlovák partnereként egy turócszentmártoni kuratórium küldte ki a támogatásra érdemes fiatalok jegyzékét, egyeztettek, hogy senki ne kapjon több helyről támogatást.¹⁹³ 1908-tól az egyesület a morvaországi Luhačovice fürdőn évente felső szintű cseh–szlovák találkozót rendezett a cseh–szlovák együttműködés összefogására. Az 1912. évi rendezvény napjaiban a polgári demokratikus sajtó általában is kiemelte: „Míg a turócszentmártoni ünnepségek a magyarhoni szlovákok egyfajta nemzeti megmozdulásai, életünk, nemzeti létünk fölmutatása, dokumentálva, hogy itt vagyunk, élünk, és hogy kulturális egyesületeink, élükön a Szlovák Múzeumi Társasággal, dolgoznak, addig a luhačovicei tanácskozások évről évre a csehszlovák kölcsönösség és a Szlovákföldön végzett nemzeti munka egyre fontosabb tényezői.” A Csehszláv Egység önzetlen munkájá-

¹⁹⁰ A *Pokrok, Politik, Posel z Prahy* és a *Národní listy* cikkei ismerteti *Národní noviny*, 16. máj. 1874. 3; 3. okt. 3; 8. okt. 3; 12. jan. 1875. 2; 14. jan. 2; 4. febr. 3.

¹⁹¹ *Národní noviny*, 29. okt. 1874. 2; 19. jan. 1875. 3.

¹⁹² Kips 1993: 19, 23, 25.

¹⁹³ Kips 1993: 22–23; Polányi 1987: 138–140; Jurčišinová 2008: 65–67.

nak köszönhetően egyre több cseh vendég látogatta ezeket, s az összes szlovák újság tudósítói mellett tizenkét cseh lap is képviseltette magát.¹⁹⁴

A cseh politikai elit a háború előtti években már központi feladatának tekintette a szlovák elit kinevelését. Az 1912-es tanácskozás – ahol részletező előadás hangzott el az anyanyelvű oktatás magyarhoni leépítéséről¹⁹⁵ – elhatározta, hogy ősztől párhuzamos szlovák tagozatot indít az Uherské Hradište-i kereskedelmi iskolában, hogy a szlovák fiatalok szintjüknek megfelelően haladhassanak, és bevezethessék őket a magyar kereskedelmi levelezésbe. Végül egy szlovák preceptor állásra futotta, az oktató a korrepetálás mellett szlovák és magyar nyelv-órákat tartott, illetve üzleti levelezést tanított a diákoknak (ekkor 17 tanuló). 1913-ban döntés született egy cseh–szlovák reálgimnázium és internátus alapításáról, amit azonban a háború kitörése megakadályozott.¹⁹⁶

A Morván túli tanulmányok mérlege: 1875 és 1918 között 1149 szlovák fiatal tanult valamely odaáti középiskolában, többségük (687 fő) 1900 után.¹⁹⁷ Ugyancsak felmerült, eredmény nélkül, egy másik lehetőség határon túli szlovák középiskola létrehozására: a horvát kormányzat a Szerémségben (Stara Pazova) alapítson gimnáziumot az ottaniak számára.¹⁹⁸

Saját felsőfokú intézmények híján a törekvő szlovák fiatalok a pesti s idővel a kolozsvári egyetemen tanultak, nagyobb számban még Bécsben és Prágában (ott a dualizmus alatt 129 szlovák tanult¹⁹⁹), ám a külföldi tanulmányokat a századelőn már nehezítette, hogy a kormány korlátozta a diplomák honosítását. Mindezt egybevéve a századelőn évente száz-kétszáz szlovák szerzett oklevelet.²⁰⁰ Az ausztriai és a csehországi évek nemcsak szaktudást, hanem társadalmi és politikai kapcsolatokat is biztosítottak a szlovák elit számára, ugyanakkor törésvonalakat hoztak létre a hazai konzervatívok és a „nyugatos” liberális, polgári demokrata értékrendűek között.

A nemzethű elit a korábbi előzményekre (Slovenské učenie tovarišstvo, 'Szlovák Tudós Társaság', Nagyszombat, 1792–1800; Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej, 'A szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Társasága', Pest-Buda, 1834–1850) építve 1844-ben, Liptószentmiklóson megalapította a Tatrín egyesületet, mint össznemzeti, széles profilú kulturális szervezetet. A kitűzött célok közt szerepelt felvilágosító-népnevelő brosrák kiadása, az alkoholizmus elleni küzdelem, az új szlovák nyelv nyelvtanának megírása, tankönyvkiadás, nemzeti

¹⁹⁴ Československé porady v Luhačovicích. *Slovenský denník*, 15. aug. 1912. 1.

¹⁹⁵ Naše krivdy. (Z luhačovickej prednášky M. M. Bellu). *Slovenský denník*, 17. a 18. aug. 1912.

¹⁹⁶ A szlovák tagozat tervéről Milan Hodža: Slovenskú obchodnú hospodársku školu na Morave! *Slovenský týždenník*, 29. marc. 1912, 1. A tényleges lépésekhez Jurčišinová 2008: 70–71.

¹⁹⁷ Vesztroczy 2009: 130.

¹⁹⁸ Milan Hodža: Heródesovo plemä. *Slovenský týždenník*, 28. marc. 1913. 1.

¹⁹⁹ Vesztroczy 2009: 131.

²⁰⁰ Kováč a kol., 2004: 243.

felsőoktatási koncepció kidolgozása, arra érdemes líceumi vagy egyetemista fiatalok számára ösztöndíj biztosítása, szépirodalmi művek megjelentetése. Ígéretes eredmények, négy közgyűlés után (az utolsó ötvennyolc résztvevővel) az egyesület 1848-ban szűnt meg.²⁰¹

1849 után a Štúr-iskola aktív képviselői szerették volna főtámasztani a Tatrínt, természetesen az új, štúri nyelv használatával, ugyanakkor a cseh nyelvet visszahozó ószlovákok – más szláv nemzetek példája nyomán – a Matica slovenská alapítását sürgették. Az előbbi vezéralakja, Jozef Miloslav Hurban úgy vélte, a Tatrín fejlessze a szlovákok anyagi és szellemi kultúráját, a Matica pedig ápolja a szláv összetartozás-tudatot. Az egyesület ügye végül lekerült a napirendről, az 1861. évi turócszentmártoni nemzetgyűlés már a Matica szevezésére hozott létre előkészítő bizottságot. Feladataként az irodalom, a tudomány támogatását, a kulturális élet megszervezését és a könyvkiadást, székhelyként pedig a hagyományosan nemzeti szellemű Breznóbányát jelölték meg. A városi tanácsban azonban többségbe kerültek az ellenzők, így a következő év tavaszán a bizottságnak új székhelyet kellett keresnie. Elsőként Turócszentmárton pozitív válasza érkezett vissza, később Liptószentmiklós előjárósága is kifejezte befogadási szándékát, de a bizottság az egyébként falusias turóci megyeszékhely mellett döntött. A nehezen megszülető helytartótanácsi engedély birtokában, a fájdalmas kényszerű alapszabály-módosítás után a bizottság 1862 novemberében felhívással fordult a nemzethez, annak minden fiához, a városokhoz, falvakhoz és testületekhez, hogy lépjen be a Maticába és támogassa pénzadománnyal – illetve e célból szervezzen gyűjtéseket – és könyvekkel, tárgyakkal a leendő gyűjtemények számára. A meglepően sikeres akció után 1863. augusztus 4-én méltóságteljes hangulatban lezajlott az alakuló közgyűlés, melynek időpontja nemzeti ünnepé vált a szlovák elit számára, s az a Matica utáni korszakban is igyekezett ekkorra időzíteni az össznemzeti találkozót, az ún. augusztusi ünnepséget. Reményteljes hangulatban, 984 taggal, különböző tételekben mintegy 94 ezer arany vagyonnal, melyből ezer az uralkodótól érkezett, a helyi előjáróságot maga mögött tudva (a bíró is a bizottság tagja lett) megkezdhette működését a szlovákság immár valóban össznemzetinek tekinthető kulturális egyesülete. A következő évtől kiadta tudományos évkönyvét (*Letopis Matice slovenskej*), 1868-ban fölállította a szakmai bizottságokat (nyelvészeti, irodalmi, történeti-régészeti, néprajzi-földrajzi, jogi-filozófiai, matematikai-természettudományi, mezőgazdasági-ipari, zenei, végül 1873-ban népművelő), szervezett, pályázatokat írt ki gazdálkodási, ismeretterjesztő, népművelő kiadványok, illetve színdarabok megírására, ilyeneket megjelentetett, jelentős könyv- és régiségállományt gyűjtött össze, ösztöndíjakat osztott ki, 1865-től székházzal rendelkezett (saját tulajdonában 1869-től), 1870-ben ideköltöztették a gyűjteményeket, tehát létrejött a szlovákság nemzeti múzeuma.

²⁰¹ Demmel 2009a: 49–68.

Az egyesület alelnöke a parlamentben emígy méltatta Turócszentmárton és a Ház, a múzeum nemzeti jelentőségét: „Ami az Akadémia a magyaroknak, az a Matica a szlovákok számára, ami a Múzeum Pestnek, az a Matica-ház Turócszentmárton számára, ami a pesti magyar színház a magyaroknak, az a mártoni Matica-ház színházterme a szlovákok számára.”²⁰² Kapcsolatokat épített ki az egyesület a többi szláv Maticával és egyéb kulturális szervezettel.²⁰³ Tevékenysége azonban nem tekinthető egyenletesnek, általánosan hatékornak. Nagymértékben bénította a munkát, hogy nem alapíthatott helyi szervezeteket, így csak a sajtó útján és megbízottjain keresztül tarthatta a kapcsolatot a tagsággal, kezdeményezhetett gyűjtéseket, tagtoborzást. A kortársak közül emellett többen szóvá tették a bürokratizálódás jeleit, az írók és a kutató szellemek nehezen viselték, hogy lényegében nem támogatja a szépirodalom és a tudomány fejlődését, s egész működésén végighúzódt a sokszor szenvedélyes vita, hogy szlovák tudományos akadémia vagy össznemzeti népművelési intézet legyen-e belőle?

Egészében így is sikeres és az elit öntudatát nagyban erősítő működése azonban kiváltotta a kormányzat ellenreakcióját (konkrétan a Matica-küldöttségnek a zágrábi egyetem megnyitásán mondott beszéde indította el), és Tisza Kálmán belügyminiszter arra hivatkozva, hogy a szervezet nem az irodalmat fejleszti, hanem pánszláv szellemben politikai agitációt folytat, 1875 áprilisában működését felfüggesztette, majd november 9-i rendeletével feloszlatta az egyesületet, a székházat és a teljes vagyont elkoboztatta.²⁰⁴ Megszüntetését magyar oldalon illet helyeselni, a szlovák nemzeti kultúra egyetlen korabeli ismerője és elismerője, az újságíró és költő Gáspár Imre is szenvedélyesen fogalmazott: a Matica mint „pánszláv eszmékkel impregnált fészek [...] kölcsönület lett a nemzetiségi izgatók javára, ez a jó, magát csalató mama (»matica«), mely 400 frtot fizetett pajkos tisztviselőinek [...] egy-egy nyomtatott ívért. A gazda végre rendet csinál házában, a hűtlen sáfárokat kiűzi, a szennyet eltávolítja...”²⁰⁵

Bizonyára másként is lehetett, legalábbis visszatekintőleg, gondolkodni ezen intézmények sorsáról – Fried Istvánt követve éppen Jókait hozhatjuk példaként. A *Nincsen ördög* (1891) főszereplőjével nem sikerül megértetni, miért is kellett a kormánynak úgy eljárnia: „Mi bajom nekem a Maticával? Annyit tudtam, hogy ez egy tót irodalmat gyámolító társulat, s az én felfogásom szerint akárminő nyelven terjesszék is a közművelődést, annak az egész országra nézve csak üdvös eredménye lehet.”²⁰⁶

²⁰² Idézi Winkler–Eliáš 2003: 76.

²⁰³ A Matica működésének részletes ismertetése Winkler–Eliáš 2003: 32–96, a tudomány és a kultúra egyes területén játszott szerepére Mésáros–Kropilák 1963; Feloszlataásáról magyarul Felkai 1980: 192–193, ill. Demmel 2009b: 132–135.

²⁰⁴ A miniszterelnök-belügyminiszter november 9-i bejelentését közli Iratok 1952: 510–511, ill. Balogh 2002: 103.

²⁰⁵ Gáspár 1879: 8.

²⁰⁶ Idézi Fried 2001: 133.

1890-re – magánvállalkozásként, részvénytársasági formában, hogy a kormány el ne kobozhassa, fölépült a [Nemzeti] Ház (a jelzőt a kormány nem engedélyezte) reprezentatív színházteremmel, társasági helyiségekkel, étteremmel s a gyarapodó új gyűjteményeknek helyet adó termekkel, mely utóbbiakat a szlovákság nemzeti könyvtárának és múzeumának tekintettek.²⁰⁷ A Matica újraindítására irányuló többszöri sikertelen kérvényezés után, 1890-ben megalakult A Ház Múzeuma és Könyvtára egyesület, majd végső alakjában 1893-ban mint Szlovák Múzeumi Társulat (Muzeálna slovenská spoločnosť), mely történeti, régészeti, néprajzi és természettudományi téren folytatta a Matica örökségét (ténylegesen 1895-től működött).²⁰⁸ Nemzeti gyűjtés eredményeként 1908-ban megépült a saját impozáns épülete, a Múzeum (a Szlovák Nemzeti jelzőt a hatóság nem engedélyezte), ekkor már több mint 1200 taggal rendelkezett, a tárgyak mennyisége 1912-re 14 500 darabra, a könyvtár kéziratos és nyomtatott állománya mintegy hetvenezerre nőtt. Két tudományos folyóiratot adott ki (*Časopis MSS*, *Sborník MSS*).

Az előadóművészet csúcsszerve, lényegében nemzeti színház volt a Szlovák Dalkör (Slovenský spevokol), mely hivatalosan 1872-től működött, ugyancsak Turócszentmártonban, természetesen műkedvelő alapon. Kórus- és színjátszó tagozata egyaránt szerepelt a nemzeti ünnepségeken, illetve önálló esteket, előadásokat tartott más városokban is. A kórus főleg szlovák és más szláv népdalfeldolgozásokat adott elő – egyben a népdalgyűjtő munkát, a gyűjtött anyag megjelentetését is ösztönözte –, de egyes szerzők darabjait, 1912-ben pedig Weber *Bűvös vadászat* is színrevitte. A színtársulat, mely 1890-től a Ház színháztermét használhatta, évi 8-11 premierrel folyamatosan fejlődött (1919-ig összesen 257 előadása volt), a prágai Nemzeti Színháztól is fogadott színészeket, érkezett díszlet, kosztüm. A szín revitt darabokat a *Slovenský divadelný ochotník* ('Szlovák műkedvelő színjátszó') folyóiratban kiadta, hogy más társulatok is felhasználhassák.²⁰⁹

A külföldön régóta működő nőegyletek (konkrétan a csehországi alapítások) példája nyomán 1869-ben Turócszentmártonban megalakult a Živena, a Szlovák Nők Egyesülete. (Voltak előzményei, Liptószentmiklóson már 1860-ban alakult leánytársaskör). Eredeti célja az anyanyelvű és nemzeti szellemű nőnevelés megszervezése, azaz leányiskolák –eredetileg középiskola, majd gazdasszonyképzők – alapítása, általában pedig a szlovák nők műveltségének és nemzettudatának fejlesztése volt. Ez utóbbiakat a női irodalom ösztönzésével, terjesztésével, a népművészet, mindenekelőtt a hímzések, viseletek gyűjtésével, népszerűsítésével kívánta elérni. A hatalom ez esetben sem engedélyezett helyi szervezeteket,

²⁰⁷ Kováč 2002: 15.

²⁰⁸ Az egyesület történetének rövid összefoglalása Hanakovič 1969, monografikus szinten Rybecký 1983; a könyvtár történetéé Sokolík 1966: 33–138.

²⁰⁹ Turzo 1986: 293–296; Čavojský 1986: 297–300.

a hagyományos értékrendű szlovák etnikumban pedig a nők korlátozottan jelenhettek meg önállóan a nyilvánosság terein, saját jövedelem hiányában ők nem, csak apjuk, férjük adakozhatott. A „férfijogú elit” nem is igen értette meg a nőnevelés vagy akár a női folyóiratok, nőknek szánt szépirodalom jelentőségét, vagy legalábbis azokat megvalósíthatatlannak tartotta, 1875 után pedig lényegében a Živenára osztották a Matica korábbi irodalomszervező, kiadói szerepkörét (a *Živena almanach* és a *Letopis Živeny* kötetei). Tehát össznemzeti, nem női szervezetnek tekintették, és sikerrel „óvták” a Nyugaton, sőt a cseh tartományokban is előretörő emancipációs mozgalomtól, kiváltképp a szüfrazsettmozgalom hullámverésétől. A tényleges vezetés férfikézben volt (az alapvetően konzervatív Svetozár Hurban Vajanský titkári működése egyre többek számára tűnt elfogadhatatlannak), a női aktivisták pedig számos alkalommal hitet tettek a hagyományos munkamegosztás, női szerepek, családmódel mellett. Az ellenséges magyar politikai közvélemény sem tekintette a szlovák nők autonóm szervezetének. Egy nagy vihart kavart röpirat a Matica szellemét látta benne, férfivezetésről beszélt, mely az augusztusi ünnepekre külföldről is jórészt férfivendégeket hív. Mi eszerint a nők szerepe a szervezetben? „Általános nevelési rendszere abból áll, hogy a tót leányokkal kiszolgáltatja a gyűlés alkalmával rendezett lakomákon a panszláv hősöket. [...] s alkalmat ad nekik, hogy a panszláv dalnokokat azért, amit a magyar haza ellen tettek, megkoszorúzhassák.” A szerző mindezek alapján kimondja az ítéletet: „Be kell csukni, mint a Maticát!”²¹⁰ Munkájára hivatkozva e követelés 1902 végén a képviselőházban is elhangzott, habár következmények nélkül.²¹¹

Nem meglepő tehát, hogy az autonóm gondolkodású nőírók ha burkoltan is, de határozott kritikákat fogalmaztak meg az irányvonallal kapcsolatban, holtott ők sem a nők hivatását nehezményezték, hanem azon feltételek – elsősorban korszerű, gyakorlatias szellemű művelődés – hiányát, melyekkel a nekik rendelt posztion képesek lennének megfelelni a férj, a család, a helyi közösség, végül pedig a nemzet elvárásainak. A *Živena* elégtelen működését jelzi, hogy az első, egyben igen színvonalas női kulturális folyóirat, a Terézia Vansová szerkesztette *Dennica* (Rózsahegy, 1898–1914) az egyesületen kívül, sőt nem is a konzervatív nemzetiek buzdítására indult el (születése a turócszentmártoniakkal szemben álló, cseh szlovakofil, Karel Kálal, illetve harcostársa, a rózsahegy-i nyomdatulajdonos, Karol Salva érdeme). A *Slovenské pohľady* vetélytársának is tekintette, pedig éppen számára nevelte a jövő nőolvasóit. Az egyesület saját havi folyóirata csak a korszak végén született meg (*Živena*, Turócszentmárton, 1910–, Elena Maróthy-Šoltéssová szerkesztésében). A másik laphoz hasonlóan persze ebben is publikáltak férfiak, emellett közölte paraszti kézimunkák fényképét, e tárgyban

²¹⁰ Esterházy 1902: 44, 47–48.

²¹¹ Podrimavský 2011: 270–271.

is cikkezett (alakuljon egyesület a népi hímzés támogatására, értékesítésére, ne a zsidók gazdagodjanak rajta), háztartási tanácsokat adott.

Az egyesület másik sikeres területe tehát a népi kézimunka támogatása volt vásárlásokkal – tekintélyes gyűjteménye a Házban, majd a Múzeumban volt megtekinthető – publikálással, népszerűsítésével az elit körében. 1887-ben nemzetközi visszhangot keltő kiállítást is rendezett (1676 tárgyat mutatva be), végül tagjai 1910-ben megalapították a szövetkezeteknél említett Lipa részvénytársaságot, mely egyenesbe hozta az egyesület anyagi ügyeit. Eredeti célját, leányiskola vagy akár csak gazdasszonyképző alapítását azonban nem tudta megvalósítani a pénzhány mellett főleg a kormányzati ellenállás miatt (sőt a minisztérium végül magyar tannyelvű intézményt alapított Turócszentmártonban).²¹²

A nemzethű intelligencia írta és nyomtatta a Bevezetőben ismertetett újságokat, szépirodalmi műveket. 1869-ben Turócszentmártonban megalakult az első nemzeti könyvkiadó, a Könyvnyomtató Rt. (Kníhtlačiarsky účastinársky spolok), melynek össznemzeti jelentőségén túl nagy szerepe volt abban, hogy Turócszentmárton vált a szlovák kulturális központtá. Ez adta ki a nemzethű lapokat, kalendáriumokat, tankönyveket, a Matica, a Živena, a Szlovák Dalkör és más egyesület anyagait. 1887-ben lényegében konkurrens vállalkozásként ugyanott létrejött a Könyvkereskedő-kiadó Egylet, melyet az előbbi végül 1909-ben bekebelezett, amivel jelentősen föllendítette saját kiadói tevékenységét, a szépirodalom fejlesztésére külön irodalmi bizottságot hozott létre. Az „ellenzéki” Új Szlovák Iskola szintén 1869-ben, és az elsőséget magának tulajdonítva, Pesten létrehozta a Minerva kiadó részvénytársaságot, mely megjelentette a párt lapját és a *Minerva* almanachot, azonban anyagi okokból már 1872-ben megszűnt.²¹³ Végül Milan Hodža a Slovenský týždenník kiadásának biztosítására 1906-ban megalapította a Budapesti Kiadó Egyesületet, majd 1908-ban cseh támogatásból, a legmodernebb amerikai technikával saját nyomdát állított föl a fővárosban.²¹⁴ A katolikus irodalom kiadására, állandó gyanakvást és támadásokat kiváltva, 1870-ben Nagyszombatban létrejött a Szent Adalbert Társulat (Spolok svätého Vojtecha), az evangélikusok pedig 1898-ban, Liptószentmiklóson létrehozták a Tranoscus Könyvkiadó és Könyvkereskedő Rt-t. A nép megszólítását szolgálták az évtizedeken át folyamatosan és akár tízezer példánynál is többen kiadott kalendáriumok. Az első, mindjárt átütő sikerűt Jiří Palkovič adta ki Pozsonyban (1805-től), majd Gáspár Fejérpataky-Belopotocký Liptószentmiklóson (1830-tól), Daniel Lichard (1847-től több időszakban), Viliam Pauliny-Tóth és maga a Matica (1866-tól),

²¹² A Živena történetére Votrubová 1931: 9–54; Kusý 1968: 35–46; Tkadlečová-Vantuchová 1969: 13–68; Kodajová 2011: 215–232, Hollý 2011 (az egyesület általános vonatkozású, tematikus fejezetekben jelenik meg), lásd még külön fejezetként: Dennica, prvý slovenský ženský časopis v kontexte slovenskej národoveckej society). Breza 1997; Kršáková 1999: 455–463.

²¹³ Kostický 1959; Zapletal 1955.

²¹⁴ Breza 1997; Špetko 1961; Halaša-Špetko 1958; Bobula 1869; Wagner 2003: 36–39.

miközben meg kellett küzdeniük a Bucsánsky-féle meglehetősen színvonalatlan és magyarórnak tartott kalnedáriumok tömeghatásával. A továbbiak közül már csak a hlasisták kiadványát (1899-től), illetve a századfordulótól az alföldi szórványok körében nagy szerepet játszó kiadványokat említem. A népi olvasótábor számára ugyanakkor több olcsó sorozat jelent meg nagyobb példányszámban ismeretterjesztő, népnevelő, történelmi, szépirodalmi tartalommal (*Lacné čítanie*, 1883–, *Zábavné a poučné knižky*, 1899–, *Pospolité čítanie*, 1911–).

A nemzethű elit szervezte az önkéntes színházi előadásokat – a legfontosabb aktív központok hagyományosan Liptószentmiklós (1830-ban itt volt az első előadás), Besztercebánya, Nagyrőce, Breznóbánya majd Turócszentmárton, idővel Rózsahegy, Szokolca, illetve Budapest, Bácspetrőc vagy a századelőn Tótkomlós²¹⁵ – az ismeretterjesztő előadásokat, irodalmi-zenei esteket, az augusztusi turócszentmártoni ünnepségeket stb., melyek szerepe a nemzeti kultúra építésében és terjesztésében, a nemzeti kánon formálásában vitathatatlan.

A szlovákság nemzeti szempontból hátrányos helyzete azonban folyamatosan tragikus választás elé állította a szellemi elit tagjait. Peter Zajac irodalomtörténész szavai szerint „súlyos ellentét feszült a nemzeti mozgalmat intellektuális – és individuális – késztetésből kritikusan szemlélő hozzáállás és az azt elfojtani vagy legalább korlátozni akaró nemzeti egység követelménye között. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a nemzeti ügy belső bírálói *nemzetárulókká és outsiderekké* (ma talán azt mondanánk, *disszidensekké*) váltak”. Ilyen volt a belső emigrációba vonult protestáns lelkész, Ján Lajčiak, kinek korszakalkotó művét (*Slovensko a kultúra* 'Szlovákföld és a kultúra') a huszadik század nem méltatta figyelemre. A szerző világosan megragadta a századelő szlovák értelmiségének két típusát: „Az értelmiségi első típusának nézetei elavultak, nem akar az új, modern áramlatokkal megbarátkozni, sőt gyakran ellenük szegül. A másik típus nem ilyen. Szellemének világát az új társadalmi, politikai, filozófiai vagy vallási eszmék töltik be, a régi, elavult gondolatok elkerülik. Az új, modern értelmiség nem elégszik meg az akadémiai stúdiumai során megszerzett tudással, folyamatos önművelésre van szüksége.”²¹⁶ A régi – ám a korban uralkodó – típust jellemezték a költő, Milan Rúfus későbbi szavai (miszerint a szlovákság szellemi fejlődése megrekedt valahol a 20. század elején, innen a kulturális hagyomány hiányos tudata és a mindenki által kihasználható önállótlanága).²¹⁷

A lelkész és az író ítéletét később a szaktudós, a biokémikus Ladislav Kováč fejtette ki 1986-ban publikált, nagy port fölvert esszéjében. A nemzetileg elkötelezett értelmiségi prototípusát megalkotó Štúr-iskolát tette felelőssé a szlovák tudományt és kulturális magatartást szerinte azóta is bénító dilettantizmusért,

²¹⁵ Čavojský–Štefko 1983: 9–103.

²¹⁶ Zajac 2002: 6.

²¹⁷ Rúfus 1981: 35–36.

mitologikus gondolkodásért. „Annak ellenére, hogy Štúr és társai szenvedélyesen esküdöztek rá, a tudományt a szó modern értelmében (empirikus kutatás) kultúránk štúri áramlata egyáltalán nem ismerte. És voltaképpen a mai napig nem ismeri. A szlovák tudományban a folytonosságot csak a folytonosság hiánya képviseli. Itt-ott van egy-egy szikra; lángra lobbanni csak külföldön tudott (Dionýz Štúr, Aurel Stodola), pislákolat vagy kialudt. A Slovenské pohľady (Szlovák Szemle) eredetileg a tudomány szemléje is akart lenni, azonban nem volt mit szemléltetni, és így a tudomány szó egy idő után kimaradt a folyóirat teljes nevéből. [...] »Tudományukban« [a Štúr-iskoláéban] nem az igazság, hanem az igazhitűség volt a fontos. Ó, mennyi követőjük volt ebben! Mindig sokat szenvedtünk a félműveltségtől [...], éppen ez szülte az intoleranciát, az irigységet, a megvásárolhatóságot, a más nézetek iránti tiszteletlenséget és a kutatás iránti ellenszenvet.” S bár Kováč itt éppen általánosságban beszél, más helyeken újra és újra fölveti ama nagy generáció felelősségét: „Csodáljuk a Štúr-nemzedék becsületességét, tisztességét, áldozatkészségét; annál keserűbben kell megállapítanunk, hogy követői közül sokaknak az erőt fitogtató szavai mögött megbúvó jellembeli és erkölcsi gyengesége a Štúr-nemzedéktől örökölt tehetetlen fatalista nemzeti filozófiából ered.”²¹⁸

A lojális szlovák értelmiség

Mint a Bevezetőben leszögeztem, a korszakban nemzetinek tekintett szlovák gondolkodás meghatározó eleme a *nemzethűk* (*národovci*) és a jelen munkában lojálisként megnevezett *magyarónok* (*maďaróni*) megkülönböztetése.

A különbségtétel azért is tűnik olyan élesnek, mert a kortársak számára ez *belső* és így annál fájóbb törésvonal volt; a két tábort szinte mindenki egy nyelvi-kulturális közösség tagjainak tekintette. Mint Tibor Pichler hangsúlyozza, valóban egyazon nyelvi közösséget alkottak, de más álláspontot képviseltek az úgymond hivatalos nacionalizmussal szemben.²¹⁹ A két fél egyaránt magát tartotta a közösség hivatott képviselőjének. Mindez azonban leegyszerűsíti a képet, elfedi a lehetséges fokozatokat, árnyalatokat. Halász Iván éppen ezekre mutat rá, egyben sorra véve a lehetséges megnevezéseket. Eszerint a *magyarón* (*maďarón*) történetileg lejáratódott, s nem is fejezi ki a probléma lényegét és bonyolultságát. Hiszen „hol helyezhetők el azok, akik elfogadták ugyan a hivatalos ideológiát, ennek köszönhetően bizonyos karriert is befutottak, de nem tagadták meg és tudatosan nem is cselekedtek azon nemzet vagy közösség ellen, amelyből származtak? Hová tartoznak olyan személyiségek, akik kifelé hangsúlyozták ugyan a haza

²¹⁸ Kováč 1996: 536, 545, 543.

²¹⁹ Pichler 1998: 120.

iránti hűségüket, azonban személyes közbenjárások és protekciók formájában mégiscsak segítettek földijeiknek? A kérdés vizsgálatánál figyelembe kell venni a hétköznapi opportunizmust, a baráti kapcsolatokat, a bonyolult élethelyzeteket és más hasonló tényezőket is.”²²⁰ Hogyan fogalmazta meg ezt Ondrej Seberíni (*A szlovákok és a szabadság*)? „[...] nem egy félreismert, elfajzottnak bélyegzett személy többet tett a nemzetért, mint sokan a nemzeti párt úgynevezett vezetői közül.”²²¹

A *magyarországi hazafi (uhorský vlastenec)* elfedi, hogy számos, akár vezető személyiség öntudatos szlovák és őszinte hazafi volt egyszerre. A *rezsimista szlovák* kifejezés modern, negatív csengésű, s nem alkalmazható a valamely ellenzéki párthoz vonzódó személyekre. A szerző tehát a *lojális szlovák* kifejezést tartja a legelfogadhatóbbnak.²²²

Hadd vázoljam néhány egyértelműen szlovák, de a nemzetiek által magyarónak tartott személyiség pályáját.

Samo Czambel (1856–1906) azt a szlovák értelmiségit testesítette meg, aki élete fő céljának a szlovák nyelv és irodalom fejlesztését tekintette, ugyanakkor elutasította az önálló politikai törekvéseket. Népe boldogulását a dualizmus kezei között, a magyarhoni realitások talaján kereste, ennél fogva harcot hirdetett az ország határain túlmutató ruszsofilia és a csehszlovák orientáció ellen.

Gyermekként az „igazi” szlovák nyelvet szívta magába, hiszen középszlovák vidéken, Zólyomlipcsén született, ráadásul tekintélyes gazda fiaként, jómódú evangélikus családban. (Késmárki gimnazistaként azonban a keletiszlovák nyelvjárással és a lengyel hatásokkal is megismerkedett.) Minden adott lett volna hozzá, hogy ellenzéki nemzetébresztő váljék belőle. Sorsát azonban másként alakította.²²³ Huszonnégy éves korától haláláig minisztériumi tisztségviselőként kereste kenyerét: előbb a miniszterelnöki hivatal szláv sajtóreferenseként, majd a fordítóosztály munkatársaként, később vezetőjeként. Állása tisztességes megélhetést biztosított a maga s közvetett támogatást a szlovák nyelvtudomány számára. A századforduló éveiben féléves szabadságokat és azokra négyezer korona támogatást kapott a szlovák nyelvjárással helyszíni tanulmányozására. Minisztériumi állása miatt a nemzeti pártiak s különösen a cseh publicisták mint magyarónt támadták, vitatták szellemi függetlenségét. Ugyanakkor például Jozef Škultétyhoz vagy Ján Wagnerhez személyes barátság fűzte, utóbbi meleg hangon emlékezik vissza (Pavol Šťastný pénzügyi tanácsossal együtt említve) a pesti „tótok”, „hivatalos szlovákok” e fontos képviselőjére: „Az igazság érdekében is el kell mondanom, hogy emberként és nemzethű szlovákként is arany volt a lelkük. Különösen

²²⁰ Halász 2008: 150.

²²¹ Seberíni 1996: 69.

²²² Halász 2008: 150–151.

²²³ Életútját részletesen lásd Flachbarth 1937; Podhradszky 1937.

Samko Czambel emlékét érte már több támadás. Meglehetősen meghitt barátságban voltam vele, és sosem támadt közöttünk vita... [...] Szemére vetették a cseh–szlovák egységgel kapcsolatos nézeteit, azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy akkoriban csaknem az egész nemzet az orosz orientáció mellett volt, s éppen Czambel volt az, aki első írásaiban a bohemizmusok mellett tört lándzsát a szlovák irodalmi nyelv Pauliny-Tóth és Vajanský általi oroszosításával szemben. Az, hogy a szlovákok délszláv származását hirdette, számára tudományos problémát jelentett. [...] Miként a szlovákok mondják, tetőtől talpig ismertem őt, de sosem fedeztem föl benne semmit, ami diszkreditálhatta volna olyan embernek mutatva őt, aki nem a legjobbakat kívánja a szlovák nemzetnek. Meggyőződésem, hogy ha megérte volna a fordulatot, az elsők között állt volna csatasorba, hogy szabaddá lett nemzetének segítsen.”²²⁴ Magyar ellenfelei viszont pánszlávként bélyegezték meg, hiszen egy nemzetiségi nyelv kutatására költötte az állam pénzét. A nógrádi főispán föl is jelentette a miniszterelnöknél a meggyében gyűjtőkörúton tartózkodó, „gyanús, hazafiatlan egyénnel” érintkező idegent, azonban biztosították őt arról, hogy nincs szó politikai tevékenységről, az illető feltétlenül megbízható.²²⁵

Kutatásai eredményeit ismert nyelvészeti munkáiban foglalta össze. Elsőként írt korszerű, az irodalmi nyelv tényleges állapotát tükröző szlovák hangtant, helyesírást, nyelvtant, és monografikusan föl kívánta dolgozni a nyelvjárásokat – ám korai halála miatt csak a keletiszlovák nyelvterület leírása jelenhetett meg.

Tudományos tevékenységét azonban korántsem öncélúan folytatta: határozott nemzetfelfogással és az abból eredő politikai meggyőződéssel rendelkezett, ezeket hirdette és igyekezett érvényre juttatni egész életében. Azért, hogy nézeteit szélesebb körben terjeszthesse, 1887-től 1895-ig szerkesztette a *Slovenské novinyt*, írta vezércikkeit. Működésének végén éppen erre hivatkozva folyamodott miniszteri segédtitkári címért: „nemcsak a hivatalban szolgálom az államot és a magas kormányt, hanem azon kívül is a publicisztika terén, amennyiben a »Slovenské noviny« című tót lapot magyar hazafias szellemben s a magas kormány intenciói szerint egy évtized óta szerkesztem.”²²⁶ Ezenkívül a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület választmányi tagja volt, bár érdemben nem vett részt az egyesület munkájában.²²⁷ Megemlítenéd, hogy az ELTE Szláv Filológiai Tanszéke 2009-ben szlovák–magyar konferenciát szentelt a munkásságának, s az előadók mindnyájan a tényszerűségre, kiegyensúlyozott ítéletalkotásra törekedtek, hangsúlyozva, hogy életművét a kor politikai és kulturális összefüggéseiben kell szemlélni.²²⁸

²²⁴ Wagner 2003: 28–29.

²²⁵ Steier 1937: 157.

²²⁶ Steier 1937: 151.

²²⁷ Podhradzky 1937: 129.

²²⁸ Pilecky 2010: 61.

A másik legismertebb, a szlovák tudományosság által Czambelnél is elutasítottabb személyiség Pechány Adolf (1859–1942) a Trencsén vármegyei Illaván született katolikus parasztcsaládban. Pesti egyetemista éveit követően tanított Debrecenben, Temesváron, tehát otthonosan mozgott a magyar, német közegben. Ezután Trencsénbe került, itt kezdett foglalkozni a szlovákság problémáival. Írásai alapján felettesei érdemesnek látták áthelyezni a pozsonyi főgimnáziumba. A koronázó városban kiteljesedett pedagógiai szakírói munkássága, turisztikai munkákat is írt, emellett a nyugatszlovák népművészet hatása alá került. Jelentős gyűjteményt alakított ki szöttesekből, hímzésekből, megkezdte a téma tudományos feldolgozását, népszerűsítését. Izabella főhercegnő audienciára hívta, s a beszélgetés nyomán alakult meg az agrárnépesség fejezeténél említett, szlovák népművészetet gyűjtő-támogató egyesület, mely tevékenységével mellékjövedelmet tudott biztosítani a régió számos parasztcsaládjának.

Szakmai és gyakorlati jellegű publicisztikája mellett hamarosan állást foglalt a nemzetpolitikai küzdelmekben is. Munkájának és lojális álláspontjának elismeréseként Budapestre helyezték, s 1897-ben ő lett a *Slovenské noviny* főszerkesztője. Számos cikket írt a mezőgazdaságról, az ipar helyzetéről, a szlovákok életmódjáról, a felföldi háziipar fejlesztéséről. Az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat V. kötete számára ő írta meg az összefoglaló fejezetet *A felsőmagyarországi tótok* címmel. Hamarosan fölmentették a gimnáziumi tanítás kötelezettsége alól, hogy teljesen a népművelő és gazdaságsszervező tevékenységnek szentelhesse energiáját. Trencsén, Nyitra, Árva és Liptó megye terméketlen vidékein megszervezte a szlovák gazdakörök hálózatát. 1906-ban szlovák-magyar, ill. magyar-szlovák szótárt adott ki, később szlovák nyelvkönyvet is írt. 1908-ban szláv referensként a kormány sajtóosztályához került.

Habár túlmutat e kötet időhatárain, fontosnak tartom röviden áttekinteni Pechány 1918 utáni működését, mert az valójában a dualizmus kori tevékenységének kiteljesedése.

Az államfordulat után érthető módon Magyarországon maradt, újraindította a *Slovenské novinyt*. 1921-ben kinevezték „a magyarországi tót ajkúak m. kir. kormánybiztosává”, hivatalát egészen 1941-ig ellátta. Az első bécsi döntésig évente átlagosan száz jelentést írt.²²⁹ Sokrétű feladatokat kellett megoldania: a belügyminisztérium megbízásából a veszélyesnek minősített nemzetiségi megnyilvánulások kivizsgálása; a külügyminisztérium utasítására a Csehszlovákiában, az Egyesült Államokban stb. megjelent, a hazai szlovákság helyzetével foglalkozó cikkek elemzése, cáfolatukhoz háttéranyag gyűjtése. Folyamatos teendője volt a kormánytól független, főleg dél-alföldi sajtó szemlézése; a budapesti Tót Katolikus Munkáskör és egyéb egyesületek tevékenységének megfigyelése, mindezen túl a szlováklakta települések többszöri bejárása. Kiszállásairól írott jelenté-

²²⁹ Ezekből válogatást közöl Tilkovszky 1989.

seiben javaslatokat tett a lakosság magyarosodásának felgyorsítására, a magyar nyelvhasználat terjesztésére az óvoda, az iskola és az istentisztelet segítségével. Ugyanakkor sokat tett a szlovákság gazdasági viszonyainak javításáért, támogatta a nem hangsúlyozottan nemzeti szellemű egyesületeket.

A húszas években több brosúrában támadta Csehszlovákia politikai életét, oktatáspolitikáját (*A szlovák politika útjai*. Budapest, 1928; *Mit tanítanak a felvidéki iskolákban?* Budapest, 1929). Érdemei elismeréseként 1934-ben Signum laudis érdemrendet kapott. 1942-ben halt meg, temetésén képviseltették magukat az állami szervek, a Közművelődési Egyesület és más, általa támogatott hazai szlovák egyesületek, testületek is.²³⁰

A kettős identitás kényszerpályáit, a dualizmus korának napi kihívásait hordozta sorsában Szeberényi Gusztáv, 1853-tól békéscsabai lelkész, 1872-től pedig a bányai egyházkerület szuperintendense. Egész működése során védte megtámadott lelkészeit, tanítóit, miközben a pánszlávizmus vádját magáról is el kellett háritania, mozgástere szélesítésére azonban látványosan hazafias gesztusokat, lépéseket kellett tennie. 1874-ben körlevélben szólította fel a kerület lelkészeit: „[...] mindenképpen igyekezzünk bebizonyítani, hogy mi – habár tót vagy német híveinknek vagyunk is lelkészei, tanítói, mint polgárok *hű érzülettel és őszinteséggel ragaszkodunk a magyar államhoz*.”²³¹ Nem állt ki a két szlovák gimnázium mellett, sőt a vizsgálóbizottság tagjaként részese volt a turócszentmártoni bezárásának. Elrendelte a magyar nyelvű anyakönyvezést, amitől kezdve a szlovák nemzethű személyek előtt magyarónnak minősült. 1875-ben hazafias nyilatkozatra szólította fel lelkészeit, leszögezve, hogy a haza csak magyar lehet, más irányban elindulni értelmetlen és öngyilkos lépés volna: „Sőt nyíltan vallom, hogy aki különösen a szláv elemet politikailag érvényesíthetni hiszi, az építhet hidat a nagy szláv elemnek, de a hazai tótság elenyésztesén csak úgy dolgozik, mint ha azt akár erőszakosan magyarosítaná.”²³² Maga így sem kerülhette el a pánszlávizmus vádját. Komoly megpróbáltatást jelentett számára Thébusz János zólyomi lelkész 1881 végén álnéven megjelent röpirata,²³³ a magyarosító tábor egyéb akciói. Ezekkel újabb hazafias körlevelet állított szembe, önvizsgálatra szólítva fel a kerület espereseit: a szlovákság nem szolgált-e rá valamivel az állandó vádaskodásra? A kerületi gyűlésen pedig elfogadtatta a magyar kötelező tanítását, időnkénti magyar istentiszteletek bevezetését, a lelkészek és a tanítók magartudásának ellenőrzését.²³⁴ Az újabb összefoglaló munka mégsem tekinti működését szlovák szempontból kudarcnak, mivel lelkészeit a kormánnyal szemben is sikerült megvédenie, el tudta

²³⁰ Életútja áttekintése: Ábrahám 2000b: 253–254. Az életmű értékelése Kiss Gy 2000: 255–260. A teljes életút újabb, kiegyensúlyozott áttekintése Zilizi 2013.

²³¹ Idézi Demmel 2014a: 113.

²³² Idézi Demmel 2014a: 117.

²³³ Felvidék 1882.

²³⁴ Életútját, identitásait elemzi Demmel 2014a. A támadások ismertetése uo. 109–140.

hárítani a világi politika erőszakosabb behatolását az egyház életébe, konkrétan a zsinat összehívását, így a kerületi határok hátrányos átszabása, a szlovák ajkú hívek mindenhol kisebbségbe kényszerítése csak halála után következhetett be.²³⁵

Meg kell említenünk Daniel Bachát pesti evangélikus esperes nevét (1840–1906), élete végén bányakerületi püspököt, aki állandóan hangoztatta hazafiságát, és meghozta a még vállalható kompromisszumokat: eleget téve a zsinati határozatnak, az egyházközség nevéből törölte a *tót* jelzőt, iskolájában egyre nagyobb teret engedett a magyar nyelvnek stb. A pesti elit a korábbi évek pánszlávizmus- és hazafiatlanság-vádjai után (pályája elején Bachát öntudatos szlovák író is egyben) teljes mértékben befogadta, az évek során a Kisfaludy Társaság tagja, a Luther Társaság alelnöke, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnöke, a hazai Vörös Kereszt Egylet központi választmányának tagja, fővárosi képviselő lett, s mint említettem, 1905-ben a legnépesebb hazai egyházkerület püspökévé választották. A Vasárnapi Újság nekrológja hű hazafiként méltatta, aki meghasonlott gyülekezetében visszaállította a rendet és a belső békét. „Elsősorban az ő érdeme, hogy gyülekezete ma már csak nyelvében *tót*, érzéseiben s egyházi munkásságában egyaránt feddhetetlen hazafiságú.”²³⁶ A tétel valószínűleg elsietett ítélet, mert a püspök halála után a gyülekezet exponált nemzeti aktivistát választott lelkésszé.²³⁷

Bachát ugyanakkor visszautasította az egyháza és főleg saját gyülekezete elleni említett vádak, mint egy 1875-ben kelt levele is jelzi: „Azért, hogy valaki a *tót* egyházi irodalmat pártolja, *tót* pap létére *tótul* netalán jobban tud, mint magyarul, a *tót* egyházas, kegyes institutiókat kegyeli, de különben politikailag magyar és magyar érzelmű annyira, hogy ahol csak lehet, a közös magyar érdekeket előmozdítja szóval, tettel, az bizonyosan csak oly magyar hazafi, mint bármely *tősgyökeres*.”²³⁸

Bachát pesti kortársa, Ján Nepomuk Bobula pályáját a burzsoázia tárgyalásánál már ismertettem, így immár csak Zsilinszky Mihályt – Bajcsy-Zsilinszky Endre nagybátyját – említem. Vezető posztokat töltött be, volt főispán, majd kultuszminisztériumi államtitkár, s mindemellett aktívan részt vett az evangélikus egyház – szlovák vonatkozású – tevékenységében, protekcióval segített, ha kellett, használta a szlovák nyelvet, ezt környezete természetesnek is tartotta, ám ő már inkább alföldi szlovák származású magyar politikusnak tekinthető.²³⁹

Nem tekinthetjük szlovák közéleti személyiségnek a képviselőtársai által „*tót szerencsenek*” nevezett Baross Gábor minisztert sem, aki egyébként „időnként csendben és zavartan vallott a maga szlovák gyökereiről”²⁴⁰, vagy a magyarul törve beszélő Csernoch János hercegprímást, ám származásuk ettől még ismert volt mindenki előtt.

²³⁵ Demmel 2014a: 140–141.

²³⁶ Életútját lásd Halász 2003.

²³⁷ Halász 2006: 351.

²³⁸ Halász 1998: 191.

²³⁹ Halász 2008: 153.

²⁴⁰ Lipták 2000: 49.

II. A társadalom

A nemzet gazdasága

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy a korabeli megnyilatkozók Szlovákföldet minden esetben többé-kevésbé önálló vagy legalább egyes jegyeiben elkülönülő földrajzi és történeti-kulturális térségként, entitásként fogták föl. Eszerint Nagymorávia fejlett mezőgazdasági-ipari terület volt, a pravoszláv kereszténységet követte, s szlovák népessége – ily módon Magyarhon legrégibb lakói – az állam szétesése után egyenjogúságban élt a magyar nemzettel.²⁴¹ Mind szlovák, mind magyar részről a 19. században különböző tervezetek születtek valamiféle közigazgatási elhatárolás vagy éppen az integrálás érdekében.²⁴² Az 1861. évi autonómiaprogram (Felsőmagyarországi Szláv Kerület követelése) történeti alátámasztásaként hivatkoztak a szerzők különböző törvényekre, az egyházszerveződés területi sajátosságaira, leszögezve, hogy a szlovákság által lakott terület sajátos „történelmi színpad” volt a századok során.²⁴³

Míg azonban a magyarok számára a gazdagon termő Alföld a mérce, a szlovákok gyakran hangsúlyozzák Szlovákföld történelmi, korukra kétségtől elenyészett fölényét, az ország gazdaságában, anyagi kultúrájában domináns szerepét. Vizsgált korszakunkban például Andrej Kmeť leszögezte, hogy a régi szép időkben Selmezbánya, a felföldi városok, egyáltalán a Felföld fejlettségben, kultúrában vezetett a pusztaság Alföld előtt.²⁴⁴ Jozef Škultéty hangsúlyozta, hogy a fejlett iparú Szlovákföld jóval nagyobb adóterhet viselt (a 18. század második felében az országos összeg felét!), mint a magyar területek.²⁴⁵ E tény politikai súlyát ’A szlovák memorandum’ (1911) című művéből érthetjük meg: a 19. században immár a nem magyarok adói is a magyar iskolák, akadémiák, színházak, írók támogatására mennek, ők maguk pedig csak privát eszközeik segítségével művelődhetnek.

²⁴¹ Ján Moravčík: Úvahy o budúcom postavení slovenského národa v Uhrách. *Pešťbudínske vedomosti*, 22. marc. 1861. 1.

²⁴² Bokes 1945; Škvarna 1990: 470–499.

²⁴³ Peter Z. Hostinský: Slovo o tom, že Horno-Uhorské Okolie má základ historický. *Pešťbudínske vedomosti*, 25. okt. 1861. 2.

²⁴⁴ Andrej Kmeť: Naše museum. *Národné noviny*, 11. aug. 1892. 1.

²⁴⁵ Škultéty 1985a: 268–69.

A régió fölemelésének alapfeltétele Szlovákföld teljes körű anyagi feltérképezése. Programként szerepelt ez már a Štúr-generáció írásaiban, megjelent a hatvanas években (a *Sokol* lapjain), ahol Dionyz Štúr, a Bécsben működő természettudós sürgette, hogy minél több adalék jelenjen meg Szlovákföld természeti viszonyairól, s ezek alapján megszülethessen az átfogó leírása. Többrészes írásában ismertette is a terület határait, hegy- és vízrajzát. Elengedhetetlennek tartotta egy saját szlovák térkép elkészítését, mert az idegenek munkáin kizárólag eltorzított magyar és német névalakok szerepelnek.²⁴⁶ (Erre még a 20. század elejéig várni kellett.)

A század végén a *Hlas* programja szerint a nemzet anyagi fölemelésének feltétele a helyzet alapos megismerése, a bajok föltárása. „Nemzetpolitikai téren mindenekelőtt arra törekszünk, hogy valós képet kapjunk a szlovák föld termékenységéről, Szlovákföld pénzügyi erejéről.” Mindennek érdekében bőven közöl majd a lap statisztikai adatokat. „Hangsúlyosan fölhívjuk továbbá a figyelmet a mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi szervezetek jelentőségére, és arra ösztönkéljük az embereket, hogy alapítsanak szakmai folyóiratokat, akár csak a legszűkebb vidékre gondolva, ahol már sikeres a munka valamiféle válfaja. Így a szlovák nyugaton az évről évre egyre pusztuló szőlészet mellett kiválóan működik a zöldség- és gyümölcsstermesztés. Nem időszerű talán fölhívni az ottani lakosságot, hogy létesítsen gyümölcsösöket, kertészeteket, s így időben pótolni tudja a szőlők eltűnő jövedelmét?” Szaklapot kell indítani tehát Modorban vagy Szakolcán, esetleg Nagyszombatban!²⁴⁷ A lap nem sokkal később azt sürgette, hogy minden tájegységnek legyen saját kalendárium, mely választ tud adni a vidék sajátos igényeire.²⁴⁸

A század elején, az 1900-as népszámlálás és a saját adatai, tapasztalatai alapján Emil Stodola meg is jelentetett egy vázlatos statisztikai áttekintést a tizenkét vármegyével azonosított Szlovákföld mezőgazdaságáról, ezzel összefüggésben hangsúlyosan taglalva a kivándorlás hatásait, reményét fejezve ki végül, hogy sorai másokat is ösztönöznek Szlovákföld tudományos megismerésére. A szlovákok sem az ellenséget nem becsülhetik le, sem magukat nem becsülhetik túl, objektív mérleget kell vonniuk, a kedvezőtlen helyzet leküzdésében csak ez segíthet.²⁴⁹ Stodola ezt elsősorban saját maga szívlelte meg leginkább, és egy évtized múltán önálló könyvként kiadta a terület (nála a tizenkét északi vármegye, mintegy 33 000 km²) részletes adattárát; az 1910-es népszámlálás adatait ugyan nem tudta kívánni, ám diákkora óta gyűjtött anyagai alapján így is reális képet tudott adni Szlovákföld demográfiai, településföldrajzi, lakásstatisztikai, egészségügyi,

²⁴⁶ Dienes Štúr: Geologicko-geografická osnova polohopisu Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 3. 95; 4. 5. 164.

²⁴⁷ V. Šrobár: Naše snahy. *Hlas* 1(1898), 1, 5.

²⁴⁸ Nová domová pokladnica. *Hlas* 1(1898), 6, 188.

²⁴⁹ Stodola 1902: 1, 18.

etnikai viszonyairól (Szlovákiában a szlovákság arányát 69%-nak veszi, ezenkívül az ország más megyéiben élő szlovákok adatait is hozza), a nyelvtudásról, a felekezeti arányokról, foglalkozási viszonyairól, a belső és a kivándorlásról, végül az asszimiláció mértékéről. Mint a bevezetőben előrebocsátotta, elfogultság nélkül, csak a tiszta igazság által vezetve dolgozott, mert csak így szolgálhatja a nemzet megismerését.²⁵⁰

A cseh szlovakofília gyümölcseként megszülettek a legaktívabb ottani személyiség, a terepet jól ismerő Karel Kálal „országismertetői”, szubjektív benyomásokkal, úti élményekkel vegyítve az egyes vidékek, városok leírását, kedvcsinálóként a cseh közönségnek és a cseh–szlovák összetartozás gondolatának terjesztéseként.²⁵¹

A század elején megjelent a mindig is áhított etnikai térkép, az ismert cseh földrajztudós, Lubomír Niederle munkája (*Národopisná mapa uherských Slováků*, 1903), ugyan nem szlovák teljesítményként, ám alapját a prágai Detvan egyesület üléseinek e tárgyú közlései adták.

A szlovákság általános anyagi helyzetét a mindenkori kortársak borúlátóan látták. Annak idején Štúr aggasztónak találta, hogy Szlovákiában szinte csak a mezőgazdaság létezik, ipar, kereskedelem alig, s ennek megfelelően szolgáltatásban, jobbágyi sorban él a nép.²⁵² Az agrárnépesség tárgyalásánál azután idéztem századfordulós véleményt is. A fejlődés anyagi és lélektani akadályait a megnyilatkozók nem föltétlenül a mostoha adottságokban vagy a hatalom ellenlépéseiben látták. Már Štúr kárhoztatta azokat a szülőket, akik szerint a földművelés, az iparos szakmák és a kereskedelem „valami alantas dolog – igen hibás gondolat, a századok hagyatéka, azon koroké, midőn a testi munkának nem volt becsülete, nemes, előkelő dolognak az számított, ha valaki mások verítékéből élt.”²⁵³ Ez a későbbiekben is rendszeresen visszatérő panasz, egyben agenda a nemzethű intelligencia számára: a szlovákság oly mértékben tradicionalista, konzervatív gondolkodású, hogy előrelépésre csak vezetői irányításával képes.²⁵⁴ Voltaképp egyfajta ördögi körrel állunk szemben, ugyanis éppen az egyelőre megvalósíthatatlan fejlődés biztosítaná a szlovák mentalitás jótékony átformálását. Már Štúr leszögezte, hogy az iparos szakmákban vagy a kereskedelemben boldogulóknak nem kellene csak a minél nagyobb hasznot nézni, hanem „tevékenységüket művelődéssel, rendezett életvitellel kell megnevelni, foglalkozniuk kell a közösség ügyeivel, és ily módon tudatosítaniuk kell, hogy a szlovák nemzet fiai.”²⁵⁵ A megcélzott jólét kulturálisan és a nemzeti szolidaritás erősítésében is üdvös

²⁵⁰ Stodola 1912 (Úvod).

²⁵¹ Salva – Kálal 1898; Kálal b. r.; Kálal 1905.

²⁵² Hučko 1990: 511.

²⁵³ Hučko 1990: 509.

²⁵⁴ Moyes 1865: 6–7; Penzel 1867: 6, 22–23; Kmeť 1875: 6–7; Lichard 1882 (Miesto predmluvy)

²⁵⁵ Hučko 1990: 509.

hatást gyakorolna, a fizetőképes közönség ugyanis támogatná a sajtót és a szépirodalmat, ami viszont formálná gondolkodásukat, erősítené a nemzeti kohéziót.

Az elit általánosságban is megfogalmazta a maga racionalizálási, cselekvési programjait. Cikkeiben már Štúr rámutatott a modern világ betörésére (gőzhajó, vasút, gyárak), hangsúlyozva, hogy visszaút nincs, nemzetének is mozdulnia kell: „Ha mi, szlovákok nem akarunk egészen lemaradni, nem szemlélhetjük közömbösen mindazt, ami itt történik. Eddig igen egyszerű életet éltünk, nem sok szükséglettel [...], s hiányosságok mindenhol, a vállalkozói szellem hiánya, amiből következik azután a szegénység.”²⁵⁶

A saját nemzetgazdaság és a korszerű nemzeti lét szoros összefüggése a hosszú tizenkilencedik század alaptétele maradt. A politikában és gazdaságstervezésben egyaránt meghatározó Ján Francisci hangoztatta: párhuzamosan kell létesíteni művelődési és gazdasági intézményeket (példaként a Maticát és a turóc-szentmártoni Takarékpénztárt említette).²⁵⁷ Lapjában a gyakorlatias nemzetépítést képviselő Milan Hodža leszögezte: „Meggyőződésünk, hogy a lelki megújulás és a művelődés kiépítésével párhuzamosan minden nemzetnek a maga anyagi alapzatát is meg kell teremtenie. Mit használnak legnemesebb gondolataink és legmagasröptűbb terveink népünk felemelésére, ha nincsenek meg az eszközeink az eszmék megvalósítására?”²⁵⁸ Mint később fogalmazott, csak az a nép képes magát politikailag felszabadítani, önállósodni, amelyik a gazdaságban nem rabszolga, hanem a maga ura.²⁵⁹ A gazdaszövetkezetek, közraktárak alapításától is végső soron azt várta, hogy a több bevételnek köszönhetően fejleszthetik szakismereteiket és kialakul társadalmi hasznosságuk, sőt meghatározó szerepük tudata.²⁶⁰ Egyébként a századelőn a konzervatív csoport ugyanúgy kimondta: „A történelem és a mai élet tapasztalatai arra tanítanak, hogy csak az a nemzet képes sikerrel küzdeni nemzeti és politikai jogaiért, amely gazdaságilag erős, van fejlett földművelése, saját ipara és kereskedelme.”²⁶¹

Ez a valamilyen formában mindenkinél szereplő stratégia a mindennapi tettek, az aprómunka. A Tomáš Garrigue Masaryk eszméi által inspirált *Hlashoz* szokás kötni, pedig állandó eleme a század szlovák közgondolkodásának, ha a megnevezett teendők nagy része meg is maradt a jelszavak szintjén. Ha nem is nevesítve, megjelenik már Štúr lapjában vagy a hatvanas évek cikkeiben, ahol leszögezik, hogy a mély süllyedés, a szegénység, a műveletlenség, a nemzeti tudat hiánya, a renegátság fölötti kesergéssel a szlovákság nem jut közelebb az anyagi

²⁵⁶ Hučko 1990: 508.

²⁵⁷ Ján Francisci: „Národná knižnica” a „Vzájomné pomocnice”. *Národné noviny*, 12. aug. 1870. 1.

²⁵⁸ *Národný piemysel. Slovenský denník*, 22. okt. 1900. 1.

²⁵⁹ Z čoho žijeme. *Slovenský týždenník*, 23. okt. 1903. 1.

²⁶⁰ Milan Hodža: Ako by si roľníctvo mohlo pomôcť? *Slovenský týždenník*, 16. sept. 1904. 1.

²⁶¹ Vážne slovo k slovenskej mládeži. *Národné noviny*, 31. okt. 1908. 5.

és szellemi jólét szentélyéhez, itt a konkrét munka ideje!²⁶² Ugyanezt olvassuk később Vajanský egyes cikkeiben. Őt passzív fatalistaként szokás számon tartani, pedig megnyilatkozásaiban folyamatosan a konkrét munkát, a tettek elsőbbségét hirdette a szavakkal szemben: „Ragyogó reményeink nem vakíthatnak el bennünket! Tűzhelyünkön pislákol a szikra, nem engedhetjük kialudni azért, mert egész lángtengerre, ragyogó égre várunk [...] Optimizmusunkat munkával kell ötvöznünk, nem csak a költői álmokkal [...] Ha nem adatott meg nekünk a látványos, nagyszabású aktivitás lehetősége, akkor a következetes, csendes, kitarító tevékenység vár ránk.”²⁶³ A publicista után a szépíró Vajanský is kimondta mindezt (*Száraz hajítás*): „Önök [azaz a nemzethű személyek] tisztán politikai téren semmi lényegi dolgot nem tesznek a nép irányában. [...] A mi népünknek semmi készítetése nincs a politikához – a miénkhez sem. Nem látja, hogy egy valamirevaló paraszt terelés, parancs, itatás, fenyegetés, harsogó agitálás nélkül még a háza elé sem jönne ki? Tanulmányozni kell ezt az apátiát, és a szerint cselekedni. Lumpolással, lefizetéssel nem tudják lekörözni ellenfeleiket, azoknál van a hatalom, a maradékföldek, a spórkasszák. A népet kényszeríteni a politikára csak lump képes, ne kérdezze, mi módon! Mi kényszert nem alkalmazunk. Nekünk a nemzet lelkét kell megérintenünk, nem feledkezve meg közben arról, hogy anyagilag is támogassuk, felemeljük őt. Hallotta, Borkovcén a politikát a remanencia [az úrbérrendezés során meg nem kapott földek] jelenti, nem programok, alapelvek...”²⁶⁴ Seberíni regényében (*A szlovákok és a szabadság*) is elhangzik: a megnyomorított népet újságcikkkel, tüzes prédikációkkal vagy akár mértékletességi egyletekkel nem, csak a jóléttel lehet nemzeti öntudatra ébreszteni.²⁶⁵ Az elvet hatékonyabban viszont kétségkívül a hlasisták képviselték. Milan Hodža már egy 1898-ban közölt cikkében átfogó, minden térre kiterjedő szlovák gazdaságpolitikát követelt, szükség esetén a csehektől tanulva el a módszereiket.²⁶⁶ Néhány évvel később ugyancsak kidomborította a gazdaság és szabadság szoros kapcsolatát: „Ha egy nemzet fel akar szabadulni a rabság alól, először is gazdaságilag függetlenné kell válnia. Amíg a mi emberünk a zsidótól függ, hogyan tudná a maga akaratát képviselni a sorsdöntő pillanatokban?”²⁶⁷ Másfél évtizeddel később, amikor arra figyelmeztetett, hogy Szlovákföldet az idegen tőke iparosítja, leszögezte: „A nemzetiségi kérdés, amelyről eddig tévesen azt gondolták, hogy kimerül újságcikkben és brosúrákban, egyre inkább áttolódik a gazdaság területére, és jaj annak, akit készületlenül talál a harc.”²⁶⁸

²⁶² Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 1.

²⁶³ [Svetozár Hurban] Vajanský: Náš krb. *Národné noviny*, 1880, 81–83.

²⁶⁴ Vajanský 2011: 350.

²⁶⁵ Seberíni 1996: 69, 100–101.

²⁶⁶ Milan Hodža: Hospodárska politika. *Slovenské listy*, 24. dec. 1898, 1.

²⁶⁷ Svoj ku svojmu. *Slovenský denník*, 17. jan, 1901, 1.

²⁶⁸ Hornoviediecka vládna akcia II. *Slovenský denník*, 29. jan. 1913. 1.

A kormányzat egyébként maga is indított egy-egy programot a térség fejlesztésére. Egy cikk reagált az Árva–Turóc vármegyei tanfelügyelő fölhívására, miszerint a szlovák tanítók, akár államköltségen, látogassák a debreceni, keszt-helyi vagy az óvári mezőgazdasági tanfolyamot. A szerző emlékeztetett rá, hogy ezek távoli városokban, amellet magyarul, illetve Óváron németül zajlanak, s az ott megszerezhető tudás Szlovákián nem hasznosítható. A szlovákoknak a sovány, zabtermő vidékekre érvényes, illetve erdészeti ismeretek kellenek, s természetesen anyanyelven. A tanfelügyelő tehát inkább ottani és szlovák nyelvű képzések indítását szorgalmazza!²⁶⁹ Központi kezdeményezés volt továbbá a Szapáry-kormány inkább politikai jellegű Felvidéki Akciója (1890)²⁷⁰ vagy az előző fejezetben említett Felvidéki Kirendeltsége, mely 1908-tól, Zsolnán működött. A Kirendeltség bizonyára valóban támogatni akarta a gazdálkodókat, tanfolyamokat, előadásokat mintagazdaságokat szervezett, vetőmagot nemesített, tenyészállatokat, felszereléseket osztott szét. Maga is alapított főleg hitel-szövetkezeteket tekintélyes tagsággal, a zsolnainak például 1911-ben 961 tagja volt. Hamarosan azonban politikai céljai is napvilágra kerültek: adatokat gyűjtött a „pánszláv mozgalmakról”, s igyekezett az állam befolyása alatt álló szövetkezeteket alapíttatni. A Szlovák Nemzeti Párt vezetősége azonban jogosult szervezőként határozatilag a Milan Hodža által alapított budapesti központot jelölte meg.²⁷¹ Hodža lapja egyébként is figyelmeztetett rá: jaj a szlovákoknak, amikor a kormány segíteni akar rajtuk, morzsákért cserébe elvész az önrendelkezés.²⁷²

A szlovák nemzethű hozzászólók valamiféle önálló nemzetgazdaságot hirdettek meg. Már az I. fejezetben találkoztunk reformkori híradással a szlovák régió iparosodottságáról (vastermelés), s a pesti lapban is megjelent, hogy a szlovákok célzott jólétét biztosítani képes a „tátrai hazájuk”, mely ugyan kevésbé termékeny, viszont a hegyi tájak kincsei és az összeköttetést jelentő folyók mind-mind kedvezők az ipar és a kereskedelem számára.²⁷³ Az egész Európát odavonzó Tátra, a gyönyörű hegyek mellett a század eleji cseh útleírás is kiemelte a meleg éghajlatú völgyeket, síkságokat, ahol édesebb a répa, mint a cseh vagy a morva tájakon.²⁷⁴ A program, ekkor persze még kevésbé reális alapon, változatlanul napirenden van. Eszerint a szlovákságnak a Tátra fagyos északi tájaitól a kellemes éghajlatú alföldi területekig húzódó lakóhelye rendkívül kedvező feltételeket biztosít az önállósághoz. „A gazdasági önállóság pedig azt jelenti, hogy a nemzet

²⁶⁹ Sasinek: *Otvorený list veľkom. p. Mennyeimu, štát. oravsko–turčanskému školdozorcovi. Národné noviny*, 15. júl 1870. 1–2.

²⁷⁰ Szarka 1995: 125–130.

²⁷¹ Holec 1995a: 75–76.

²⁷² Hornovidiacka vládna akcia I. *Slovenský denník*, 22. jan. 1913. 1.

²⁷³ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 1.

²⁷⁴ Kálal 1905: 3.

termelésével tudja ellátni magát. Semmiben se szoruljon az idegenre, más szóval, a nemzet alkosson »gazdasági egységet.«” Milan Hodža persze kénytelen volt elismerni: a szlovákság mindezt alig tett valamit.²⁷⁵

Már a hatvanas években elhangzott a kor égető kérdése: a nyomorgó népet az állam segítse meg, vagy a maga erejéből boldoguljon? A szlovák lap válasza sejthető. Emlékeztet rá, hogy a felülről induló segítség (a Lassalle-féle dolgozói tulajdonszerzés, Owen amerikai munkásállama) az elbürokratizálódás, egyszersmind a felelősség elsikkadása miatt bukásra van ítélve, a tömegeknek maguknak kell magukon segíteni. Ahol csak lehet, gazdasági egyleteket kell alapítani, és a szlovákságot könyvek útján (kissé doktriner elképzelés) meg kell ismertetni a korszerű munkaszervezés módozataival.²⁷⁶ A *Slovenský denník* egy cikke ugyancsak rámutat, hogy a szlovák vidékek sokkal alkalmasabbak az ipar, a kereskedelem fejlesztésére, mint a kizárólag mezőgazdasági természetű Alföld, csak újjá kell élesztetni az „alélt lelket”, föl kell szabadítani az „ázsiai közigazgatás által leláncolt vállalkozó szellemet!”²⁷⁷ A Szlovákiát bemutató összefoglaló is figyelmeztetett rá: „Az a nemzet, amelyet a természet ellátott különböző nyersanyagokkal, ám azokat maga nem dolgozza fel, hanem e célból kiszállítja más nemzeteknek, ugyanakkor tőlük vásárolja a készárut, ez a nemzet örökké gazdasági függésben van.”²⁷⁸

A szlovák gazdaság, egyben a helyi összetartás, közösségi érzés megteremtésének fő eszközei a kortársak szemében a szövetkezetek, melyekkel gazdasági szempontból már foglalkoztam. Ne feledkezzünk meg azonban nevelő hatásukról sem. Már az igen korai, említett ószombati garasegyletnek alapelve volt, hogy a tisztviselőknek és a tagoknak is etikus keresztény életvitelt kellett tanúsítaniuk, elvárás volt az önművelés, az olvasási készség fejlesztése és a vasárnapi iskola látogatása. Tilos volt a kártya és az éjszakai csavargás, a részegség és mindenféle erkölcstelenség.²⁷⁹ Az első időszakban elsősorban az önszervező egyletek, segélypénztárak alapítását propagálták, mint teszi egy 1862-ben közölt cikk, melyben egy vásároló gazda áldomás közben elmeséli társainak a gazdasági egyletük áldásos hatását. Azelőtt csak a zsidó kocsmárosnak ment jól, míg a vezető gazdák tönkrementek. Most ki-ki hetente betesz öt krajcárt, a pénz kamatozik, és hat százalékra lehet belőle kölcsönözni. Talán még fontosabb az egylet nevelő hatása: a tagok a második pohár árát teszik a pénztárba, megtanulnak félretenni, nem titkolóznak egymás előtt, nem irigykednek, arra törekszik az egész falu, hogy mindenkinek jobb legyen. Fölszólítja társait, hogy otthon kövessék a példát.²⁸⁰

²⁷⁵ Svoj ku svojmu. *Slovenský denník*, 17. jan, 1901. 1.

²⁷⁶ Naše národnie hospodárstvo. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. febr. 1868. 1.

²⁷⁷ Náš denník. *Slovenský denník*, 27. febr, 1910. 1.

²⁷⁸ Houdek 1913: 130.

²⁷⁹ Gaucsik 2012: 48.

²⁸⁰ A. H. Š: Spolok hospodársky. *Pešťbudínske vedomosti*, 25. febr, 1862. 1–2.

Ugyanitt évekkel később Ján Francisci többrészes cikkben taglalta a kölcsönös segélyegyletek anyagi és nem kevésbé erkölcsi hozadékát. A betett pénz biztonságát nemcsak a betétkönyv garantálja, hanem a vezetőség emberismerete, a személyi mérlegelés kölcsön nyújtásakor.²⁸¹ E társulások jelentőségével mindenki tisztában volt, e kérdésben nemigen kerülhettek fölszínre a politikai különbségek. Természetes tehát, hogy Ján Nepomuk Bobula „ellenzéki” lapjában maga is propagálta őket, külön füzetben ecsetelte szerepüket, az alapítás technikai kérdéseit, és szlovák, illetve magyar nyelvű alapszabálymintával is szolgált.²⁸²

Átfogóbb stratégia kívánt lenni azután a *Svoj k svojmu!* ('Saját a sajátnak')-mozgalom, cseh, szerb, román mintára elterjedt annak hangsúlyozása, hogy a szlovák az idegen helyett a szlováknál vásároljon, kérjen jogi, orvosi ellátást, kölcsönt!²⁸³ Szerencsés esetben ez komolyabb iparcikkekre is vonatkozhatott, mint ahogy hirdette mezőgazdasági felszereléseit a nagybicsei M. Treskoň: „Nem kell immár drágán külföldről vagy ellenséges cégektől vásárolniuk a mezőgazdasági gépeket, mert az én termékeim magas minőséget értek el, [...] szlovák kéz készítette őket, hazai ipari gyártmányok, és ezért kiemelt figyelmet érdemelnek mindenki részéről, akinek szívügye a szlovák ipar fejlődése.”²⁸⁴ A *Slovenský denník* ugyancsak hangsúlyozta, hogy a pesti szlovákság szerveződjön, minden vásárlást, szükségletet csak egymásnál elégítsen ki, még a gyufát is szlováktól vegye! A szerző, pesti katolikus pap, nyilvánosan elkötelezte magát: „mostantól fogva, nem javíttatok semmit és nem vásárolok semmit mástól, mint szlováktól, elsősorban olyantól, aki bent van a [szlovák] egyesületben. És ha ilyen önálló személy nem lenne, akkor keresek olyan üzletet, ahol legalább a segéd a mi emberünk. Ruhát, cipőt, kalapot, élelmiszert csak szlováktól szerzek be. Húst, péksüteményt, italt és ami csak kell, csakis szlováktól. [...] Nekem csak szlovák orvos, gyógyszerész, ügyvéd, borbély, hordár vagy akár fiakkeres kell. Ha lesz fölös pénzem, csakis szlovák takarékbba teszem, és csak ilyentől veszek fel kölcsönt, ha arra kerülne sor.” Ezt megkönnyítendő, az egyesületben ki fogják függeszteni a szlovák (nemzethű) cégek címjegyzékét, s ugyanott fekete könyvbe bejegyzik az elnemzetlenedett vállalkozásokat. Ha azok nem vállalják a szlovákságot, akkor ne is tartsanak igényt a szlovákok pénzére!²⁸⁵ Milan Hodža szeme előtt már az akció szélesítése lebegett, amikor követendő példaként tudósított a morvaországi bojkottmozgalomról, a német üzleteknek, árusoknak, iparosoknak és bankoknak hátat fordító, felszabadító szervezkedésről.²⁸⁶

²⁸¹ Ján Francisci: Vzájomné pomocičníce III. *Pešťbudínske vedomosti*, 28. jan. 1868. 2.

²⁸² Ján N. J. Bobula: *Pomocné pokladnice*. Pešť, 1872.

²⁸³ Blaho 1898: 37.

²⁸⁴ Holec 2001: 10.

²⁸⁵ Eduard Krestanovič: Slovo k peštianskym rodákóm VI. *Slovenský denník*, 8. jan. 1901. 2. A mozgalom cseh, magyar, szlovák formáit ismerteti Holec 2001.

²⁸⁶ Hospodársky bojkot. *Slovenský týždenník*, 27. okt. 1905. 4.

A pozitív példák ellenére azonban áttörés aligha ment végbe. Jozef Gregor Tajovský még a korszak végén is figyelmeztet rá: az iparosok, kereskedők a nyugati, felébredt vidékeken (Liptószentmiklóst, Turócszentmártont, Rózsahegyet említi) sem vállalják nemzethű voltukat, mondván „A népnek teljesen mindegy, szlovák vagy magyarón, leginkább a zsidónál vásárol, ahol órákig alkudozhat. Nálam meg ez és ez a fiskális, ezek meg ezek a hivatalnokok, az igazgatóné meg a tanárné asszony vásárol. Ha nyíltan kimutatod, ki vagy, elpártolnak, kész kár, veszteség ez nekem.” A keletiek pedig az életben nem hallották a *svoj k svojmu!* jelszót.²⁸⁷

Teljes körű függetlenedést persze csak a saját ipar és bankok megteremtése hozhatott. Már Štúr világosan látta az iparosodás a társadalmi haladás szoros kapcsolatát „Politikai szabadság csak ott fejlődött ki, ahol fölvirágozott az ipar [...] Az ipar nélküli, csak földművelésből élő országokban mindenhol csak a szegénység, szolgálét, alávetés, rabság.”²⁸⁸ E tétel a későbbiekben is folyamatosan jelen lesz, legalábbis a kapitalizmust nem általában elvetők írásaiban.

Az egyes gazdasági ágakon belül a legnagyobb figyelem, érthető módon, a földművelés és az állattenyésztés nehézségeire, illetve a fejlődés lehetőségeire irányult. A mezőgazdaság fejlődését különösen gátolták a lélektani akadályok. Ugyancsak Štúrnál már olvashatjuk, hogy a földművelés és az otthoni gazdaság csakis az ősi módszerekkel folyik, nincsenek mintagazdaságok, szakiskolák, szakirodalom.²⁸⁹ Egy átfogó program is kiemelte 1862-ben, hogy nem jelennek meg a tudomány vívmányai, mindenki az atyáktól tanultakhoz ragaszkodik.²⁹⁰ A rossz értelemben vett konzervativizmus s a vele összefonódott általános restség az egész korszakban bírálat célpontja maradt. A hatvanas évekből egyrészt említhetjük Štefan Moyzes kertészeti füzetét. A püspök megróttá népét, amiért csak a mindennapi betevőt előteremtő mezei munkát becsüli, holott szakszerű gondozással egy kert többet hozhat.²⁹¹ Hasonló indíttatású, ám átfogó gazdálkodási kézikönyvében Anton Penzel ugyancsak a nemtörődomségnek, a tudatlanságnak és az előítéleteknek tulajdonította, hogy a gyümölcstermesztés Szlovákföldön szinte ismeretlen.²⁹² Andrej Kmeť brosúrája is a falusiak berögzöttségével és a kiemelkedni vágyókkal szembeni rosszindulatukkal vette fel a küzdelmet.²⁹³ A 20. század elején megjelent reprezentatív olvasókönyv leszögezte: nem szabad a szlovák vidék terméketlenségére fogni a gyenge eredményeket, más, ugyanilyen

²⁸⁷ Jozef Gregor Tajovský: Východné Slovensko. *Slovenský denník*, 27. febr. 1913. 3.

²⁸⁸ Hučko 1990: 511.

²⁸⁹ Hučko 1990: 508.

²⁹⁰ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 2.

²⁹¹ Moyzes 1865: 5–6.

²⁹² Penzel 1867: 22–23.

²⁹³ Kmeť 1875: 5–7.

talajú, éghajlatú területek lényegesen többet hoznak az ésszerűbb művelésnek köszönhetően.²⁹⁴ Végül gondoljunk Ján Lajčiak igen kritikus munkájára, ahol megrovások özönét zúdítja a parasztságra (a racionális szellem, jobbításvágy teljes hiánya, rossz értelemben vett szemérmesség, a bajok takargatása, alkoholizmus, pazarlás).²⁹⁵ A szellemi erőfeszítés parancsolata természetesen nem a nemzethű közvélemény monopóliuma, például a kormánysszubbvencióval működő gazdasági lap is leszögezte: teljesen értelmetlen már a régi közmondás, hogy úgy szántok én is, ahol apám szántott mindig. A parasztnak is olvasnia kell, meg kell ismerkednie az új gépekkel, fajtákkal, gazdálkodni csak tudományos alapon lehet.²⁹⁶

A gazdálkodás javítására, a jövedelem fokozására több megoldási javaslat született, ezek persze a korábbi és korabeli európai vagy akár hazai gyakorlatból ismert gondolatok. Az említett programcsomag ugyanott kiemelte a gazdasági egyletek, illetve mintagazdaságok alapítását, a szemtermény mellett a faiskolák létrehozását, az oltási ismeretek terjesztését, hangsúlyozva e tevékenység erkölcsnemesítő, lélekemelő hatását is. A hatvanas évektől azután egész agrár-irodalom született, e füzeteket az elhivatott falusi papok és tanítók igyekeztek átvinni a gyakorlatba. Ki kell emelnünk, hogy soha nem célirányos, szakszerű tárgyalásról van szó, hanem a szerző a szlovákság általános anyagi-erkölcs, kulturális és nemzeti fölemelésének alapjaként, tehát nem végcélként fogja föl az agrártechnika fejlesztését.²⁹⁷ A méhészkedés például a szerző szerint nemcsak jövedelmezősége miatt fontos, hanem a gyermeket egyben tisztaságra, engedelmességre, közösségi viselkedésre neveli, a nyüzsgő méhcsalád példát mutat neki, hogyan kell a magunk közösségét gyarapítani, az otthont, ha kell, életünk árán védelmezni az idegentől.²⁹⁸ Az egyéni gazdálkodás fejlesztése mellett meg kell említenünk még egy korábbi, elszigetelt példát a termelőszövetkezet alapítására. Az öntörvényű gazdasági gondolkodó, népművelő, Ivan Liub 1879-ben kezébe vette a reménytelenül eladósodott Karaszko (Kraskovo, Gömör és Kishont vm.) falu sorsát. Egy birtoktestbe egyesítette a gazdák 140 hektárnyi földjét, és közös gazdálkodást bevezetve, általános hitetlenkedéstől kísérve, tizenöt év alatt konszolidálta a községet. Követőkre azonban nem talált, ráadásul ráment a saját vagyona, egészsége, optimizmusa (a parasztok végig bizalmatlanok, esetenként ellenségesek maradtak vele szemben), ezért már nem tudta megvalósítani tervét, hogy a Bánságban, egy Lugos melletti faluban megmutassa, a karaszkoói út más-hol is járható.²⁹⁹ A kételyek oszlatása és az eszme propagálása végett az út elején

²⁹⁴ Hospodárska 1912: [152].

²⁹⁵ Lajčiak 2007: 118–122.

²⁹⁶ *Vlast' a svet*, 1. jan. 1886.

²⁹⁷ Fontosabb, tanulmányozott munkák: Moyses 1865; Penzel 1867; Čajda 1871; Lichard 1871; Lichard 1882; Kmeť 1875; Slávik 1900; Hospodárska 1912.

²⁹⁸ Čajda 1871: 3.

²⁹⁹ Holec 1991: 161–162; Holec 1995a: 45–46.

maga is ismertette az Otčina nevű birtok működését, majd a turócszentmártoni lap is beszámolt róla.³⁰⁰

A századforduló új alapítási hulláma keretében propagálta többek között Milan Hodža gabonaértékesítési szövetkezetek létrehozását, egy-két gazda ugyanis kiszolgáltatta a felvásárló ügynöknek, ám száz vagy ezer gazda az együttes készlettel már megkerülhetetlen tényező. A kedvező eladás kivárásához azonban szövetkezeti raktárakat kell építeni.³⁰¹

A mezőgazdaság gazdasági-társadalmi jelentőségével, a paraszti munka presztízsével természetesen mindenki tisztában volt – a magyar véleményformálók is! A jelenség a konkrét magyar–szlovák szembenállás nélkül is természetes volna, hiszen a század utolsó évtizedei a túlhajtott nacionalizmus, a szociáldarwinizmus által csak erősített fajok harca alapállásnak a kora. Így a magyar elit körében többeknél megjelenik Szlovákföld mezőgazdasági meghódításának a jelszava. Beksics Gusztáv a földvásárlás vagy -bérlet lehetőségét csak az Alföldre és a Dunántúlra, tehát a magyar etnikai területre kívánta korlátozni, míg az igénybe vett hitbizományok tulajdonosai a nemzetiségi régiókban, így a Felföldön kárpótolták volna magukat. A várható eredmény tehát: „Az Alföldön és a Dunántúl terjeszkedő magyar parasztság, mely hatalmasan megnövelné fajunkat és nemzeti erőnket. A nemzetiségi vidékeken kötött birtok és bérlő parasztság, mely politikailag és társadalmilag a nagybirtoktól függ.”³⁰² A másik oldalon természetesen megfogalmazódik a szlovák föld megvédésének jelszava. A turócszentmártoniak lapja azonnal tiltakozott a *Budapesti Hírlap* tétele ellen, miszerint a felső vármegyékben idegen nyelvű és gondolkodású birtokosok élnek – pedig ők segítettek megtéríteni a magyarokat, emlékeztetett rá Vajanský –, akiktől a többi nemzetiséghez hasonlóan meg kell szerezni a földet a magyarság számára.³⁰³ Milan Hodža a *Budapesti Hírlap* egy cikkére (*A föld*; 1896) és Beksics ugyanitt megjelent újabb írására utalva 1904-ben, a *Slovenský týždenník* hasábjain figyelmeztetett az úgymond „magyar nemzeti politika” alapelveire: „Vegyétek el a néptől a földet, a földműveseket alacsonyítsátok le bérmunkásokká, napszámosokká!”³⁰⁴ A tiltakozás mellett persze gyakorlati program is született: mivel a parasztság a nemzet alapja, a szlovák politikának minden módon elő kell segítenie, hogy vásárlás útján minél több föld kerüljön szlovák kézbe, nemcsak Liptóban és Zólyomban, ahol ez már megindult, hanem Sárosban, Hontban, Nyitra megyében ugyanúgy!³⁰⁵

³⁰⁰ Ivan Liub: Kraskovská otčina. *Národné noviny*, 15. dec. 1881, 4.

³⁰¹ Milan Hodža: Ako by si roľníctvo mohlo pomôcť? *Slovenský týždenník*, 16. sept. 1904. 1.

³⁰² Idézi Nagy 1963: 1264.

³⁰³ Zaberat' zeme po Uhorsku pre Maďarov. *Národné noviny*, 18. nov. 1902. 1.

³⁰⁴ Milan Hodža: Boj o pôdu. *Slovenský týždenník*, 24. jún. 1904. 1.

³⁰⁵ Slovenská zem. *Slovenský týždenník*, 20. aug. 1909. 1.

Itt említendő érdekes, egyébként irreális felhívás is nyomdafestéket látott a század elején. Karel Kálal felhívta a tengerentúlra készülődő, föld nélküli cseh kiscsapatokat, hogy inkább menjenek a Tátrán túli szlovák megyékbe; szinte ingyen megvehetik az onnan kivándoroltak földjét, lesz jószág is, létfenntartásukat biztosítani tudják. A siker zálogát a cseh földműves racionális gazdálkodásában, szakmai ismereteiben, jobb technikájában látta, kettős nemzeti hozadékát pedig abban, hogy nem kell beolvadniuk az angol tengerbe, megőrizhetik szlávságukat, másrészt – mint egykor a husziták – feléleszthetik Szlovákföld keleti felét, taníthatják, olvasásra és általában emberi tartásra nevelhetik az ottaniakat.³⁰⁶

A mezőgazdaság, azaz a parasztság kapcsán kell szólnunk a kivándorlás kérdéséről, mint a szlovákság és egyben a közbeszéd egyik legsúlyosabb kérdéséről. A nyolcvanas években a mozgalom már tömeges, az amerikai statisztika 1900–1913 között 387 472 szlovák bevándorlóról tud.³⁰⁷ A kilencvenes évekig lényegében csak negatív megítéléssel találkozunk: apasztja a nemzet erejét, a távozók pedig Amerikában elzülkenek, esetleg ott is pusztulnak. Ezt festi meg például Svetozár Hurban Vajanský *'A kivándorló'* című elbeszélésében: az elárvult Janko durván eltaszítja szerelmét, kimegy Amerikába, de ott is éhezik; bűnbánóan hazatérve már csak Marienka sírját találja, s miután kiüresedve ismét kiutazik, bányaszerencsétlenségben meghal.³⁰⁸ *'Gyökér és hajtások'* című regényében (1895–1896) mindez egyfajta lázként jelenik meg. Megy az is, aki otthon is szépen boldogulna, a hazaküldött dollárokkal pedig a magukra hagyott asszonyok nem tudnak értelmes módon mit kezdeni: dúskálnak, cifrálnak, erkölcsileg elzülkenek.³⁰⁹ Negatív ítéletében egyébként egy volt vele a teljesen más gondolkodású Ján Lajčiak, aki Amerikát egészében erkölcsromboló tényezőnek tekintette: sok pénzsóvár elem is kimegy, a szlovákok Amerikában gyorsan elurasodnak, divatoznak, pózolnak (hazaküldött fényképek), ráadásul a férfi szexuális csábításoknak van kitéve.³¹⁰ A klasszikus prózaíró, Jozef Gregor Tajovský egyszerre látja a pozitív oldalt – okszerűbb, igényesebb munkavégzés, öltözködés, másrészt érkeznek haza a dollárok, futja mindenre – és ennek erkölcszlazító hatásait.³¹¹ Árnyaltabb viszont a hlasista Anton Štefánek értékelése: a kint maradt családokra az asszimiláció vár, a hazatérők viszont „fölbredve”, azaz nemzetileg öntudatosan s politikai szabadgondolkodóként jönnek vissza. Hazautalásaikkal és itthoni ösztönző működésükkel többet tesznek tehát a nemzetért, mint az a tömeg, melyet a szlovák intelligencia nem képes megvédeni a magyarosítástól.³¹²

³⁰⁶ Kálal 1905: 53–56.

³⁰⁷ Polányi 1987: 81.

³⁰⁸ Vajanský 1943e: 97–101.

³⁰⁹ Vajanský 1943a: II. 55, 133–134.

³¹⁰ Lajčiak 2007: 65, 94–95.

³¹¹ Mikulová 2005: 246–251.

³¹² Anton Štefánek: *Vystáholectvo do Ameriky*. *Hlas* 6 (1904), 301.

Említett statisztikai munkáiban a jelenséget demográfiai szempontból Emil Stodola is nemkívánatosnak tekintette, ám szintén kiemelte anyagi és mentális jótékony hatását.³¹³ Milan Hodža pedig – feltehetően nemzetpedagógiai célzattal szépítve – leszögezte, hogy a szlovákok kint is egyszerű, mértéktartó emberek maradnak, minden lehetséges félretett pénzt hazaküldenek, így érkezhettek tőlük 1900–1912 között félmilliárd korona, az országba érkező teljes mennyiség mintegy harmada!³¹⁴ A történészek korábbi negatív alapállásával szemben egyébként ma már inkább a kivándorlás hozadéka kap hangsúlyt.³¹⁵

Térjünk át az iparospálya kérdéseire! Az előző fejezetben láthattuk, milyen régi hagyományai vannak a szlovák régióban az iparnak, mely általában is jótékony társadalmi hatást gyakorolt. Még a magyar szerzők is kiemelik a szlovák vándoriparos öntudatos, magabiztos és kifinomultabb viselkedését. Eötvös Károly szavai szerint „a gyolcsos tót pedig nem olyan tót, mint a többi tót. Arató tót szennyes, üveges tót piszkos, drótos tót füstös, napszámos tót részeges, de a gyolcsos tót tiszta és fehér, mint a patyolat. Nem is vennék tőle a gyolcsot, ha olyan volna, mint a többi.”³¹⁶ Jókai a maga hőseit (*A gazdag szegények*) emígy jellemzi: „Még a tót legények kohorsából is különvált egy alak, akit a Lidi kisasszony meg tudott jegyezni magának. Ez magasabb hivatású volt, mint a többiek; a kereskedői osztályhoz tartozott. [...] Az öltözetére is adott valamit. Nem volt se szurtos, se rongyos. Fehér abaposztó dókát viselt, a fölött ujjatlan, szironnyal hímezett bőrkosokot; háromcsatos tüzőt a derekán, tisztességes bocskort a lábain, a fején keskeny karimájú serpenyőkalapot, mely kerekre nyírott haját takarta. Olyan őszinte, vidám képe volt a fiúnak, dacára, hogy már ráncos volt; de azért borotválva volt (minden vasárnap reggel). Az Amerikát megjárt legénynek az óceán is csak egy »nagy pocsóta«.”³¹⁷ Máshol (*Akik kétszer halnak meg*) az állandóan külföldön boldogulók talpraesettségét, ismereteit dicséri: e nép „kénytelen szétvándorolni a széles világba. De nem koldulni jár, mint a dervis, nem szolgálatba állni, mint a helveta, hanem dolgozni, kereskedni. A világ minden nagy városában övé az utca, kész szállása a házküszöb. Ismeri e vándor alakokat Páris úgy, mint Sztambul; az egyik tudja az utat Londonig, a másik Teheránig meg Absztrakánig. [...] A nagyvilágban szerteszét bolyongva megtanulnak angolul, franciául, németül, törökül, perzsául annyit, amennyivel a bejárt országban érthetővé tudják magukat tenni.”³¹⁸ Gárdonyi Géza drótosa nincstelen, de ugyancsak tiszta érzésű, a jövőbe tekintő személyiség.³¹⁹

³¹³ Stodola 1902: 16, 19–20; Stodola 1912: 96–97.

³¹⁴ Americké doláre a Slováci. *Slovenský týždenník*, 18. júl 1913. 1.

³¹⁵ Jakešová 1994: 135–136; Haruštiak 2013: 214–226.

³¹⁶ Eötvös 1982: 178–179.

³¹⁷ Jókai 1969: 35–36, 63.

³¹⁸ Jókai 1881: 7.

³¹⁹ Gárdonyi 1964: 639–644.

Számunkra persze lényegesebb, hogyan ítélte meg maga a szlovák közvélemény, az elit az iparos- és kereskedőpályát, annak nemzeti jelentőségét. Lezögezhetjük, hogy a kép szinte egészében pozitív. Az említett 19. század eleji kézíratos párbeszéd öntudatosan a magyarok elé helyezi a szlovák iparost: „jól tudott, hogy a tót paraszt sok fele munkát tudja meg csinálni. – Az igaz, hogy jól tudja, [...] de magyar paraszt csak pipázni, kemencén heverni és karomkodni. – És meri megtámadni tótot az úton is mint az én szomszédom, hogy ő egy ostoba tót.”³²⁰ Némely vidékkel kapcsolatban méltató hangokkal a század második felében is találkozunk, így a világiáró kiszuca drótosok esetében: egyes településeken tisztos polgári öltözködést hordanak, arany zsebórát húznak elő – míg asszonyaiknak esernyőt, napernyőt, gyűrűt, nyakláncot visznek haza –, az egyik vendéglőben, „mint egy nagyvárosi szállodában”, németül, franciául, angolul, oroszul folyik a társalgás, amihez kifinomult magatartás is társul.³²¹ Az iparosok helyzetét a század második felében azonban már elsősorban problémásnak látják, ezért sürgetik a hozzászólók az önművelést és a szerveződést: már nem elég a vándorévek alatt szerzett tudás, hanem az élethosszig tartó tanulás biztosítja csak a kenyeret. Ezt persze nem iskolában lehet megszerezni, hanem egyéb közösségi keretekben: az egy városban élő szlovák iparosok járjanak össze, olvassanak hasznos könyveket, újságokat – ha nincs ezekre pénz, akkor egy órával előbb kell elkezdni a munkát, növelve a jövedelmet, este pedig egy pohárral kevesebb italt kell elfogyasztani, s összejön két-három lap előfizetői díja.³²²

Ez a kenyérkereset jelenti a kivezető utat Ján Čajak regényében az öreg Rovesný számára is, aki két fiát adja iparosnak, hogy nekik már ne kelljen kiadni a részüket a családi gazdaságból, ne aprózódjon szét a birtok.³²³ A századforduló polgári demokrata sajtója állandóan figyelmeztetett a szlovák iparosok, kereskedők elnyomorodására, segítségük és megszervezésük szükségességére. Milan Hodža a szinte még nem is létező szlovák gyáripar előfeltételének tekintette a működésüket, segíteni kell tehát, hogy állhassák a versenyt más – nála kifejezetten a zsidó – iparosokkal. Azok szerinte folyvást képezik magukat, bevezetik az újításokat, s ehhez még egyesületekre sincs szükségük, született összetartozástudatuk elegendő hozzá. Az atomizált szlovákságnak viszont szerveződnie kell saját körein belül, mert a létező ipartestületeket idegenek vezetik idegen érdekek szolgálatában.³²⁴ Az újrainduló *Slovenský denník* mint a két legelhanyagoltabb, leginkább magyarosodó rétegnek ígér és követel különleges figyelmet.³²⁵ Néhány

³²⁰ Szulovszky 1996: 85.

³²¹ Kálal 1905: 20.

³²² Sám. Ďarmek: Bratia remeselníci! *Pešťbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 1.

³²³ Čajak 1962: 8.

³²⁴ Remeselník. *Slovenský denník*, 19. jan. 1901, 1.

³²⁵ A. Št.: Slovenský denník a politika stavovská. *Slovenský denník*, 27. febr. 1910. 2.

évvel később a *Prúdy* ugyancsak fölszólítja mind a szlovák, mind a cseh elitet, hogy fordítson nagyobb figyelmet az iparososztályokra, szakképzésükre, fejlesztésükre, hogy nemzetileg is váljanak ellenállóvá.³²⁶

A kortársak persze inkább a stagnálást és részben a lélektani akadályokat vették észre. Már Štúr rámutatott, hogy a hazai műhelyek elmaradott technikája miatt áruik nem juthatnak el külföldi piacokra.³²⁷ A kritikus hang a századelőn sem enyhült: „A felvidéki iparosok között a szövetkezés eszméje nem hódít. Nem alakulnak sem termelési, sem anyagbeszerzési szövetkezetek, pedig a kisiparosok szövetkezeti alapon való organizációja üdvös hatással lehetne a felvidéki kisipar fejlődésére. [...] A gazdasági cikkek szövetkezeti alapon való értékesítése nincsen szervezve, a termelő gazdanép csak a közvetítő útján tudja terményeit értékesíteni s ilyen közvetítő első sorban a falu korcsmárosa.”³²⁸

A kereskedelmi minisztérium nem maradt teljesen tétlen. Kedvező feltételek esetén igyekezett fejleszteni a házi szövőipart, szövőnőket képeztetett ki, s ellátta őket két-két, újabb szerkezetű szövőszékkel azzal a feltétellel, hogy falujukban oktatják az arra alkalmasakat. Ám Pechány Adolf maga is elismerte, hogy a gyakorlati megvalósítás igen nehezen halad.³²⁹ A kormányzat, nem túl nagy számban, anyagi támogatást nyújtott továbbá ún. tanoncotthonok, azaz tanműhelyek kialakításához, miáltal a mesterek drágább szerszámokat, gépeket is beszerezhetek.³³⁰

A paraszti textilipart nemcsak a kormányzat karolta föl, emlékezzünk az Izabella egyesület sikeres működésére: a kormányzat említett pártoló tevékenysége keretében pozsonyi előkelő hölgyek megalapították a hímző háziipari nőegyesületet Izabella főhercegnő védnöksége alatt, „aki a felvidéki tót hímzőnők munkája iránt nagy érdeklődéssel és jóakarattal viseltetett. Ekkor szerveztetett a ciferi hímzőiskola melynek díszes hímzései a kiállításokon úgy bel, mint külföldön nagy feltűnést s általános tetszést aratnak.” Az Izabella Egyesületként ismert vállalkozás 1910-ben már nyolc műhelyt működtetett Pozsony vármegyében, egyet pedig Trencsén területén, ezenkívül gyetvai asszonyokat is ellátott munkával.³³¹ Mintegy nyolcszáz nőt foglalkoztatott, minőségi anyagokkal igényességre nevelt, ám az elkészült darabokat magyarként értékesítette, tehát a nemzethű közvélemény szlovákellenes jelenségnek minősítette.³³² Ellensúlyozására 1910-ben Szakolcán, Pavel Blaho kezdeményezésére női aktivisták (Emília Boorová, Anna Jurkovičová stb.) megalakították a maguk háziipari szövetkezetét (*Družstvo pre speňaženie domáceho ľudového priemyslu*). Főleg a régióban hímeztettek, s az el-

³²⁶ F. H.: O vzájemnosti hospodárskej. *Prúdy* 5 (1914), júl [máj 1919], 421.

³²⁷ Hučko 1990: 509; Vesztróczy 2005a: 25.

³²⁸ Pechány 1913: 162, 165–166.

³²⁹ Pechány 1913: 135.

³³⁰ Pechány 1913: 161.

³³¹ Pechány 1913: 96.

³³² Holec 1995: 26–27; Hollý 2011: 78.

készült darabokat értékesítették, jórészt a határon túl. A cél – egyébként az Izabellához hasonlóan – elsősorban nem az egyesületi haszon volt, hanem jövedelem biztosítása az asszonyoknak a téli hónapokra, s nem utolsósorban a szlovák művészet, ízlés, kézügyesség népszerűsítése.³³³ Szinte vele egy időben jött létre Turócszentmártonban egy hasonló, bár részvényes alapon működő vállalkozás (*Lipa – účastinná spoločnosť pre napomáhanie ľudového priemyslu*) a Živena vezetőségéhez köthetően, Elena Maróthy-Šoltéssová irányításával.³³⁴

A korszerű ismeretek elsajátítására Štúr cseh mintára, közadakozásból ipariskola fölállítását sürgette, sőt a céheket is ennek szorgalmazására buzdította.³³⁵ A századfordulóra, a fokozódó iskolai magyarosítás közepette ez itthon végképp utópiának tűnt, ezért – mint egyéb téren is – a szülőknek a cseh- és morvaországi szakiskolákat javasolták.³³⁶

A századfordulón azonban a hagyományos kézműipar már országosan (nemzetközileg) is versenyhátrányban volt a modern tömegtermeléssel szemben, ezért Milan Hodža az iparosok önszerveződését, termelőszövetkezetek alapítását sürgette, melyek nagyban és így kedvezőbben tudnának beszerezni, illetve értékesíteni,³³⁷ valamint a nem kevésbé fontos iparos hitelegyletek létesítését szorgalmazta, mivel a bankok e be nem táblázható személyeknek nem kölcsönöznek.³³⁸

E fontosnak tekintett kisegyzisztenciák mellett a szlovák elit napirenden tartotta a nemzeti gyáripár építését. Az áttekintő fejezetben vázoltam ennek kísérleteit, a vállalkozócsaládok megjelenését, kiknek ideálképe például Ján Palárik pesti gyárosa (*Drótos*, Jozef Pozdech irodalmi alteregója). E gyáros nem szégyelli származását, szlovákokat alkalmaz idegenek helyett, a végén pedig unokahúgát hozzáadja a nemes lelkű, de mégis csak falusi drótoslegényhez.³³⁹

Itt a sajtóból egy jellemző, fentebb idézett állásfoglalást emelnék ki. Eszerint örömteli minden új alapítás, mint például az új turócszentmártoni papírgyár, mely a kitűnő természeti feltételek között nyilván sikeres lesz (sorsával szembeüthetünk). Az adottságokat a továbbiaknál is mindig figyelembe kell venni, hogy valóban nemzeti ipar épülhessen. A papírgyártás mellett különösen arra kell figyelni, hogy a bőrfeldolgozás, mely hagyományainak, a felhalmozott szakértelemnek köszönhetően már külföldön is elismerést aratott, szlovák kézben maradjon, ne idegenek, hanem a saját termelés elégítse ki az igényeket!³⁴⁰

³³³ Buchta – Sloboda – Viestová 1968: 179–184; Hollý 2011: 79–80.

³³⁴ Holec 1995a: 64; Hollý 2011: 80–81.

³³⁵ Hučko 1990: 509; Vesztroczky 2005a: 25.

³³⁶ Milan Hodža: Českou knihou, českým grošom. *Slovenské listy*, 11. febr. 1899. 1; Kam si pošleme študentov na vyššie školy? *Slovenský týždenník*, 1. aug. 1903. 1.

³³⁷ Milan Hodža: Družstevníctvo a remeselníci. *Slovenský týždenník*, 16. febr. 1912. 1.

³³⁸ Milan Hodža: O remeselníckom úvere. *Slovenský týždenník*, 3. apr. 1914. 1.

³³⁹ Palárik 2014a: 30, 83.

³⁴⁰ Národný piemysel. *Slovenský denník*, 22. okt. 1900. 1.

Talán még hangsúlyosabb a kereskedői pálya méltatása, amit azzal magyarázhatunk, hogy a kézművesiparral ellentétben a század során teljes egészében idegen, jórészt zsidó kézben volt. A *Hlas* azért sürgette fogyasztási és hitelszövetkezetek alapítását, hogy általuk ki lehessen szabadítani a népet a zsidók karmaiból. Szükségét érezte leszögezni: hibás nézet, miszerint a kereskedői pálya csak a zsidók számára volna teremtvé.³⁴¹ Az ágazat nemcsak önmagában meghatározó, hanem a teljes gazdasági spektrum kiépítésének is alapfeltétele. Mint az 1912. évi luhačovicei találkozón a cseh előadó leszögezte, azon nemzetnek, melynek nincs saját ipara, elsősorban arra kell törekednie, hogy legyen erős, önálló kereskedelme és pénzügye, hogy ebből továbblépve kiépíthesse iparát.³⁴² Ám saját kereskedelmi iskolák nem voltak, ezért számos cikk irányította a figyelmet Cseh- és Morvaország felé: régóta tanulnak ott szlovák fiatalok, számukat szaporítani kell. A legalkalmasabb a kétéves forma, mely át tud adni minden lényeges szakmai ismeretet, mégpedig nemzeti szellemben. Mindennek megfelel Uherské Hradiště iskolája.³⁴³

Ján Čajak regényében, az említett apa a harmadik fiút már kereskedőnek adja. Ugyanitt Poničan tanító emígy buzdítja a pályán sikeresen érvényesülő segédet, Jankót: „Jövönk az erős, tehetős kereskedő-, ipari-, földműves-, valamint munkásosztályban rejlik. Örölnék, ha ilyen hasznos és művelt kereskedő lenne belőled, aki nemcsak magára gondol, nemcsak magának kuporgat, hanem tud áldozni is a kultúra oltárán és segíteni ott, ahol szükség van rá.” Mint ahogy máshol is tételesen kimondja: „Szükségünk van olyan művelt kereskedőkre, akik nemcsak a maguk hivatásához, hanem más, az egész nemzetet érintő ügyekhez is értenek.” Egész programbeszéddé szélesedik a sikeres vállalkozó fiának a rozhranéi olvasóköri tartott előadása: Ipar és kereskedelem Szlovákföldön. Az ifjú Strelecký történeti szempontból kiemeli a kereskedő szerepét a távoli országokban látottak, tapasztaltak otthoni népszerűsítésében, eszmék és könyvek szállításában. Rámutat a szlovákság vele született ösztönös érzékére, a szigorúan tiszteletben tartott, lehatárolt kereskedelmi körzetek hagyományára gyolcsosok, viaszosok, sáfrányosok között.³⁴⁴

Ám ugyanezen mű miközben figyelmeztet arra, hogy mennyire nincs jelen e pályán a szlovákság, látja a lélektani akadályokat is: „A kereskedések cégtáblái idegenek, csak itt-ott húzódik meg egy kis üzletünk, mint Strelecký boltja.” Sőt a tanító a maga, e szempontból pesszimista nemzetkarakterológiáját is kifejti a kereskedősegéd előtt: „Furcsán van ez nálunk. [...] Míg más országokban virul az ipar és a kereskedelem, nemzetünkben nem képes mély gyökeret eresztetni.

³⁴¹ Knižnica pre gazdovsko-potravné spolky. *Hlas* 1 (1898), 3 (1. sept.), 93.

³⁴² Ku luhačovickým poradám. *Slovenský denník*, 17. aug. 1912. 1.

³⁴³ Vážne slovo k slovenskej mládeži. *Národné noviny*, 31. okt. 1908. 5.

³⁴⁴ Čajak 1962: 8, 43, 131, 107–108, 104.

Inkább csak mint az egynyári növények. Elvetik, kivirágoznak, termést is hoznak, ám azután elhervadnak, kiszáradnak, kifagynak. Máshol az üzlet nemzedékről nemzedékre öröklődik. Ott vannak régi, híres kereskedőcsaládok, melyek büszkén emlegetik őseiket. Ezek igazi patrícus kereskedődinasztiák. De náluk érzékelhető is a biztos jólét, s mellette az erő és az állandóság. Nálunk két-három régibb céget leszámítva minden új és bizonytalan. Mintha nem is volnánk alkalmasak az állandóságra, kicserélődünk, kipusztulunk, és ellenkezés nélkül átadjuk az idegeneknek a jól jövedelmező kereskedéseket. Lám, Rovesny is megalapította biztos üzletét, csak úgy özönlenek hozzá mindenfelől, láthatóan gazdagodik, és most, amikor a családnak már rá kellene ébrednie erejére, önállóságára, amikor már a továbblépésen kellene gondolkodnia, akkor úrrá lesz rajtuk az üres gőg és a vágy, hogy utánozzák az erkölcsileg és anyagilag is csődbe jutott nemességet annak ostoba urizálásával együtt. A fiukat úrnak taníttatják, hogy kedvére lumpolhasson, a lányukat pedig hozzáadják egy hasonszőrű semmirekellőhöz, hagyják elfolyni jólétük forrásait, hogy idővel valami Galíciából bevándorolt hazafi gazdagodjon belőle.”³⁴⁵

A kerekedelem körébe illeszkedik a zsidó kocsmárosok kérdése, az egész 19. századi gazdasági-társadalmi gondolkodás állandó problémája. Mind az alkoholizmus, mind a szlovákok és a zsidóság általános viszonyával a későbbiekben foglalkozom, itt tehát csak néhány konkrét portrét említek. A probléma régi voltát jelzi, hogy már az első szlovák regényben, Jozef Ignác Bajza művében (*‘Az ifjú René kalandjai és tapasztalatai’*, 1784) megörökíttetnek: szántás előtt a kocsmáros karhatalommal elveteti a parasztok ekéit, így zsarolja ki belőlük a tartozásaikat. A 19. században Štúr lapja már foglalkozik a zsidó kocszmák, a pálinka romboló hatásával, majd a dualizmus kezdetén a *Národné noviny* hasábjain cikksorozat taglalja a kérdést (lásd az elnemzetlenedést tárgyaló fejezetben), illetve ugyanakkor az Új Szlovák Iskola orgánuma, a *Slovenské noviny* is elítéli a zsidó spekulánsok tevékenységét.³⁴⁶

Társadalmi témájú prózai vagy drámai mű sem képzelhető el a szerepeltetésük nélkül. Ján Palárik darabjában (*‘Inkognitó’*, 1858) Spitzer könyörtelenül be akarja zárni a tanítót, amiért nem tudja fizetni a lakbért. Ugyanitt elhangzik a közvélekedés, miszerint ezek a falusi kocsmárosok a bőrt is lenyúzzák az utazóvendégekről. Nemzeti szempontból pedig Spitzer az uralkodó szellemhez alkalmazkodik, kijelenti (a darabban magyarul), hogy a zsidók magyarok és jó hazafiak akarnak lenni, ennek megfelelően a szlovák színielőadás számára sem nyújt fedezet.³⁴⁷ Janko Vešnín népnevelő füzetében (*‘Az újjászületett falu’*, 1873) Jachim Spitz visszaél a parasztok tompultságával, sokszoros tartozást behajtva

³⁴⁵ Čajak 1962: 53.

³⁴⁶ Halász 1999: 57–58.

³⁴⁷ Palárik 2014b: 21, 40, 60.

rajtuk, sorozatban forgatja ki őket a földjükből, az eljárás ellen fellázadó tanítót pedig megfojtja.³⁴⁸ Jonáš Záborský Chujava község újjászületését megálmódó regényében (*'Két nap Chujaván'*, 1873) a kocsmá a falu anyagi-erkölcsi leromlásának meghatározó tényezője, míg az új élet alapját úgy lehet megteremteni, hogy a parasztok adósközösségbe szerveződnek, és a tönkrement nemestől a zsidó orra elől megvásárolják a birtokát.³⁴⁹

Svetozár Hurban Vajanský előbb a sajtóban hívta fel a figyelmet a zsidó kocsmárosok-uzsorások pusztítónak tekintett tevékenységére, a paraszti családok nyúzására, házuk, földjük megszerzésére.³⁵⁰ Majd *'Repülő árnyak'* című regényében (1883) ugyancsak fontos szerepet kap Jonás Zweigenthal kocsmáros alakja. A kocsmáros mohón figyel minden haszonszerzési lehetőségre, Pesten tanuló úriember fiának sem derogál, hogy kiszolgálja a parasztokat, ugyanakkor az egész család úrrhatnám, s a végén megszerzik a kipusztuló Podolský-család kastélyát. Következő művében (*'Száras hajítás'*, 1884) az elkésérítő parasztsággép a zsidó kocsmákhoz és a korteskedéshez, tehát az urak és a velük összefonódottak világához köthető, mintegy a szerző azon meggyőződését tolmácsolva, hogy a bűnökért végső soron azok a felelősek, akik a pálinkát mérik és szándékosan sötétségben tartják az embereket. Egy fiatalasszony próbálja szép szóval hazacsábítani férjét, s mivel az nem használ, a férfi ruhaujját kezdi rángatni, amit a kocsmáros gúnyosan kommentál. „Nocsak, nocsak – hahotázott a vörös hajú zsidó. – Jó emberek, nézzenek oda, az asszony veri az urát! Többen felnevettek. Michal arca gyűlölködőre változott. Elrántotta a halina ujját, és teljes erővel mellbe vágta a vézna asszonyt, aki megtántorodott, és a földre zuhant, kendője félrecsúszott. Fekete-fehér szalaggal átfont farkocsa végigsöpörte a sáros padlót.”³⁵¹

Koričné faluját (*'Gyökér és hajítások'*) Sami Kohn néhány év után a markában tartja, négy telket harácsol össze, minden hatóság az ő háta mögött áll, maga pedig nagy hazafi lesz, gyermekeit magyarul taníttatja.³⁵² Ondrej Seberíni képzelte falujának (*Čerešník, 'A szlovákok és a szabadság'* lapjain) parasztjai nem tudnak élni a kapott szabadsággal és földdel, s egy évtized után már Ignác Sieber markában vannak. A kocsmáros azután a kastélyt is megszerzi, *Szitassira* magyarosít, s ő minden döntéshozatal központja.³⁵³ Adam Karol Medvecký a Gyetvához tartozó irtványtelepülések világában örökítette meg a zsidók pályáját: ott neveltették fel fiaikat az irtványokon, s azok a népet kiismerve idővel üzletet, kocsmát nyitottak, és markukba kaparintották a telepét.³⁵⁴ Andrej Hlinka a zsidó kocsmá-

³⁴⁸ Vešnín 1873.

³⁴⁹ Záborský 1989.

³⁵⁰ Svetozár Hurban: Židovská otázka na Slovensku. *Slovenské pohľady* 1 (1881), 289–292.

³⁵¹ Vajanský 2011: 146–147.

³⁵² Vajanský 1943a: II. 54, 133–137, 190–191.

³⁵³ Seberíni 1996: 135–148.

³⁵⁴ Medvecký 1905: 96.

ros egyházon belüli befolyásáról cikkezett: az érdekeit, befolyását veszélyeztető plébánost bármikor áthelyezteti annak püspökével.³⁵⁵ Vavro Šrobár leszögezte: egy józan ember képes irányítani ezer alkoholistát, így uralkodnak a zsidók a szlovák falvak felett.³⁵⁶

A sort folytathatnánk egészen Milo Urban visszatekintő, már az államfordulat után keletkezett regényének (*Az élő ostor*, 1927) Áronjáig, aki csakúgy, mint a korábbi művek hősei, annak idején egy batyuval érkezett a faluba, ám hamar meggazdagodott, új, nagy házban él, nagy bankbetétekkel rendelkezik, három gyermeke Pesten tanul, a világháború alatt azonban nyereszkesedik az ellátási nehézségeken, ezért az államhatalmat megdöntő 1918-as miniforradalom természetesen része a kocsmá széthordása és lerombolása.³⁵⁷ De a falusi háziipar értékesítési nehézségeit taglalva Pechány Adolf is hangsúlyozta, hogy szinte mindenhol a kocsmáros a közvetítő. „Ez szabja meg az árakat, az eladás feltételeit, ad előlegeket, s hogy jó üzleteket csinál, azt a falusi korcsmárosok vagyoni gyarapodása mutatja.”³⁵⁸ A század végétől a polgári demokrata irányzat, miközben számos hitelegyletet, szövetkezetet hozott létre, velük kapcsolatban kevésbé radikális (bár szellemi vezérük, Masaryk professzor Magyarhonban az antiszemitizmust megengedhetőnek tartotta az uzsora és a magyar liberalizmus elleni harcban³⁵⁹), a néppártiak viszont ádáz harcot indítottak a zsidóság ellen, nemcsak szavakkal, hanem szintén hitel- és fogyasztási szövetkezetek szervezésével.

Ezzel meg is érkeztünk az utolsó gazdasági témakör, a pénzügy kérdésköréhez, melynek kiindulópontja a hagyományos társadalmak hitelezőinek, a zsidó uzsorásoknak – akik általában kocsmárosok – a tevékenysége. Szlovák ábrázolásuk természetesen igen negatív. Ján Palárik darabjában (*A drótos*) a zsidó kereskedő kihasználja egy lengyel menekült nemes szorult helyzetét, váltót kényszerít ki belőle. „Ó, du armer Narr. Te még nem ismered Mauschl Jakabot, aki majd életed végéig a nyakadra jár, és úgy tart, mint egy fejőstehenet, amelyik mindig tejet ad, és lesz majd a te pénzszívó piócád, akitől életed végéig nem szabadulsz, és ez így lesz, ahogy én egy valódi zsidó vagyok!”³⁶⁰ Vajanský nemesi hőse – nem kis keserűséggel – a maga elnemzetlenedett osztálya helyett az új emberekben látja a szlovák nemzeti mozgalom nem éppen önzetlen támaszát: „Sommer inkább segíthet Önöknek. A Sommerek majd Önökhöz tapadnak, ha Önöknél dézsában fog állni a pénz. Majd körülöngják Önöket, ha kiszagolják, hogy itt azután

³⁵⁵ Alfa [Andrej Hlinka]: Semináre a kostoly pustnú, žaláre a krčmy sa naplňujú [1909]. In Hlinka 2013: 72.

³⁵⁶ Šrobár 1909: 107.

³⁵⁷ Urban 1966: 100.

³⁵⁸ Pechány 1913: 165–166.

³⁵⁹ Halász 1999: 60.

³⁶⁰ Palárik 2014a: 44–47, 50–51.

lesz jutalék bőven.”³⁶¹ Ezt persze nem Vajanský őszinte álláspontja. Mint minden megnyilatkozó, így Pavel Blaho is leszögezte: „Ne adjuk oda, ne vigyük nyereségünket a nem keresztény uzsorásnak, hanem magunknak, a mienknek!”³⁶² Milan Hodža összefoglalta e személyek trükkjeit: falun látszólagos jólelkű halogatás, közben újabb, előnytelen kötelezvények, városon váltóhamisításra csábítás, s a vége itt is, ott is az ügyfél romlása.³⁶³

Gyakran megjelenik a takarékpénztárak alapításának gondolata, amely pénztárak megtanítják a fiatalabb nemzedéket gazdálkodni, megtakarítani.³⁶⁴

Az áttörést a nemzeti, azaz szlovák (verseny)bankok jelenthették, melyek gazdasági-társadalmi szerepét – a zsidó uzsora és az elnyomó államhatalom ellenében – sokan kifejtették. Milan Hodža rámutatott a pénzügyileg „gyermek” szlovákok és a szervezett idegen tőke közti viszonyra, melyből természetesen a szlovákság húzza a rövidebbet. Pozsony megyében és Nyitra déli felében sok jól kereső, tehetős szlovák tesz be pénzt az – idegen – bankokba legfeljebb 3,5–4%-os kamatra, míg Hontban, Nyitra északi részén, Trencsén megyében a szegény nép kénytelen kölcsönözni az ottani bankoktól, mégpedig 8–9%-ra! A pénzüntézetek közötti családi szálak következtében az utóbbiak lényegében jómódú szlovák nemzettársaik pénzét kapják meg, drágán. Ezért alapvető teendő szlovák bankok, fiókok alapítása, minden megforgatott pénz szlovákok javát szolgálja!³⁶⁵ Érzékletesen fejezik ki ugyanezt az egyik vezető alapító, az orvos Július Markovič sorai: „A szlovák nép szegényedik, egyre süllyed, eladósodik, gazdagon arat körében az uzsora. Az uzsorások nagyrészt a zsidó lakosság köréből verbuválódnak, ők gazdagodnak, a szlovák nép pedig süllyed. A választási harcok alatt mindenki meggyőződött arról, milyen nagy mértékben befolyásolták a választókat a pénzüntézetek és egyes uzsorások, akik a kölcsönök fölmondásával fenyegetve, arra kényszerítették a szlovák választókat, hogy saját meggyőződésük ellenében szavazzanak. Ezért Vágújhelyen szlovák pénzüntézetet kell alapítani, hogy megvédje az uzsorásoktól a népet, az olcsó hitelt kapjon, gazdaságilag megerősödjön, kikerüljön a társadalmi nyomorból, s a jövőben a hitelezők ne gyakorolhassanak nyomást lelkiismeretére és meggyőződésére.”³⁶⁶ Máshol a banktisztviselők szerepét emeli ki: „Ebben a pénzügyi tisztviselői testületben látom jövőbeli legfontosabb és legfüggetlenebb nemzeti hivatalnoki karunkat.”³⁶⁷ A nemzeti szempont már a Rózsahegy Hitelegylet Rt. megalapításakor fontos szerepet játszott:

³⁶¹ Vajanský 2011: 249.

³⁶² Blaho 1898: 37.

³⁶³ Milan Hodža: Proti úžere! *Slovenský týždenník*, 8. jan. 1904, 7.

³⁶⁴ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 2.

³⁶⁵ Z čoho žijeme. *Slovenský týždenník*, 23. okt. 1903. 1.

³⁶⁶ Idézi Tkáč 2003: 236.

³⁶⁷ Tkáč 2003: 237.

„hogy a helyi szlovák polgárság és parasztság vállalkozásaiban saját pénzügyi-re támaszkodhasson, és pénzügyileg függetlenedjék a magyar és szlovákellenes szellemben vezetett bankoktól.”³⁶⁸ Jozef Gregor Tajovský – eperjesi tapasztalatai alapján – viszont főleg az atomizálódott Keleten tartotta fontosnak új bankok vagy fiókok alapítását: „Ezek tudnak független embereket alkalmazni, gazdasági és kulturális hivatást betölteni. Jönnek utánuk az ügyvédek, az orvosok, és olyan szoros kötelékekkel kapcsolódunk a néphez, hogy nincs az a szolgabíró, pap, aki szétszakíthatja.” Persze rá is kell nevelni az embereket, hogy ne a magyarón vagy a zsidó bankba vigyék a pénzüket!³⁶⁹

A társadalmi kohézió kérdései

Homogén szlovák etnikai térség képe

Elöljáróban leszögezem, hogy Szlovákföld nemcsak elkülönülő földrajzi régióként, hanem – a valós arányokat mellőzve – többé-kevésbé egységes szlovák etnikai térségként, nemzeti területként jelenik meg a 19. század írásában.³⁷⁰ Mint a bevezetőben, a terminológia tárgyalásánál láttuk, *Slovensko–Szlovákföld* a 19. század elejétől általános kifejezés, s vele rokon értelmű a Tatra–Tátra, mely az írásokban a szlovákság jelképe. Jozef Miloslav Hurban fogalmazása szerint „a Tátra szent oltára, elátkozott vára a szlovák léleknek. A Tátra a megkövesült, megtestesült szlovák gondolat. Fenséges ereje fölkelte az elhivatottság érzését a szlovák lélekben.”³⁷¹

Ján Kollár így emlékezik vissza turóci gyermekkorára, tehát a 19. század első éveire: „Ekkor elterjed a hír, hogy magyarok érkeztek a Tisza mellől három-négy szekér hallal, s azt árulják. [...] Magyar viseletet láttam azelőtt is a turóci nemeseken és polgárokon, főleg a csizmadiákon, például mentét, dolmányt, kucsmát, a magyar verbunkos táncot is ismertem már; ám ezek mégiscsak szlovák dolgok voltak, szlovákok készítették, hordták őket. Igazi, törzsökös magyart nem volt alkalmam látni mindeztáig. [...] Teljesen meglepetve néztem őket, az első pillanatban el sem akartam hinni, hogy ezek a mi országunk lakói. Nagy zsíros fekete bundák, széles ujjú rövid ingek, ezek is feketék, zsírosak, akárcsak a nadrágjuk, magas kucsma a fejükön, eddig nem hallott nyelv hangjai; a szekerek, a ponyvák és a többi felszerelés mind másmilyen volt, mint a szlovákoknál.”³⁷² A roman-

³⁶⁸ Idézi Ďuriška 2007: 94.

³⁶⁹ Jozef Gregor Tajovský: Východné Slovensko. *Slovenský denník*, 2. marc. 1913. 4.

³⁷⁰ Az ún. felvidéki vármegyék (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Gömör-Kishont, Szepes, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén) népességének 1869-ben 59,7%-a, 1910-ben pedig már csak 55,6%-a vallja magát szlováknak. Kocsis 1998: 120.

³⁷¹ Idézi Vajanský 2008: 528.

³⁷² Kollár 2006: 11, 48.

tika vezető prózaírója, Ján Kalinčiak a negyvenes években egyébként mélyen hungarus patrióta elbeszélésében ('Milko sírja') világosan elkülönítette a szlovák és a magyar térséget: „Szép ország Magyarhon, boldog az, ki fiának mondhatja magát. Ott lent folyik a Duna, ez a méltóságteljes ősi folyam. Eljön az a nap, amikor kibontott lófarkas zászláival megáll majd partján a Félhold, megszámlálhatatlan keleti horda soraiból villognak rá a szemek. Adjátok, árváim, életetek szülőföldetekért, mert a vérszomjas szörnyetegben nem emberi szív dobog, nem ismer könyörületet. És sír medrében a Duna. Fönt pedig ott magasodnak a fenséges bércek égbe nyúló ormaikkal, reményt hozó zöldjük szemet-lelket gyönyörködtet, áradó forró érzéseket kelt, s a gyilkos lába, mely Magyarhon alsó részeit tapossa, ide be nem juthat e roppant csúcsok közé. És a nyiladékokból az örök hegyek gyermekei pillantásukat a nyomorult dunai tájakra vetik, melyeket tűzzel-vassal pusztít az elvetemült pogány. És hangok harsannak a hegyek között, fölzúgnak, visszhangoznak az erdők, szavukat a fehérlő sziklák és az égbe nyúló szirtek adják tovább szerteszéjjel; felkapják a hangot a patakok, melyek azután egyesülnek a Vág örvénylő hullámaiban, a büszke folyó pedig emígy kiált oda testvérének, a Dunának: »Ne félj és ne búslakodj, mert vannak még fenn a hegyekben oly legények, kik szemébe néznek a pogánynak.«” Az Észak–Dél, azaz a földrajzi-etnikai törésvonalnak megfelelően a Felföldet birtokló huszita vezér, Jiskra „Felső-Magyarhon nevében” köszöntötte Mátyást „mint az egész ország királyát”³⁷³. A romantika költőfejedelme, Andrej Sládkovič még konkrétabban, ha nem is az etnikai adottságok alapján, megadja Szlovákföld koordinátáit: „Hol van a hazám? Babjagorától / Garam mentén Esztergomig / megismered sok vadvirágjáról / e szép folyamnak útjait. / Nagy rokonságom ott uralkodik, / Tátrától le az ős Komáromig / és a Vág-parti réteken.”³⁷⁴

A század második felében, említett cikkében Dionýz Štúr Szlovákföldet a Tátrától a Mátraig, illetve a Morvától a Tiszáig húzódó területként határozta meg,³⁷⁵ s korábban említettem Emil Stodola konkrét adatokra alapozott Szlovákföld-meghatározását (az utóbbi munkájában egyébként nem törekedett adatai elrajzolására, a szlovákság arányát 69%-ban határozta meg). A szerző hangsúlyozta: Szlovákföld területe akkora, mint Dániáé, Svájcé, lakossága is ugyanakkora, mint azoké, illetve Szerbiáé vagy Norvégiáé.³⁷⁶ „Országleírásában” Karel Kálal a Morvától Ungvárig húzódó, mintegy négyszáz kilométer hosszú, illetve százhatvan kilométer széles térségről beszélt, tizenhat szlovák jellegű vármegyéről, melyek összterülete 56 770 km², azaz mint Csehorszáé és Sziléziáé együttvéve. A szlovákság összlétszámát a szerző a hivatalos adatnál (1900) lényegesen magasabbra,

³⁷³ Kalinčiak 1951: 10–11.

³⁷⁴ Sládkovič 1957: 78.

³⁷⁵ Dienes Štúr: Geologicko-geografická osnova polohopisu Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 3, 95.

³⁷⁶ Stodola 1902: 17; Stodola 1912: 1, 25.

a Bécsben, Amerikában, Oroszországban, Németországban stb. tartózkodókkal, illetve az elnemzetlenedettekkel együtt 2 800 000 főre teszi, hangsúlyozva, hogy ez Magyarhon és Horvát-Szlavónország lakosságának 10,5%-a!³⁷⁷ Persze a fizikai térséget a valós összetartozás-tudat teszi a nemzet terévé. Milan Hodža így buzdított: „Érzéseink közösek. Ha a szlovákot Pozsonyban ütök, azt a másik megérzi Liptóban.”³⁷⁸ Nem sokkal később a szlovák nyelv, érzés összetartó és mozgósító erejéről beszélt, és összefoglalta a szlovák eszme szükséges tartalmát: nép, vallásos szellem és ragaszkodás a saját földjéhez.³⁷⁹

A szlovák területi önállóság követelése már 1849-ben politikai dimenziót öltött, amikor korábbi kérést átdolgozva egy delegáció Olmützben átnyújtotta a Márciusi Folyamodványt (*Marcový prosbopis*), mely a szlovák nemzet odaadó hűségére és hadi érdemeire hivatkozva kérte „a majd három millió lelket számláló szlovák nemzetnek, mint olyannak meghatározott országhatárokon belüli elismerését. Ezzel csak arra az országra utalunk, amelyet ősidők óta lakunk, amelyben a mi saját nyelvünk otthon van és a mindennapi életben egyedül használatos, amely hajdan a történelem színpadára történt fellépésünk bölcsője volt, s amely ha más területekkel együtt is alkot egy politikai egészet, ősidők óta sohasem veszítette el a *szlovák föld*, a *Szlovákia* (*zem slovenská*, *Slovensko*) nevet”. A „magyar nemzet uralmának visszatérésétől megvédelmezett” Szlovákia az ausztriai monarchia egyenjogú tagjaként tarthasson évente tartományi országgyűlést, és saját, szlovák nyelvű közigazgatása legyen.³⁸⁰ A hamarosan kiadott olmützi alkotmány azonban nem tartalmazott semmiféle szlovák autonómiaelemet. A területi elkülönülés gondolatának csúcspontja azután a turócszentmártoni nemzetgyűlés, mely 1861. június 7-én, éles belső viták után (több vezető személyiség elutasította az irreálisnak tekintett területi elkülönülést) elfogadta *A Szlovák Nemzet Memorandumát* (*Memorandum slovenského národa*). Az irat a szlovákok őslakos voltára és a magyar nyelv kiváltságolása előtti egyenlő helyzetükre utalva kérte, „hogyan hazánkban nemzeti egyediségünk (individualitásunk) s nemzeti nyelvünk, mint honi nyelv [...] ármányok s megtámadtatások ellen biztosítva legyen. [...] Mivel azonban minden, mi az anyagi világban létezik, csak bizonyos térben és időben létezhetik, ez oknál fogva: szükséges, hogy nemzetünk individualitása azon területen, melyet az mint egy szakadatlan tömeg valósággal elfoglal, egy a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben (*hornouhorské slovenské okolie*) előismerve s személyesítve legyen.” Az úgymond „legtisztább szláv megyék” (Trencsén, Árva, Turóc, Zólyom, Liptó, Szepes, Sáros) mellett a vegyes Pozsony, Nyitra, Bars,

³⁷⁷ Kálal 1905: 51–52.

³⁷⁸ Milan Hodža: Slováci, vy ste tu cudzí? *Slovenský týždenník*, 6. nov. 1903. 1.

³⁷⁹ Milan Hodža: Slovenská myšlienka. *Slovenský týždenník*, 26. febr. 1904. 1.

³⁸⁰ Spira 1980: 206–207.

Hont, Nógrád, Gömör, Torna, Abaúj és Zemplén megyék szláv részei vagy új megyékké volnának alakíthatók, vagy északi szomszédjukhoz lennének csatolhatók. A „más nemzetbeliek” (nem a nemesek, mert azok a Memorandum szerint *elfajult* szlovákok, akik a korszellem hatására bizonyára visszatérnek „a nemzet és a nép ölébe”) nemzeti különállást és jogokat nem igényelhetnek. A Kerületben a szlovák legyen az egyetlen hivatalos nyelv a közigazgatásban, az egyházakban és az oktatásban.³⁸¹ Felső-Magyarhont mindig is elkülönülő térségként határozták meg azután a Memorandumot magyarázó, a szaporodó támadásokra válaszoló cikkek. Ezek szerint a törvények, az egyházszervezet mind-mind jelzi, hogy a szlovák történelmi nemzet által lakott terület külön történelmi színpad volt.³⁸²

A romantikus prózaíró, Samo Tomášik már *’Éhínség’* (1846) című elbeszélésében említette a kunok bosszúvágyát, hazaáruló magatartását, a magyarhoni hazát emésztő belvillongást. A tatár veszedelem ellen egyetlen remény a felső szlovák vármegyékben van. Riasztani kell az itteni népet, urakat! A szlovák régió vélt elkülönítő jegye itt a vallás is, amennyiben a szerző hangsúlyozottan ortodoxként, Cirill és Metód örököseiként ábrázolja a szlovák hősöket.³⁸³ A *’Basók Murány várában’* (1864) című elbeszélésben Szlovákkföld népe két pogány között szenved, Szapolyai – aki potenciális török vazallus – és a császár idegen hadai között pusztul. Holott – miként a sárosi vár ura, Juraj Vilček tétélesen kimondja – „Magyarhon ereje, léte ma egyedül Szlovákkföldön van; s miként ötszáz évvel ezelőtt Szlovákkföld a keresztény hit és a művelődés bölcsője volt egész Magyarhon számára, ma is erős bástya a török barbárság áradata ellen. Itt, Szlovákkföldön törlik meg a törökök gögje és túlereje, s innét indult s fog ismét elindulni az ország politikai újjászületése, melyet megkövetel az idő szelleme, az egész osztrák birodalom egysége és mindazon népek boldogsága, melyeket az isteni rendelés a dicsőségesen uralkodó osztrák ház jogara alatt egyesített.”³⁸⁴ Erre a hazaszemléletre épül Samo Chalupka *’Koppány ellenállása’* című költeménye, mely „a szlovák hegyeken, a Mátrától a Tátráig” égő jelzőtüzek képével indul. A költemény értékrendszerében a szlovák Felföld a kereszténység, illetve a király iránti hűség földje, tehát az igazi Szent István-i állam, míg a déli, somogyi elpusztított vidékek mindennek a tagadása. Az Úr északon készíti elő az ország megmentését: „Ám Isten az egészséges oldalra vezette a királyt, a királyokhoz mindig hűen odaadó szlovákok közé, és ez a hű szlovákság inkább elvész, mintsem hogy áruló módon elhagyná királyát.”³⁸⁵

³⁸¹ Memorandum 1867 [1861]: 253–255.

³⁸² Peter Z. Hostinský: Slovo o tom, že Horno-Uhorské Okolie má základ historický. *Pešťbudínske vedomosti*, 25. okt. 1861, 2.

³⁸³ Tomášik 1971b: 18, 20.

³⁸⁴ Tomášik 1971a: 49–50. Tomášik történelem- és nemzetszemléletére Ábrahám 2006: 302–311.

³⁸⁵ Chalupka 1973: 90–91.

A Kerület a kiegyezés után is a nemzethű elit – többségének – alapelve marad, s a nemzeti tér gondolata ugyancsak állandóan jelen van az irodalomban, tudományban. Anton Penzel kertészeti munkájában a falu romlásának fő oka a lakosok rendszeres eljárása „idegenbe”, az Alföldre, ahonnan ugyan jó keresettel, ám egyben romlott lélekkel, erkölccsel térnek haza.³⁸⁶ Tomášiknál is újra megfogalmazódik a szlovákság és szülőhazája, az erdős-hegyes Szlovákföld teljes lelki egysége, a lokálpatriotizmus és honvágy már misztikussá növelt motívuma. Az 1876-ban keletkezett *'Kurucokban'* így írja le hazáját: „A hatalmas Kárpátok Pozsonytól egészen Erdélyig Istentől rendelt természetes falként ölelik át Szlovákföldet, csodálatos szülőhazánkat. És a bevehetetlen várakkal koszorúzott hegyormok meg a vad kőbálványok magasan, büszkén törnek a felhőkön át az ég felé.” Ugyanitt a Beszkidék méltatásánál hangsúlyt kapnak a jó hegyi legelők, jelezve, hogy a pásztorkodás kiemelt megélhetési forrás mind a ruszinok, mind a szlovákok számára. Ember és természet egysége csendül ki a bevonuló Rákóczit megvendéglő ruszin bacsa öntudatos szavaiból (a két együtt élő szláv nép vonásai Tomášiknál azonosak); a bacsa nem fogadja el a fejedelem munkácsi meghívását: „Nekünk már csak ezek a rétek a kedvesek. A mi váraink és palotáink a zöld szőnyeges rétek. A zabkenyér, a sajt meg a zsinzsice a lakománk. Ezt a mi életünket nem adjuk az odalenti világ minden csodájáért. Amit nálunk ettek, adja Isten egészségükre, s menjenek tovább az ő nevében.” A hegyi tájak és a szlovákok azonosítása az elbeszélés végén is megfigyelhető. Az egyik nemesi főhős, Janko Pivoda vallomása: „Hálát adok Istennek, hogy mindenható ujjával hegyeinkre, szép erdőinkre, kedves völgyeinkre mutatott, ott jelölte ki a szlovák nemzet lakóhelyét. Mintha az isteni természet maga védené gránitfalaival, és a völgyek biztonságot adnak, bármilyen zivatarok és viharok jöjjenek is.”³⁸⁷ Hasonlóan állította szembe Ondrej Seberíni a két meghatározó nagytájat: az Alföldön a síkság lent tartja a szemhátárt, míg a Felföldön a szűk völgyek az ég felé irányítják a tekintetet.³⁸⁸

Markánsan fogalmaz Svetozár Hurban Vajanský. A *'Száras hajítás'* cselekménye valahol a morva határ közelében, egynemű szlovák közegben játszódik, ahol a Másikat legfeljebb a zsidó kocsmárosok képviselik, vagy az a szintén közjük tartozó fiákeres, aki a német idegent világosítja fel, hogy ahol járnak, az nem a magyarok országa: „Ez a falu itt Baranová, utána jön Kralice. Messze elhagytuk már a határt. „Na és itt magyarok (ahogy Werner mondta, *matsarn*) élnek?, kérdezem, mert az a kedves, kis falu lent a völgyben pont olyan volt, mint amiket Morvaországban láttam. Hja, uram, mondja a derék fiákeres, még vagy öt napot kéne mennünk, hogy magyarokat találjunk!”³⁸⁹ A Pozsonytól Zemplénig

³⁸⁶ Penzel 1867: 11.

³⁸⁷ Tomášik 2001: 153, 157, 191.

³⁸⁸ Seberíni 1996: 17.

³⁸⁹ Vajanský 2011: 397.

húzódó, szinte tisztán szlovák lakosságú térségben mindenki más betolakodónak számít, még az egyre több völgybe behatoló vasút is – magyar nyelvűsége okán – a szlovákok leigázottságának a jelképe.³⁹⁰ Olyan „szárazabb” téma, mint az állítólagos hazai szocialista tömegmozgalom esetén is talál módot Vajanský a földrajzi-etnikai szembeállításra: az alföldi zsíros földről, melyet trágyázni sem kell, magától terem, a magyarok tömegesen vándorolnak ki Amerikába, míg a szorgos szlovák nép ragaszkodik a nyomorúságos talajhoz (habár tömeges kivándorlása Vajanskýnál is rendre megjelent).³⁹¹

A tudományos irodalomból csak Jozef Škultétyre hivatkoznék, aki a hódoltság magyarság kipusztulását (már a fordulat után keletkezett történeti vázlatában) legfőljebb nyugtázza, végzetes demográfiai meggyengülését át nem érzi (szerinte a török alatt nem a hódoltság szenvedett a legtöbbet), inkább a szlovákságot éri nála nagy veszteség a déli telepítések által, mivel állítólag jelentősen meggyengült a nyelvhatár szlovák oldala.³⁹²

Érthető tehát, hogy szlovákok önkéntes távozása vagy éppen erőszakos elragadása a nemzeti területről igen negatív színekben jelent meg a kor megnyilatkozásaiban. Vajanský már pályája elején elbeszélő költeményben mutatta fel a Vág mentéről az Alföldre hurcolt gyermekek tragédiáját (*‘Herodes’*, 1879). A kor biologizmusát (fajok harca) tükröző víziója szerint a kifáradt, fogyatkozó magyarság a fiatal, egészséges szlovák nemzet gyermekeit elrabolva (őket elmagyarosítva) akarja vérért frissíteni, sorait pótolni.³⁹³ Mivel hasonló, átgondolatlan akciók a későbbiekben is zajlottak, azok ellen publicistaként is volt alkalma szót emelni. Egy Szegedre került lány kálváriája kapcsán leszögezte: „hiábavaló volt az egész hekatomba, a célt, a magyar faj terméketlenségén segíteni, a szlovák vért átömlesztve a magyarnak áramát növelni és erősíteni, mindezt nem sikerült elérni!”³⁹⁴ S említsük meg itt is Škultéty ítéletét: a török utáni telepítések gyengüléshez vezettek, „éppen akkor, amikor a szlovákságnak megpihensére, erőgyűjtésre lett volna szüksége, rajokat kellett kibocsátania az Alföldre”³⁹⁵.

Szlovákföld mint egységesen szlovák etnikai térség, néprajzi (nem nemzeti!) terület felfogása a magyar elit körében is általános jelenség volt századok óta. Egy 1600-ban keletkezett gúnydal (*Cantio alia de Schlavis*) mindjárt ezzel a panaszszal indít: „Tótok bírják az darab országot”³⁹⁶. A keleten saját országot kikovácsoló Thököly Imrét kortársai *tót királynak* nevezték, természetesen nem azért, mintha őt szlováknak tekintették volna, hanem birtokai fekvése és társadalmi bázisa miatt. Végül a Rákóczi-felkelés korából fennmaradt a *Tótság, tót impérium* kifejezés.

³⁹⁰ Železnice. *Národné noviny*, 16. jan. 1894. 1.

³⁹¹ Svetožár Hurban Vajanský: Kde pravda o socialisme v Uhrách. *Národné noviny*, 10. febr. 1898. 1.

³⁹² Škultéty 1985a: 273.

³⁹³ Vajanský 1985: 98.

³⁹⁴ Svetožár Hurban Vajanský: Dvanásť tisíc mučiarní. *Národné noviny*, 24. jan. 1891. 1.

³⁹⁵ Škultéty 1985: 273–274.

³⁹⁶ Thaly 1864: 255.

Korszakunkhoz közelebb kerülve emlitem meg Kazinczy Gábort, aki felrótta kortársainak (*A Felföld. Levéltöredék*, 1839), hogy számukra a régió egzotikum: „Mély titokkönyvként fekszik előttünk a Felföld. [...] Mintha világtenger szigetelne el bennünket, távol hisszük magunktól, érdekeinktől, s tudatlanságunkat megszorítva, a butaságok legbutább, anyatej- és nevelés öröklötte magyar virágával cicomázzuk fel. Eltaszítánk magunktól e népet, mint korcsfaját az anyakebelnek, sőt, szégyelljük őt, mint fattyúágat családunk tiszta sarjájában. Pedig ugyanazon kebelen nyugván, ugyanazon emlőkről vevők az élet tápvérét! Vegyük kérdőre a legmagyarabb magyart, ki nem lépte túl soha faluja határát s még csak köre legközelebb érintkezéseiről sem szokik vagy tud gondolkodni – pedig ilyeskit lelni csakugyan gyerekjáték – a legundokabb bánást fogja feledni; de mondd tótnak, s halálharc lesz, mit vele nyeresesz.”³⁹⁷ A dualizmus meghatározó szerzői közül Grünwald Béla hírhedt röpiratában hangsúlyozta, hogy a magyar nem tartozik az expanzív nemzetek közé: „Nemcsak, hogy a magyar elem ki nem csordul ebből az államból, hanem mondjuk ki nyíltan és őszintén, a magyar államot se tölti be. Amint a dolgok ma állanak, a magyar állam nagy nekünk, s úgy lityeg-fityeg rajtunk, mint a megcsappant emberen a ruha, melyet kövér korában viselt.” Egyértelmű ebből a következtetés: „töltsük be ezt az államot legvégső határáig, foglaljuk el benne azt az állást, melyet elfoglalni számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk...”³⁹⁸ Azután gondoljunk Jókai felföldi tárgyú regényeire, ahol tételesen megjelenik, hogy e föld népe a szlovák, „itt van a tótok országa”³⁹⁹, vagy Mikszáth elbeszéléseire (*Az a fekete folt; Lapaj, a híres dudás*).

A szlovák közvéleményhez visszatérve, Škultéty sommás mérlegével mintegy vitatkozva szögezzük le: a hosszú tizenkilencedik században az Alföld a szlovák etnikai térség, a nemzeti terület része, a gyorsan magyarosodó Duna–Tisza-köze ugyan egyre kevesebb figyelmet kap, a Dél-Alfölddel viszont számolnak, jelen van a szlovák sajtóban mint olyan régió, melynek szlováksága létszámának, anyagi lehetőségeinek és öntudatának köszönhetően lényegében a Felfölddel azonos mértékben kiveszi részét a nemzet építéséből.⁴⁰⁰ „Van nekünk »Alföldi Szlovákföldünk [*Dolňozemské Slovensko*]« is, a roppant Csanád–Arad–Békés–Bácskai esperesség, a szerb vajdaság több százezernyi szlovákkal, ahol maga a hatalmas [Békés]Csaba, Szarvas, [Tót]Komlós, Nagylak, [Mező]Berény, Kovacsica, Aradác, Pazova, [Bács]Petróc stb. mindeztidáig fenn tudták tartani lapjainkat és irodalmunkat! Látják, ez nem kis dolog, anyagilag erősek vagyunk, a lélekszám és az erős szlovák kar sem hibázik, és a mi Szláva Anyánk sem talál itt süket

³⁹⁷ Kazinczy 1963: 188–190.

³⁹⁸ Grünwald 1878: 18.

³⁹⁹ Jókai 1881: 7.

⁴⁰⁰ Kmet' 2012: 224.

fülekre.” A szerző tehát a továbbiakban így fogja keltezni leveleit a szétszórt, de lélekben, gondolkodásban egységes szlovákság érdekében.⁴⁰¹

Az Alföld mindvégig jelen volt a nemzeti térelképzelésekben. Négy évtizeddel később Milan Hodža is tudatosította: az északi törzsterület Esztergom, Piliscsaba felől, Veszprém megye falvain keresztül érintkezik a Duna–Tisza-közével, és ez az Isaszeg, Cinkota, Maglód, Albertirsa vonal elvezet a Tiszántúlra, Szarvashoz, Csabához, Komlóshoz, Nagylakhoz, sőt Nyíregyházához, délen pedig egészen a szerb határig, szlovák falvakkal mindefelé.⁴⁰²

Sokan gondolhatták úgy a hatvanas években, hogy a szlovákságot az országon belül nem lehet lehatárolni. A Bécsben tanuló diákok sem tudtak megbékélni a politikai vezetők által követelt Szláv Kerülettel, „mely határokat állított a szlovákok közé, és kizárta az ezeken kívül eső szlovák hajtásokat, áldozatul dobva vagy legalábbis hagyva őket az idegeneknek. Ezzel mi sehogyan nem tudtunk megbarátkozni, mert úgy véltük, Magyarhon egészében megilleti a szlovákokat, egész területén szabadnak kellett lenniük, s e szabadságukat büntetlenül el nem orozhatja senki.” A nemzet magja természetesen számukra is a tátrai térség, ahonnan azután „a szlovákság szétrajzolt és rajzik a Vág, a Nyitra, Garam, Tarca, Tisza, Duna, Dráva és Száva üde völgyeibe és zsiros rónáira”⁴⁰³.

S ezen a ponton érintkezhet egy fiatal, nemzethű csoport és a lojális szlovák irányzat hazaképe. A századfordulón igen aktív Karol Csecsothka által szerkesztett költői antológiából idéznék egy versikét. A kiadvány ugyan már a két háború között jelent meg, ám anyaga – bevallottan 1900 előtt született darabok – s nem kevésbé szellemisége a közös haza korszakát hozza vissza. A *Vlast uhorská* (Magyarhon) című vers egy közelebbről meg nem nevezett iskolai olvasókönyvből való átvétel. Lelkes hangon, bár kissé leltárszerűen felsorolja először a Felföld természeti kincseit: „A Föld összes országa közül Magyarhont szeretem a legjobban. / Üde hegyek, völgyek, / Terményeit a nép el sem tudja fogyasztani. / Böven van ezüst- és aranybányája, / Meg nem nyitva még az égbe meredő Tátrában, / Vannak virágzó mezői, rétjei, legelői, / A havasok pásztorszállásain csordákat fejnek, / A hegyek ásványkincsei, gyümölcsösök, / Üvegutak, vashámorok, fatelepek, / márványfejtők, sóbányák, / gyógyvizek, hajózható patakok / A Felföldön.” Az idilli kép valóban nem haladja meg a manipulatív tanköltemény szintjét (valójában a Felföld mostoha adottságai túlnépesedéshez vezettek, és éppen e megyékből vándoroltak ki legtöbben a tengerentúlra). Az Alföld leírása hasonlóképpen sematikus: „Kalásszal terhes síkság, / Tejben-mézben fürdő tanyák, / pompás dinnyetermő kertek, / Páratlan szőlőskertek, / Kövér gulyák kint a pusztán, / Körülöttük kiskondások raja, / Hajózható folyókon bárkák, odakapcsolják

⁴⁰¹ Ján Kutlík: Dolnozemské Slovensko. *Pešťbudínske vedomosti*, 11. apr. 1862. 2.

⁴⁰² Nagy magyar Alföld (Maďarská Dolná Zem). *Slovenský týždenník*, 19. aug. 1904. 1.

⁴⁰³ Kabina 1890: 45–46.

a tengerhez / Az Alföldön.” Persze itt is hiába keressük a régió gondjait (nagybirtok, agrárproletariátus). A harmadik versszak az erkölcsi mondanivaló: „De nekem azért a legkedvesebb, / Mert én is ennek az országnak a fia vagyok, / Mert itt szült az anyám, / Itt tanultam tőle szeretni, / Mikor karjában hordozott, / Mert az anyai szeretet tejével táplált, / Mert ez a szlovákok otthona, / Örök hazája földijeimnek. / A Föld összes országa közül Magyarhont szeretem a legjobban. / Természetes szálak fűznek hozzá, / Ne gyalázzátok, ti gúnyolódók.”⁴⁰⁴ Az utolsó sor talán Andrej Sládkovič *Nehaňte ľud môj!* (Ne gyalázzátok népemet!) című versére rímel, s ez esetben a nemzet iránti szeretetet, féltést a hazára viszi át.

Térjünk vissza a nemzethű térképhez! Morvaország keleti része, elsősorban Morva-Szlovákföld mindenhol saját nemzetbeliek – ma úgy mondanánk, külhoni szlovákok – által lakott területként jelenik meg, s így a századfordulóra megélénkülő, határok feletti oktatási, kulturális kapcsolatok nem is igényelnek különösebb magyarázatot. Az etnikai átfedés a cseh közvélemény számára is nyilvánvaló volt. Nemcsak a Monarchia reprezentatív ismertetése beszél Morvaország kapcsán „a tótok kiterjedt néptörzséről, melynek fő tömege messzire benyúlik Magyarország éjszaknyugati részébe”⁴⁰⁵, hanem a kor cseh enciklopédiája is első helyen tárgyalja a magyarhonnival teljesen azonos „szlovák törzset”, mely a tartomány lakói közül az ősi folklór, a hagyományos ízlés és szokások hordozója.⁴⁰⁶ A bécsi Tatran, illetve Národ egyesületnek is szép számmal voltak morva-szlovák tagjai – pedig a cseh Akademický spolek jobb körülmények között működött –, elfogadták, jól megtanulták az irodalmi szlovákokat.⁴⁰⁷

Az ellenkező égtájra pillantva pedig leszögezhetjük: a ruszin (orosz) területeket a szlovák elit valamiképpen ugyancsak a nemzeti nagytér részének tekintette. Kétségtelenül bizonyos alapot adott ehhez e területek érezhető szlovákosodása,⁴⁰⁸ de legalább a szlovák magasabb presztízse, hatása az ottani nyelvjárásokra. Karel Kálal százhetvenhat elszlovákosodott faluról tudott,⁴⁰⁹ Milan Hodža is érzékelte a szlovákosodást, Sárosban vagy Felső-Zemplénben, Homonna környékén gyakran hallotta: „Szlovják vagyok!”⁴¹⁰ Jozef Škultéty még az Iza-völgyében élők beszédét is szlovákosnak találta.⁴¹¹

A régió hovatartozása azonban a szlovák nemzethű elitet más irányú problémával is szembesítette. Az egységes nemzettestet alapelvét ért legsúlyosabb földrajzi kihívás a 19. (s időnként a 20.) század folyamán a keletiszlovák, azaz szlovják

⁴⁰⁴ Cssecsotka 1934: 139.

⁴⁰⁵ OMM 1897: 120.

⁴⁰⁶ Ottův slovník 1901: 640–641, 643–644.

⁴⁰⁷ Štefánek 1903: 36.

⁴⁰⁸ Kocsis 1998: 128.

⁴⁰⁹ Kálal 1905: 52.

⁴¹⁰ Milan Hodža: Rusínski vlastizradcovia. *Slovenský týždenník*, 3. okt. 1913.

⁴¹¹ Škultéty 1992: 392–393.

népesség külön nemzetté alakításának a terve. E térség történelmi útja, identitása, nemzeti hovatartozása jó másfél évszázada szenvedélyes viták keresztútjében áll.⁴¹² A nemzeti ébredés korának íásaiban (Ján Čaplovič, profesor Juraj Palkovič, Pavol Jozef Šafárik stb.) a régió a nemzeti terület megkérdőjelezhetetlen része. A 20. század elején azonban egyre több cikk mutat rá, hogy a hegyek és a szepességi német falvak által elválasztva, ugyanakkor a magyar Alföld felé nyitottan, a Kelet elmaradt a nemzeti fejlődésben.⁴¹³ A vezető újságíró és politikus, Milan Hodža 1913-ban, a *Slovenský týždenník* hasábjain egyenesen arról írt, hogy „nemcsak a bolgároknak és a szerbeknek van Macedóniájuk, ahol elnyomott öccsük van, hanem még minékünk is, akik annyira el vagyunk nyomva, még nekünk is van Macedóniánk, ahol szlovák testvérünk mindenféle védelem, tanács, hűséges intelligencia nélkül él, a szolgabírók és az ostoba szavak kénye-kedvének kitéve.” Majd ugyanott megállapítja, hogy „keleti szlovákjaink mintegy el vannak vágva a nemzettől”, a kormánynak az a célja, hogy „a sárosiak olyan törzsnek érezzék magukat, amelynek nincs semmi köze a többi szlovákhoz.”⁴¹⁴

A keleti szlovákokat a domborzati viszonyok, a Felföld kelet-nyugati átjárhatóságának problémás volta kétségkívül elszigetelte a nemzeti mozgalmat életető, öntudatos intelligenciát kitermelő megyéktől (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Turóc, Liptó, Zólyom), a régiót már az önálló nyelvet megalkotó reformkori, Eudovít Štúr vezette nemzedék is „a nemzeti gondolat temetőjének” tekintette. Itt, keleten az igen népes dzsentri határozta meg a közvéleményt, a társadalmi élet, a helyi politizálás kereteit. Aligha véletlen, hogy a csicsvai (Jókainál csittvári) krónika vált a nagyotmondás szinonimájává, és Divald Kornél vagy később Szombathy Viktor is úgy tudta, hogy lakói tüzes képzeletének köszönhetően viseli Sáros a „magyar Gascogne” nevet. A nemesi családok mentalitását Mikszáth Kálmán örökölte meg számunkra *A gavallérok* lapjain, bár valójában csak másodkézből ismerte a keleti végeket, és a görbe tükröt a sárosi közönség nem is fogadta el. Krúdy Gyula szintén gyakran merítette innen témáit, és Sáros általában *a svihákok földjeként* él a korabeli köztudatban.

A magasabb állású szlovák ajkú családok természetesen beépültek ebbe az úri társadalomba, jobban mondva, a régió birtokos nemessége, polgársága – nyíltan vagy rejtetten – a 19. században még sokáig kétnyelvű. A század folyamán itt nem is tört ki nyelvharc, nemzetiségi küzdelem. A kiegyezés után szabad kezett kapott kormány mégis hamarosan nekilátott, hogy az északkeleti vármegyék szlovákságát nyelvében, identitásában elszigetelje a nyugatiaktól. Volt mire építenie: a szepesi, sárosi, zempléni nyelv igen eltér a középszlovák nyelvjárástól, amelyekből Štúrék megalkották az irodalmi nyelvet. Az itteni népességnek volt

⁴¹² Ábrahám 2003: 57.

⁴¹³ Tajták 2001: 308–309.

⁴¹⁴ Milan Hodža: Naša Macedónia. *Slovenský týždenník*, 25. júl 1913. 1.

saját önelnevezése: *szlovják* (*Slovjak*), ezenkívül nemcsak az evangélikusok, de még a katolikusok is általánosan használták a biblikus cseh nyelvet, határozottan szembehelyezkedtek az új, középszlovák jellegű nyelvvel, mint arra Ján Kollár is utal. Azt írják neki, hogy ha nem maradhat az „őszlovák”, azaz a biblikus cseh az irodalmi nyelv, akkor inkább a sárosi nyelvjárásban fogják kiadni könyveiket.⁴¹⁵ Ám a keletiszlovák nyelvjárást az írásbeliségbe emelő személyek végül is nem a biblikus nyelv elvi védelmezői, tehát a csehszlovák egység hívei közül kerültek ki (azok előbb-utóbb áttértek az új irodalmi nyelv, a *štúrovčina* használatára), hanem azoknak a papoknak, tisztségviselőknek népes táborából, akik akár meggyőződésből, akár pőre egzisztenciális okokból a magyar nemzeteszme hirdetői lettek, és a régió szlovákságát minél erősebben a magyar kultúrához, politikához kívánták forrasztani.

A Kassa melletti Enyicke (Haniska) plébánosáé, Jozef Repászkyé a vitatott érdem, hogy az 1860-as években elsőként kezdeményezte a helyi nyelvjárás bevezetését az oktatásba. A püspökség útján emlékiratot küldött a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak, melyben arra hívta föl a figyelmet, hogy a régiónak nincsenek saját szlovák népiskolai tankönyvei, ki kellene tehát adni ilyeneket „a kassai püspökség szlovák nyelvén”, mert a gyerekek az irodalmi szlovák nyelvűeket nem értik. Repászky azonnal meg is jelentetett egy magyar nyelv-tant, melyet földrajztankönyv, olvasókönyvek, bibliai történelemkönyv követett. A nemzeti mozgalom szócsöve, a turócszentmártoni *Národnie noviny* azonnal reagált. A Sárosban lelkeszkedő, és immár štúri nyelven alkotó Jonáš Záborský rámutatott arra, hogy ezek a kiadványok egyáltalán nem keletiszlovák nyelven íródtak, hanem a nyugat- és középszlovák irodalmi nyelvek, illetve különböző nyelvjárások keverékei. Az akciót veszélyesnek tartotta, mert „korábban az volt a cél, hogy elszakítsanak minket a csehektől, most pedig, hogy minket magunkat daraboljanak százfelé”. A minisztérium végül is kivonult az ügyből, mert nem akarta a viszálykeltő szerepét játszani, ám Perger püspök és a Szent István Társulat biztosította, hogy a könyvek elkerüljenek a régió népiskoláiba, és jó néhány évig használatban is voltak.⁴¹⁶ A hetvenes évek elején azután új szakasz kezdődött, mikor is a minisztérium elrendelte, hogy a valódi keletiszlovák, azaz szepesi, sárosi, zempléni nyelven kell kiadni a tankönyveket. A *Národnie noviny* cikkei ismét rámutattak, hogy a valós cél ezzel a szlovákság nyelvi-kulturális megosztása, az egyik levelező rákérdezett, hogy a kormány miért nem ad ki a palócok számára saját tankönyveket az ő nyelvükön, hiszen ők sem értik az új magyar kifejezéseket. Egy másik cikk szerzője úgy látta, a szlovák irodalmi nyelv erősödése, a könyv- és folyóiratkiadás, a föllendült tudományos tevékenység és a nemzettudat ébredése szállka a „magyar hegemonok és haszonlesők” szemében,

⁴¹⁵ Tajták 1964: 47.

⁴¹⁶ Tajták 1964: 48–50.

s íme, akadtak olyan „filiszterek”, akik „szeretnék még a butaság béklyóiban tartani Sáros, Zemplén, Abanógrád [sic!] vármegye szlovákságát, szeretnék elzárni őket a megállapodott, virágzó szlovák írásbeliség jótéteményeitől.”⁴¹⁷

A támadások ellenére a kormány megkezdte a keletiszlovák tankönyvek kiadását. A nyelvezet alapjául Urbán Adolf iskolaszéki tanácsos nyelvtana szolgált. Bevezetőjében a szerző utalt a megindult tankönyvkiadásra: „A magyar királyi közoktatási minisztérium figyelmezőleg a sárosmegyei iskolatanács azon előterjesztvényére, mely szerint itteni népiskoláink az állami nyomdából kikerült tót tankönyveknek nem vehetik hasznát nyelvezetök nálunk bebizonyosodott érthetetlensége miatt, intézte a népiskolai olvasókönyveknek a sárosi tót nyelv ejtésbeni kiadását.” Az anyanyelv(járás) behozatala azonban korántsem volt öncélú, üdvös törekvés: Urbán sürgette egy alapos sárosi nyelvtan kidolgozását, mert „egy ily nyelvjajznak a népiskolába általánosan kötelező behozatala által út nyitattnék a magyar nyelvnek sikeres tanításához, mert csak a sárosi szójárás nyelvileg szabatos formákba lesz öntve, ejthetni módját nemzeti nyelvünk népiskoláinkbani előadásának.”⁴¹⁸ A szabatos formákat azonban sehogyan sem sikerült megtalálni, még magának Urbánnak a fordításai is mesterkéltek, sokszor érthetetlenek. A kormánybarát szlovák sajtó, mindenekelőtt a szlovák nemzeti mozgalmat támadó *Svornost* azonban üdvözölte ezeket a kiadványokat, melyek úgymond ellensúlyt jelentenek a „pánszláv Maticás irodalommal”, annak nyelvvel és politikájával szemben.⁴¹⁹

A keletiszlovák írásbeliség újabb szakasza kezdődött a 20. század elején, egészen más politikai körülmények között. A keleti vármegyék vezetőségének addig nem kellett nemzeti mozgalommal számolniuk, a szlovák intelligencia ezekben szinte egészében elmagyarosodott, és még a nyugati terület nemzeti vezetői sem mutattak – akár leterheltségük miatt, akár bizonyos előítéletek következtében – érdemi érdeklődést a terület iránt. A turócszentmártoni konzervatívokhoz képest ellenzéki *Hlas* 1901-ben kimondta, hogy „nem akadt még olyan nemzeti aktivista, aki akár csak beutazta volna Sáros, Zemplént, Ungot, Abaújt. Az előadásokat, gyűléseket inkább nem is említem.”⁴²⁰ Változást a tömeges kivándorlás hozott, mert a szabadabb amerikai viszonyok, a gyűlések, lapok kezdtek kitermelni egy öntudatos réteget, amelyből azután sokan hazaköltöztek – a megyei urak nem kis riadalmára. Olyan agilis személyek, mint Ján Straka, járták a falvakat, erősítették a lakosság szlovák tudatát. A Sárosmegyei Gazdasági Egyesület 1901-ben a hazatelepültek hanyatló erkölcsére, hazafiatlanságára panaszkodott: nem hallgatnak papjukra, nem tisztelik a hatóságokat, bírálják a hazai viszonyo-

⁴¹⁷ Tajták 1964: 51.

⁴¹⁸ Urbán 1875: 3.

⁴¹⁹ Tajták 1964: 53–54.

⁴²⁰ Tajták 1964: 80.

kat, és pánszláv gondolatokért lelkesednek. A kisszebeni választókerület papja-inak brosúrája is azt emelte ki, hogy a nép a múltban habozás nélkül végezte munkáját, szerette urát, papját, ma azonban különösen az óceánon túlról visszatértek ellenállnak. A fiatal generáció munka helyett politizál, alázat helyett öntudatos, olvassa a *Slovenský týždenník*et, és büszke arra, hogy Amerikában szlovák szervezetek tagja volt, itthon nem támogatja az iskolát és az egyházat, mert az úgymond magyarosít. A szerzők sajnálattal állapítják meg, hogy mindez éppen egy olyan megyében történik, „ahol a népnek még néhány évvel ezelőtt nem volt elképzelése arról, mi az a szlovák nemzet.”⁴²¹

A védekezés leghathatósabb eszközét a hazafias közvélemény egy szlovák nyelvű, de magyar nemzeti szellemben írt újság kiadásában látta, amivel ellensúlyozni lehetne a nemzeti agitációt.⁴²² Ez és a hasonló cikkek, hivatali beadványok valójában egy általánosabb keretbe illeszkedtek: a szlovákság megosztásának szándékába nyugat-, közép- és kelet-szlovákokra. Besztercebányán már 1904-ben, Miaván pedig 1907-ben indult egy lap, ám ezeken a területeken már nem lehetett elfojtani az öntudatosodás folyamatát. Sikerre csak keleten volt esély. A keleti szlovák, azaz szlovják nyelv fő ideológusa, Gejza Zsebráczky veszélyesnek tartotta az irodalmi szlovák kiadványokat – még az imádságoskönyveket, katekizmusokat is –, mert általuk az itteni nép a nemzettudat hatása alá kerülhet. A maga nyelvén kiadott munkákat kell a kezébe adni; igaz, hogy a nyelvtan nincs kidolgozva, de úgy kell írni, ahogy beszélnek, a nép elfogadja majd magáénak, „és lassan a vérévé válik az a sok jó, amit az ő nyelvén adunk neki”⁴²³.

Š. Lessko a megindult lapban magabiztosan jelentette ki, hogy „nekünk nincs szükségünk semmiféle szlovák nyelvtanra, minden sárosi ember maga a nyelvtan.” Az *Eperjesi Lapok*ban még nyíltabban fogalmazott: „Teljes életem fő törekvése volt a sárosi tájnyelvben a nyelvtant mellőzni és a sárosi tájnyelvet tisztán főnntartani.”⁴²⁴ A lap és a kelet-szlovák régió politikai szervezésében központi szerepet játszó Viktor Dvortsák / Dvortsák Győző Sáros megyei főlevéltáros egyenesen azt fejtegette, hogy a *šariština* nem nyelvjárás, hanem önálló nyelv, nincs közelebbi köze a nyugati szlovákhhoz, mint ahogy a nép is legnagyobbbrészt magyarok, vallonok, németek és ruszinok keveréke.⁴²⁵

A kelet-szlovák hazafias újság szervezése a legmagasabb szinten zajlott, a sárosi főispán és maga Wekerle Sándor miniszterelnök is támogatta az ügyet. 1907-ben Eperjesen megalakult a Sárosmegyei Magyar Közművelődési Egyesület, mely kiadta a *Naša zastava* című lapot.⁴²⁶ Filozófiáját Dessewffy István felelős szerkesztő

⁴²¹ Tajták 1966: 84.

⁴²² Védekezzünk a pánszlávizmus ellen! *Eperjesi Lapok*, 1906. jún. 10, 1.

⁴²³ Tajták 1966: 86–90.

⁴²⁴ Tajták 1964: 53.

⁴²⁵ Tajták 1966: 90–91.

⁴²⁶ Tajták 1966: 93.

visszatekintőleg így foglalta össze: „Lapunk soha sem űzött pártpolitikát. [...] Abból indultunk ki, hogy népünk szívében magyar érzelmű, tehát nem kertelés-sel, ravaszkodással kell ahhoz közelednünk, hanem színtiszta hazafias irányzattal. [...] Az volt a nézetünk, hogy népünk elég érett arra, hogy maga is belássa, hogy boldog, megelégedett jövője csak akkor lehet, ha a magyar népnek hű testvére marad.” A nyelv kapcsán leszögezi, hogy a „keleti tót nyelvet” már nem is nyelv-járásnak, hanem önálló nyelvnek kell tekinteni. Ez a nyelv véleménye szerint nem purista, hanem receptív, erősen hajlamos a szókölcsonzésekre. „A nyelvnek ezt a szellemét követtük mi is és gyakran használjuk azokat a magyar szavakat, ame-lyeket népünk a közbeszédben elfogadott. Ahol ez nem lehet, inkább a lengyelt s esetleg a magyar rutént vesszük segítségül, mint a nyugati tótot. Így reméljük, sikerülni fog a keleti tót nyelvet a nyugatitól mindjobban és jobban eltávolíta-nunk.” Gejza Zsebráczky tervbe vette egy alapos szótár és nyelvtan összeállítását; kéziratban maradt a népdalgyűjtemény is, pedig Dessewffy hangsúlyozza, hogy dalait többnyire magyar nótára éneklük, és tele vannak magyar vonatkozásokkal. Megjelent viszont az egyházi énekeskönyv magyar darabokkal, melyeknek a fő-szerkesztő szintén nemzetiségpolitikai jelentőséget tulajdonít: „a nép szélében éneklő máris a mi gyönyörű ősi egyházi dallamainkat s szívja magába e különféle hajszálcsövekben a magyar érzést.” Megjelent továbbá sok Petőfi-vers, le kelle-ne még fordítani a János vitézt, a Toldit, Jókait, Mikszáthot, Gárdonyit, kellene egy hazafias szellemű imakönyv, és ki kellene adni nyelvükön az Újszövetséget.⁴²⁷ E fordítói program is jól érzékelteti a szerkesztőség alaptörékvését a keletiek elszigetelésére, hiszen az említett és hasonló szerzők, művek irodalmi szlovák nyelven jórészt megjelentek már a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület, illetve kormánybarát szlovák lapok, egyes pesti kiadók jóvoltából.⁴²⁸

Az akár nyelvi, akár politikai, ideológiai magyarosítók tevékenységét meg-könnnyítette, hogy a szlovák nemzeti mozgalom vezetői a nemzeti egység jelsza-vain túlmenően alig-alig érdeklődtek a régió iránt. Beszéltek persze róla. Vavro Šrobár a szlovákságot mételyező klerikalizmus pusztító hatásait éppen e régió helyzetével példázta: félmillió szlovák lélek pusztul ott a klerikalizálódott, rene-gát feljebbvalóinak megfelelni akaró papság keze alatt.⁴²⁹

Ezzel szemben banktisztviselőként ténylegesen Eperjesen működött Jozef Gregor Tajovský, aki cikksorozatban tárta a közvélemény elé a szlovák Kelet anya-gi, erkölcsi és szellemi elesettségét, a mindennapokban érvényesülő dzentri–zsi-dó uralmat, az egyházban a renegát papság, az iskolában úgyszintén a magyarón szellem teljhatalmát, a közösségtudat hiányát, az alkoholizmust, a földéhséget, a kivándorlást, újabban pedig a szlovják nyelvű lap- és könyvkiadást. A semmi-

⁴²⁷ Dessewffy 1918: 8–9.

⁴²⁸ Szarka 1995: 110–116.

⁴²⁹ Vavro Šrobár: Klerikalism. *Hlas* 5 (1903), 164.

hez képest tapasztalt elmozdulást: itt-ott már előfizetnek nemzethű újságra, és ami a lényeg, öntudatosan követelik is a példányt a postástól, a jegyzőtől, terjednek az – egyelőre még vallási – kiadványok. Tajovský sürgette újabb bankfiókok, mint a társadalmi és nemzeti kohézió hathatós eszközeinek alapítását.⁴³⁰

Jószerezve Milan Hodža volt az egyetlen vezető politikus, aki elutazott keletre kapcsolatépítés, tanácsadás végett. Neki tehát volt erkölcsi alapja, hogy lapjában keményen ostromozza a szlovák elitet: „Meg kell szűnnie annak a szégyenletes dolognak, hogy a mieink óvakodnak a szlovák Kelettől. Minden szlovák lapban pelengérré fogjuk állítani azokat az úriembereinket, bankjainkat, akik könnyedén tudnának működni Poprádtól Nagymihályig, de otthon ülnek a meleg szobában a mama mellett, csak azért, mert nem járta át őket az a tudat, hogy a szlovákságnak, ha nem akar elmerülni, minden erejét meg kell feszítenie.”⁴³¹ Annak idején, a 19. század derekán Štúrék, de a következő generációk is a keletieket bolgárnak, orosznek, lengyelnek vagy éppen keveréknépségnek hitték.⁴³² A keletiek és a nyugatiak még Amerikában is általában kerülték egymást, az amerikai szlovák újságírók 1897. évi memoranduma kimondta, hogy „akik szlovjárnak nevezik magukat, saját anyjukat köpik szembe”. A nyugatiak állandó vádaskodásai a keletiek magyarországról, asszimiláltságáról, kevert voltáról, az a leegyszerűsítő tétel, hogy „aki görög katolikus, az ruszin, aki kálvinista, az magyar” egyébként oda vezetett, hogy Csehszlovákia megalakulása után itt nem erősödött meg lényegesen a szlovák öntudat, sőt többfelé terjedt a magyar nyelv használata.⁴³³

A szlovák kérdéshez képest eltörpült, de azért bizonyos vihart kavart a háború küszöbén indult gorál (lengyelül: *góral*)-mozgalom. Alapjául szolgált a szepesi és árvai népesség gyors, a szlovák papság által is szorgalmazott szlovákosodása,⁴³⁴ mellyel szemben 1913-ban a Nowy Targban, ottani nyelvjárásban megjelenő *Gazeta Podhalanska* szabadságharcot hirdetett, s ennek a határon innen is akadt zászlóvivője a jablonkai plébános és a gyógyszerész személyében. Az ügyről tudósító, egyébként is szenvedélyesen szlovákellenes *Északmagyarország* jogos lengyel önvédelemnek minősítette a mozgalmat, mely meg akarja védeni a „cseh-tót áramlattól” azon százezernyi gorált, kik „szintén odatapadtak a mézesmadzaghoz” (a szlovák és cseh ösztöndíjakra, támogatásokra kell gondolni).⁴³⁵ A bobrói választókerület magyar kézre jutásában a lap a „tót elnyomás, hódítás” bukását ünnepelte, lelkesen számolva be a jablonkai lengyel istentisztelet bevezetéséről, a templomba be sem férő hálás tömegről, a gorál-magyar összefogás megmentő

⁴³⁰ Jozef Gregor Tajovský: Východné Slovensko. *Slovenský denník*, 27. febr. 1913. 2–3; 1. marc. 1913. 1–3; 2. marc 1913, 2–4.

⁴³¹ *Slovenský týždenník*, 13. febr. 1914. 1.

⁴³² Halaga 1949a: 198–200.

⁴³³ Halaga 1949a: 258, 266–267.

⁴³⁴ Kocsis 1998: 128.

⁴³⁵ Cseh felfogás; Felesleges fenyegetődzés. *Északmagyarország*, 1914. febr. 22, 1; márc. 1. 1.

hatalmáról.⁴³⁶ Valójában kevésbé spontán mozgalomról, inkább személyek szereplési vágyáról volt szó, azonban kellő nyilvánosságot kapott ahhoz, hogy tovább gyengítse az egyébként sem izmos és főleg nem őszinte szlovák–lengyel kapcsolatokat.⁴³⁷

Kérdés, a homogén és szilárd nemzeti tér mennyire volt célkitűzés? Nos, a szlovákság esetében főként a nyelvi tagolódás oly mértékű, hogy abban a korai, ún. nemzetébresztők az össznemzeti lét szinte leküzdhetetlen akadályát látták. A felvilágosodás népnevelő pap személyisége, Juraj Fándly írja: „Máshogy beszélünk Nagyszombat környékén, máshogy szólnak a Kis-Kárpátok mögött, máshogy szólnak Árvában, máshogy diskurálnak Sárosban meg a Szepességben, máshol megint máshogy forog a szó. A mi nyelvünkre tényleg igaz a szólás, ahány ház, annyi szokás (illetve nyelvjárás).”⁴³⁸ A negyvenes években a Štúr-nemzedék ugyancsak világosan megfogalmazta a regionalizmus problémáját. Benjamin Pravoslav Červenák 1844-ben rámutatott, hogy a hegyek mögött minden völgy külön világ, más szokások, más beszédmód és hangsúlyok uralkodnak, ezért senki nem törődik olyan ügyekkel, melyek szélesebb tömegeket érintenek. A természeti akadályokban Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža és Ludovít Štúr is az egységesülési folyamat gátját látta, ám bíztak a modern kor közlekedési vívmányaiban és társulási szellemében.⁴³⁹ Korszakunkban az író Vajanský kénytelen volt beismerni: „Nemzetünket megosztotta, szétdarabolta a múlt, járásokban, vármegyékben létezik... Nemzetünket mintha valamely hatalmas erő szervetlen részekre, darabokra hasogatta volna, melyek mind idegszálak nélküli saját életet akarnak élni.” A hajdani nemzeti egység csak ritkán, az ösztönökben tör fel, mint a Szent Iván-napi tüzek végtelen láncolatában.⁴⁴⁰ A publicista ennél konkrétabban fogalmazott, a nép hibájául róta fel, hogy – ellentétben egy némettel, franciával vagy magyarral – a szlovák magát liptóiként, turóciként, zólyomiként határozza meg, hiányzik belőle a nemzeti büszkeség, az összetartozás tudata. Mindez – a vallási különbségektől eltekintve – az ellenség, főleg a hivatalnokok műve, tehát az intelligenciának kell a népet öntudatra ébresztenie. „Mindnyájan szlovákok vagyunk!” – e jelszóval kovácsolható össze a nemzet, s folytatható egyben sikeres választási küzdelem (a cikk megírásának aktuális indítéka).⁴⁴¹

A nemzeti tér keretében végezetül idekívánczik a kétségkívül virtuális, ám nagy hagyományú és erősödő elképzelés a csehszlovák nyelvi vagy akár nemzeti térről. Itt inkább a cseh oldal volt a kezdeményező. A szlovakofil mozgalom lelke,

⁴³⁶ Goral sikerek. *Északmagyarország*, 1914. ápr. 5. 1.

⁴³⁷ Bandžuch 2014: 26–27.

⁴³⁸ Fándly 1973: 29.

⁴³⁹ Tajták 2001: 308–309.

⁴⁴⁰ Vajanský 1943a: I, 115–116.

⁴⁴¹ S: Všetci sme Slováci! *Národné noviny*, 20. jan. 1896. 1–2.

Karel Kálal a Šumavától a Tátráig ívelő területben gondolkodott,⁴⁴² s volt ebben nem is tagadott nemzeti egoizmus. Mint néhány évvel később megfogalmazta, „kiviláglik Szlovákföld jelentősége számunkra: ő kapcsol minket a szláv Kelet-hez, az orosz nemzethez. Ő az a híd, melyen tartományainkba hatol a szláv áram, hogy erőt adjon ahhoz, hogy dacolhassunk a nyugati német nyomással.”⁴⁴³ A sematikus érdeklődés, s főleg a megindult cseh tömegturizmus egy idő után már zavaró volt a mindennapokban élő szlovák elit számára. Vajanský regényében (*Gyökér és hajtások*) a bécsi cseh elit szlovakofiliáját felszínesnek, valójában közönyösnek ábrázolja. A szlovák parasztlány, Anna szemükben a Tátra leánya (ahol ő soha életében nem járt), ám egy idő után mindenki magára hagyja, s a lány kudarcot vall, amikor a zeneileg képzett társaság előtt produkálnia kell magát, kötelező elemként el kellene hangzania egy szlovák népdalnak.⁴⁴⁴ A század eleji falumonográfia fogalmazása egyenesen szarkasztikus: „A prágaiak számára Szlovákföld egyetlen tarka terítő festői ornamentumokkal, egyben persze a nyomor földje, amely azonban annyi költészetet terem, hogy minden fűzfa ágai között új és új ének bújik meg, és a mezőkön reggeltől estig daloktól terhes a lég...”⁴⁴⁵ Cikkek, brosrák, előadások akarták ráébreszteni a „törzsi gondolkodású” szlovák elitet, hogy ne tekintse szentségnek az önálló irodalmi nyelvet, s legalább tudományos-politikai írásait csehül fogalmazza meg. A 20. század elején megjelent névtelen broszúra a teljes nemzetegységben, így a cseh nyelv használatában látta a szlovákság egyetlen lehetséges jövőjét.⁴⁴⁶ A háború előestéjén is figyelmeztettek rá: Szlovákföld önmagában Hamupipőke, a csehekkel, morvákcal és sziléziaikkal együtt viszont kilenc-tízmilliós nemzeti tömb, a Monarchián belüli hatalmi tényező része, elég volt tehát „a betűkön való értelmetlen lovaglásból”.⁴⁴⁷ A háborús viszonyok, a fokozott politikai nyomás, hatósági ellenőrzések az egység gondolatot csak erősítették, így jelenhetett meg ugyanezen lapban olyan hozzászólás, mely – a *Denník* szerkesztőjére hivatkozva – a „fejletlen és további fejlesztésre kevésbé alkalmas” szlovák nyelvet fel kívánta cserélni az irodalmi csehvel.⁴⁴⁸ Az erre reagáló Anton Štefánek ilyen nézetet nem vállalt ugyan, ám az ellehetetlenült kulturális helyzetben ő is úgy vélte, a szűkebb közönségnek szánt – tudományos – irodalmat a továbbiakban csehül kell megjelentetni.⁴⁴⁹ Az eredeti cikk kiváltotta a turócszentmártoniak nem alaptalan felháborodását:

⁴⁴² *Sborník československý. Od Šumavy k Tatrám*. Vydali Karol Salva a Karel Kálal. K. Salva, Ružomberok, 1898.

⁴⁴³ Kálal 1905: 139.

⁴⁴⁴ Vajanský 1943a: II, 201–205, 209.

⁴⁴⁵ Bodnár 1911: 216.

⁴⁴⁶ Meakulpínský 1901.102–104., 135–136, 242, 245–246.

⁴⁴⁷ Pašta: Nehaťme se! *Slovenský denník*, 7. mar. 1914. 2–3.

⁴⁴⁸ *Slovenský denník*, 1915, 168.

⁴⁴⁹ K otázke spisovného jazyka. *Slovenský denník*, 11. sept. 1915. 1.

„apáink egész – részben vérrel megszentelt – munkáját tiporja ezzel sárba s veti el magától”, nyelvet pedig egyébként sem lehet váltani iskolák, politikai hatalom és kulturális eszközök nélkül.⁴⁵⁰

A teljes szlovák társadalomszerkezet gondolata

A magyar álláspontokkal ellentétben – ahol a *tót* fogalmát szinte kizárólag a parasztság tölti ki – a szlovák megnyilatkozók többsége teljes, minden réteget (arisztokrácia, nemesi közép- és kisbirtokosok, városi polgári népesség, iparosok, parasztság) felmutató szlovák nemzeti társadalomban gondolkodott. Ebből az ideálképből indult ki a hatvanas évek elején Mallý-Dusarov, amikor éppen e közösség megbontására figyelmeztetett: a szlovák arisztokráciát már sikerült elcsábítani, most az egyházat s különösen a nemzethű hierarchiát akarják leválasztani.⁴⁵¹

A szépíró Vajanský viszont így fogalmazott (*‘Száraz hajtás’*): „Ha megvan népünkben [a kívülálló idegen szavait halljuk] a növekedés és a fejlődés szerves ereje, akkor a tehetségek ezt megérik, felszínre hozzák, és higgye el, ezer bezárt iskola vagy elrabolt múzeumi gyűjtemény sem segít gyűlölködő honfitársaikon.” A mű tanítóhősét először ugyan kétely gyötri, ám idővel beléhasít a fölismerés, hogy a nemzet olyan biológiailag kódolt, hosszú távon szükségszerűen győzedelmeskedő jelenség, amely a torzult lelkű kocsmatölteket és az elnemzetlenedett arisztokratát ugyanazon sorsközösség tagjaivá teszi: „Igen, népünkben megvan a szerves erő, nem ebihalak kusza tömege, nem az!”⁴⁵²

A századelőn Milan Hodža is kifejtette: „A nemzetnek éppen úgy alapja a paraszt, a földműves, az iparos, a munkás, a kereskedő, a gyáros, mint az ügyvéd, a szerkesztő, a pap, a tanító, a bankár, az orvos vagy bárki más.”⁴⁵³

Alapvető cél tehát a szilárd kohéziójú, szolidaritásra épülő szlovák nemzeti társadalom kiépítése. Természetesen már Štúr alapvetőnek tekintette a közösségi érzés, az összetartozás-tudat kialakítását a szlovákság körében, anélkül ugyanis szerintem nem jöhet létre a szlovák társadalom. Az egyén tehát nem zárkozhat be a családi körbe, mert ott csak testileg fejlődik, szellemileg legfőljebb alapdolgot tanul, a község, mint olyan – az államig bezárólag – biztosít magasabb ismereteket. Tehát „az ember nem azért nevelődik, hogy csak éljen, hanem főként azért, hogy az övéiért tegyen valamit, hogy a társadalom számára hasznos legyen.” Otthon ülve kétségkívül kifejlődnek bizonyos erények (békeszeretet, szorgalom, gondoskodás a családról), de ezekkel együtt jár az elzárkózás, az önzés,

⁴⁵⁰ Svetozár Hurban Vajanský: Zavrátene. *Národné noviny*, 14. sept. 1915. 3. Mindkét utóbbi cikk magyarul is olvasható: *Iratok* 1999: 327–330.

⁴⁵¹ Dusarov: *Slovenské pohyby a cirkevná hierachia III. Pešťbudínske vedomosti*, 11. marc. 1862. 2.

⁴⁵² Vajanský 2011: 145.

⁴⁵³ Milan Hodža: *Národná politika Slovenského týždenníka. Slovenský týždenník*, 16. dec. 1910. 1.

a magasabb ügyekkel szembeni közöny, „a lelki szegénység”, „a gúnyolódás, hízelgés, gyengeség, félnkség, rabszolgaszellem”, míg „a közéleti tevékenység során az egyén sokak szükségleteit elégíti ki, ott mutatkozik meg, esze mennyire éles, akarata mennyire erős, szíve mennyire nemes?” Ott jelenik meg „az önkéntesség, a cselekvés, az erő, a határozottság, a bátorság és a szabadság”⁴⁵⁴.

A közös társadalom-, illetve nemzetépítő munka parancsa a század második felében is jelen van: „A nemzetet élete alapján lehet megismerni. Egy nemzet életjelei a maga mind erkölcsi, mind anyagi jellegű felemeléséért kifejtett közös munkában figyelhetők meg.”⁴⁵⁵ A *Hlas* szintén tételszerűen megfogalmazta: „Ahhoz, hogy egy nemzet sikeres legyen, ugyanúgy szükséges, hogy minden egyént vagy legalább a nemzet intelligenciáját gondolatban és tettben az érzések, az eszmék, a nézetek és az érdekek egysége járja át.” Mindehhez a magyar egészséges nemzeti öntudat példaként szolgálhat.⁴⁵⁶

Az egységes társadalmat egységes nyelvnek kell összeforrasztania, a szlováknak mindenhol meg kell kapnia jogait, hangsúlyozzák a kor írásai. „Miért kell beszorítani az otthon négy fala közé, miért kell korlátozni a cselédségre és az egyszerű népre, magunk által is megerősítve az ellenséges világ ítéletét, miszerint csak a szolgák és a kaszások nyelve? Nem úgy drága nővéreim! Legyetek büszkék szép hangzású nyelvünkre, vezessétek be a szalonokba, az üléstermekbe, az irodalmi estekre, a színházakba, szóval minden nyilvános helyre, adjátok meg neki a tisztességet azzal, hogy nem a sarokba ültetitek, hanem mindig magatok mellé, ki az asztalhoz.”⁴⁵⁷

Ezzel az ideálképpel szembesülnek, ütköztetik a maguk apriori szemléletét, elvárásait a hozzászólók, és mutatnak rá e föltételezett teljes spektrumú szlovák nemzeti társadalom működési zavaraira, a kohézió és a szolidaritás fogyatékoságaira általában. Štúr alapvető bajnak tekintette, hogy az otthon ülő szlovákságnak nincs a családon túlmutató közösségi élete, a társadalmi eseményt a keresztelő, esküvő, temetés, vendégeskedés jelenti. Az általános közöny miatt bizonyul szerinte kérészerűtűnek minden egyesület (Szlovák Tudós Társaság, Bányavidéki Tudós Társaság, A Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Egyesülete stb.). Elsőrendű feladatnak tartotta tehát, „hogy kiűzzük ezt az önző, alantas, kényes, kicsinyes szellemet nemzetünk minden zsigeréből, [...] hogy népünket a közösségi szellemre megtanítsuk”. A megoldást szerinte az egyesületek jelenthetnék, melyekkel az erők összeköthetők, ám ez nem járható út, mert a szlovákokban, úgymond, nincs meg az egyesülés szelleme.⁴⁵⁸ Négy évtizeddel később Vajanský azt rótt fel nemzetének, hogy nincs tartása, önként mond le anyanyelve nyilván-

⁴⁵⁴ Hučko 1990: 505, ill. Vesztroczky 2005a: 21.

⁴⁵⁵ *Slovenský domový kalendár* 11 (1894), 103.

⁴⁵⁶ Vavro Šrobár: O národnom úspechu a jeho podmienkach. *Hlas* 1 (1899), 7. 193, 196.

⁴⁵⁷ A. H. Krčmery: Hlas k dcéram Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 10. 391.

⁴⁵⁸ Hučko 1990: 505; Vesztroczky 2005a: 21.

nos használatáról – szlovák vidéken haladó, magasabb osztályú vasúti kocsiban is csak magyar szót hallani.⁴⁵⁹ Regényében még mindig azt mondatta nemesi hősével (*Száraz hajítás*): „Önök csak nőnek minden irányba, mint a (Rudopolkský itt hezitál, hogy egy túlságosan erős kifejezéssel nem sérti-e meg beszélgetőtársát), mint a dudvaretek – vagy nem is, inkább, mint egy roppant bükkrengeteg, életkedvvel telve, szerteséjjel, felfelé.” Mindezt tanító barátja akkor nem képes kétségbe vonni, sőt otthon is kételyek gyötrik a szlovákság jövője miatt: „Megvan-e népünkben a szerves gyarapodás és a fejlődés, van-e benne lélek? Nem lehet-e, hogy az én nyomorult népem csak terjed szerteséjjel, mint a moha vagy a dudvaretek? S ha tud is nőni, nem pusztul-e el az idegen vizek hullámverésében, mert nincs benne szerves erő, tisztulási képesség?”⁴⁶⁰

A társadalmi kohézió általános kérdései

Elsőként vizsgáljuk meg, milyennek látták a megnyilatkozók a korszerű társadalmat? Egyértelműen a feudálist meghaladónak, a jogokat és lehetőségeket kiterjesztőnek. Ma már nem az örökölt rang számít, nem is a birtok, hiszen akárhány zsidó, tőzdespekuláns vagyonosabb, hanem amit az ember maga ér el.⁴⁶¹ A polgárosodás valóságos krédóját fogalmazza meg az az írás, mely szerint a társadalom oszlopai a nem kiemelkedő, de tenni képes egyének. „Nem akarjuk mi, hogy csupa Démoszthenészünk, Cavourunk, Garibaldink legyen, de akarunk sok-sok erkölcsileg kinevelt, tanult, rátermett, szorgalmas, megfontolt és békés polgárt, kik nap mint nap gyarapítani fogják hazájuk erejét, gazdagságát, biztonságát, jólétét, fölvirágzását, tántoríthatatlanul munkálkodnak a polgári társadalom igazi céljának eléréséért.”⁴⁶² Már nem csak az arisztokrácia, a nemesség a nemzet, a nép már nem, legalábbis nem szabadna, hogy *misera contribuens plebs* legyen. Lehetővé kell tenni – mint látni fogjuk, főként az oktatáson keresztül –, hogy részt vehessen a közügyekben, az igazságszolgáltatásban, az egyház, az iskola igazgatásában.⁴⁶³ „Legyen most akármilyen a községi igazgatás, de támasszuk nemzeti öntudatra a falvakat, alapítsunk felső községi iskolákat, hogy az a polgár továbbjusson az ábécénél, tárgyaljuk, írjuk és vezessük minden ügyünket anyanyelven, és látni fogjuk, hogy népünk maga kialakítja a legmegfelelőbb kereteket, melyekben fejlődhet, gazdagíthatja és ékesítheti a nemzetet, a hazát, a királyt és a kereszténységet.”⁴⁶⁴ Az öntudatos szlovák már nem rabszolga akar lenni, hanem alkotmányos keretek közt élő polgár, aki kényurak helyett felelős

⁴⁵⁹ Vajanský: O národnej hrdosti I–II. *Národné noviny*, 10, 12. aug. 1882. 1.

⁴⁶⁰ Vajanský 2011: 145, 150.

⁴⁶¹ Nemessányi: Slovo k šlechte slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 1.

⁴⁶² X.: Z dolnieho Považia. *Pešťbudínske vedomosti*, 2. júl. 1861. 2.

⁴⁶³ Laciak: Národní učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 30. sept. 1862. 1.

⁴⁶⁴ Naše obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 22. apr. 1862. 1.

hivatalnokokat akar maga körül látni.⁴⁶⁵ Ezért nem tűrhető az „alkotmányos-abszolutista magyarizmus” alapelve, miszerint a nép csak arra hivatott tömeg, hogy adózzon, katonát adjon, minden hajdút megsüvegeljen, vakon engedelmeskedjen a vicejurassor úrnak.⁴⁶⁶ A polgári demokrata értékrend alapján ítélte el a századelőn Bohdan Pavľu a 19. század derekán uralomra jutott csodaváró mentalitást, „Szlovákföld krónikus baját”, mely külső erőttől várta a nemzet megmentését: „Az egyik a chochoľovai bácsikára épít [utalás Martin Kukučín *Majd ha a bácsi meghal* című elbeszélésére, ahol a lecsúszó birtokos a remélt örökséggel legitimálja tétlenségét], a másik a száraz hajtásra [itt Vajanský és persze Šoltéssová regényére kell gondolnunk], a harmadik Bécsre, a császárra, a negyedik a fejünk felett ragyogó Napra, az ötödik az Úristenre. Pedig csak bennünk a megváltás!”⁴⁶⁷

A származására, múltjára és eredményeire büszke szlovák nemzet képe a kor szak állandó eleme maradt. A század elején lapjában Milan Hodža visszautasította Tisza István szavait, miszerint a magyarok ősei *idegen* nyelvű honpolgárokat emeltek be az alkotmány sáncaiba. A szlovákok nem idegenek, hanem Szent István koronájának elidegeníthetetlen részei, akik teljesítik kötelességüket, de egyben követelik helyüket, jogaikat.⁴⁶⁸

Aligha fogalmazható meg érzékletesebben Ondrej Seberíni szavainál a demokratikus tömegtársadalom lényege: „Szép dolog az, amikor az egyszerű ember, kézműves, földműves, iparos részt vesz a közéletben, él a maga polgári jogaival. Sok minden másként történne, ha súllyal esne latba a nép természetes józan ész diktálta szava, tehát ami nem a kortesek ördögi italától buggyant ki, nem légből kapott ígéretekből fakad, hanem a saját öntudata szülte őket. [...] Szükséges és dicséretes, ha a földműves és az iparos könyvet, újságot olvas, hogy tudja, mi történik a világban és az országban.” Ám ez nem mehet a munka rovására, a két tevékenységet összhangba kell hozni, akkor erősíti az illető helyzetét. „A műveltség és a lelkiismeretes munka az arca verejtékéből élő polgár két legszebb ékessége.”⁴⁶⁹ Mint ahogy már másfél évtizeddel korábban Samuel Ormus rámutatott: a szlovákság mindig is saját keze munkájából élt, ez tartotta meg három ezer éven keresztül (itt persze az egész szlávorságról van szó), míg ellenségeik, a csúdok, rozolánok, laktibradok, hunnok régen elenyésztek. Minden szlovák jelszava tehát más nem lehet, mint a munka, mégpedig ésszerű módon végzett munka!⁴⁷⁰ Mezőgazdasági olvasókönyvében Daniel Lichard is kimondta: „Szellemi szegénységről tesz tanúbizonyságot mindenki, járjon pompás, gyönggyel

⁴⁶⁵ Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny*, 8. júl. 1870. 2.

⁴⁶⁶ J. F. [cím nélkül]. *Pešťbudínske vedomosti*, 12. júl. 1861. 1.

⁴⁶⁷ Bohdan Pavľu: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910), 2.

⁴⁶⁸ Milan Hodža: Slováci, vy ste tu cudzí? *Slovenský týždenník*, 6. nov. 1903. 1.

⁴⁶⁹ Seberíni 1996: 45.

⁴⁷⁰ Ormis 1872: 180.

varrott öltözékben vagy egyszerű halinában, aki azt merészeli mondani, hogy a könyvek és a folyóiratok az urak dolga, a paraszt kezébe eke és kapa való.”⁴⁷¹

Szűkebb vonatkozásban, a szlovák katolikusok egyenjogúságát követelve egy cikk leszögezte, hogy nekik is joguk van az iskolai alapítványokhoz, nem csak a magyar híveket kell szolgálniuk azoknak, mert a püspökök, a rendek nem a saját vagyonukból hozták létre őket, ugyanígy az államkincstár is köteles támogatni a szlovák művelődési intézményeket, mert a szlovákok verejtékének gyümölcse is oda folyik be.⁴⁷²

Vajanský 'Száráz hajtásának' társadalmi üzenete a nemesi sarj nemzeti hazatalálása, visszaszlovákosodása. Stanislav Rudopoľský esetében – hangsúlyozom, csak az ő esetében – azért látszik ez hitelesnek, mert ő maga nemhogy közönyös, de igencsak kritikus a saját őseivel, viselt dolgaikkal szemben, egy alkalommal Rybáryčkánek meg is jegyzi, hogy egyik őse útonálló volt. A nemesi származás tehát számára tehertétel: „azok, akiknek nincs családfájuk, legalább gondolhatják azt, hogy tisztességes felmenőktől származnak.” A regény végén pedig, amikor mintegy megfogalmazza további életprogramját, egyáltalán nem a saját osztálya képviselőjeként nyilatkozik meg: „Karol, a gyökerétől kezdjük meg a szlovák ügy ápolását! Ördög vigye a pudvás tönköket, nekünk csemetét, sarjerdőt kell telepítenünk, mélyszántást kell végeznünk, s bevetni utána.”⁴⁷³

A népi alapú társadalom kiépítésének alapfeltétele a jó oktatás. A maga erejére utalt, alulról építkező és szilárd akaratú nemzeti közösség képe jelenik meg a gimnáziumok létrehozására emlékezve és immár megszüntetésük ellen tiltakozva: a szlovákok békességben éltek, mértéken fölül adóztak, de a befizetett adóikból nem tarthattak igényt semmire. Néhány év alatt a nehezen összegyűjtött garasokból a nemzeti művelődés oltárára fölállították ezeket az intézményeket, tudták, hogy a hiányzó sok-sok iskolát a tudományban való erőteljes haladással kell pótolniuk. Elvakult ellenfeleik azonban nem akartak itt öntudatos népet látni. A nemzet azonban nem csügged, hanem folyamatosan figyelmeztetni fogja a kormányt, hogy ő is teljesítse kötelességét, elégítse ki a lakosság igényeit!⁴⁷⁴ Egy tanító átfogó cikke szerint az erején fölül teljesítő szlovák felekezeti iskolarendszer képes becsületes generációk kinevelésére, nem kell ahhoz gimnáziumot, egyetemet végezni.⁴⁷⁵ Miként az induló *Prúdy* szerkesztősége fogalmazott: számukra az „intelligencia” ismérve nem az elvégzett iskolák száma, a szokásos társadalmi ranglétrán elfoglalt hely (bár hangsúlyozva, hogy a lapot a művelt

⁴⁷¹ Lichard 1882: (Miesto predmluvy).

⁴⁷² Sasinek, [Fr. V.] 1868: Ozvena na »Ohlas« vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. máj. 1868. 1.

⁴⁷³ Vajanský 2011: 203–204, 410.

⁴⁷⁴ Malinovič: Predpojatá zúrivosť. *Národné noviny*, 28. jan. 1875. 1; P-r: Žiadame, čo nám právom patrí. *Národné noviny*, 11. febr. 1875. 1

⁴⁷⁵ J. B. Porubský: Slovenské elementárne školstvo. *Národné noviny*, 1. okt. 1889. 2.

ifjúság számára írják, hiszen először munkásokat kell nevelni).⁴⁷⁶ Plebejus politikai elvként Andrej Kmeť figyelmeztetett rá, hogy a népművelés a kor alapkövetelménye.⁴⁷⁷ Milan Hodža a század elején emígy ítélte el a magyarhoni úri politizálást: „Nem egyszer rámutattunk, hogy szabadságunk merő szemfényvesztés, hogy jogaink csak papíron léteznek. Nem egyszer rámutattunk, hogy az úrbéri viszonyok csak látszólag töröltettek el Magyarhonban. Azelőtt csak a nemesek ültek rajtunk, 1848 után pedig a nép nem kapta meg az ígért jogokat, hanem a piócák szaporodtak: a nemesek szövetkeztek a zsidókkal. Megtartották maguknak a birtokokat, melyeket azután elittak [...], a zsidóságnak pedig átengedték a kereskedelmet és az ipart. A nép nyakán pedig maradt a súlyos iga.” Ezek után Hodža utalt gr. Andrássy Gyula kijelentésére, miszerint a nemesség 1848-ban azzal a ki nem mondott feltétellel adta föl előjogait, adott szabadságot a népnek, hogy a vezetés a kezében marad. „Ők akarnak vezetőink lenni! A grófok vezetik a parasztokat, a gyárosok a kisiparosokat, miként a farkasok a bárányokat!” Ez nem lehet megoldás, szlovák csak szlováknak higgyen – zárja a cikket a szerző.⁴⁷⁸ Mint ahogy már az év elején leszögezte: az öntudatára ébredt nép nem tűri, hogy jöttek képviselők, vezetőinek azokat akarja, akik „hús a húsból, vér a vérből”⁴⁷⁹. S ugyanabban az időben általánosságban, magyarokat, szerbeket, románokat is ideértve mondta ki, hogy a becsődölt magyar úri pártok, a közeleti kultúra helyébe a szabadságot zászlajára tűző népi politikának kell lépnie, az addig elnyomott, lenézett tömegek a valódi államalkotók.⁴⁸⁰

A demokrata elvek alapja tehát a plebejus-demokrata nemzetkép,⁴⁸¹ amely már a század húszas éveit óta jelen volt a szlovák gondolkodásban. Elméletileg Pavol Jozef Šafárik alapozta meg az ezeréves rabság tételével,⁴⁸² majd Štúr is rámutatott, hogy „a magasabb rétegből származó fiaink elhagytak minket, [...] csak a középrétegek maradtak: a városi polgárság, a papság, a tanárok és tanítók.”⁴⁸³ Ennek a dolgos, becsületes, ám az urak világa által félreismert, lenézett népnek a győzelme, Bubenčík drótos alakján keresztül, Ján Palárik darabjában (*Drótos*) jelenik meg.⁴⁸⁴ Milan Hodža a század elején a falu remélt vagyonosodásától azt várta, hogy a paraszt „ráébred, hogy ő táplálja az embereket, hogy ő az embe-ri társadalom leghasznosabb tagja – és büszke lesz munkájára és helyzetére”⁴⁸⁵.

⁴⁷⁶ Úvodom. Prúdy 1 (1909), 1. 2.

⁴⁷⁷ Andrej Kmeť: Naše museum. *Národné noviny*, 11. aug. 1892. 1.

⁴⁷⁸ Milan Hodža: Občania – či poddaní? *Slovenský týždenník*, 15. dec. 1905. 1.

⁴⁷⁹ Milan Hodža: Dospelosť národa. *Slovenský týždenník*, 7. apr. 1905. 1.

⁴⁸⁰ Milan Hodža: My sme štátotvorní. *Slovenský týždenník*, 13. okt. 1905. 1.

⁴⁸¹ Fejlődését lásd Krekovičová 2005: 86–93.

⁴⁸² Findor 2005: 72.

⁴⁸³ Idézi Vesztróczy 2005a: 21.

⁴⁸⁴ Palárik 2014a: 83.

⁴⁸⁵ Milan Hodža: Ako by si roľníctvo mohlo pomôcť? *Slovenský týždenník*, 16. sept. 1904. 1.

Mint később is megfogalmazta, a paraszt, az iparos, a munkás éppen úgy a nemzet része, mint a néhány száz értelmiségi.⁴⁸⁶ Természetes módon állította tehát pellengérre azt a néppárti magyar képviselőt, aki a parlament ülésén leparasztozta az őt ignoráló minisztert. Az országot verejtékes munkájával fenntartók a legalávalóbb lények az urak szemében – kivéve választási kampányidőszakban, akkor nem derogál a halina.⁴⁸⁷

Azt azonban senki nem titkolta, hogy a maga elesettségében a nép nem képes önmaga vezetésére, felemelésére. Ezt végletesítve, Vajanský általános tétele volt, hogy az intelligencia pars pro toto maga a nemzet. Regényében ('Szár az hajtas') Stanislav még kozmopolita korszakában úgy véli, hogy a nemzettudat, nemzeti szellem a legműveltebb körök, az elit kiváltsága: „Ugyan már! Logika a népben! Itt a kéz, itt meg egy karéj kenyér. A kéz fogja a karéjt, és a szájhoz emeli. Ennyi az összes logika. De hogy nyelvről meg nemzetiségről! Nevetséges. [...] A nemzetiség táptalaja a kultúra, a történelem, a szerves fejlődés. Igen, tudok olyanról, hogy francia, angol, német nemzetiség, amely megnyilvánul egy Molière-ben, egy Shakespeare-ben, egy Goethében. Kovácsokkal meg szabókkal messze nem jutnak. A londoni külvárosi szabónak éppen úgy nincs »nemzetisége«, mint az önök Motulájának vagy Matulájának itt, Rudopolién.”⁴⁸⁸

A magyar gondolkodók szlovákságképe

A szlovák elit vizsgálata után lássuk immár, mit érzékelt az eddig tárgyalt jelenségekből a magyar közvélemény, milyennek látták és láttatták a szlovákságot a magyar és a közvéleményt nagyban formáló lojális szlovák szereplők. Mindennek óriási a jelentősége, ha meg akarjuk érteni az országos, vármegyei politikai körök, valamint a szélesebb közvélemény hozzáállását és reakcióit.

A dualizmus évtizedeiben számos magyar szerző – főként szépirodalmi – műveiben találkozunk szlovák elemekkel (elegendő Jókai Mór, Eötvös József, Mikszáth Kálmán vagy Krúdy Gyula műveire gondolnunk), s jó néhány összefoglaló „szlovakológiai” munka is megjelent. Elsőként néhány olyan munkát ismertetek, amelyek általános szlovák nemzetképet, értékelő megjegyzéseket tartalmaznak.

A dualizmus időszakában megjelent legismertebb, nagy port felvert szlovakológiai mű Grünwald Béla *A felvidék* című munkája. Grünwald a hetvenes évek derekán kezdeményezője volt a létező három szlovák középiskola megszüntetésének. Fenti munkájában a szlovákokat lekezelően, de nem ellenségesen szemléli: „A tót nép jóindulatú, békés és szorgalmas, engedelmes, könnyen

⁴⁸⁶ Milan Hodža: Národná politika Slovenského týždenníka. *Slovenský týždenník*, 16. dec. 1910. 1.

⁴⁸⁷ Minister či sedliak. *Slovenský týždenník*, 20. jan. 1911.

⁴⁸⁸ Vajanský 2011: 108.

fegyelmezhető. [...] A tót a legszorgalmasabb magoló, de gyors felfogás, önálló, teremtmő szellemi tevékenység nem kerül ki belőle; de nagyon használható mindenütt, a hol türelmet, kitartást igénylő gépszerű munkára van szükség. Önérzete nincs s rendkívül alázatos.”⁴⁸⁹

A szerző szerint saját társadalmi vagy nemzeti céljaik nincsenek: „a tót és az úr oly két fogalom, mely egymást kizárja még a tót nép tudatában is. [...] A tót a magyarságra törekszik; ha teheti magyarul taníttatja gyermekét, dicsekszik vele, ha magyarul megtanult s nem kesereg, ha fia nem akar tót lenni s magyar-nak vallja magát, hanem tökéletesebb embert lát benne, ha magyarrá lett.” Hangsúlyozza, hogy hűségesek a hazához, soha nem támadtak ellene; azt a néhány személyt, kik a szabadságharc alatt a Bécs oldalán harcoló Jozef Miloslav Hurban zászlaja alá álltak, megvetik, ellenben büszkén mesélik honvédelményüket. Saját történelmük, nemzeti hagyományaik nincsenek, hőseik a magyar hősök.⁴⁹⁰

A szlovákoknak (akárcsak a többi nem magyar népnek) Grünwald nem szán önálló szerepet az ország építésében, azt a magyar nemzet kizárólagos birtokának tekinti: „töltsük be ezt az államot legvégső határáig, foglaljuk el benne azt az állást, melyet elfoglalni számunk, vagyoni, erkölcsi és szellemi túlsúlyunk, történelmi jelentőségünknel fogva elfoglalni jogosítva vagyunk; hassuk át az egész országot a magyar nemzeti szellemmel; a magunk s az emberiség érdekében, emeljük magunkhoz s nemesítsük meg az országban lakó idegen s elmaradt népfajokat.” A szlovákságot – a németek mellett – különösen könnyen asszimilálható anyagnak tekinti, olyan szorosan a magyarsághoz kell azt forrasztani, mint ahogy az elzászi németeket sikerült magukhoz vonni a múltban a franciáknak.⁴⁹¹

Grünwald a szlovákokat tehát önálló nemzeti fejlődésre, önszerveződésre alkalmatlan népnek tekinti, mely természetesnek tartja, hogy a társadalmi emelkedés, az úrrá válás nem képzelhető el a magyarosodás nélkül. Azt, hogy még Grünwald esetében sem valamiféle személyes ellenérzésről van szó, hanem a közvélekedés kissé talán sarkított megfogalmazásáról, jelzi, hogy a szlovákok iránt legnyitottabb Mikszáthnál is hasonló nemzetképpel találkozunk. *Lapaj, a híres dudás* című elbeszélésében az emberkerülő csősz hallgatagságát általános etnikai jegynek tekinti: „De miről is beszélne, ha volna is kivel? Neki nincsenek sem örömei, sem fájdalmai, következőkép gondolatai sem, melyeknek kifejezést kívánna adni. Hiszen már az egész tót faj hidegebb, szenvedélytelenebb, érzéketlenebb, mint a magyarság. [...] Nekik minden jó, mindennel meg vannak elégedve. Csendes, türelmes nép.”⁴⁹² Ez a nép Mikszáth szerint (is) kimaradt a nagy történelmi eseményekből. A „politika”, a szabadságharc hősei csak a dalok szár-

⁴⁸⁹ Grünwald Béla 1878: 29.

⁴⁹⁰ Grünwald 1878: 29–33.

⁴⁹¹ Grünwald 1878: 18–19, 22.

⁴⁹² Mikszáth 1978: 70–71.

nyán, a tótok ajkán látogatnak el a brezinai völgybe. Az *a fekete folt* című elbeszélés bacsa főhőse nem mehetett el honvédek, mert a nyájra kellett vigyáznia, a nagy dolgokat tehát mások, máshol viszik véghez. Az elbeszélő számára azonban nem kétséges, hogy Olej Tamás, azaz a szlovákság Kossuthék oldalán harcolt volna, mint ahogy a legendás honvédek „a jó tót nép [...] még mindig visszavárja valahonnan.”⁴⁹³ Grünwaldhoz hasonlóan Mikszáth sem a Bécs oldalán felépő Szlovák Légio működését tekinti a szlovák negyvennyolcas hagyománynak.

Legalább ennyira nyitott volt a szlovákság felé a kiegyezés körüli évek kevésbé ismert költő-újságírója, Gáspár Imre, akinek kötetbe is rendezett tanulmányai korszakalkotó jelentőségűek (lehetek volna). Gáspár alaposan ismerte és mélyen átérezte a szlovák folklórt és irodalmat, köszönhetően nem utolsósorban az akkor legnagyobb élő szlovák költővel, a nemzettudatra olyannyira ható Andrej Sládkovičsval való barátságának. (Kötetében jelent meg az első magyar nyelvű, összefoglaló igényű szlovák irodalomtörténeti vázlat). Általános, mondhatnánk tézisszerű szlovákképe azonban a fentiekhez igen hasonló, ami jelzi azt, hogy a közszellem, a közönség elvárása mindig erősebbnek bizonyult az esetlegesen más irányú meggyőződésnél. Gáspár is úgy vélte, hogy „[a „tót”] a felföldi bércek, völgyek jó lelkű népe; szánt, vet, szemet éget; nyárban ellátogat az alföldre, segít aratni, kaszálni; a »csipkár« elindul Turócból s Zólyom felső részeiből, megrakodik bicskával, csipkével, szövetekkel, fiatal nejétől elbúcsúzik, s Oroszországnak néha legészakibb vidékeiről tér meg évek múlva; némelyeknek két otthona is van; a drótos tót s a fővárosi napszámos mind egy-egy alakja a szenttelen, tűzbe legfeljebb a pálinka hatása által jövő népfajnak. Vannak dalai, bűbajos édes-bús dalok, van sípja, fuvolája, gazdag regevilága; története is rege, váromladékokkal, néma sírkövekkel. Női, kék szemökkel, munkás, hű, nyájas teremtesek; férfiai Gyetva körül óriások, ha más különben nem is nagyon daliás a faj.”⁴⁹⁴ Gáspár tálalása szerint életmódjában, néprajzában érdekes tehát a szlovákság, ám „önálló történelemmel nem bír. [...] A magyarok foglalása óta passiv szemlélője az erősebb, bölcsőbb és míveltebb családtag intézkedéseinek, s legújabbban nincs szerepe a pansláv rajongások vígjátékában.”⁴⁹⁵

Gáspár Imre kötete még inkább életképek, irodalmi riportok füzére. Az első tudományos igényű népismertető monográfia Nagy József munkája, mely ugyan csak egy tájat, Árvát mutatja be, ám a mű végére illesztett nemzetkarakterológiai fejezetben a szerző az egész szlovákság lelki alkatát kívánja megragadni. Hangsúlyozza, hogy nem szabad sommásan megítélni őket, deklarálta elveti a leegyszerűsítő szemléletet, ám tételeiben az egyéni, egyáltalán nem kedvezőtlen tapasztalat mégiscsak az örökölt, „elvárható” tételekkel keveredik. „A szellemi

⁴⁹³ Mikszáth 1978: 48.

⁴⁹⁴ Gáspár 1879: 10–11.

⁴⁹⁵ Gáspár 1879: 77.

tehetség kifejlődésére bár lankasztólag hat a hiányos és rossz táplálkozás és a pálinka élvezete, mégis merészség volna állítani, hogy – mint általában minden szláv faj, úgy a tót is – nehézkes felfogású. Sőt, ami a gyermekek tanulását illeti, több évi tapasztalatomból mondhatom, hogy figyelem, szorgalom, iparkodás jellemzi őket, mely tulajdonságok segítségével nemcsak lépést képes tartani más gyermekekkel, de sok esetben túlszárnyalják őket.” A szerző a továbbiakban egyenlően adagolja a pozitív és negatív ítéleteket: „Lehet, hogy általában nem olyan tüzes képzeletűek, hogy nem oly szellemesek, mint más népek, de a józan gondolkozási képességet, a természetes ész nyilvánulásainak sajátosságait tőlük épp oly igazságtalan volna megtagadni, mint bármely más néptől. Vannak bár sokan, kikre talán mondani lehetne, hogy furfangosak is, mert erre már a szükség is rátanította őket, de a szellem általában nem annyira produktív, mint reprodukív, természetük nem annyira alakító, mint inkább alakuló, a viszonyokhoz simuló.”⁴⁹⁶

A szerző a szlovákok munkavégzésével kapcsolatos közvélekedést is („Szemükre vetik a tótoknak, hogy általában lusták”) fölülbírálja, a lassúbb tempót az éghajlati és táplálkozási viszonyokkal magyarázza, leszögezve, hogy a létfontosságú munkáknál (kaszálás, favágás) már kora hajnalban megfogják a dolog végét. Vallásos („sőt mondhatni vakbuzgó”) érzésük hangsúlyozása a liberális korban már szinte elmarasztalásként hat: „Szorgosan eljár az isteni tiszteletre, akár minden reggel is, amidőn otthon gyakran minden veszendőben van, vagy midőn gyakran egy órát kell sárban, vízben, hóban, esőben, fagyban és szélben gyalogolnia.” Buzgóságuk jele a gyakori gyónás és otthon a feszület, a falakat beborító szentképek (mindez természetesen az Árvában többséget alkotó katolikusokra értendő). Egyértelműen elismerő, mondhatnánk „befogadó” a táncbeli szokásaikra vonatkozó tétel: „Annyi tény, hogy a magyar palotást és csárdást leginkább szeretik táncolni, és ezeket annyi szabatsósággal és pontossággal járóják, hogy tősgyökeres magyar vidéken sem jobban.” Magyarság és szlovákság összeolvadása az énekkultúrában is halad előre, Nagy József tapasztalatai szerint a szlovákok a maguk melankolikus dalai helyett vigadozásra a magyarokat énekelik, s azok a szlovák dalokat ki fogják szorítani.⁴⁹⁷ A szerző egyébként is hangsúlyozza, hogy a szlovákok mennyire nyitottak az államalkotó nemzet nyelve iránt: „Ha magyarul megtanult, azt büszkén használja, valahányszor csak reá alkalma nyílik; sőt vannak, kik alig pár szót tudnak, de azt szívesen beszélnek. A tehetősebbek szívesen küldik gyermekeiket a gymnasiumba vagy polgáriskolába, számosan pedig magyar vidéken iskoláztatják gyermekeiket, hogy a magyar nyelvet minél alaposabban és tisztábban sajátítsák el.”⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Nagy 1891: 219–220.

⁴⁹⁷ Nagy 1891: 220–221, 224.

⁴⁹⁸ Nagy 1891: 226.

Ennek az egyszerűnek, jámbornak ábrázolt népnek az életében az országos dolgok természetesen nem kaphatnak helyet: „Általában a köznép még nincsen azon műveltségi fokon, hogy a politikához értene, politizálni azért nem is szoktak. Egyes értelmesebbek kivételével fogalmuk sincsen, mire valók a képviselők, azért nekik teljesen mindegy, hogy kit tisztelnek meg bizalmukkal.”⁴⁹⁹

A korábbi szerzőkhöz hasonlóan érezhetően Nagy Józsefben sem munkál nyelvi asszimilációs szándék, a szlovákságot adottságként elfogadja, ugyanakkor létfontosságúnak tartja integrálását, bevonását a haza építésébe és védelmébe: „Vajha sikerülne egymást kellőleg megismernünk, hogy egymás erényei iránt elismerőbb, egymás hibái iránt elnézőbbek lehetnénk, [...] úgy közös erővel és közös akarattal bizonyára sikerülne hazánkat naggyá, dicsővé tenni, ellenünk ereje akkor megtörnék.”⁵⁰⁰

Ugyanekkor jelent meg (a megyei monográfiák sorozatának részeként), s ugyancsak Árva megyét mutatta be ifj. Kubinyi Miklós munkája. Az előbbi szerzőhöz hasonlóan ő is mély empátiával és megértéssel ír a szlovákokról („züllött anyagi viszonyok közé jutott, de testileg-lelkileg ép és romlatlan nép”). Éppen egyik fő erényüket tekinti nyomoruk részbeni okának: „Az árvamegyei földműves kimondhatatlan szeretettel csüng szűk telkén, melytől rendszerint csak a legnagyobb szükség kényszere alatt válik meg. Ezen szívós ragaszkodásnak egyik sajnos következménye a paraszt telkek végzetetlen feldarabolása.”⁵⁰¹

A lojális szlovák nemzetkép

Korábban vázoltam Czambel Samu tevékenységét. Filológiai tevékenye kapcsán hangsúlyozza egyik munkájában Czambel, hogy a szlovákok nyelvi küzdelmének esetében nem államellenes szervezkedésről van szó (szavaiban érezhetjük a szlovák értelmiségi szűk mozgásterét): „Magyar brosúrámban arra kértem a magyar közvéleményt, hogy támogassa önállósodási harcában a szlovák nyelvet, és rámutatva, hogy az irodalmi szlovák nyelv önállósodása egyáltalán nem ellentétes a kormány politikájával, felszólítottam azt, hogy ő maga tegye lehetővé és támogassa a szlovák népnyelv föltérképezését, mert azon alapul a szlovák irodalmi nyelv függetlenedése.”⁵⁰²

Kormányhűsége ellenére sem volt asszimilációpárti, bízott a szlovákság életerejében, nemzettudatában: „[Karel] Kálal azzal rémít minket, hogy elmagyarosodunk, ha elszakadunk a cseh kultúrától. Erre én ezt felelem: a csehek a maguk kultúrájával ötszáz éven át nemzetlenítették a szlovákokat, de azok alapvetően

⁴⁹⁹ Nagy 1891: 225.

⁵⁰⁰ Nagy 1891: 226.

⁵⁰¹ Kubinyi 1891: 23–24.

⁵⁰² Czambel 1903: 221, 237.

szlovákok maradtak. Már kijött egy nemzedék a magyar iskolákból, és a szlovákok szlovákok maradtak. Nem kell féltünk őket, hegyeik között, társadalmi elszigeteltségükben még hosszú időre maguk biztosítják a maguk néprajzi jellegét.”⁵⁰³

A szintén említett Pechány Adolf nézeteinek ismertetését nemzetkarakterológiai tételeivel kezdem. A Vág-völgyéről kiadott útikönyvében sematikus, de jól összefogott, kerek fejezetet szentel a nép jellemzésének, melyben nagyjából egyensúlyban vannak az erények és a fogyatékoságok. A szlovákok szorgalmasak, de inkább csak gépies munkára, az iskolában magolásra valók. Ügyesek a háziiparban, de szeretnek lustálkodni, a pálinka pedig minden erkölcsi és esztétikai érzéket kiöl belőlük. Az úrral szemben alázatosak, de tolaodók, ha számíthatnak tőle valamire. Kerülik a konfliktusokat, a férfiak csak akkor beszélnek vissza, ha részegek. Ha valakit bizalmukba fogadnak, meg vannak győződve róla, hogy amit az „ő emberük” tesz, az mind helyes. Ragaszkodnak szülőföldjükhöz, messze idegenből is sietnek haza, amint tehetik.

Pechány a magyar folklórhatásokra is rámutatott: „Dalait, különösen az újabb időben, magyar dallamokba szokta önteni [a szlovák], [...] nehézkesen, de szívesen járja a csárdást.”⁵⁰⁴ Az 1913-ban megjelent Nemzetiségi Ismertető Könyvtár sorozatban ő írta meg a szlovákokat bemutató monográfiát. Figyelemreméltó, hogy milyen hangsúlyt kap nála az etnikai keveredés kérdése: besenyők, magyarok, kunok, németek, csehek, románok, rutének olvadtak be tömegével az itteni népességbe, amely „nem fejez ki oly egységes típust, melyet kifejezetten szláv-nak lehetne mondani.”⁵⁰⁵ Ezzel egyszerre tagadja azt a Štúréc által vallott tételt, miszerint a szlovákok az őshazát lakó, legtisztább szláv nép, másrészt a Csehszágban dogmaként kezelt csehszlovák nemzetegység tanát.

E művében is kifejtette nemzetkarakterológiai tételeit, ezúttal a szlovák közmondásokon keresztül. Véleménye alapvetően nem változott az évtizedek folyamán, ám immár biztatóbbnak látja a szlovákság szellemi állapotát: a műveltség terjedésével sok helyütt csökkent a pálinkaivás, szívesen tanulnak az emberek új dolgokat, mert tudják, hogy hasznukra válik.⁵⁰⁶

A két vezető lojális személyiségen kívül – korábban is – számos cikk ábrázolta a szlovákságot, elsősorban a pesti lojális sajtó hasábjain. Az önálló szlovák politikai irányvonal helyett a század elejéig kormány- vagy legalábbis magyarbarát lapok vették át a terepet Pesten azzal a céllal, hogy semlegesítsék a turócszentmártoni nemzeti, „pánszláv” sajtó hatását. A bevezetőben ismertetett *Krajan* a hazafias érzés erősítésére a politikai költészet fegyverével is élt: „Mindnyájan testvérek vagyunk, / habár különböző nemzetiségűek, / Egy hazában születünk, / Egy kötelékben egyesülünk. / Drága nekem a szlovák nyelv, / Az az

⁵⁰³ Czambel 1903: 265.

⁵⁰⁴ Pechány 1888: 7–10.

⁵⁰⁵ Pechány 1913: 18–20, 26–29.

⁵⁰⁶ Pechány 1913: 30–34.

anyanyelvem, / Tudom, hogy származásra szláv vagyok, / Szívemben azonban hungarus [*uher-krajan*].”⁵⁰⁷ Hasonló hazafias(kodó) költeménnyel a *Vlast’ a svet* hasábjain is találkozunk.⁵⁰⁸ A vele rokon *Slovenské noviny* sem féltette a szlovák-ságot a beolvadástól, akkor sem, amikor a magyar elsajátítását szorgalmazta.”⁵⁰⁹

A nemzethű személyek magyar és lojális szlovák megítélése

Az eddig elmondottakból nem következik, hogy a dualizmus ideje alatt megjelent magyar művek ne figyelemztetnének a magyar–szlovák viszonyban vélelmezett súlyos veszélyekre. A szlovák nemzeti törekvések – a korabeli szóhasználat szerint, pánszláv izgatás – a felföldi magyarság hegemoniáját, sőt az állam egységét veszélyeztető erőként jelennek meg bennük. Igaz ez még Gáspár Imrére is, aki egyértelműen kimondja, hogy az országos politikában nem lehet helye több nemzetnek, a közös haza, a közös ház „alapköveül csak erős, kipróbált követ, hazánk kétségbevonhatatlan fejeül a legerősebb, számra és míveltségre nézve is legelső nemzetet, a *magyart* követelheti”. Gáspár szerint igen nagy ellenállást kell azonban leküzdeni („a nemzetiségek irodalmát lázítók árasztják el, muzeumaik s főiskoláik élére rajongók állanak, alapítványaikat rablók dézsmálják meg, kiknek bukása martýriummá válik elvakított hordáik szemében”), ezért az államnak erőlyesen föl kellett lépnie.⁵¹⁰ Ilyen határozott lépés volt a szlovák intézmények bezárása: „A gazda végre rendet csinál házában, a hűtlen sáfárokat kiűzi, a szennyet eltávolítja.” Politikailag a szlovákság jelent tehát veszélyt, ám a szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy a legkevésbé sem magáról a népről van szó: „Épen a tót és pansláv fogalmát kell mindig elválasztani. Pansláv az a veszedelmes rajongó.” Gáspár szerint mindössze néhány százan vannak, Grünwaldra utalva gúnyosan hozzáteszi, kevesebben, mint amennyit „a felvidék ügyes szerzője honmentő viselkedében, tulbuzgóságában” számlál.⁵¹¹

„A tót az más” – vezeti be már ismerttetett nemzetkarakterológiai fejtegetését, majd a kormány intézkedéseit a maga állítólagos tapasztalataival is igyekszik igazolni: „Mióta a »Matica« s a tót gymnasiumok elleni hadjárat megindult, gyakran, s egészen egyszerű emberek ajkáról hallani e vallomást: »nem vagyok pansláv, de tót.« Épen a nagy zajjal vitt don quijotei hadjárat ébresztett fel benne valami öntudat félét.” Költőhöz illően azért a szlovák irodalomban is rámutat a két vonulatra. Eszerint a pánszlávok képviselője Ján Kollár, a tótoké pedig Andrej Sládkovič (amivel személyes barátságukat is „legitimálja”).⁵¹² Gáspár

⁵⁰⁷ Píseň Krajana. *Krajan*, 24. marc. 1864. 1.

⁵⁰⁸ Mariškin: Na konci roku. *Vlast’ a svet* 1 (1886), 1.

⁵⁰⁹ Anton Zatopek: Čo že chceme? *Slovenské noviny*, 2. jan. 1886. 1.

⁵¹⁰ Gáspár 1879: 7–8.

⁵¹¹ Gáspár 1879: 9–10.

⁵¹² Gáspár 1879: 11.

a haza elemi érdekének tartja a szlovák irodalom fejlesztését, támogatását, de természetesen hazafias szellemben. (Figyelmeztet rá, hogy Jozef Miloslav Hurban a cseh nyelvre való visszatérést sürgeti, ami újabb lépés lenne „a panslávizmus meredélyei felé”.) A Matica több mint negyvenezer forintos tőkéjéből lehetségesek lennének „pályázatok eredeti és fordított irodalmi és népművek írására, jobb írók segítése, egy megjavított »Matica« helyreállítása, *de az állam ellenőrködése mellett, s megbízható egyének által vezetve: ez az, amit a tótok érdekében megtenni közmívelődési érdek s valóban a lehető legérzékenyebb csapás a panslávizmusra nézve is!*”⁵¹³

Az általános panszlávfióbián belül ő mégiscsak túllépett korán a jelenség mélyebb társadalmi gyökereit keresve, habár egy tipikus életpálya vázolásával a negyvenes évek, a Štúr-nemzedék viszonyait ábrázolva: „Szülői, a becsületes árvai tanítók és papok, turóci bocskoros nemesek iskolába küldik beáll a pozsonyi líceum önképzőkörébe, itt megismerkedik Kollárral, Šafárikkal, Štúrral, s szavalja Hurban lázas, de erőteljes poémait, aztán – a maturitást letéve vállairól – rendszeren stipendiummal kimegy Németországba, jár Halle, Jéna vagy Lipcse egyetemén, összehasonlítja a tót nevű németországi falvakat, keresi, de nem találja szláv ősei nyomát, aztán elkeseredetten jön haza, nevelő lesz valami honti vagy nógrádi magyar családnál, amely elvonult kedélyéért, hosszú hajáért, rossz kiejtésű magyarságáért és gyér ruházataért gúnyolja, s melynek feje a sokat küzdött, sokszor lealázott rajongót nem egyszer hordja le panszláv eszméiért. [...] S megválasztják végül papnak, tanítónak, tanárnak, ritkábban fordul elő ügyvéd vagy orvos formában. Ezek a panszlávok. [...] Szerintünk is vannak vagy százan tót testvéreink között s lesznek pár év múlva többen is azok, kik a tót gimnáziumokból, melyekből stipendiumokat húztak, év közben, télnél idején kergettettek szét, magokkal így kétszeres gyűlöletet hordva.”⁵¹⁴

Habár Gáspár Imre őszinte szándékkal, a szlovákság megismertetése és elfogadtatása végett adta ki könyvét, nemzetiségpolitikai nyelvezetében alig különbözik Grünwald Bélától, aki viszont eleve a káros folyamatok feltárására és megfékezésére írta röpiratát. Mint a bevezetőben jelzi: „Tudnunk kell valahára, hogy a tótság mi reánk nézve, az erő vagy veszély kútforrása-e? [...] Tudnunk kell, mennyiben volt rá befolyással a szláv mozgalom s mennyiben áll e mozgalommal solidaritásban, kik e mozgalom tényezői s mily erővel rendelkeznek?”⁵¹⁵

A *felvidék* eszméinek konkrét hatása csak néhány év múlva jelentkezett, mikor mindenfelé magyarosító egyesületek alakultak.⁵¹⁶ A kezdeti visszhangtalan-ság késztette Thébusz János zólyomi lelkeszt egy könyv megírására, melyben az

⁵¹³ Gáspár 1879: 13.

⁵¹⁴ Gáspár 1879: 8–10.

⁵¹⁵ Grünwald 1878: 11.

⁵¹⁶ A várt tömeges érdeklődés azonban elmaradt, a legaktívabb egyesület, az 1882-ben alakult FEMKE akcióinak többségét is le kellett állítani. Szarka 1995: 109–110.

evangélikus egyház kebelében működő, állítólagos pánszláv izgatókat kívánta leleplezni. Nyíltan a Grünwald-művet vallja ihletőjének, melyben „rá van mutatva egy nagy sebre, melyet e honnak hűtlen gyermekei ejtettek a közös anyán, e hazának testén, s melyet alattomosan és fondorkodva, csellel és ármánnyal, példátlan kitartással és jobb ügyre érdemes szívósággal annyira elmérgesíteni törekszenek, hogy ez halálössá váljék s e hon pusztulását vonja maga után.”⁵¹⁷ Könyvében szándékai szerint tételesen kimutatja, hogy az evangélikus egyház mely kerületeiben hány pánszláv tevékenykedik (783 főről tud). Véleménye szerint a Dunamelléki Kerületben a legsúlyosabb a helyzet: a lelkészek háromnegyede a „hazaellenes part” tagja. „E kerületben magyar érzelmű, hazafias lelkészek és tanítók csekély száma a pánszlávizmus nagy homok sivatagján csak egy kis oázis képez, mely minden pillanatban azon veszélynek van kitéve, hogy a szenvedély és a magyarok iránti gyűlöletből fölkarbácsolt [sic!] Samum viharja ezt a pánszlávizmus homokja által elborítani és betemetni fogja.”⁵¹⁸ Ebben a „kis pánszláv országban” az egyházat közvetlenül, a társadalmi életet pedig hivatalnokként, ügyvédként, orvosként kezdik meghódítani. Gyakorlatilag a szlovák itt a hivatalos nyelv, aki idevetődik, ezer mérföldre érzi magát a magyar hazától. A pánszlávok a magyar érzelmű lelkészeket azzal vádolják, hogy magyarrá és reformátussá akarják tenni a szlovákokat.⁵¹⁹

A jól szervezett konspiráció központja Turócszentmárton. Itt működik a pánszláv nyomda, itt adják ki lapjaikat és felforgató könyveiket, melyekben az állam egysége ellen uszítanak, meghamisítják a földrajzot és a történelmet. Egy bizonyos Kozsehuba tankönyveit be is tiltották, azóta óvatosabban, de nem kevésbé kártékonyan fogalmaznak. A zólyomi alesperes földrajz-könyvében a diáknak a „nyelvtörő szláv neveket” is meg kell tanulnia: *Ungvár-Uzshorod*. Ugyanitt a történelmi fejezet azt állítja, hogy a nomád magyarok a civilizált szláv őslakóktól tanulták a mesterségeket.⁵²⁰

Thébusz riasztó tényként közli, hogy a népes alföldi szlovák települések nem-hogy nem magyarosodtak el, hanem még a bevándorolt magyarokat is asszimilálják, főként a szlovák istentisztelet segítségével. Az evangélikus egyház eddig tehát semmit nem tett a magyar nyelv terjesztése érdekében.⁵²¹

Mint a szlovákokkal foglalkozó szerzők általában, Thébusz is világosan elkülöníti a pánszlávokat és magát a szlovák népet, amely igényli a fokozott magyar nyelvoktatást, ennek függvényében választ tanítót magának, gyermekeit magyar vidékre küldi.⁵²² A kormány kötelessége tehát többek között, hogy a pánszláv

⁵¹⁷ Felvidék 1882: 1.

⁵¹⁸ Felvidék 1882: 9.

⁵¹⁹ Felvidék 1882: 17–18.

⁵²⁰ Felvidék 1882: 24–31.

⁵²¹ Felvidék 1882: 77–80.

⁵²² Felvidék 1882: 98–99.

sajtót ellensúlyozza „egy a kormány által hazafias s nemzeti érdekeket képviselő tót lapnak kiadása által”. E lapot úgy kell szerkeszteni, hogy mind az egyszerű nép, mind a „polgári rend” szellemi élvezetet találjon benne. „Ha a földművelők e lapból azt tanulhatják, hogy miképp kezeljék haszonnal gazdaságukat, a mesteremberek pedig miképpen tökéletesíthetik s nagyobb anyagi eredménnyel űzhetik mesterségeiket, úgy az ily lap, ha még hasznos és mulattató elbeszélések is fognak foglaltatni benne, a tót ajkú nép által örömet fog olvasatni. [...] Így azután a »Národnie Noviny«, »Hlásnik« és »Černokňazník« és ehez hasonló panszláv lapok a közönség köréből egészen kiszoríttatni fognak.” Az addigi szerény kezdeményezésektől (*Koruna*, *Svornost*) eltérően, színvonalas, a *Vasárnapi Újság* mintájára szerkesztett hetilapra van szükség; a legjobb erőket kell összegyűjteni, megfizetni, s minden szlovák községgel kötelezően előfizettetni (vagy akár ingyen küldeni) a lapot.⁵²³

Összegzőként leszögezhetjük, hogy a korban minden reálisan látó szerző kétségesnek látta a gyors nyelvi magyarosodást. Ezt talán legmarkánsabban a kérdéssel hivatalból foglalkozó Kőrösy József fejezte ki. Az egyébként kitűnő statisztikust mélységes aggodalommal töltötte el a tömegesnek vélt spontán szlovákosodás. Felhívta a nagyközönség figyelmét arra, hogy a morva határtól egészen a Dunáig nem hallani magyar szót: „Pozsony városában üti azután meg először fülünket hazánk drága nyelve. Ezen, a régibb keletű németiségéből csak most kivergődő, hajdani koronázási városban, érezzük először a magyarság lehetét.”⁵²⁴ A szlovák–magyar nyelvhatár mozgását, a korra jellemző módon, a fajok élet-halál harcaként tálalja. Az egyik szlovák etnikai nyúlvány kapcsán leszögezi: „A ki itt hódított, az a tótság; ez nyomult délre előre; ez hódította azon magyarajkú területeket, melyek most tótajkú előfokokként dacosan lenyúlnak a megcsonkított magyarság területébe és metsző ékekként hasítják a magyarság hajdani anyatestét.” Kőrösy a magyarosodás általános eredményét igencsak viszonylagosnak látta: egyetlen „ős tót falu” sem magyarosodott el.⁵²⁵

Mivel a magyar nyelv – legalábbis falun – alig terjedt, a magyar körök hazafias gondolkodású szlovákok által írt, szerkesztett szlovák lapokkal és könyvekkel kívánták a szlovákságot integrálni, a politikai magyar nemzet megbízható elemévé tenni.

Pechány fenti munkáiban mesterénél, Grünwald Bélánál pozitívabb nemzetképet festett a folyamatról. A nemzeti mozgalom történetének bemutatása során viszont nála is a fent tárgyalt magyar szerzőknél megismert tételekkel, az ő elengedhetetlen hangnemekkel találkozunk. A probléma kettős arcúlatát maga is megfogalmazta egy – Grünwaldnak ajánlott – magyar nyelvű röpiratában 1886-ban:

⁵²³ Felvidék 1882: 128–130.

⁵²⁴ Kőrösy 1898: 1.

⁵²⁵ Kőrösy 1898: 5, 15.

„Tót és panszláv két ellenkező fogalom. A tót szereti a magyar hazát, tiszteli a magyar intézményeket; a panszláv mostoha anyának nézi a magyar hazát, intézményeit ócsárolja, rosszallja és ellenük tüntet.”⁵²⁶ A szlovák köznépnek szerint nincsenek saját nemzeti törekvései: „Az ezeréves együttélés egy nemzettestté forrasztotta őket [a magyarokat és a szlovákokat] össze, minden nyelvkülönbség dacára. A tót nép csak egy egységes magyar hazát ismer, és eszébe sem jutott volna, hogy ebben a hazában egy különálló »Slovenské okolie« volna alakítandó, ha azt a panszlávok fennhangon nem hirdetik.”⁵²⁷ A panszláv agitáció a szerző szerint azért veszélyes, mert a felföldi szociális problémákat meglovagolva, a népet a *sociálizmus*ba fogja kergetni, amit már Hurban és Štúr 1848-as izgató beszédei is jeleztek. A felföldi társadalomnak kötelessége segíteni a szlovák népen, amely magában nem képes boldogulni: „A tót nép sokkal gyöngébb, s fejletlenebb, sem-hogy önerejére oly igen számíthatnánk, neki vezetésre, felvilágosításra, jóakarátú tanácsra van szüksége.”⁵²⁸ Ez a tétel a már tárgyalt nemzetképéből következik.

Írásában ismertette – elítélőleg – a század szlovák nyelvi-politikai harcait, ő is olajozottan működő konspirációról fantáziál, s figyelmeztet a cseh és orosz ügynökök feltételezett aknamunkájára. Mindebben csak az állam egységét bomlasztó, felforgató tevékenységet lát. Azért a magyarságot tekinti az államalkotó elemnek, mert nincsenek határon túli rokonai. Méltó helyzete a többiek boldogulását is biztosítja: „a nemzetiségek szoros összekötése az állam nyelvének ismerete és a közös haza iránti szeretet által, a nemzet magvával, az egésznek hatalmát növeli, a részek egymásközi békéjét fenntartja, haladást, erkölcsi emelést, felvirágoztatást hoz létre.”⁵²⁹ Ha ez nem valósul meg, az állam felbomlik: „Mihelyt megszűnnék annak tudata, hogy a magyarországi nemzetiségek egy osztatlan magyar nemzetet képeznek, megszűnnék az államegység lehetősége, és bebizonyosodnék rajtunk is ama régi közmondás: omne regnum in se ipsum divisum dilabatur.”⁵³⁰

A nemzeti törekvések ismertetésénél kiemeli, hogy maga a nép is elítélte azokat. A szabadságharc idején nem felszabadítóként fogadta a Szlovák Légiót (Pechánynál: „rongyos csirkefogók és zsebtolvajok”), gúnyverseket költött róla; ugyanakkor tömegesen állt be honvédnak, nemzetőrnek. Idegen volt tőle a szabadságharc bukása után kérvényezett *Szlovenszke Okolie* gondolata is: „A szorosan vett tót nép, mely ezer éves együttélés által egy nemzetté forrt a magyarral, ily elkülönülés után nem sóvárgott.” 1861-ben is tömegesen tiltakozott a Memorandum ellen.⁵³¹

⁵²⁶ Pechány 1886: 36.

⁵²⁷ Pechány 1886: 33.

⁵²⁸ Pechány 1886: 36, 38.

⁵²⁹ Pechány 1886: 34.

⁵³⁰ Pechány 1886: 32.

⁵³¹ Pechány 1886: 19, 20, 23, 26, 28.

Az elnemzetlenedés általános problémája

Mint eddigi forrásaink is jelezték, a nemzethű szempontból elnemzetlenedésként, „elfajzásként” megragadható folyamat a 19. századi közvélemény alapvető témája, ami a későbbi kutatás eredményei alapján teljes mértékben indokoltnak tűnik. A szlovákság asszimilációs vesztesége 1880–1910 között 275 000 főre tehető (Katus László számítása).⁵³² Egynemű tömegről persze aligha beszélhetünk. Egyrészt szem előtt kell tartanunk az érdektelenségből, opportunizmusból vagy egyszerűen a népszámlálási biztosnak köszönhetően magyarnak regisztrált személyeket. Másrészt a kortársak is különböző fokozatokat érzékeltek, nevesítettek, kezdve attól, hogy a megnevezettek „csak” úri allűröket, magyarnak minősített szokásokat vettek föl, azaz mondjuk így, erkölcsükben asszimilálódtak, folytatva a magyar célokkal történő azonosulással, leszólásával mindennek, ami szlovák, s zárva a nyelváltással, a tényleges elmagyarosodással. Az induló *Hlas* mindezt a következőképpen ragadta meg: „nálunk kétféle magyarizmusról lehet beszélni, olyanról, amely a szlovák ifjúságot megfosztja nyelvétől, és olyanról, amely megmérgezi a szlovák fiatal lelkét, az elsőnél többet ártva neki. Számunkra a fő veszély a szlovákok erkölcsi magyarosítása, a nyelvi magyarosítás másodrangú, és csak az erkölcsi megrontást követően mehet végbe.”⁵³³

A megnyilatkozók többsége a teljes spektrumú nemzeti társadalomból indult ki nyilvánvalóvá téve, hogy valóságos asszimiláció nem létezik. Már Ján Kollár visszataszító látványként tálalta (*‘Szláva leánya’*. *Előhang*, 1824) a Saale és az Elba mentén látott, szláv vonásokat hordozó, de németül megszólaló embereket.⁵³⁴ Egy Liptó megyei közgyűlésen is érvként szerepelt 1861-ben a jelen levő nemesek megnyerésére: ugyan, ki keresztezné a tulipánt és az ibolyát? Minden nemzetnek eltérő tulajdonságok, testfelépítés, küldetés adatott. A renegát mindennek tagadása. „Az ilyen azután se nem szlovák, se nem magyar, hanem úgynevezett magyarón, amphibium (kétéltű), szörnyszülött, bastard.” A természet mindezt megbosszulja korcsosulással és lelkiismeretfurdalással.⁵³⁵ A renegát nemességet figyelmeztetik: hiába ír magyar vagy német lapba, értékelni nem fogják, sőt hibás nyelve miatt ki is nevetik.⁵³⁶ Aki járt egyházi vagy megyegyűlésen, elborzad az ott hallott rossz magyarságtól, nyökögéstől, a magyar erőltetésétől, holott a jelen levők nagy része magyarul egyáltalán nem ért. Ugyanez a cikk leszögezi: erőszakos elmagyarosítás esetén mindenki hozná a maga kiejtését, szavait, s ez az összeolvasztott nemzet éppolyan kevésbé hasonlítana a magyarra, mint az olasz a rómaiara, a francia a gallra, az angol a britre. Aki ezt erőlteti, az a magyar nem-

⁵³² Közli Hanák 1974: 515.

⁵³³ Vavro Šrobár – Pavel Blaho: Obrana a odpoved. *Hlas* 1 (1898), 2. 36.

⁵³⁴ Kollár 1986: 64.

⁵³⁵ Opis liptovského stoličného shromaždenia. *Pešťbudínske vedomosti*, 5. nov. 1861. 1.

⁵³⁶ Nemessányi: Slovo k šlechte slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 2.

zet és nyelve megsemmisítésén fáradozik.⁵³⁷ A jeles pedagógus, Samuel Ormis is úgy vélte, sok társadalmi helyzetben a renegátok különbek, mint a született magyarok, mivel a „szláv vért” eltitkolni nem lehet.⁵³⁸ Vajanský alaptétele ugyancsak az volt, hogy a renegátok is csak az általuk kíméletlenül üldözött szlovák nyelven tudják magukat kifejezni.⁵³⁹

Pavel Socháň szerint nincs tökéletes asszimiláció: a közönyös kozmopolitát vagy az egoistát, aki ráakaszodik arra a nemzetre, mely előnyöket kínál, mégis elárulja alkata, koponyaformája, arcvonásai, bőrszíne vagy legalább a nyelve.⁵⁴⁰ Egy didaktikus történetben az elnemzetlenedett papról ugyancsak kijelentik: „a szlovák janicsár egész életén, sőt homlokán is ott az árulás sötét, szégyenteljes bélyege.”⁵⁴¹ Pavel Socháň, aki inkább szaktudós, mint ideológus vagy politikus volt, egyben megkérdőjelezte az egyértelmű minősítések, a dokumentálható identitások érvényességét; minek tekinthetők például a turóci németek, akik az irodalmi németet nem értik, szlovákul prédikálnak nekik, ezen a nyelven imádkoznak, de változatlanul németnek vallják magukat. Vagy kicsodák az ószombati, újabban elszlovákosodott habánok, kiket zárt életformájuk változatlanul elkülönít?⁵⁴²

Az elnemzetlenedést a nemzethű hozzászólók árulásnak, erkölcsi bukásnak minősítették, s mindegyik fokozatát kárhoztatták. Ezért találkozunk Kollárnál a Pokolban olyan személyiségekkel, mint Dugonics András, kortársa, Ján Hollý elégiáiban pedig Sláva Anya panaszkodik „elfajzott fiaira”, kiket jobb lett volna meg sem szülnie. A későbbiek, Vajanský is kétségbe vonta a valós beolvadás lehetőségét (cikkei⁵⁴³ mellett főleg a *’Repülő árnyak’* és a *’Száras hajítás’* című regényében). Pavel Socháň megkülönböztette az egyébként mélyen elítélt renegátság két fajtáját: politikai, amikor az illető konfliktusba kerül a nemzet érdekeivel, de egyébként tisztán őrzi a szlovák jegyeket, és nemzeti, azaz keveredés, a szlovák jelleg korcsosulása, s ez az öntudatos szlovák intelligencia körében is tapasztalható – az illető tehát a nemzetért dolgozik, de neveltetése, körülményei nem teszik lehetővé, hogy igazán szlovák legyen.⁵⁴⁴ A probléma Jozef Škultétnál is meghatározó, ráadásul nála indokolatlanul korán jelenik meg az „odrodilec(renegát)-komplexus”. Daniel Krman, a Rákóczi-kor tudós szuperintendense, a fejedelem, nevezzük úgy, szlovák sajtófőnöke ugyan még csak „hungarus tetteket és szolgálásokat” visz véghez, ám Bél Mátyás számára nincs irgalom, ő az első és egyben legrosszabb magyarón, aki nemcsak szlovák anyját tagadja le (?!), hanem

⁵³⁷ k: Krivé pochopy. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. jún. 1861. 1–2.

⁵³⁸ Ormis 1872: 177.

⁵³⁹ Svetozár Hurban Vajanský: Renegát I. *Národné noviny*, 3. aug. 1889. 1.

⁵⁴⁰ Pavel Socháň: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

⁵⁴¹ Zoch 1890: 63.

⁵⁴² Pavel Socháň: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

⁵⁴³ Svetozár Hurban Vajanský: Renegát I. *Národné noviny*, 3. aug. 1889. 1.

⁵⁴⁴ Pavel Socháň: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

a *Notitiában* a szlovák helyneveket is elmagyarosítja, s nem áttal a magyar nyelv „uralkodó” jellegéről szónokolni.⁵⁴⁵

Ám a hozzászólók keserűen azt is elismerték, hogy a szlovákok könnyen, sokszor önként elhagyják nyelvüket, nemzettudatukat. A szépíró Vajanský kimondta (*Gyökér és hajtások*), hogy a szlovákok különösen asszimilálhatók, a környezet azt formál belőlük, amit akar, akkurátus és filiszter németet, felszínes, kérkedő és impertinens magyart vagy nagyvárosi spekuláns úrgazdagot. Az ilyen átalakított szlovák „gyakran jobban magára ölti az idegen faj tipikus tulajdonságait, mint az igazi, hamisítatlan német és magyar egyedei. Németebb vagy magyarabb lesz a tősgyökeres németnél, magyarnál.”⁵⁴⁶

Ebből következett az általános panasz, hogy a szlovákok másoknak (magyaroknak, cseheknek) nevelik a fiaikat. A pesti lap egy cikke 1860-ban fölírta a magyaroknak, hogy 1836 óta a többi „törzs” képzett fiainak átcsábításával fejlesztik irodalmukat, civilizációjukat, a többiek ezért maradtak el mögöttük. A szlovákok különösen érintettek: „ők látják el tanárokkal, ügyvédekkel, papokkal, orvosokkal, a legkülönfélébb hivatalnokokkal stb. a fél országot, joggal mondhatnák magukénak Magyarhon leghíresebb férjait, ha azok el nem idegenedtek volna tőle.”⁵⁴⁷ Mint később Vajanský tanítóhőse (*Száraz hajtás*) kimondja: „Hiszen még csak nem is gyarapodunk, bár termékenyek vagyunk – a hullámok elragadják a szaporulatot. A mi szaporulatunk más, magasabb szervezetségű organizmusokat gyarapít. Mi csak békapeték néma tömege vagyunk – az ebihal, mihelyt kinőtt a farka, mindjárt csapkodni kezd, és tovaúszik, elfelejti, hol is született. Hiszen a mi szlovák büszkeségeink, a mi szellemi óriásaink is így tettek. Nekünk csak a tudat maradt, hogy a mi vérünkben származtak. De még ez a tudat sem általános, nem jár át mindenkit.” Az ekkor még kívülálló nemesi barátja pedig így oktatja ki a szlovákságot: „Hiszen a szlávok tömegei megvoltak Mickiewicz, Kollár, Šafárik előtt is, de senki nem figyelt fel rájuk. De jött Tarzusz felől Adam, a nagy költő, Ján, a nagy szónok és az Önök közül való Pavol, a nagy tudós,⁵⁴⁸ és az addig halott atomokból hirtelen új világ született. E hármasságból kettő az Önök törzséhez tartozik – nagy tisztesség, de egyben nagy szegény: túl szűk volt nekik a szlovák közeg. Csak származás szerint, mondhatnám, testben maradtak szlovákok, lelkük tágabb tért keresett. [...] Nem kellett volna kiereszteniük a Šafárikokat meg a Kollárokat az óceánra! Önöknek tengerük nincsen, de itt van a Vág. Itt kellett volna maradniuk a Vág mentén. [...] Ezt kellene imádkozniuk mindennap: Uram, adj nekünk tehetségeket. Az ámen helyett pedig ez

⁵⁴⁵ Škultéty 1985b: 131, 142–143.

⁵⁴⁶ Vajanský 1943a: I. 71–72.

⁵⁴⁷ J. G. z Kysúc: K povšímnutiu bratrom Maďarom a tým, ktorí sa z našich radov k nim pripojili. *Pešťbudínske vedomosti* 1 (1861), 5. 1.

⁵⁴⁸ Azaz Adam Mickiewicz, Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik – Á. B. megjegyzése.

álljon: és maradjanak itthon!”⁵⁴⁹ Škultéty ugyancsak fájdalommal mutatja föl a szlovák eredetű magyarhoni jeleket: „A szlovák anyák fiai, akik arra születettek, hogy hozzájáruljanak nemzetük fölemeléséhez, tehát vagy nem bontakozhattak ki, vagy idegen földre kerültek, szellemi és anyagi tőkét is másoknak gyarapítottak.”⁵⁵⁰ Példái: Komjáthi Benedek, Szondi György, Dobó István, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Hadik András, Kollár Ádám Ferenc, Wallaszky Pál, Ribay György, Madách Imre, Mikszáth Kálmán és persze más előjellel Kossuth és Petőfi. Škultéty nem győzi elégszer hangsúlyozni Kossuth szlovák származását, s vele szemben nagybátyja, Kossuth György / Jur Košut tevékenységét a nemzeti mozgalomban.⁵⁵¹ Szlovák számára fáj kézbe venni a Szinnyi-féle *Magyar írók élete és munkái* kötetét, hiszen egyes lapjain a családnevek jó fele szlovák.⁵⁵²

Ráadásul az elpártolásnak a nemzethű kortársak szerint nem is volt értelme. A történelmi osztály lelkére kívántak hatni ezek a szavak: „A magyaroknak nem kelletek, van azoknak nemesük elég.” Másrészt, aki az idegenhez, mégpedig az erősebbhez csatlakozik, még azt a függetlenségét is elveszíti, melyet otthon élvezett volna.⁵⁵³ A magyarok mindig is idegennek tekintették a hozzájuk pártoló szlovákokat, ezért aggatták rájuk annak idején a *tót* nevet. E megkülönböztetést jelzi Szirmay Antal családlísta. Nyelvüket tökéletesen nem lehet megtanulni, jelzi ezt a sok vicc, anekdota is a magyarul megszólaló németekről, szlovákokról.⁵⁵⁴

Élesebb szemű és árnyaltabban gondolkodó szerzők az asszimilációban nemcsak a szlovák nemzet elleni alantas lépést láttak, hanem éppen a renegátok számájára írták a szlovák–magyar viszony mérgezését: a nép az őt megvető, a művelődés és a jólét forrásaitól megfosztó magyarkodókról magukra a magyarokra is általánosítani fog, nyilván azok is rabságban és sötétségben akarják őt tartani, tehát a szlovákság fő ellenségei.⁵⁵⁵

Ondrej Seberíni a nagyőrcei gimnázium patronátusi ülésén kimondatja (*A szlovákok és a szabadság*): „Én csak azt állítom, amit eddig is állítottam, hogy nem a kormány és egyáltalán nem a született magyarok a mi esküdt ellenségeink, hanem az elfajzottak.”⁵⁵⁶ Škultéty úgy látta, a magyarság, mint olyan alig őriz valamit eredeti keleti tulajdonságaiból; egyébként barátságos nép, szomszédnak se rossz. A folyamatos asszimilálás, beolvasztás miatt azonban keverékké vált, amely a 18. század második felétől az új európai, nemzeti szellem hatása alá került. A csatlakozó új elemek a renegátok így már intoleránsak, harciasak lettek;

⁵⁴⁹ Vajanský 2011: 150, 143–145.

⁵⁵⁰ Škultéty 1985a: 301.

⁵⁵¹ Škultéty 1985a: 294, 301–304; Škultéty 1929: 16, 25–26.

⁵⁵² Škultéty 1985a: 303–304.

⁵⁵³ Nemessányi: Slovo k šlechty slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 2.

⁵⁵⁴ k: Krivé pochopy. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. jún. 1861. 1–2.

⁵⁵⁵ Nemessányi: Slovo k šlechty slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 2.

⁵⁵⁶ Seberíni 1996: 171.

mintegy büntudattól hajtva elhagyott népük legfőbb ellenségeivé váltak.⁵⁵⁷ A 18. század közepéig azzal a magyarnak nevezett keverékkel, amelynek még faji jellege sem volt, lehetett államközösségben élni; az 1790 utáni, renegátok tömegétől föltüzelt magyarokkal már lehetetlenné vált a nemzetek közös élete.⁵⁵⁸

Visszatekintő esszéjében (*'Szlovákia romantikus arca'*, 1939) az irodalomtörténész Michal Chorváth úgy fogalmazta meg a probléma lényegét, hogy „ez a nemzetáruló, magyarkodó réteg, amely megszállta Pestet, a szlovák városokat és a helyi hivatalokat, és amely nagymértékben éppen a szlovák elemből verbuválódott, a magyar és a szlovák nemzet között álló, bomlasztó réteg lett, mely eredete és családi kapcsolatai révén behatolt a szlovák társadalomba is. Szinte nem létezett olyan öntudatos szlovák család, amelyben ne lett volna legalább egy renegát megtalálható, akit a család ugyan megvetett, de családi okokból saját köréből mégsem taszított ki.”⁵⁵⁹

A magyarosodás ideológiai okait, motivációját a nemzethű hozzászólók a magyar politikai nemzet eszméjével történő azonosulásban látták. A nemzeti mozgalom vezetője, Štefan Marko Daxner az 1861. évi, Memorandum-ellenes gyűlések szervezőit és résztvevőit „új nemzeti szektának” minősítette, mely önmagát *tót magyaroknak* nevezi, próbálja átcsábítani, leginkább azonban gyanúsítgatja a nemzethű személyeket, s valójában a magyarság abszolutizmusának eszköze.⁵⁶⁰ Egy didaktikus párbeszéd lojális szlovák szereplője hangoztatta: Magyarhon nyolcszáz éves alkotmányából következik, hogy az iskolák tanítási nyelve az *uherčina*. Ezzel a modern nyelvi nacionalizmust visszamenőleg érvényesíti a történelemben, alá kívánja támasztani a magyarság és nyelve egykorú hegemon helyzetét, amihez – inkább ismerethiány miatt – a filológiát is csatasorba állítja. Eszerint a hagyományos, egyébként etnikum fölötti *Uhorsko* országnévből ered az államnyelv fönti megnevezése, s e logika szerint a magyar valóban az Árpád-kor óta hivatalos nyelvünk (kellett volna, hogy legyen). Nemzethű vitapartnere viszont tagadja az *uherčina* létezését, s rámutat, hogy a magyar csak 1791-től kezdve, fokozatosan foglalta el az összes pozíciót.⁵⁶¹

A magyar gondolkodás és politika bizonyos vonzerejét Seberíni sem tagadja regényében (*A szlovákok és a szabadság*). Tomáš Nemčík Pesten tanulta ki a kalaposszakmát, a forradalom alatt honvédként szolgált, lelkesedett, megtanult magyarul, majd két gyermekét – kiknek a családban a megszólítása *Anuš lányom*, illetve *Béla fiam* (magyarul) – is magyar szellemben neveli. Azok le is nézik, kerülik szlovák kortársaikat.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Škultéty 1929: 16; Škultéty 1985a: 308–309.

⁵⁵⁸ Škultéty 1985a: 308–309.

⁵⁵⁹ Chorváth 1996: 260.

⁵⁶⁰ Š. M. D.: *I. Pešťbudínske vedomosti*, 2. aug. 1861. 1.

⁵⁶¹ Vr: Rozhovor o školách v Uhorsku. *Sokol* 6 (1867), 9. 310.

⁵⁶² Seberíni 1996: 45–46.

Kevésbé látta ideológiai, sokkal inkább alantas személyi indíttatásának a renegáttá válást Vajanský: Eszerint ostoba emberek vagy éppen bűnözők más nemzetben – sőt a nemzethű szlovákok között is – éppen úgy vannak, de azok nem hivatkoznak renegát „érdemeikre”, a szlovákoknál viszont minden bűn, züllés, gyengeség, úgymond, a nemzetárulás bűzös mocsarába torkollik – mint enyhítő körülménye mindennek –, és ezek az emberek természetes módon legelszántabb üldözői lesznek a szlovák gondolatnak, nyelvnek.⁵⁶³ Később még inkább úgy látta: a renegátság kizárólag üzleti alapon áll, a lekenyerezések gépezete mozgatja.⁵⁶⁴ Két évtizeddel később az ellenfél nemzethű lap ugyanezt ragadta meg: minél nagyobb szélhámos, tolvaj valaki, annál hangosabb hazafi.⁵⁶⁵ A magasabb szempontokat nem ismerő, egyszerűen karrierista renegát iskolapéldája Seberíni hivatalnokfigurája: *Rybárnak* született, már a negyvenes években magyarosította a nevét *Halászra*, Világos után okos módon németesített *Fischerre*, a kiegyezés óta ismét *Halászként* érvényesül.⁵⁶⁶

Ami az elnemzetlenedés/magyarosodás lélektani okait, motivációját illeti, sokan hibáztatták a magasabb állású anyák magatartását: „Annak, hogy a szlovákok között oly sok az elfajzott, és oly kevés a valóban szlovák hölgy, sok szempontból az az oka, hogy nővéreink szégyellik, bizalmatlanok és valahogy közönyösek a nemzet és saját nyelvük iránt, és ezt gyermekeik előtt világosan kimutatják. Mert amikor azok észreveszik, hogy otthon is előnyben részesítik az idegen nyelveket, a vendégeket idegen szóval köszöntik, legszívesebben idegen nyelven társalognak velük, mindenhol inkább használják az idegent, mint sajátjukat, sőt ha már valamit pötyögnek, őket is arra noszogatják: »Kezet szépen csókolni, schönes Kompliment zu machen« [az eredetiben is így], akkor a kicsik is természetesnek tartják, hogy szlovácul csak a cselédséggel kell beszélni, meg azokkal, akik máshogy nem tudnak, és akárhogy is törik kerékbe, torzítják el, mégiscsak értékesebb és szebb kell legyen az idegen nyelv.”⁵⁶⁷ A nemzet pedagógusa, Samuel Ormis is figyelmeztetett arra, hogy sok nemzethű személy nevelte már rosszul gyermekeit, mert „feleségük nem volt teljes szívből odaadó a nemzet iránt, vagy annak vallásossága nem volt tiszta és szeplőtelen”⁵⁶⁸. Ezeket az anyákat tette nagy részben felelőssé a századelő polgári demokrata sajtója az intelligens családok fiainak elnemzetlenedéséért: „Az ügyvéd, orvos vagy lelkész férjnek nincs ideje a nevelésre, nem foglalkozik a gyerekekkel, az ostoba, felszínes, beképzelt feleség pedig nem érti meg férje nemzethűségét, urat nevel gyermekeiből.”⁵⁶⁹

⁵⁶³ Svetozár Hurban Vajanský: Renegát. *Národné noviny*, 3. aug. 1889. 1.

⁵⁶⁴ Svetozár Hurban Vajanský: Glosy a dodatky. *Národné noviny*, 11. marc. 1899. 1.

⁵⁶⁵ Rozkolníci. *Slovenský týždenník*, 22. sept. 1911. 1.

⁵⁶⁶ Seberíni 1996: 22, 56.

⁵⁶⁷ A. H. Krčméry: Hlas k dcéram Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 10. 391–392.

⁵⁶⁸ Ormis 1872: 171.

⁵⁶⁹ Ženy. *Slovenský denník*, 18. febr. 1912. 1.

Az iskola elnemzetlenítő hatását már egy 1861-ben közölt cikk vázolta: az idegen (magyar, német) intézménybe járó szlovák fiatal úgy kezd gondolkodni, érezni, dolgozni, mint tanárai s egész környezete. Ha azután tudásával a szlovákságon kívül érvényesül, akkor menten úgy érzi, ott már nem ősei, hanem Árpád vagy Hermann vére folyik az ereiben. Ha hazakerül, annál többet árt nemzetének, mert a hazai, fejletlenebb valóságot az idegenben megismert magasabb szinthez méri, s kezd megvetni mindent, ami szlovák. Ráadásul ez a hozzáállás a hazai fiatalokra is átragad, nyilvános összejöveteleken erőnek erejével törnek valami nem is ismert nyelvet, mintsem hogy anyanyelvükön fejeznék ki magukat.⁵⁷⁰ A magyar iskolákból kijött, elfajzott fiatal gyűlevész népségnek tekinti a szlovákságot.⁵⁷¹ A következő évben megjelent program ugyancsak rámutat, hogy a magasabb iskolákból csupa renegát kerül ki: „Honnan is ered valójában a renegátság? Nyilván csakis onnan, hogy mihelyt valaki idegenek között vagy idegen szellemben, idegen nyelven kissé kiművelődött, már úgy gondolja, hogy különb lett, mint kevésbé kifinomult földijei, tökéletesebb azoknál; s mivel magához valót közöttük ritkán talál, leválik a sajátjáról, és az idegenekhez csatlakozik. [...] A műveltség és a felvilágosultság az ember legszebb ékessége, nem csoda tehát, hogy sokan, akik azt otthon nem találják meg, az idegenekben fogják keresni, idegen isten előtt kezdenek leborulni.” Szüleik pénzén, a nemzet verejtékéből a nemzet ellenségeivé válnak.⁵⁷² Alkalmatlanok lesznek és nem is törekednek a nemzet szolgálatára. „Milyen pap, milyen hivatalnok lesz abból a szlovák nemzet körében, aki csak e nemzet nyelvének megvetését tanulta?”⁵⁷³

Konkrét példán, a pozsonyi evangélikus líceumon és teológián keresztül demonstrálta egy cikk, hogyan magyarosítanak a – szlovák születésű – tanárok, s hatásukra hogyan gyűlölik meg, gúnyolják, üldözik anyanyelvüket a többségében szlovák diákok.⁵⁷⁴ A kilencvenes évek elején született helyzetjelentés szerint a szlovák diákok ezrei tűnnek el a magyarosítás mocsarában, két-három évente egy diplomás ha érkezik, persze az is a bécsi Tatran vagy a prágai Detvan egyesület tagjai közül való, s nem mindig váltja be a reményeket.⁵⁷⁵ A hlasista Vavro Šrobár ebben a kérdésben a fentiekkel azonos álláspontot képviselt: a magyar szellemű iskola lelkileg elszakítja övéitől a fiatalot, már a vakáció alatt is az a hozzá hasonlók társaságát keresi, s a végzés idejére szükségszerűen magyarórná válik.⁵⁷⁶

⁵⁷⁰ X.: Z dolného Považia. *Pešťbudínske vedomosti*, 2. júl. 1861. 1.

⁵⁷¹ Dr. Hurban: O slovenskom Okolí. *Pešťbudínske vedomosti*, 16. júl. 1861. 1.

⁵⁷² Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. okt. 1862. 1–2.

⁵⁷³ Sasinek, [Fr. V.] 1868: Ozvena na »Ohlas« vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. máj. 1868. 1.

⁵⁷⁴ Školské záležitosti. *Národné noviny*, 15. júl. 1875. 3.

⁵⁷⁵ Bk: Naš podrost. *Národné noviny*, 5. marc. 1891. 2.

⁵⁷⁶ Vavro Šrobár: Maďarisácia. *Hlas* 1 (1898), 3. 27–30.

Ján Čajak a korszak végén született, egyébként Vajanskýhoz hasonlóan konzervatív regényének (*A Rovesný család*, 1909) fő szála szintén a (jogi) tanulmányai által magyarosodni kezdő és a dzsentrí világba benőszülő kereskedőivadék, Vlado – idővel Aladár – Rovesný pályáját mutatja be, aki odáig jut az önfeladásban, hogy tanfelügyelőként saját egykori tanítóját teszi lehetetlenné, fosztja meg állásától.

A magyarosító iskola, az elnemzetlenítésen túl, általában is erkölcsromboló a kor megnyilatkozásaiban. „Vegyétek el a szlovákoktól a maguk iskoláit, és félművelté teszitek őket, akik mennek a betanult divat szerint. És ha ez a divat nem keresztény, akkor az igazi műveltség és az egész kereszténység lerombolói jönnek ki onnan.”⁵⁷⁷ Vajanský hírt adott arról, hogy kassai fiatalok fogadásból magukkal csalták a gyanútlan domonkos perjelt, bordélyházba vitték, ott gúnyolták, verték. Ez a renegátképző iskola gyümölcse – emígy a szerző –, az anyanyelv és a nemzet szeretetét kiölve minden egyéb erkölcsi fogódzótól is megfosztják a fiatalot.⁵⁷⁸ Ezt a gyászos következményt sejtette bekövetkezni a szlovák falvakba tervezett kisdédóvók tevékenysége nyomán: a ház tűzhelye mellől elragadott, az anyai szeretettől és az anyanyelvtől megfosztott kisgyermekből törvénszerűen érzéketlen egyén lesz, sőt, ha Isten nem könyörül a nemzeten, akkor útonálló, börtöntöltelék.⁵⁷⁹

Ám a kortársak szerint egyes rétegek, mint az iparosok, kereskedők esetében mindehhez magasabb iskolára sem volt szükség. Legismertebb, leggyakrabban játszott darabjában Ján Chalupka a parlagias szlovák falu/kisváros jellegzetes alakjait, fogatékosságait pellengérezte ki. Természetesen hangsúlyosan szerepel művében a magyarkodás, a – meglehetősen gyatra – nyelvtudással való kérkedés, ami együtt jár az anyanyelv lenézésével, másodrendű helyzetével. A polgárok közül a legkirívóbb Tesnošil Jánoš (sic!) csizmadiamester, aki emígy adja felesége tudtára a szomszéd legénnyel kapcsolatos tervét (a szövegben dőlt betűs részek az eredeti műben is magyarul szerepelnek):

„Elszabó: Csak bízd rám magad, *szívem*, és semmit se féljél. Ahogy itt látod Elszabó Jánost, úgy lesz az én szomszédom tanító Kandúrfalván. (Megpödrí a bajuszát.) Mert nagyon úgy látom én, *lelkem*, hogy *reá pillantott egyett leányomra, amint a magyar mondja*. De ezt még nem mondtam senkinek. Maradjon ez köztünk! Madlena: Ezt ugyan szétkürtölhetné egész Kandúrfalván, Tesnošil *uram*, mégsem árulná el senki a titkát. Én is éppen annyit tudok most, mint előtte. Maga mindig csak azt a magyarját darálja, én meg ahhoz annyit értek, mint tyúk az ábécéhez.

⁵⁷⁷ Dúšarov: Slovenské pohyby a cirkevná hierachia II. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. marc. 1862. 1.

⁵⁷⁸ S. H. Vajanský: Jako vychovávajú mládež. *Národné noviny*, 5. jan. 1889. 1.

⁵⁷⁹ Svetozár Hurban Vajanský: Dvanásť tisíc mučiarní. *Národné noviny*, 24. jan. 1891. 2.

Elszabó: Úgy van, bizony, hogy nem érti az, aki nem mozdult ki Kandúrfalváról. De *bezzeg* megérti az, aki Miskolcon volt vándorlegény, vagy *Nagy Váradon, amint a magyar mondja.*”

Felesége ismét kikel férje kevert beszéde ellen:

„Madlena: Már csak nevetnek magán, hogy még akkor is belekeveri a magyart, ahol senki nem érti meg magát.

Elszabó: *Elhíszem*, mert nem tudjátok, hogyan halad a világ, de azután majd megokosodtok. Tudom, nem fog nektek tetszeni.”⁵⁸⁰

Vajanskýnál a kép már végképp negatív: regénye helyszíne, Rudopolie iparosai (*’Szár az hajítás’*) hőzöngő hejszlovákok vagy elvtelen magyarónok. A *’Gyökér és hajítások’* Rohov kisvárosa (valójában Szenic és Szokolca szubjektív, eléggé elrajzolt képe) az író szemében afféle Abdéra, az úrhatnáság és az abból fakadó magyarkodás, renegátság jelképe; „ami Rohóval történt, az minden józan, még a nyárspolgári életnek is a karikatúrája volt”. Mindenki magyarul köszönget, nagyvárosi kultúrát mímél, közben alantas szenvedélyeinek hódol, amit például az éjszakákat náluk töltő koričnéi lányok és menyecskék biztosítanak.⁵⁸¹ Ugyancsak láttuk Ján Čajak regényében (*’A Rovesný család’*), hogyan vesztí tartását, züllik le és egyben magyarosodik el a nagy reményekre jogosító kereskedőcsalád, a nemzeti vállalkozó jelképe.

Az elnemzetlenedés az általános vélekedés szerint jellemtorzításhoz, erkölcsi süllyedéshez vezet. „Az, aki megveti nemzetét és az eltévelyedett, hívságos és bűnös világ kedvéért elhagyja a maga nemzetiségét, soha nem válhat tökéletes emberré, mert hiányzik belőle minden, ami őt emelhetné: a nyelv, a lélek, a jellem, az erkölcs, a szokások, a közösség, a szellem, a műveltség és a nemzet egész történelmi fejlődése, [...] azt az emberi mivoltát is elveszíti, melyen keresztül azidáig ellátta a maga szép feladatát az emberiségen belül, rabságba, idegen járom alá kerül, a hatalomvágyó szomszéd játékszerévé, vak eszközévé válik, végre pedig eltűnik, elpusztul abban, mint lélekvesztett anyag, hogy amannak anyagát gyarapítsa.”⁵⁸²

Az asszimiláció tárgyalásakor ismét szólnunk kell a zsidókérdésről. A szlovák nemzethű elit egyrészt aggódva figyelte látványos magyarosodásukat, mellyel a faluban a társadalmilag és politikailag egyaránt ellenségesnek tekintett magyar politika képviselőivé váltak. Ján Palárik darabjában (*’Inkognitó’*) Spitzer kocsmáros az uralkodó szellemhez alkalmazkodik, s kijelenti (a darabban magyarul), hogy a zsidók magyarok és jó hazafiak akarnak lenni, ennek megfelelően kocsmájában a szlovák színélőadás számára sem nyújt fedelet.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Chalupka 2006: 45.

⁵⁸¹ Vajanský: *Koreň a výhonky*, I. 118, 122–123, 174–176, II. 160.

⁵⁸² Pavol Hečko: *Pochop a potreba národnej výchovy pre národ. Orol 1 (1870), 1. 29.*

⁵⁸³ Palárik 2014b: 60.

Egyszer történt kísérlet, hangzott el ajánlat a megnyerésükre, amikor Viliam Pauliny-Tóth cikksorozattal fordult hozzájuk a *Národné noviny* hasábjain. Le-szögezte – ami egyébként ekkor már magyar körökben is uralkodó gondolat volt –, hogy a zsidóság nem nemzet, hanem felekezet. Nekik tehát a dolgok logikája s nem utolsósorban az emancipációs törvény elvárása szerint be kell olvadniuk a többségi nemzetbe, amely e régióban a szlovák. Vagyonukkal és műveltségükkel foglaljanak helyet az első sorban, támogassák a nemzeti törekvéseket, az intézményeket, a politikai életet, gyermekeiket szlovákra tanítsák. Elnyernék a szlovákság tiszteletét, míg az aktuális hatalom szövetsége bizonytalan.⁵⁸⁴ Az akció néhány hívet szerzett ugyan, de sikeresnek nem volt mondható, sőt az elit egyre ellenségesebben szemlélte a falusi zsidók működését. Tíz évvel Pauliny ajánlata után Vajanský (az előző akciót esélytelennek minősítve) megírta korábban ismertetett cikkét. A zsidóságot minden változtatásnak ellenálló fajként határozta meg, mely számos nemzet között, számos országban élve a nemzetiség és a hazafiság élő tagadása, viszont tagjai faji alapon a nagy távolságokon át is összetartó közösséget alkotnak. Vallásuk, melyet a Talmud szellemében igényük szerint hajlítgatnak, fajiságukat szolgálja.⁵⁸⁵ A századfordulótól Vajanský még ellenségesebben fogalmazott, a zsidóságot a politikai kalandorokkal és a renegátokkal együtt a velejéig romlott közélet rákfenéinek tekintette.⁵⁸⁶

A néppártiak sem csak gazdasági téren üzentek hadat, érthető módon ők az egyházpolitikai törvényekbe illeszkedő izraelita emancipációt, így a vegyesházasság lehetőségét támadták: „Keresztény zsidóvá? Lári-fári! / Elillanhat a lélekből a kereszt? / Libazsír vajon a krizma, / Hogy durva kézen végezze, / Hagymát pirítsanak rajta?”⁵⁸⁷

Korszakunk lezárásaként meg kell említenünk Anton Štefánek elemzését, melyre a *Husadik Stávek* szerkesztősége kérte fel a szerzőt 1917-ben, és az megjelent a zsidókérdésről rendezett ankét anyagai között. A polgári demokrata irányzatot megtestesítő Štefánek nem kívánta szépíteni az északi régió zsidóságának helyzetét és magatartását: „Hitsorsosaival elkülönített közösséget alkot, melyet a vallás és még inkább a közös gazdasági érdek fűz egybe. A zsidó a néptől teljesen elkülönítve él. Kizárólag gazdasági téren érintkezik vele, és teljesen érdektelenül áll vallási és szociális törekvéseivel szemben.” A magyarosítás előrehaladtával egyre agresszívebbek és tevékenyebbek lettek, minek következtében a nép ma már a szolgabírók, a jegyzők és a csendőrség segédcsapatának tekinti őket. Ám szerinte a viszony változik: ma már nem pogrom, vérvádper szerepel a célok

⁵⁸⁴ Viliam Pauliny-Tóth: Listy k židom I–VII. *Národné noviny*, 28. okt. 1871. 1–2; 4. nov. 1871. 1; 11. nov. 1871. 2; 18. nov. 1871. 2; 25. nov. 1871. 1; 2. dec. 1871. 1; 16. dec. 1871. 1–2. A cikksorozatot és általában a szlovák nemzethű elit zsidópolitikáját elemzi Halász 1999: 56–60.

⁵⁸⁵ Svetozár Hurban: Židovská otázka na Slovensku. *Slovenské pohľady* 1 (1881), 289–292.

⁵⁸⁶ Vajanský 1977: 77–78.

⁵⁸⁷ Dlhomír Polský: Recepcia. *Kresťan*, 21. okt. 1894. 8.

között, hanem kereskedőszellemük, műveltség- és emelkedésvágyuk eltanulása. A szlovákság tehát nem mérgezi a viszonyt, az a másik fél választása következtében romolhat. „Tragikus körülmények közé sodródik a zsidó [...] aki nálunk elmagyarosodik. Nincs nálunk, Észak-Magyarországon magyar miliő, nincsenek magyar városok és falvak, csak elmagyarosodott hivatalnokok, dzsentrik stb. Ezekről kell eltanulnia az erkölcsöket, a nyelvet, az éneket, a szeretetet és a gyűlöletet, a művészetet és a tudományt, őket kell utánoznia, az ő módjukra kell élnie, ha jó magyar akar lenni.” A kárhoztatható erkölcsi tartalomtól függetlenül nem mehet végbe teljes beolvadás, a legtöbb zsidó a régióban a félasszimiláció állapotában van: „Odahaza még kissé németek nyelvükben is, de a modern Magyarország úri erkölceit még nem emésztették meg tökéletesen.” A minta szellemiségét követve uraskodnak, megvetik, egyben kizsákmányolják a szlovákokat. Annak idején a vallásos, hagyományait tartó falusi ortodox zsidókkal lehetett békében élni. Štefánek szerint az ő korában sincs tömeges szlovák antiszemitizmus, feszültséget „a félig asszimilált kereskedőemberek destruktív hatása” keltethet, aminek az ellenszere az „intenzív kultúrmunka”⁵⁸⁸.

A szlovák ajkú nemesség kérdése

A 19. századi nemzeti diskurzus meghatározó témája a szlovák ajkú vagy legalábbis szlovák eredetű nemesség hovatartozása. A feudális Magyarhonban e nemesség valójában nem társadalmi, hanem jogi kategória, ám a szlovák hozzászólók szinte mindig a tekintélyesebb főnemesi és jobb állású középbirtokos családokat értik alatta, tehát a kifejezés társadalomtörténetileg is értelmezhető.

A modern nemzetté válásig a felföldi nemesség jelentős része kétségkívül szlovák ajkú, ám a nyelv, az etnicitás nem volt politikai lojalitásának tárgya, hanem legfőljebb regionális identitását, lokálpatriotizmusát gazdagította. Nemesi státusa azon alapult, hogy minden nemes a Szent Korona, illetve a *Natio Hungarica* tagja volt. Az anyanyelv ráadásul a századok folyamán családon belül is változhatott – a késő középkorban elsősorban a szlovákosodás irányába. Peter Ratkoš mutat rá, hogy a 14–15. század fordulóján a döntően szlovák területeken megindult az alsóbb nemesi rétegek elszlávosodása, szerinte döntően a Nagy Lajos alatt megerősödött lengyel kapcsolatok, majd a Zsigmond király idejében sűrűsödő cseh szálak következtében.⁵⁸⁹ Valószínűbbnek tűnik Kubinyi András magyarázata, miszerint a kis- és középnemesség mindig a megyén belül házasodott, ami szlovák többség esetén a magyar családok nyelvváltásához vezetett. A nagybirtokos réteg viszont, mely országos szinten házasodott, egységesen magyar maradt.⁵⁹⁰ Az eredmény ugyanaz. Ennek jeleként érzékeli Ratkoš, hogy

⁵⁸⁸ Štefánek 1984: 91–96.

⁵⁸⁹ Ratkoš 1972: 1972, 108.

⁵⁹⁰ Kubinyi 18–19.

egyre gyakrabban tűnik föl a *Tóth* ragadványnév, másrészt az oklevelekben is egyre gyakoribb az élő szlovák település- és határnevek használata, „elsősorban az alsóbb nemesi rétegeknek a szlovák parasztkörnyezettel való szorosabb gazdasági és kulturális összefonódása” következtében. Megjelennek a szlovák képzésű köznemesi családnevek: *Palúcky*, *Svätojánsky*, *Zamarovský* stb. A megyegyűléseken „hazai” nyelven tárgyaltak, a dokumentumok is egyre inkább szlovák nyelven (tegyük hozzá: ez vagy a cseh, vagy legföljebb a helyi nyelvjárást jelentheti a korban) születnek. Ratkoš azonban mindebből nem von le messzemenő következtetéseket: „Mindamellett hangsúlyozzuk, hogy a szlovák területek egyes szlovák nemesi családjainak szlovák mivolta nem törte át a magyarországi patriotizmus viszonylag szilárd határait. Elsősorban tehát kulturális és nyelvi szintű szlovák érületről volt szó.”⁵⁹¹ A késő középkorban Árva, Liptó, Turóc, Trencsén és Zólyom megye nemességét Kubinyi András szerint is túlnyomórészt szlováknak tekinthetjük, az itteni magyar családok fokozatosan elszlovákosodtak. Saját családja példáját idézi, amelyben a késő középkorban terjedni kezdett a szlovákos névadás (*Etefia* helyett *Etevics*, *Kubini* helyett *Kubinszki*). A vegyes vidékeken a szlovák elem ugyancsak erősebbnek bizonyulhatott, mint azt egy 1517. évi, Nyitra megyei tanúvallomás is példázza: a tekintélyes, néhai birtkos Majtényi csak szlovákul tudó plébánost és káplánt tartott, tehát aligha lehetett neki fontos a magyar nyelv használata.⁵⁹²

Szlovák arisztokratacsaládról egy-kettőről tudunk: Podmaniczkyak, Korlátköviek (az utóbbiak *Korlátszki*/*Korlátsky* névvel is megjelennek⁵⁹³).

Kubinyi fölteszi a kérdést: mennyiben vehetett részt (konkrétan a Mohács előtti évtizedekben) a szlovák nemesség az országos politika irányításában? Azzal együtt, hogy amint leszögezi, anyanyelve miatt hátrányt senki sem szenvedett (legalábbis jogilag nem, mert az országgyűlések magyarul zajlottak, ez tehát igen leszűkítette a követnek alkalmas személyek körét), kimutatja, hogy csak az említett öt „szlovák” megye küldött rendszeresen szlovák ajkú követeket az országgyűlésbe (Kubinyiak, Misinszkiek, Oroszlánkőiek, Osztroluckiak, Radvánszkiak, Tarnóciak, avagy Trnouskik). Másrészt a főpapok közt, a királyi udvarban (tanácsban), a bíróságokon, központi hivatalokban alig találunk szlovákokat, amit Kubinyi azzal magyaráz, hogy e megyékben a nagybirtok uralkodott, s a nagybirtokos döntötte el, ki lesz a követ, illetve kinek a hivatali ambícióit támogatja.⁵⁹⁴

A kora újkorban sem zajlottak olyan folyamatok, melyek a szlováknyelvűséget háttérbe szorították volna. Aligha jelenthetett kivételt az óvári Pongrácz

⁵⁹¹ Ratkoš 1972: 108–109.

⁵⁹² Kubinyi 1994: 19.

⁵⁹³ Kubinyi 1994: 20; Neumann 2007: 119–120.

⁵⁹⁴ Kubinyi 1994: 21–23.

család emlékkönyve, melyben a 16–17. századi családi eseményeket kizárólag biblikus cseh nyelven jegyezték le, s a magyar teljes mértékben csak a 18. század második felében szorította ki azt a könyvben.⁵⁹⁵ Általánosan használatos a szlovák nyelv Thurzó György nagybiccsei udvarában. Udvari lelkésze a magyar egyháztörténetírásban is nagyra értékelt Lányi Illés, aki Eliáš Lániként a (cseh nyelvű) szlovák líra egyik úttörője; a nádor felesége, Czobor Erzsébet ugyan csak széleskörűen levelezett szlovákul. A 18. századból is tömegesen maradtak fön­n kifejezetten szlovák (középszlovák) nyelvű levelek olyan tekintélyes családoktól, mint a Szentiványiak (gyakran *Svätojánski* névalakkal), a Justhok, az Okolicsányiak, a Palásthyak, a Platthyak, a Révayak, a Szmracsányiak, a Zayok stb.⁵⁹⁶ A hazai nemességnek mintegy nyolcada szlovák ajkú lehetett,⁵⁹⁷ az északi vármegyékben más nyelvet nem is igen ismerhettek, amint arra rávilágít Daniel Speer leírása (1683) a lipthói kurtanemesekről: „Mikor egy ízben Szent Miklóshoz (lipthákul Swaty Myklus) közel jártam, és egy faluban egy gyerektől ottani nyelven azt kérdeztem: »gde je otec?« »hol az apád?«, azt felelé a kérdezt: »prečo niepán otec!« vagyis »miért nem apád urad?«” A titulushoz ragaszkodó nemesapa viszont éppen seprűket árul a vásáron, míg egy ugyancsak rátarti nemzetes aszszony ganéhányi ment a hegyre. A végül is a létrejött találkozó során, amint írja a szerző, „megkülönböztetett tisztességgel bántak velem, különösen amikor megtudták, hogy idegen országbeli vagyok, és a lengyel nyelvnek némi módosításával tótul tudok velük társalogni.”⁵⁹⁸

A valamiféle szláv nyelvhasználat korántsem csak az alsó rétegekre jellemző. A Fanchali Jóh-kódex (a 16–17. század fordulójáról) nyolc szlovakizált cseh szerelmi éneke a Balassi-epigonok legmagasabb színvonalát képviseli, s gondoljunk az olyan művelt, mindkét nyelven verselő középbirtokosokra, mint Beniczky Péter vagy a cseh protestáns énekeket fordító, ezek dallamára utaló sztregovai Madách Gáspár, a fordítás mellett szlovák nyelven is levelező Rimay Jánosra (kiből Szilády Jenő indokolatlanul „tót költőt” csinált) vagy Petrőczy Kata Szidónia bevallottan „tót énekek” dallamára írott verseire. A Teleki-énekeskönyv „tóth táncz nóta” utalásai (17. század dereka), a főnemesi udvarok daloskönyvei (Vietorisz-, Szirmay–Ketzer-, Zay-kódex) számtalan cseh incipitje ugyancsak arra utal, hogy a biblikus cseh vagy éppen a helyi szlovák nyelvjárások jelen voltak a műköltészetben és az előkelő mulatságokon egyaránt.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Sziklay 1987: 122–123.

⁵⁹⁶ Sziklay 1974: 102, 105; Mrva 2009: Zv. 2. 206–224; Skladaná 2009: 3–7; Skladaná 2004: 267–271.

⁵⁹⁷ Fényes Elekre építve 1848-ban 462 ezer nemes élhetett a Magyar Királyságban, s a statisztikus maga 1842-ben 58 ezer (’szlovák’ értelemben) szláv személyről tud. Kósa 2001: 25, 27.

⁵⁹⁸ *Magyar Simplicissimus* 1956: 102–103.

⁵⁹⁹ Mišianik 1965: 47–48.

Bél Mátyás számos előkelő nemzetséget sorol föl (Szunyoghok, Illésházyak, Thurzók stb.), akik támogatják a cseh-szláv nyelvet.⁶⁰⁰ Amikor Bencsik Mihály nagyszombati jogászprofesszor 1722-ben kiadott röpiratában tagadta Trencsén város és megye jogát arra, hogy magát a Natio Hungarica részének tekinthesse (lásd később), ezzel kiváltotta a trencsényi, azaz szlovák nemesség haragját, s az ellenröpiratot fogalmaztatott.⁶⁰¹ Szirmay Antal annak ellenére, hogy lenéző szólások tárházát idézi, mégis fontosnak tartja megjegyezni: „Mivel részben mindig a szlávok [*Slavi*, azaz ’szlovákok’ – Á. B.] alkották a magyarhoni gyalogos katonaság erejét, érdemeiknek köszönhetően közülük számos család kapott nemességet és kiterjedt birtokokat.” Föl is sorol csaknem másfél száz, egyaránt –*szky* végződésű felföldi nemesi családnevet, majd hozzáteszi: „Tito vseci dobre / Vedgya po slovenszky”, azaz: „Ezek mind jól tudnak szlovákul.”⁶⁰²

Sárosban viszont sajátos két-, illetve háromnyelvűség jött létre, mely a 19. században is tartotta magát. Ezt a bizonyos *sárosi nyelvet* efféle mondatok jellemezték: „Szervusz amice barátom! No wie gehts? Ta jak zse prisli na forspontye, abo talán auf der eigenen Gelegenheit? – Hát lyem tak zu Fusz... weiszt amiczenko... – Milyen cigarovi ti kuris? – Hát dutkose. – Ugyan, édes amice, sag mir, jak se mas?”⁶⁰³ Berzeviczy Albert egy idős rokona „csak latinul vagy tótul beszélt folyamatosan”, Dessewffy Józsefé pedig „hét nyelvekből, a’ mellyeken beszélni tudott, tsak a’ tótot tartotta meg fejében egy guta ütés után”⁶⁰⁴. A sárosi családok kevert nyelvhasználatán is átütő szlovák gondolkodást képviselik a Jókai által, de aligha saját fantáziájából teremtett Tallérossy Zebulon mondatai: „Így kelete nekünk találkozni! Ki elhitetet volna eztet? [...] De kinek székét én most itt elfoglalok? [...] Pap székébe én nem ülöm le magamat.”⁶⁰⁵

A szlovák ajkú családok az országos nemesség jelentős hányadát tették ki, hiszen a 18. században annak több mint a fele a Felföldön élt.⁶⁰⁶

Mint említettem, a nemzethű szlovák elit ezeket a személyeket lényegében a 19. század végéig a szlovák (virtuális!) társadalom részének, mégpedig vezetésre hivatott elemeinek tekintette, ezért emlékeztette őket és általában a közvéleményt e családok szlovák gyökereire, múltbeli – sokszor csak vélelmezett – szlovák öntudatára, mutatott rá a szlovák nemesség történelmi szerepére a haza védelmében.

⁶⁰⁰ Tibenský 1965: 70

⁶⁰¹ Tibenský 1965: 73; Tibenský 1972: 188–189.

⁶⁰² Szirmay 1807: 85.

⁶⁰³ Tóth 1910: 307. Az úri közönség jellegzetes keveréknyelvének érzékeltetésére, a szlovák nyelv társadalmi presztízisére lásd Halaga 1949b: 82–84.

⁶⁰⁴ Mindkettőt idézi Ablonczy 2011: 19.

⁶⁰⁵ Jókai 1983: 24–25.

⁶⁰⁶ Horváth 1989: 218.

A nemzeti ideológia hangsúlyozta a szlovák ajkú nemesség súlyát, meghatározó szerepét az ország védelmében és kormányzásában. Már Samuel Timon megfogalmazta: „A szlovák nemzet leszármazottaiból sok emelkedett a nemesi rendbe, nagy vagyonokat nyertek, és számos, ma már igen ősi nemzetség alapítói lettek, melyek többet adnak a hazának, mint amennyit kapnak tőle.”⁶⁰⁷ Štúr ugyancsak hangsúlyozta, hogy azelőtt a fönt levők is vállalták szlovákságukat: „Nem vagyunk mi rabszolgák gyermekei. Voltak idők, amikor nemzetünk magas állású fiai szeretettel tekintettek a fajtájukra, vállalták, hogy hozzá tartoznak.” Štúr Rudnay Sándor érsekre gondol ekkor, meg a Révayakra, a Podmaniczkyekre, a Fejesekre stb.⁶⁰⁸ 1847-ben kiadott röpiratában Michal Miloslav Hodža a reformkori „elnemzetlenedett” nemesség emlékezetébe idézi az ősök ragaszkodását az anyanyelvhez (szövegben a nevek szlovákos helyesírását megtartom): „Voltak idők, amikor az Illésházyak, Révayak, Turzók, Štanžičok, Vešelíniek, Podmaničká, Pronayak a magán- és közéletben szlovákul tárgyaltak közös hazánk dolgairól, szlovákul leveleztek a vármegyékkel.”⁶⁰⁹

Ján Kalinčiak, a szlovák romantikus próza legnagyobb mestere prózájának központi tárgya a felföldi nemesség szerepe Mátyás király uralkodása alatt, illetve a török és a kuruc kor harcaiban. Több főhőse modern szlovák nemzettudattal rendelkezik, *’Tisztújítás’* című regénye pedig a reformkori alispánválasztás szatírája. *’Szentlélekfalva’* (1847) című elbeszélése a Rákóczi-szabadságharc idején játszódik, hősei főként lipcsei nemesek. Szlovákok, bár Kalinčiak, aki anyai ágon maga is nemes volt, tehát belülről ismerte a vármegyei köz- és társasági élet minden elemét, ezt nem hangsúlyozza. A döntő – nála nagyszombati – ütközet kapcsán mégis előbukkan a nemzeti motívum, saját korának magyar–szlovák ellentéte. A köznemes Stanislav, Rákóczi legmegbízhatóbb híve, testőre és tanácsadója, a csata előtti éjjel a magyar vezérekkel kapcsolatban figyelmezteti a fejedelmet: „ha szólnom szabad, s tanácsot adnom: óvakodjék nagyságod Ocskaytól és Bercsényitől. Nem egyenes emberek ők, nagyságod szemébe, miként a miénkbe se, nyíltan sosem tekintenek.”⁶¹⁰ A szlovák nemesek testesítik meg tehát az igazi hazafiságot. Ezt a nemességgépet örököltette tovább, didaktikusabban, Samo Tomášik a hetvenes években írott műveiben (*’Békétlenek’*, 1873; *’Kurucok’*, 1876).⁶¹¹

Az elit a békés mindennapokban is tapasztalni szeretne volna a szlovák identitás vállalását. Az optimista alapállás annyira általános lehetett még ekkor, hogy egy kertészeti ismeretterjesztő kézikönyv keretét is ez alkotja (a tárgy szempont-

⁶⁰⁷ Tibenský 1965: 98.

⁶⁰⁸ Hučko 1990: 507.

⁶⁰⁹ Hodža 1847: 74.

⁶¹⁰ Kalinčiak 2001: 37–38.

⁶¹¹ Tomášik 1971, ill. a *Kurucok* magyar fordítása az előbb idézett *Hármas halom megett* című kötetben.

jából öncélúan). A könyv elején megismerjük a képzelt Žerotíny falu egykori földesurát, aki, úgymond, nem tartja méltóságán alulinak, hogy ahhoz a néphez tartozónak vallja magát, amelyből származik. Mint lányának, egyetlen örökösének gyakran mondja, nem tudja és nem is akarja eltitkolni, hogy szlovák származásúak: „áldott emlékü őseink megcsúfolása lenne, ha eltitkolnánk vagy becsmérelnénk vérünket, háládatlanság lenne e derék néppel szemben, melynek verejtékéből éltek, sőt gazdagodtak őseink az úrbéres időkben, ha most elfordulnánk tőle.” Ennek megfelelően a kiadvány azzal zárul, hogy a tiszteletreméltó öreg végrendeletében ezer aranyat hagy az újjászületett falu gyümölcskiállításának díjazására.⁶¹²

A nemesség szlovák nyelvhasználata a század derekán még természetes jelenség lehetett. Štúr levele jól érzékelteti egy Nyitra megyei közgyűlés felpaprikázott hangulatát 1842-ben, a másfél ezernyi, jórészt kisnemes felháborodását, akik így beszélnek: „minden rossz a magyarosításból ered, önök megcsaltak minket, hiszen olyan nyelven beszélnek, amelyet mi nem értünk, önöknek szlovákul kell beszélniük, mi szlovákok vagyunk, szlovák nemesek, szlovák nyelvünknek olyan értéke és súlya kell, hogy maradjon, amilyen egykoron volt neki.”⁶¹³ A lipitói nemesek 1840-ben a megyei közgyűlésen hangzavart keltettek a számukra érthetetlen magyar beszéd alatt.⁶¹⁴ Az 1861 őszén zajlott lipitói megyegyűlés nemzethű szónoka szenvedélyes kérdést intézett a jelen levő nemesivadékokhoz: e famíliák (*Bogomir/Szent Iványi, Smrečáni, Bán, Podhorný, Podhorány, Horanský, Okoličani, Matašovský, Paludái, Platthy, Kubinyi, Rakovský, Pongrác* család és a többiek) „nem az ősi, tiszta szlovák fajból származnak? [...] És mindezek, folytatta, azelőtt nem szegyelették szlovák anyanyelvüket, nem mondtak le róla, nem titkolták [...] maguk között is szívesen beszéltek, leveleztek szlovákul, sőt akadtak, akik szlovák könyveket írtak, nyomattak”⁶¹⁵. Egykorú másik írás felemlíti az anyanyelvű Bibliát nyomattató, a szlovák népnek azt kiosztó *Ostrožitý* családot, a Zay, a Pongrác vagy a *Smrečáni* család tagjainak hasonló kiállítását a szlovák művelődés mellett.⁶¹⁶

Vajanský publicistaként is összefoglalta a nemességről vallott nézeteit, mely szerinte a nemzet virága kellene, hogy legyen, ám méltatlanná vált múltjához, s ezt a nemzethű elitnek ha fájdalommal is, de fegyelmezetten tudomásul kell vennie.⁶¹⁷ Iránymutatásként csokorba gyűjtötte a szlovák nemesség osztályrészét a nemzeti megújulásban.⁶¹⁸ Regényében (*‘Szárak hajtás’*) az egyébként kény-

⁶¹² Penzel 1867: 3, 212.

⁶¹³ Idézi Demmel 2014b: 31.

⁶¹⁴ Demmel 2014b: 32.

⁶¹⁵ Opis liptovského stoličného shromaždenia dňa 23. a 24. sept. t. r. *Pešťbudínske vedomosti*, 5. nov. 1861. 1.

⁶¹⁶ k: Krivé pochopy. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. jún. 1861. 1.

⁶¹⁷ Svetozár Hurban Vajanský: Slovenské zemanstvo. *Slovenské pohľady* 1 (1881), 2. 97–101.

⁶¹⁸ Svetozár Hurban Vajanský: Účasť našich zemanov pri duchovnom znovuzrození slovenského národa. *Národné noviny*, 5, 12, 14, 19. 21. jún. 1890. 1.

szerből elpolgárosult apa testamentuma záradékában már arra kéri fiát, hogy ne adja el a rudopoliei „földecskét”, tartsa meg az ősi házat, amelynek ormán ott csillognak a család régi, dicső címerei. „Ne feledkezzél meg Stanislav fiam arról, hogy Rudopolský vagy, ne feledkezz el a családról! Ez a kincs egyedül ránk bízott, jaj nekünk, ha eltékozoljuk! Tudom, hogy a család, annak tekintélye nem a röghöz, nem is a falakhoz köthető, ám nálunk ezek az atyáinkról maradt falak, amelyeket én megőriztem utódaim számára, a régi dicsőség jelképei, az újnak reménységei. Ha tiszteled atyáid hamvait, ne vesd el jelképüket sem! [...] Stanislav lelke mélyén különbségnek érezte apja kívánságát, ám hogy ne teljesítse, ahhoz sem kedve nem volt, sem oka nem volt rá. »Hát álljon az a régi vár«, döntötte el magában. Megírta a kisváros polgármesterének, hogy Ondrej Skalát teljhatalommal ruházza fel mint a ház gondnokát, őrizőjét, általános gazdáját, letéve mindjárt egy összeget az adókra és javításokra. Ő maga azonban nyakába vette a világot, követve homályos vágyait, elképzeléseit.”⁶¹⁹ A mű tanítóhőse ugyancsak tételesen kimondja: „Nemességünk vajon nem a mi törzsökünkben sarjadt? Nem a mi fánk hajtása? Népünk erőteljes, egészséges tő. Hány hajtás, micsoda lombkorona nőtt ki belőle! Hiszen népünkben hány családot emeltek a királyok nemesi rangra, hányan kaptak adományt, oklevelet! Arisztokráciánk, legyen szerényebb vagy gazdag, lelkében, nevében, belső vonásaiban hordozza a szlovák természet örök lenyomatát! Bizony, Önök közt tartoznak!”⁶²⁰ Ondrej Seberíni társadalmi körképében fontos szerepet játszik a tekintélyes középbirtokos Jazvecký család, melynek tagjai mértéktartó, ugyanakkor társasági életet is élnek, támogatják a szegény szlovák diákokat, a lány szlovák nemzethű szellemben nevelkedik, vendégeikkel a házára s a múlt szlovák hőseire koccintanak.⁶²¹

A korábbi korszakok példaértékű nemesei, nemesi családjai mellett egyre szórványosabban ugyan, de a való életben is sokáig találkozzunk szlováknak megmaradó nemesekkel. Osztroluczky Géza 1851-ben kelt, Ludovít Štúrhoz írott – német nyelvű – levelében kiemelte családjá „ősi szláv” származását. Egyébként a család anyanyelve már a század első felében bizonyosan nem a szlovák volt.⁶²² A hatvanas években a felső vármegyékben még a magasabb állású nemesek sem föltétlenül tagadták le anyanyelvüket. 1861-ben egy lipcsei megyegyűlésen egyikük például sietett kijelenteni, hogy ő is a szlovák nemzet fia, miközben az országgyűlés munkáját védő felszólalásából politikai nemzetfölfogás áradt: a nyelvért nem adja föl a szabadságot (azt fejezve ki ezzel, hogy nem a nem magyarok jogai az elsődlegesek). A megjelent beszámoló szerint a főispán magyar bevezető mondatai után egyetlen nem szlovák szó sem hangzott el a tárgyalás

⁶¹⁹ Vajanský 2011: 53–54.

⁶²⁰ Vajanský 2011: 150–151.

⁶²¹ Seberíni 1996: 18, 28, 36.

⁶²² Demmel 2011: 124–128.

során.⁶²³ Meg kell említenünk Justh Józsefet, aki mind országos politikusként (a Deák-párt elnöke), mind a szlovák intézmények szervezőjeként, támogatójaként a kor fontos szereplője.⁶²⁴ Szlovák maradt Ján Baltazár Jesenský-Gašparé, aki már késmárki diákként szervezte az ottani diákéletet, 1848/49-ben harcolt a szlovák légió soraiban, fontos szereplője volt a Memorandum-gyűlésnek, a Matica, a Szlovák Dalkör, a Szlovák Nemzeti Párt megalapításának.⁶²⁵

E kivételeknek megadva a tiszteletet a plebejus-polgári nemzettudat hívei azonban egyre inkább a negatív vonásokat tették szóvá, nem is csak e családok elpártolása miatt, hanem a múltbeli önkény, a feudális kor törvénytírási miatt is. Mint egy korábban idézett cikk rámutatott, a nemesség szemében a nép csakis arra teremtett, hogy alázatosan őt szolgálja.⁶²⁶

A regénybeli Stanislav Rudopolský ('Száraz hajítás') szembesül a családi múlt sötét foltjaival: „A régi rudopoliei oklevelekben olvastam, hogy egyik ősöm – furcsa neve volt, Sudovnak hívták – ebből a várból támadt a morva kereskedőkre. Hát erre jó, hogy megmaradt a családfa és az írásos dokumentumok. Örömmel jelenthetem ki, hogy ősöm bizonyíthatóan haramia volt.” Ám már korábban így összegez: „Lám, itt ez az én igen tisztelt ősöm is – mutatott nagyapja képére – mennyire dühít! Visszataszító ez a düledt tekintet, ez a kidüllesztett sujtásos mellkas. Minden dühít, minden. Miért is vagyunk tulajdonképpen a világon? A rabló Gábor Rudopolský *en gros* csinálta a bolondságait, mi pedig ugyanazt *en detail*. Mindössze ennyi a különbség.”⁶²⁷ A nemesi gőg jelenik meg Pavol Országh Hviezdoslav eposzában ('Ežo Vlkolinský', 1890), ráadásul egykori bocskorosok, Vlkolín (tulajdonképpen Felsőkubin) volt nemesi lakói részéről, akik paraszti életmódot folytatnak, de megvetik a parasztokat, akik pedig adott esetben náluk jóval tehetősebbek. Estera asszony nem engedi, hogy fia elvegye a vezető gazda lányát (így részvétele nélkül zajlik az esküvő). A lakodalom során, a két tábor ellenségeskedését feloldandó Ežo kijelenti, hogy a feudális előjogoknak vége, aki tekintélyre pályázik, az egyfajta lelki nemesség tagjaként, tetteivel érdemelje ki azt!⁶²⁸

A század íásaiban persze az elsődleges probléma, sérelem a szlovák ajkú nemesség azonosulása a magyar nemzeteszmével. Ján Chalupka vígjátékában ('Kandúrfalva', 1830) a magyarul szinte alig tudó, de magyarkodó nemest állítja pellengérre:

⁶²³ Opis liptovského stoličného shromaždenia. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. nov. 1861. 3; 8. nov. 1861. 3.

⁶²⁴ Demmel 2014b: 207–214, 241–242.

⁶²⁵ Kovačka 2009: II. 194–198.

⁶²⁶ Nemessányi: Slovo k šlechty slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 1–2.

⁶²⁷ Vajanský 2011: 106–107, 203–204.

⁶²⁸ Hviezdoslav 1973: 235–237, 326–327.

„Szegényfalvi úr: Mert, *kérem*, a mi nemzetségünk igen ősi.

Svoboda: Talán egyenesen azokból az időkben, amikor Szvatopluk...

Szegényfalvi úr (mogorván): Ördögöt, nem Szvatopluk. Mi valódi magyar törzs-
ből származunk. Ha a levéltárunk nagyobb rendben lenne, bebizonyítanám ma-
gának ad oculum, hogy Gyula az egyik dicső emlékü ősem. [...] A magyarhoni
nyelvnel és a magyarhoni nadrágnál és a magyarhoni kenyérnél és a magyarho-
ni bornál, a magyarhoni dohánynál, a magyarhoni szalonnánál, a magyarhoni
bajusznál et cetera nincs külön a világon! És a megboldogult Podkonický nem
egyszer ismételte nekünk, hogy extra Hungariam non est vita.”⁶²⁹

A következő évtizedekben ugyancsak számos írás fölírta, hogy a szlovák ne-
messég hibás fölfogásától vezérelve úgy érzi, magyarnak kell magát vallania, meg
kell vetnie mindent, ami szlovák, az egyházi vagy megyegyűléseken is inkább
beszél rossz magyarsággal, „izélve”, mint helyesen, szlovákul.⁶³⁰

Ján Palárik darabjának (*‘Kibékülés, avagy kaland az aratóbálon’*, 1862) lényege
a magyarón bárófi és a szlovák öntudatú arisztokrata grófkisasszony (pontosab-
ban az őket helyettesítő személyek) összecsapása. A szerző darabbeli szócsöve
elméletileg is kifejti a nemesség elmagyarosításának problémáját: a hamburgi,
londoni nevelőnők, társalkodónők elidegenítik a fiatal generációt a nemzetétől.
Ennek eredményét olvassa az álgrófnő az álbárófi fejére (kölcsonös szerepcseré-
ről lévén szó):

„Rohon: Ha! (Milušához) Így tehát a hazafiságot nem sokra tartja, méltóságos
grófnő!

Milúša: No, no, kedves Lajoskám, mindjárt elmondom! [...] Ön hat évig szórako-
zott Pesten, leporolva kissé az iskola falait, valamiképp beleszagolt a szépművé-
szetek világába, és most a magyarságtól átitatva, képzelt műveltségétől felfúvód-
va visszatér a szülői házba, hogy szégyenkezését fejezze ki népe iránt, amelyből
származik. Szegény földjei az ön hazafias szemében arra sem jók, hogy önnek
szolgái és kocsisai legyenek, úgy látszik, hogy az ön hazaszeretete oly forró, hogy
cselédességét, huszárjait, bojtárjait és kocsisait Debrecenből szerezze be; ha, ha, és
Štefannak, huszárának pusztán hazaszeretetből a Pišta nevet adta, hogy így csat-
togtassa sarkantyúit és büszkén pödörje bajuszát. [...] Úgy gondolja, hogy ön az
az igazi hazafi, aki felvirágoztatja ezt az országot? Ó, nem! Ön csak követi a buta
divatot, amit minden sarlatán tesz, mert sokkal könnyebb követni a divatot, mint
küzdeni az előítéletek ellen, átgázolni tűzön-vízen a nemzet érdekében, áldozatot
hozni érte, küzdeni rossz sorsa ellen, mint ahogy ez igazi hazafihoz illenék!”⁶³¹

⁶²⁹ Chalupka 2006: 46.

⁶³⁰ k: Krivé pochopy. *Pešťbudínske vedomosti* 1 (1861), 24. 1.

⁶³¹ Palárik 2014c: 34–35.

A szerző a főnemesi sarjon számon kér egy elvárt, a valóság által nem igazolt, modern nyelvi-etnikai nemzettudatot, míg hivatkozási alapja a hagyományos etnikum fölötti (hungarus) hazafiságtudat.

Vajanský nemesi hősei mind elnemzetlenednek, három markáns hőse közül – Imrich Jablonský (*‘Repülő árnyak’*, 1883), Stanislav Rudopolský (*‘Száraz hajítás’*, 1884), Andrej Lutišič (*‘Kotlín’*, 1901) – csak Imrich kisebbik lányát és Stanislavot tudja megmenteni a nemzet számára. Egyébként maga sem hitte, hogy az egész réteg visszaszlovákosítható, de a veszteséget lényegesen kissebbítette számára, hogy a nemességet társadalmilag, erkölcsileg vagy akár biológiailag is elbukott-nak tekintette. Mint Stanislavval kimondatja, „apáink a régi időkben vállukon hordozták a közélet terhét és örömeit, vérüket ontották, védték a hazát. Leszármazottaik azonban elfásultak, elbutultak, elfajzottak a rögtől és a nemzettől – és elpusztulnak. Senki nem állítja meg ezt a pusztulást, amelyet saját bűneik okoztak, vezeklés és megbánás nélküli bűnök!”⁶³² Tanító barátja ezt nem akarja elfogadni. Tichý szerette volna megindokolni, miért lehetséges a szlovák nemesség újrakeletlése, ám Stano nem tűrte, hogy bárki is ellentmondjon neki.

„Örüljenek neki, hogy elvisz minket az ördög – folytatta keserű hangon –, hogy kipusztulnak az ilyen fészkek, mint ez is. Minél előbb, annál jobb. Miféle emlékek kötik az én kastélyomhoz az itteni völgyek fiait? Vajon melegség támad a szívükben, amikor azt hallják, hogy itt székelt egy zsarnok, egy dorbézoló gazember? A lengyel, az igen, az megbocsáthat a maga feudális tirannusainak, mert igaz, hogy nyúzták a chłopjaikat, de szellemi téren nem tagadták meg, nem pusztították. Lengyelek voltak, ha követtek is el túlkapasokat – a kor bűne volt és az idegen hatásoké –, de parasztjaiknak drága örökségül hagyták a nemzetiséget. A parasztyerek ma lengyelként magasabbra juthat, mint annak idején a Potockiak, lengyelként ott ülhet a dicső Czartoryskiai utóda mellett a birodalmi tanácsban. Dicsőség a Rettegett Ivánoknak, habár a nép ütőerére sújtottak, s patakokban ömlött a vér. Mit számított az ott! Mi azonban semmit nem őriztünk meg, semmiféle örökséget nem hagytunk, illetve az átkot és azt a parancsot, hogy gyermekeink elősdiék legyenek. Nyúzni mi is nyúztuk úgy a jobbágyokat, mint a Potockiak vagy a Sujszkijok, ezenfelül mi tengernyi vért ontottunk ki, a nemzet összes vérért rothadó mocsárrá változtattuk – egész nemzedékeket tettünk így tönkre.”⁶³³

A nemesi hős őrlődése később sem csitul:

„Késő éjjelig Rudopolskynál időzött, az igen kedvetlen volt, bezárkózó, csak magáról tudott beszélni, hogy ő mennyire nem ér semmit, mennyire nincsenek cél-

⁶³² Vajanský 2011: 410–411.

⁶³³ Vajanský 2011: 250–251.

jai, hogy átok ül rajta, lehetetlen a helyzete. »Igen, Önöknek újra, gyökérről kell kihajtaniuk – mondta sápadtan, de ingerülten. – Mi, nemesek az Önök nemzetének száraz hajtásai vagyunk. Köszönöm, hogy erre ráébresztett. Micsoda üresség, nyomor! Önöket tehetség nélkülieknek, naivoknak minősítettem. Bűn volt! Áldott az Önök naivitása! Hiszen ott, amazoknál nincs egy ember sem, aki az Isten képéhez volna hasonlatos. A beszédjükből még a hangokat sem lehet kivenni, és aztán miféle nyelven hordják össze üres expektorációikat! Hogyan nevelik a gyerekeiket? Az ártatlanok szájába hideg, idegen szavakat kényszerítenek, amelyeknek minden hangja ellentétben áll Rudopolie levegőjével, a rudopoliei hársak susogásával; nem csoda, hogy azután egész életükben olyan nyelven kotkodácsolnak, amely még a kafferok egy szótagos beszédével sem ér fel. Ilyen nyelvet, amelyet ezen a vidéken hallok, Isten nem teremtett, a *musa grammaticae* még csak nem is álmódott erről az átkozott kotkodálásról – a Szentlélek szégyenére válik, hogy lealjasították a nyelveket, amelyekkel megjelent az apostolok feje felett. És azok a történelmi dajkamesék, a frázispuffogatások, az örökös kérdés a patriotizmussal! Undorító! [...] És az a szörnyű – folytatta Stano –, hogy senki nem tud közülünk kiszabadulni ebből az ördögi körből. Én idejövök a hazai földre, fellobban bennem az igazság lángja...– Haragos tekintettel Albert felé fordult. – Igen, az igazsága, az Önök igazságáé, Tichý úr, én már nem szégyellem ezt kimondani. És mi történik? Szlovák arc hozza meg az ihletet, de germán Grizeldák után vetem magamat! Micsoda örültség, micsoda átok! Hogyan jutnék el a művészi tökélyig, ha szlovák aggyal, szlovák szívvel is az idegen vizekbe gázolok, ecsetem idegen témákat fest, amelyek csak felszínesen tapadnak az én szlovák lelkemhez.«⁶³⁴

Tichý tanító ismét csak ellentmondana.

„– Hiszen éppen ilyenekre várunk mi – törte meg Tichý a hosszú hallgatást. – Ilyen nyitott, merész, éles eszű emberekre, akik képesek arra, hogy megtörjék az átkot, új éltető nedvet juttassanak a száraz hajtásba! Ám Stanislav hajthatatlan: »Megint mondom, az Önök fájának töről kell kihajtania. Én mit tehetnék? Még csak meg sem tudok verekedni az Önök fő ellenségével. És én, egy elszáradt vessző, hogyan tudnám azt az életnedvet megindítani? Ott vannak Önöknek a Malovícek, a Krahulecek, az Önök Matulái – ott vannak a gyökerek. Nem, uram, mibélénk ne helyezzenek semmiféle reményt! A mi vérünk már menthetetlenül beteg. Mi már elszíntelenedtünk, nincs tartásunk, nincsenek jellemvonásaink.«⁶³⁵

A lesújtó kép ellenére számos megnyilatkozó lényegében a század végéig hitt abban, hogy a nemesség visszavezethető a nemzethez, és annak virágaként

⁶³⁴ Vajanský 2011: 246–247.

⁶³⁵ Vajanský 2011: 249.

(e gyakori allegóriával élve) a szlovák elit talán legfontosabb elemévé válhat. 1849 után a tanácsalanná vált elit egyes tagjai egyébként is fölülbírálták korábbi plebejus nézeteiket, és a történelmi osztályban látták a szlovák fölemelkedés zálogát – ami miatt a századelőn majd kiérdemlik a polgári demokrata ifjúság éles bírálatát.⁶³⁶ Jozef Miloslav Hurban egyik szereplője (*'Szlovák diákok'*, 1853) szerint „egy nemesi otthon többet tehet ezekben az időkben, mint a mi összes költeményünk, elbeszélésünk, az áldozathozatalról meg az örökkévalóságról vallott filozófiánk.”⁶³⁷

Az említett lipcsei megyegyűlés szónoka kijelentve, hogy „nemzetünk egyik fő feladata a nemesség megnyerése nemzetünknek”, visszatérésre szólítja föl a nemességet, „azért is, mert jogunk van Magukra. Itt élnek közöttünk, velünk laknak századok óta, maguk a mi tulajdonunk, hozzánk tartoznak még ha, mint hamis módon hengeznek vele, más vérből származnának is.” Hasonlással élve, a nemesség a virág, a nemzet a törzs és a gyökér, amely az éltető nedvességet biztosítja. Ha engedik, hogy kiszáradjon, ugyan mi lesz majd a virágaival? A nemesség tehát csak a szlovákságban láthatja a boldogulását: „Uraim! Szlovák nemesség! Sehol máshol nincsen jövőtök [...] sehol nem munkálkodhattok, eredményesen nem működhetek, sehol nem adatik meg Nektek, hogy az új kor nemessége legyetek, sehol nem szereztek tiszteletet és dicsőséget, csak Szlovákföldön, csak ha annak a népnek szentelitek magatokat, mellyel együtt születtek, éltek és haltok.”⁶³⁸ Majd prózáiban fogalmaz a szerző: a nemesség közéleti szereplése a nép kezében van, a nép választ meg a hivatalokba, követnek, de csak azt, aki világosan jelzi számára, hogy azonosul érdekeivel, az ő táborába tartozik. Mint független és szabad emberek, mindenféle ráhatás nélkül álljanak a nemzet élére! Mit jelent majd ez a szlovákság részére? „[...] ha a nemességet a magunk oldalára állítjuk, erős, megszilárdult nemzetté válunk, a magunk lábára tudunk állni, hamar megszerzünk minden előnyt, mely egy teljes nemzetnek kijár, lesz azonnal irodalmunk, mely a nemesség bőkezű támogatásával rövid idő alatt felvirágzik, lesznek iskoláink, lesz fejlett mezőgazdaságunk, lesz szabadságunk.” Az áldozatkész magyar nemesség példája jelzi, hogy a szlovák nemességgel szoros kapcsolatban a nemzet magasán állana, mint az ókori görögség.⁶³⁹

A nemzet nevelője, Samuel Ormis a hetvenes évek elején még sikert remélve hívta fel visszatérésre a nemesi családokat, a hatás érdekében azt szó szerint élet-halál kérdéssé téve számukra: a levágott ág biztosan elszárad, az elfajzottak ki fognak halni, birtokuk zsidó vagy német kézre jut.⁶⁴⁰ Palárik darabjában (*'Kibékülés'*)

⁶³⁶ Bohdan Pavlů: Pokrokovost' a konservativismus na Slovensku. *Průdy* 2 (1910), 2. 123.

⁶³⁷ Hurban 1934: 17.

⁶³⁸ Nemessányi: Slovo k šlechte slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 2.

⁶³⁹ Nemessányi: Slovo k šlechte slovenskej. *Pešťbudínske vedomosti*, 23. apr. 1861. 2.

⁶⁴⁰ Ormis 1872: 178.

a bárófiú belátja tévedését, és Eržike hatására visszatér a szlováksághoz (egyben össze is házasodnak). Vajanský három, idesorolható műve e szempontból „kulpolás szerkesztést” mutat. *’Repülő árnyak’* (1883) című hosszabb elbeszélésében a szinte teljesen elmagyarosodott Jablonský család kisebbik leánya, Ella a tanító fia iránt táplált szerelmének köszönhetően visszatér a nemzethez, házasságuk tehát az elitépítés jelentős fegyverténye, egy „új nemesség” kialakításának kezdete. A nemeslány szellemi útja azonban még differenciálatlan, s környezetének rajza is csupán írói szócsövek, papirosfigurák halmaza a műben. A két évtizeddel később keletkezett *’Kotlín’* (1901) nemesi főhőse, Andrej Lutišič messzire jut ugyan a szlovák ügygel történő azonosulásban, ám amikor krízishelyzetben dönteni kell, elfordul nemzetétől, amivel beismeri, hogy élete csődbe jutott. Szerelme elhagyja, ő pedig öngyilkos lesz. Ezzel szemben a pozitív példát megtestesítő Stanislav Rudopolský (*’Száras hajítás’*) úgy képes a helyi szlovákság vezetőjévé válni, hogy közben teljes értékű úriember marad, meg tud őrizni minden lényeges jegyet és kelléket az életvitelében, az ősi kastélyt és a tisztas örökséget, a párbajképességét – a majdnem végzetessé váló párbajban ellenfele, Svatnay válik becstelenné –, végül pedig köztisztviselőként álló, gazdag és nemes gondolkodású fiatal özvegyet vehet feleségül. A mű végén Rudopolský tétélesen is megfogalmazza: „De miért ne támadhatnának fel közülük egyesek, olyanok, mint én? A lélek megváltásával kapcsolatos kétely, úgy gondolom, halálos bűn a keresztény egyház tanítása szerint. Ne kételkedjünk tehát az ő végső megváltásukban sem! Bennem él még a fordulat ellenállhatatlan sejtése.”⁶⁴¹ Szó sincs tehát Vajanskýnál nosztalgiairól a feudális rend és annak meghatározó osztálya iránt, nemesi származékokra a nemzeti ügy kapcsán annyiban számít, amennyiben azok mind életvitelükben, mind erkölcsükben modernizálódnak, és képesek példaként szolgálni a kortársak számára. A *’Száras hajítás’* nemesi hősnének fizikai és lelki haza- és magára találása viszont csak a csábító alternatívák, az ellentáborból jövő kísértések és az öntudatos szlovákok körében föllépő kínzó kételyek és csüggedések leküzdésével teljesezhet be. Albert Tichý azzal, hogy átküldi a kastélyba a szlovák klasszikusok műveit, fokozatosan arra készíti barátját, hogy igényesen, tényanyag alapján töprengjen a szlovák kultúra, nemzettudat kérdésein, később pedig saját kézírataival meggyőzi őt arról, hogy szlovákul is lehet emelkedettebb témákról, művészi igénnyel írni. Döntő hatást azonban csak a két nő, a művészi énjét fölébresztő asszony, Mária és a félreismerő, de mély gondolkodású fiatal özvegy, Adela gyakorol rá.

A kor vezető nőírója, Elena Maróthy-Šoltéssová lényegében Vajanský nyomdokain szlovákosítja vissza renegát hősét, Ferit *’Az ár ellen’* (1894) című regényében. Öntudatos szlovák hősnőjének egy szokványos magyarónnal folytatott kinos beszélgetés után látszólag Feri Šavelskýben is csalódnia kell:

⁶⁴¹ Vajanský 2011: 411.

„– Nem tagadom ugyan, mert nem is tagadhatom, hogy szlovák nemesi származék vagyok, ám nemzetpolitikai tekintetben soha nem vallottam azt az álláspontot, mely az Ön nézete és az igazság szerint tőlem elvárható volna ...

Hangja elhalkult, fejét lehorgasztotta.

Olga kérdően és elszomorodva nézett rá, úgy tűnt, egyben szemrehányóan.

– Nem úgy! – kapta el Šavelský a beszédes tekintetet. Be kell fejeznem a vallomást. Olyan ember áll Ön előtt, aki csak néhány évvel ezelőtt is hallani sem akart arról, hogy szlovák eredetű, és ádáz, esküdt ellensége volt mindennek, ami szlovák. Igen, nem tagadhatom, én is a renegátok közé tartozom, akik az idegenért elvetették a sajátjukat, akikről múlt éjszaka a szolgabíró előtt Ön oly nagy megvetéssel nyilatkozott. Velük nőtem föl, az ő szellemiségükben, törekvéseikben, az ő ideáljaik vezéreltek, és velük együtt acsarkodtam a sajátomra...”

Azután, immár Olga férjeként előtárja (meglehetősen vezércikk ízűen), hogyan kezdődött a visszatérés:

„Lassan, magától jött, kezdtem józanul ítélni, amikor már én magam figyeltem a dolgokat, és nemcsak arra hagytakoztam, amit belegyömöszöltek fiatal és hiszékeny lelkembe. Ahogy lenni szokott, csalódtam azokban az eszményekben, melyeket oly forrón vallottam, s lehültem. Azelőtt lángolóan elhittem mindent, amit a magyar költők és tudósok írtak és tanítottak a maguk nemzetéről – most pedig, amikor önállóan ítélt meg, amit a valóságban magam körül láttam, rá kellett jönnöm, mennyi hazug öndicséret van benne, mennyire szeretnek idegen tollakkal ékeskedni bármilyen téren. Nem tudtam nem észrevenni, hogy hazánk történelmének főszereplője, a fő- és alacsonyabb nemesség jobbára szláv eredetű, hogy ennek a történelemnek a legdicsőbb alakjai, a szabadság és egyáltalán a haza üdvének bajnokai, akikért annyira lelkesedtem, nagyrészt szintén szláv és nem magyar vérből származtak. Nem lehet nem látni, hogy így van ez ma is korunk kiemelkedő férfiúinál a közszereplés minden területén. És mindezek dicsőségét a magyar nemzet elragadta és elragadja, hogy hencegőn magát koszorúzza vele. És ez után a fölfedezés után immár nem tudtam lelkesedni érte. Jöttek azután egyéb megfigyelések, melyek lehűtöttek. A magyarok például a szabadság apostolainak, bajnokainak és mártírjainak kiáltják ki magukat, és ha az ember jobban megnézi, akkor látja, hogy maguknak korlátlan szabadságot akarnak – habár nem képesek rá, hogy igazi szabadságot valósítsanak meg maguknak, mert már a természetük fő akadálya a valódi szabadságnak –, azoktól viszont, akik más nemzetiségűek és a hatalmukban vannak, az utolsó szeletét is elveszik, még jobban, mint ahogy tőlük valaha mások elvették. [...] Gyaláznak és becsmérelnék mindent, ami nem magyar a hazában – ugyanakkor a legnyomorultabb szlovák, román, szerb, horvát, egyáltalán nem magyar nem lehet elég aljas ahhoz, hogy ne vennék be öröm-

mel »magyarnak«. Ilyen az ő büszkeségük! Ők dicsőítik a más nemzetiséget elhagyókat, a dezertálás bélyege náluk megtisztító keresztté válik, ha az ő gyarapításukat szolgálja.»⁶⁴²

Ám a folyamatot kevesen látták ilyen problémátlanul, mint azt éppen e regényről született két recenzió is tükrözi. Maga Vajanský is úgy vélte, a társadalmi üzenet túlmegy a realitás határain, Martin Kukučín pedig még határozottabban kimondta, hogy a regény a vágyott valóságot ábrázolja, viszont a szlovákság fölemelésének nem lehet végrehajtója az önző, a kultúra és a nép iránt egyformán közönyös nemesség.⁶⁴³ A századelőn fogalmazott áttekintő esztétörténeti írásában Bohdan Pavlů polgári demokrataként általában elítélte az ötvenes években uralomra jutott nemesi konzervativizmust, mely nem a szlovákságban, hanem a már elszakadt felső rétegben kereste az egyenjogúsodás kulcsát.⁶⁴⁴

A parasztság – erények és fogyatékoságok

A parasztság megítélése alig feloldható kettősséget mutat a hosszú 19. század megnyilatkozásaiban. A paraszti népesség egyrészt idealizált, főleg romlatlan tömegként jelenik meg a korabeli művekben.⁶⁴⁵ Vajanský szemében a nép jó, nemes, mély gondolkodású, tiszta erkölcsű, egyenes jellemű, de gyöngé akaratú, bátortalan, egyénenként öntudatlan.⁶⁴⁶ Máshol elismeri, hogy minden községben vannak ostobák, de ugyanúgy sok egészséges, éles eszű, természetes gondolkodású ember is, aki mellett az intelligencia tagjai megrettennek a maguk következetlensége, természetellenes vonásai miatt.⁶⁴⁷ Regényében (*‘Száraz hajítás’*) egy választási kampánnyal összefüggésben a következő dicsérő mondatok hangzanak el a képviselőjelölt Vanovský szájából: „Látnia kellett volna a mieinket, micsoda tűz lobbant bennük egyszerre! Tudja, a mi népünk nem fürge, nem teátrális, nem hivalkodik, de van benne erő, amelyet mások nem is sejtjenek. Higgye el, ez ki fog szabadulni egyszer. Derék takácsaink már akcióba léptek, Michal Vřba vezeteti őket. Összetartanak, erős láncszem mindegyik. Matuľa fáradhatatlanul járja a falvakat. Csak lássa a nép, hogy van esély a győzelemre, és máris kitör a letargiából.”⁶⁴⁸ A századelő véleménye jelenik meg Ján Čajak regényében. A rozhrannéi

⁶⁴² Maróthy-Šoltéssová 2006: 62.

⁶⁴³ Svetožár Hurban Vajanský: Proti prúdu. *Národné noviny*, 13. nov. 1894. 2–3; M. K.: Niekoľko myšlienok o románe Eleny Maróthy-Šoltésovej: Proti prúdu. *Slovenské pohľady* 14 (1894), 12. 755, 758–759.

⁶⁴⁴ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910), 2.

⁶⁴⁵ Minderről bővebben Urbancová 1987.

⁶⁴⁶ Svetožár Hurban Vajanský: Aký je náš ľud. *Národné noviny*, 4. febr. 1896. 1.

⁶⁴⁷ Svetožár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národné noviny*, 29. sept. 1891. 1.

⁶⁴⁸ Vajanský 2011: 313.

szlovák társaskörben érdeklődő, értelmes környékbeli gazdák beszélgetnek fesz-
telenül az intelligencia tagjaival, vállalva közben viseletüket, paraszti mivoltukat:
„Fehér halinájuk és széles ingujjuk élesen elütött a kereskedő fekete öltözetétől.”⁶⁴⁹
Milan Hodža lelkesen tudósított a szakolcai találkozókön összesereglett „mű-
velt, haladó földművesekről”, akik a hetedik összejövétel programját már maguk
biztosították, okosan kifejtették a szövetkezetek, jószágbiztosító egyletek stb. elő-
nyeit, állást foglaltak a felekezeti villongásokkal szemben.⁶⁵⁰

A Štúr-iskola fellépése óta általános, korszakunkban is folyamatosan hangoz-
tatott tétel, hogy a nagybetűs nép a nemzet alapja. Ezzel a törzsökkel kell összenő-
niük a nemzethez visszatérő, magasabb állású elemeknek.⁶⁵¹ A nép felé fordulást
zászlajára tűző *Hlas* egy cikke szintén kimondja: a jó, békés szlovák nép magá-
ra hagyva senyved, állítólagos vezetői nem törődnek vele. „Hiszen ő a szlovák
nemzet, nem pedig a maroknyi intelligencia; tehát a falusi szlovákok, egyszerű
népünk, az iparosok és parasztok a nemzet gyökere.”⁶⁵² Pavel Blaho 1906-ban, az
első szakolcai gazdatalálkozón hangsúlyozta: „A parasztságban látom a nemzet
gyökerét, a parasztságban érzem a nemzet egészségét, a paraszt az összes többi
rend őse.” Ugyanezt fogalmazta meg Milan Hodža a későbbi összejövetelek al-
kalmával.⁶⁵³ A tétel akkor is jelen van, amikor a nép passzivitásáról szólnak, mint
Vajanský előbb idézett cikkei. Máshol az iskolák magyarosítása kapcsán jelenik
meg, hogy a néptörzs még egészséges, nem fejlődik ugyan, de nem is idegeníthe-
tő el.⁶⁵⁴ Vajanský egyetlen paraszti témájú nagyregényének (*Gyökér és hajtások*)
üzenete szerint a szálakat elvágva nem lehet büntetlenül kiemelkedni a népből.
Aki úrhatnám módon megveti a népet, az erkölcsileg vagy akár fizikailag elpusz-
tul, de az is hibázik, aki álnépies módon, egyes dekoratív elemekhez ragaszkodva
demonstrálja gyökereit. Vajanský reálisan látja az olyan – inkább csak fiktív, iro-
dalmi – gesztusok buktatóit, mint amikor hőse, Mirko Kladný programszerűen
feleségül veszi a jólelkű, de hagyományos paraszti műveltségű Anička Drevanskát;
egész környezete lebeszélné róla,⁶⁵⁵ s a menyecske számára az új lakóhely, a bécsi
társaság valóban szorongások, kudarcok sorozatát hozza.

A kor alaptétele, hogy a népi kultúra egyben a nemzeti kultúra. Andrej
Truchlý-Sytnianský 1866-ban közölt írásában így ír erről: a szlovák nép ma is az
őseitől örökölt meséket, szokásokat, játékokat őrzi, s ezek változatlansága a nem-
zet megmaradásának az alapja, mert az idegen elemek átvétele anyagi és erkölcsi

⁶⁴⁹ Čajak 1962: 106.

⁶⁵⁰ Milan Hodža: Roľnícky sjazd v Skalici. *Slovenský týždenník*, 28. nov. 1913. 1.

⁶⁵¹ Vajanský 2011.

⁶⁵² Mladý kňaz: Myšlienky k organizácii práce medzi ľudom. *Hlas* 1 (1898), 6. 161.

⁶⁵³ Blaho szavait idézi Pichler 1998: 116–117; Milan Hodža: Roľnícky sjazd v Skalici. *Slovenský týždenník*, 28. nov. 1913. 1.

⁶⁵⁴ Maďarisácia a školstvo. *Národné noviny*, 30. okt. 1888. 1.

⁶⁵⁵ Vajanský 1943a: II. 112; 116–117, 124.

hanyatláshoz vezet.⁶⁵⁶ Vajanský az írott történelem évszázadait a nemzetet nem érintő és meg nem érintő *holt régiség*nek minősítette, mellyel szemben a nép által máig megőrzött örök jegyekre, erre az élő régiségre kell építeni a nemzet tempomát – de nem dilettáns módon, hanem a nép nyelvének, szellemi kultúrájának, életfeltételeinek rendszerezett feltárásával.⁶⁵⁷

Az érem másik oldalaként azonban a nép negatív megítélése sem hiányzik. Aligha kell hangsúlyoznunk, hogy ezekben nem a kasztszellem megnyilvánulásáról, hanem a magasztos elvárások és a kiábrándító mindennapi tapasztalatok ellentétéből fakadó türelmetlenségről, egyfajta „érted haragszom”-alapállásról van szó. Többé-kevésbé minden megnyilatkozó számára világos volt, hogy a nép szellemi elesettsége elsősorban a helyzetéből adódik. Már Štúr rámutatott, hogy a létező, alávetésre épülő társadalmi rendszerben nem várható el a néptől, hogy magasabbra tekintsen: „Attól az embertől, aki lesújtva, megnyomorítva, nem tudva arról, hogy lehetne jobban is, egész földi életében egyszer nem lélegeztetett szabadabban, mindig mások szolgálatában robotolt, attól elvárni, hogy törekedjen a jóra, legyen nyitott a nemesebb érzések iránt, szomjazza a műveltséget, adjon a becsületére – mindez nevetséges, türelmetlen, igaztalan hozzáállás [...] Embersége csak ott lehet, ahol megszűnik mindaz, ami önbecsülését rombolja, ahol megnyílik előtte az út a műveltég, a tudás felé, ahol mások nem megvetendő, kerülendő, hanem erkölcsi lényt, felebarátot látnak benne.” A hajbókolás, kalapemelés minden kabátos előtt, az örökös kézcsók a nép elnyomatásának a jele.⁶⁵⁸ A jobbágyi sorból felszabadult szlovák paraszt nemtörődömsége, herdálása, cifrázkodása, a gazdálkodást illetően a rossz értelemben vett konzervativizmusa, gyűlölködése az ellen, aki okszerűen gazdálkodik, előbbre jut, a rosszindulatú pletykák (biztosan elásott kincset talált az illető), mindezt kimondták a gazdálkodási brosrákban, így Andrej Kmeť munkáiban.⁶⁵⁹

Évtizedekkel később Vajanský ugyancsak leszögezte, hogy a népben megvan minden, ami egészséges, értelmes, ami benne a nemzeti érzés kialakulásához szükséges, csak egyvalami hiányzik: a kezdeményezőkészség. A néptömeg meghatározó jegye, a nyájszellem, csak egységben erős, ha szétverik a tömeget, egyénenként tehetetlen. Vágyik ugyan a magasabb, nemzeti, saját élet után, de az ködös, kusza érzés benne. Az értelmiség feladata mindezt egyenes, erős akarattá szervezni, beépíteni jellemébe.⁶⁶⁰ Mindennek fényében nem is meglepő a népi kultúra helyének kijelölése, amely értékelésében magas színvonalat képviselnek a szlovák népdalok, az ősidőkből megőrzött mondák, a hímzések, edények, faragások, de nem hordozzák a fejlődés lehetőségét, ezért nem tekinthetők mű-

⁶⁵⁶ Idézi Urbancová 1987: 192–193.

⁶⁵⁷ Svetozár Hurban Vajanský: *Živá starina I–II. Národné noviny*, 27, 29. nov. 1890. 1.

⁶⁵⁸ Hučko 1990: 512–513.

⁶⁵⁹ Kmeť 1875: 5–7.

⁶⁶⁰ Svetozár Hurban Vajanský: *Náš ľud. Národné noviny*, 29. sept. 1891. 1–2.

vészetnek, nem tölthetik be a nemzeti reprezentáció szerepét, hanem anyagai, ihlető forrásai egy leendő magaskultúrának.⁶⁶¹ Vajanský elitista, jelszavaival el-lentétben lényegében kirekesztő alapállása sokak számára elfogadhatatlan volt, mint azt a budapesti ügyvéd, Franko Kabina levele is jelezte, amelyben felróta, hogy az általa küldött írásban Vajanský a *nemzet* kifejezést *népre* javította.⁶⁶²

Minden józanul gondolkodó tisztában volt azonban a nép megszólításának, megnyerésének nehézségeivel. Anton Penzel kertészeti útmutatójában nehéz és hálátlannak tűnő feladat a falu felkarolása: „a szlovák nép nagy része a mai kor uralkodó rossz szelleme által félrevezetve és elcsábítva nem látja be, mely dolgok szolgálják az ő érdekét, saját véreire támad, hidegen, sőt ellenségesen viselkedik azon férfakkal szemben, akik szívükön viselik az ő testi-lelki gazdagítását.”⁶⁶³

Jonáš Záborský elbeszélésében (*A pánszláv plébános*, 1870) a parasztok bizalmatlanok, sőt gyűlölködők, hálátlanok, a nemzethű Žarnovičot üldöző felsőbb-ség kiszolgálói, más írásában pedig (*Két nap Chujaván*, 1873) a falu felemelése után is elhangzik egy környékbeli tanító szájából, hogy a paraszt hálátlan, önző, magának felszólítja a napszámot, míg a tanító illetménye nem emelkedik, azt is vagy megkapja tőlük, vagy nem, ráadásul lopnak a földjéről.⁶⁶⁴ Egy cikk 1873-ban elismeri, hogy minden faluban van pálinkától ittas csőcselék, de annak a szavára nem kell adni, annak az Isten sem elég jó.⁶⁶⁵

Vajanský regényéből (*Száraz hajtás*) idéztem már az igen kiábrándító kocsmajelenetet, amit szinte korai abszurd dramaturgiai eljárásként is fölfoghatunk. Két jó barát ugyanis éppen a szlovák magas irodalomról és nemzeti szellemről, életerőről vitatkozik benne, tehát mélyen elkésérítő, hogy a nép mégis ilyen durván mutatkozik be.⁶⁶⁶ A néppel, mely jellemzően a regénynek csak mellékszereplője, a választási korteshadjárat során találkozunk újra. Utaltunk a képviselő-jelölt, Vanovský lelkes szavaira, amelyeknek azonban ellentmond, hogy a derék rudopoliei polgárokat a zsidó kocsmában mért ingyen pálinka pillanatok alatt ráveszi, hogy dezertáljanak a szlovák nemzeti szavazótáborból.⁶⁶⁷ Ugyanez történt a falvakban: „Malovík fájdalommal nézte a nép szavazását. A jelölt delegátjaként rálátása volt a parlamenti választás demoralizálására. Vén szíve nem Vanovský szavazói miatt fájt – a vereség már most nyilvánvaló volt –, hanem az ellenfél oldalán álló, elállatiasodott csorda miatt – a megnyúlt arcok, a részeg fecsegés, az emberi lélek kigúnyolása és prostituálása miatt, az alkohol mindenhatósága,

⁶⁶¹ Svetozár Hurban Vajanský: Umenie a národnosť. *Národné noviny*, 13. máj. 1882. 2–3; uő: Umenie a vývin. *Národné noviny*, 22. marc. 1884. 2.

⁶⁶² Juriček 1988: 114–115.

⁶⁶³ Penzel 1867: 6.

⁶⁶⁴ Záborský 1989: 158.

⁶⁶⁵ Povedzme si pravdu. *Národné noviny*, 30. jan. 1873. 1.

⁶⁶⁶ Vajanský 2011: 146–147.

⁶⁶⁷ Vajanský 2011: 332.

az elbutulás, a korlátlan erőszak diadala miatt. Hiszen saját hívei közül is nem egyet látott, ahogy az asztalhoz botladozva Pelmányra adja szavazatát. A szívébe hasított mindez.”⁶⁶⁸

A *’Gyökér és hajtások’* a legáltalánosabb szinten fogalmazza meg az intelligencia csodálatát a nép iránt és egyidejű csüggedtségét: „Homályban szendergő szlovák falvak! Ti vagytok a haza, az atyai rög, ti vagytok a nemzet! Ó, bárcsak eloszlana tetőitek felett a sötétség, adná meg magát a nap fénylő sugarainak, az álom bárcsak változna tevékeny, örömteli ébrenlétté!”⁶⁶⁹

A parasztság reális, fogyatékoságaival együtt történő ábrázolása alapelve lesz a századforduló megnyilatkozóinak. A Gyetva-monográfia előszava leszögezi: a kötet nem hízeleg, kimondja a kendőzetlen igazságokat, mert nevelni akarja a népet, ehhez pedig bele kell tekinteni a tükörbe!⁶⁷⁰ (Tudjuk, Gyetva a romlatlan szlovák falu jelképe). A műben szembesülünk a földvesztés, az alkoholizmus, az egy szobában szorongó három-négy házaspár, a sok gyerek gondjával (hogyan lehetne itt tisztaságot tartani?) A Miava-monográfiában kopanyicák udvarairól kifolyó trágyaléről, házak szűk ablakairól, egy szobában zsúfolódó több generációról, bűzös levegőről, szobában háló állatokról, szerény szappanfogyasztásról, pusztító italozásról (mely annyi gazdát tett már tönkre) olvashatunk. Asszonyokat látni, amint napközben a kemencesutban fetrengenek, hároméves gyereket pálinkáztatnak, orvosra viszont, legalábbis kint a kopanyicákon nem költenek, legfeljebb akkor, amikor már nem segíthet, az orvosságot nem váltják ki. Itt a nép, úgymond, nagyon konzervatív, nehezen fogadja el az egészségügyi rendelkezéseket, a sarlatánok tudásának viszont nagy keletje van, nemcsak álgógy-szerekkel, hanem ráolvasásaikkal is rendszeresen él a nép.⁶⁷¹ A képet javítandó a szerző rámutat arra is, hogy a gazdag kopanyicsárok már többszobás, világos, jól berendezett házakban élnek, ahol külön konyha van korszerű tűzhellyel, és nem utolsósorban tisztaság uralkodik mindenütt, a városi központban pedig ez már a szegényebbeknél is általános.⁶⁷²

A fenti siralmas állapotokat, a piszkot, rendetlenséget, egészségtelen lakásokat, öltözködést, táplálkozást, alkoholizmust stb. egész Szlovákföldre jellemzőnek látta a gyakorló orvos, Vavro Šrobár. Közhasználatra szánt egészségügyi kézikönyvében mindezen bajra meg is adta a kor tudományossága által kínált megoldást.⁶⁷³ A hlasisták gyakorlatias és bálványdöntő gondolkodását jelzi, hogy a szerző – ellentétben a konzervatív, múltörző vonulat képviselőivel – a népviselet tömeges levetését is pozitív folyamatnak tekinti. E ruhadarabokat

⁶⁶⁸ Vajanský 2011: 375.

⁶⁶⁹ Vajanský 1943a: I. 196.

⁶⁷⁰ Medvecký 1905: 7.

⁶⁷¹ Bodnár 1911: 448, 454, 455, 472–474, 479–480, 489, 491–492.

⁶⁷² Bodnár 1911: 448–449.

⁶⁷³ Šrobár 1909.

a múzeumban kell továbbörökíteni, a modern életmód – a hivatal, ahol egyenruha kell, a gyár, ahol veszélyes gépek között folyik a munka, a bányák járatai – természetszerűleg ítéli halálra őket.⁶⁷⁴ Hasonló, a mindennapok higiéniai parancsait csokorba gyűjtő kiadványt jelentetett meg kollégája, Jozef Burjan, figyelmeztetve rá, hogy a szóbeli prédikációk, a berögzöttségek nyílt színi kárhoztatása a népnél süket fülekre talál, ám a jó tanács kinyomtatva, kézbe vehető formában megtalálja az utat.⁶⁷⁵ A szerző a tragikus demográfiai helyzetet érzékelve korábban már jelentetett meg útmutatót a gyermekgondozásról, hogy a szlovák anyákat felvértezze a csecsemőhalandóság ellen folytatandó harcra.⁶⁷⁶

A test mellett persze a lelket, a mentalitást is kezelni, terelni kell. Miava szegényedését, egyszersmind a tömeges kivándorlást nem utolsósorban az igények emelkedésének tulajdonította a város monográfiájának szerzője: „A mai ember már a legtávolabbi kopanyicán sem éri be azokkal a létfeltételekkel, melyek közepette nagyapja még kiválóan érezte magát. [...] Ma az egészséges és tápláló tejet kiszorította a kávé, ahhoz sok cukor kell, a gyerekek is gyakran kérnek egy-egy krajcárt cukorkára, a férfiak drága dohányra, borra, pálinkára stb., stb. költenek.”⁶⁷⁷ Mások, mint a korban legendás hírű plébános, Andrej Hlinka, a módosabb gazdacsaládok úrhatnám mentalitását kárhoztatták: ha a legény gazdaképzőt vagy ipariskolát végez, mindjárt úrnak képzei magát, vissza nem térne a gazdaságba, inkább nyomorog egy városi hivatalban. A leánynevelőből francia szavakkal, némi zongoratudással hazatérő lánynak nem tetszik a kapa, a tyúkok, disznók etetése, minél előbb fogni akar egy urat – a háztartáshoz azonban nem ért, igényei magasak, megindul az eladósodás, majd az apai föld is rámegy a fiatalok megsegítésére.⁶⁷⁸

Az irodalmi művek lapjairól említsük előbb a Vajanský által ábrázolt harácsoló, kérges lelkű kereskedő parasztot (Samko Drevanský a *‘Gyökér és hajtásokban’*), az ő és testvére gazdagparaszti gögjét, amellyel elutasítják, hogy a sikeres bécsi építész benősüljön a családba.⁶⁷⁹ Ferko Urbánek egyébként nemzetközi ihletésű darabjaiban kétségkívül hazai alak a gazdáját majmoló szolgálólány, az itálnak ellenállni nem tudó, nemtelen állapotba kerülő szolga (*‘Bűnért büntetés’*)⁶⁸⁰, a kenyéradói fejére nőtt, jólelkű gazdájáról csak a rosszat feltételező pletykafészek, a gyűlölködő vén cseléd (*‘Ördög a házaselet paradicsomában’*)⁶⁸¹ vagy a szintén környezetét mérgező, intrikus és nevelt lánya kontójára haszonleső molnárné,

⁶⁷⁴ Šrobár 1909: 39–40.

⁶⁷⁵ Burjan 1912: 5.

⁶⁷⁶ Burjan 1906: 3.

⁶⁷⁷ Bodnár 1911: 504.

⁶⁷⁸ Andrej Hlinka: Vplyv spolkov na dobrobyt ľudu [1897]. In Hlinka 2013: 30–31.

⁶⁷⁹ Vajanský 1943a: I. 164–164; II. 127.

⁶⁸⁰ Urbánek 2014b.

⁶⁸¹ Urbánek 2014a.

aki a babona szörnyű fegyverével fordítja a lány vetélytársa ellen a falut. (*A li-dérc*).⁶⁸² Jozef Gregor Tajovský a falu minden baját megjelenítette, akaratgyenge, szervilis személyekről (*Mliecs Maco, Böjtös anyó*), megtollasodott alföldi családtagokról egyaránt írt. Megrajzolta például két anya alakját (*Ha az asszonynál a gyepelő*), akik egyformán azt akarják, hogy házasuló gyermekük párja hozzájuk költözzön, mert nem szeretnék elengedni gyermekükben majdani ápolójukat, kiszolgálójukat. Már csak egy intrikus pletykafésznek kell itt is, hogy az eljegyzést felbontsák (pompás szerelmi varázslásnak is tanúi leszünk), mert az öregasszony a fiús mamát inkább a bíróék lányára beszéli rá, a gazdag parti ígérete tehát – időlegesen – győzelmet arat a fiatalok boldogsága felett.⁶⁸³

Ám ugyancsak megjelennek dél-alföldi fukar gazdagparasztok, illetve a gazdaságukra pályázó, de azért megdolgozni nem akaró, tékozló fogadott fiúk (*Zavaros örökség*, 1909). A nagylaki (Csanád vm.) vezető szlovák családokat Tajovskýval együtt látogató felesége, Hana Gregorová szemében is visszataszítónak tűnt a felhalmozott készletek, vastag betétkönyvek kérkedő bemutatása, mely mögött ő inkább a lelki sivárságot vette észre.⁶⁸⁴ Nagy vihart kavart elbeszéléskötetében szerepel elkényeztetett gazdalány, aki dolgozni nem szeret, főzni, varrni nem tanult meg, könyvet nem vesz a kezébe, félig kisasszony, félig parasztlány, valójában nem alkalmas semmire.⁶⁸⁵ Mindketten szerették a parasztságot, de ez toluk élet nem tompította. A gazdag tartalmú olvasókönyv ugyancsak kárhoztatta a paraszti rátartiságot, azt, hogy a gazda a béresre hagyja az ügyeket, az asszony elcsavarog, pletykálgodik, a leányuk pedig játssza a kisasszonyt, selyemblúzban, lakkcipőben páváskodik – dehogyis menne fejni, disznót etetni!⁶⁸⁶ Pavel Sochán gyorsan közkedve vált népszínművében (*A paraszti menyasszony*, 1910) a gazdagparaszt szülők lányukat, Elenát, aki pedig hozzávaló parasztleányt szeret, erőszakkal hozzáadják egy nemesi származékhoz azért, hogy bekerüljenek egy jó családba. A gátlástalan bűnöző azonban feleségét cseléddé süllyeszti, s a szülők halálát okozza.⁶⁸⁷

Jozef Hollý színműveiben leszámol az idilli falu mítoszával. *A tékozló fiú* (1902) hőse a család jóléte ellenére sem bírja az egyhangú falusi életet (nem írja ezt felül, hogy a darab végén nincstelenként, csalódottan oda menekül vissza a város vágyott, de pusztító közegéből). A tengerentúlról hazatérő (*Az amerika*, 1907) a falu csendjét, a monoton földműves létet, az igénytelen, megalá-

⁶⁸² Urbánek 2014c.

⁶⁸³ Tajovský 1956a: 198–200, 223, 229–230.

⁶⁸⁴ Gregorová 1979: 129–130.

⁶⁸⁵ Gregorová 1912d: 2–5.

⁶⁸⁶ Duchaj 1912: 9.

⁶⁸⁷ Sochán 1921: 38–40, 61–67.

zott parasztnak társaságát viszont börtönként éli meg, nem hajlandó abba visszahelyezkedni, az ő világa már az ipari társadalom, a technikai civilizáció.⁶⁸⁸ Az első színdarab lelkész hőse a fiú elzúllása által lesújtva az egész falut így jellemzi: „reméltem, hogy idővel legyőzzük a tékozlást, mely annyira terjed falunkban, és azt eredményezi, hogy a családok szegényednek, nő a nyugtalanság, rosszul megy a soruk, elherdálják, elisszák a földeket, a nép testileg-lelkileg pusztul, ó, az én hangom meg mint a pusztába kiáltott szó, senki nem hallja meg. Ürülnek a templomok, telnek a kocsmák, egyre erősebb a féktelenség, a romlás felé halad minden.” Itt már csak a mennyei közbenjárás segíthet: „Irgalmas Isten! Adj indítást szlovák népemnek, hogy hallgasson végre a jótanácsra, lássa be hibáit, bűneit, ébredjen fel a halálos álomból, szabadítsa ki magát az iszákosságtól, a tékozlástól, a nemtörődömségtől, és ébredjen már rá, hogy Isten képére teremtett!”⁶⁸⁹

Božena Slančíková-Timrava hasonló kérlelhetetlenséggel mutatott rá a jellemtorzulásokra, visszatekintő önéletrajzi regényében (*’Mindent a népért’*, 1926) pedig végképp leszámolt a paraszttromantikával, a nemzethű elit doktriner alapállásával, érzékeltetve, hogy a falusi intelligencia, a papok, tanítók, akik nem kampányszerűen mennek a nép közé, hanem naponta együtt élnek vele, nem kötelesek szeretni, tisztelni olyan egyént, aki minden emberi tartását elvesztette. Jellemző, hogy művében a fellegekben járó nemzetébresztő abban a falusiban fedezi fel az örök paraszti erényeket, aki Amerikában vált egyenes gerincű polgárrá.⁶⁹⁰

A századelő könyörtelen kritikai szelleme, Ján Lajčiak akkor kéziratban maradt társadalmi látásmódjában szintén felhívta a figyelmet a falu fő bajaira, s nem kevésbé az intelligencia kétszínű alapállására, amely utóbbi mindig érdekeinek, céljainak megfelelően isteníti (választások idején) vagy ócsárolja (időközben, általában) a parasztnak. A szerző leszögezi, hogy a nép önmagában nem ítélhető meg, alaposan meg kell ismerkedni az egyes részproblémákkal, melyek közül mindjárt vázolja is a legsúlyosabbakat: az egy-két gyermekes családmóddal (a birtokaprózódás ösztönös, a nemzet számára végzetes kivédése), a pazarlás, cifrázkodás, iszákosság, a nyomorral összefüggő betegségek, a kivándorlás, annak erkölcsromboló hatásai (szexuális kilengések, uraskodás, rongyrazás kint és itthon), bizalmatlanság, elzárkózás minden újtól, főleg a racionális életviteltől, munkakultúrától.⁶⁹¹ Mindezek közül pusztító társadalmi hatása miatt alább az alkoholizmussal foglalkozunk.

Az alkoholizmus, mindenekelőtt a pálinkafogyasztás a 19. század első felétől világszerte is, Magyarhonban különösen égető problémává vált, a szlovák régiót

⁶⁸⁸ Hollý 1998a: 152.

⁶⁸⁹ Hollý 1998c: 58–59.

⁶⁹⁰ Timrava 1975b: 587–588, 592.

⁶⁹¹ Lajčiak 2007: 61–63, 68, 119–121.

pedig főleg érintette. Kemény szavakkal mutatott rá Štúr, mennyire elharapódzott e baj a szlovákok körében: nemcsak a felnőttek pálinkáznak, de a fiú is kószolgatja, „szopogatja a kendőbe csavart gyermek, meghúzza az asszony, isznak keléskor, ebédhez, vacsoránál, iszik szinte mindenki, szinte mindenhol, szinte mindig.”⁶⁹² Az okokat keresve kiemelte, hogy a pálinkafőzés monopóliumát élvező földesurak azzal visszaélve, szerinte tudatosan szoktatták pálinkára a népet: „Jól ki tudták használni elesettségünket a mi uraink, akik birtokaikon tömegével létesítették a pálinkaméréseket.”⁶⁹³

Az alkoholizmus, főleg az égetett szeszek terjedése elleni harc az 1840-es évek elején kezdődött el, mégpedig Erdély mellett éppen Magyarhon északnyugati régiójában. Megjelentek az első antialkoholista népnevelő füzetek (persze különösebb tömeghatás nélkül), majd elindult a mértékletességi egyletek szervezése.⁶⁹⁴ Az első, ír és lengyel példa nyomán, 1840-ben alakult meg Nagybobrócon (Bobrovec, Liptó vm.), bár mozgalommá az ügy csak az évtized derekán szélesedett. Az első tartósan működő egyletet – galíciai tapasztalatokkal fölvertézve – Štefan Závodník katolikus pap alapította 1844-ben, majd felettese, a nyitrai püspök fölkarolta az ügyet, s egykorú híradás szerint a szaporodó szervezeteknek 1847-ben már vagy százezer tagja volt.⁶⁹⁵ Štúr lapjában kiemelt helyet kaptak, gyakran a vasárnapi iskolával egybekapcsolva tárgyalták őket. Štúr a jobbagyállapot elleni harc, az átfogó társadalmi fölemelkedés részének tekintette őket. Föl is sorolja, hol vannak ilyenek, mi a céljuk, ki vezeti őket.⁶⁹⁶ Az egyletek képviselőinek veszeléi (Veselé, Nyitra vm.) tanácskozásán 1847-ben programot dolgoztak ki, hogy „az országban rendkívül elterjedt pálinkagyártás s emiatt borzasztólag lábra kapott iszákosság a jövő országgyűlésen az odaküldendő hazafias követek közremunkálásával hozandó törvény által, amennyire csak lehet, akadályoztassék.”⁶⁹⁷ Ezt követően szlovák vezető személyiségek – lényegében a Tatrin össznemzeti irodalmi egyesület vezetősége – megalakította a Magyarországi Központi Mértékletességi Egyesületet (*Ústredný spolok striezlivosti v Uhorsku*), amely beadvánnyal fordult az országgyűléshez a szeszgyártás föltételeinek szigorítása, a részegség súlyosabb büntetése érdekében. Kubicza Pál Trencsén megyei követ képviselte az ügyet, de az a forradalom utáni lázas törvényhozó munka közepette lekerült a napirendről.⁶⁹⁸

A szabadságharc után az egyletek nagy része megszűnt, az életben maradtakat a kormányzat mint be nem jelentetteket törölte, kivéve azokat a katolikus

⁶⁹² Hučko 1990: 505.

⁶⁹³ Hučko 1990: 505, 513.

⁶⁹⁴ Demmel 2009: 69.

⁶⁹⁵ Demmel 2009: 69–70.

⁶⁹⁶ Štúr 2012a: 142–150; Hučko 1990: 505; Vesztróczy 2005a: 23.

⁶⁹⁷ Demmel 2009: 70.

⁶⁹⁸ Demmel 2009: 70.

szervezeteket, melyek csatlakoztak a Rózsafüzér Társulatokhoz, s ily módon főleg Trencsén, Árva és Liptó vármegyében széles körben elterjedtek. Egészében azonban az önmegtartóztatásra épülő mozgalom a kortársak számára nem tűnt sikeresnek, a hozzászólók rámutattak az állam anyagi ellenérdekeltségére (jelentős adóbevételt kockáztatott volna), az általában zsidó kocsmárosok, vendéglősök érdekérvényesítésére, sőt arra is, hogy a hatalom szlovák politikai célokat vélt fölfedezni egy-egy kezdeményezés mögött. Történtek egyébként állami lépések is az ügyben, 1879-től a kocsmákban elvileg nem lehetett részeg embert kiszolgálni, 1883-ban meghatározták a hitel maximumát, előírták, hogy a kocsmákat szombat estétől hétfő reggelig zárva kell tartani, s ötszáz lakosra juthatott csak egy kocsmá. Mindezt azonban általában nem tartották be, az alacsony bírságok nem jelentettek visszatartó erőt. 1903-as adat szerint az országban egy iskolára tizenegy kocsmá jutott. Ráadásul a közvéleményben tartották magukat az alkohol pozitív hatásáról – tápláló, melegítő, gyógyító erejéről – vallott nézetek.

A szlovák elit tagjai, a nemzetközi fölfogáshoz hasonlóan, az alkoholizmust korántsem csak az egyén problémájaként fogták föl. Eszerint a szesz hatása nemcsak az illető egészségét ássa alá, hanem az utódok degenerációjához is vezet (Paul-Maurice Légrain francia orvos írásai szerint a harmadik nemzedék tagjainak is legalább a fele sérült; e nézeteit a szlovák sajtó is kommentálta), az állam kárára tizedeli az egészséges dolgozókat és katonákat. Az uralkodó szociáldarwinizmus szellemében mindez ráadásul a fajok harcaként jelent meg: az alkoholtól megrontott nemzet alulmarad a létért folyó küzdelemben. Az ital tehát megfosztja a szlovákokat értelműktől, vagyonuktól és az egészséges utódoktól.⁶⁹⁹ A sajtó rendszeresen kiemelte, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem tápláló szer, hanem mérge.⁷⁰⁰ Egészségtanában Vavro Šrobár a pálinkát az emberiség nagyobb csapásának nevezte, mint az éhínségek, a pestis, az öldöklő háborúk, a rossz termés.⁷⁰¹

A harc már a század derekán egyrészt mértékletességi egyletek segítségével folyt. Štúr induló hírlapjában Ctiboch Cochius jassenovai pap lefestette a pálinkaivásnak tulajdonított testi-lelki nyomort Árvában, majd ismertette a egyesületeket (*Spolki Strjezlivosti*), amelyek tömeges szervezése a papok mellett a vármegyei hatóságoknak is köszönhető, miután az utóbbiak megtiltották a hitelre történő italmérést, s végrehajtás esetén megtagadják a kocsmáros által kért karhatalmi segítséget.⁷⁰² Ám mindez vegyes sikert eredményezett. A 20. század elején egyesek, főleg a *Prúdy* hasábjain kétségbe vonták, hogy egyáltalán létezik-e mértékletes-

⁶⁹⁹ Bugajdová 2006: 3–4. 270–274, 280.

⁷⁰⁰ Daniel Hanic: Alkoholismus. (O opilstve) I. *Slovenský týždenník*, 23. dec. 1904. 5; II. 6. jan. 1905. 4–5.

⁷⁰¹ Šrobár 1909: 106.

⁷⁰² *Slovenskije Národňje Novini*, 1, klasňa 1845. 1.

ség, s ahelyett – Masaryk professzor példájától fellelkesülve – teljes absztinenciát követeltek. A folyóirat kezdeményezésére 1912-ben meg is alakult a Szlovák Absztinens Egyesület, ám csak másfélszáz taggal, s nem is számított arra, hogy hatni tudna a tanulatlanok tömegeire. A szlovákság bonyolult helyzetét jelzi, hogy a hlasista Fedor Houdek a századfordulón az absztinencia elvi helyeslése ellenére szerette volna, ha a szlovák fogyasztási (élelmiszer) egyesületek engedélyt kapnak alkoholárusításra, hogy legalább a pálinka legyen tiszta, valódi, s hogy ezáltal egyben sikerülne kiszorítani a zsidókat. A „mértékletesek”, tehát a fogyasztgatók hangadói viszont azzal vágtak vissza, hogy „a szeszes italok ivásától való teljes mértékű tartózkodás az emberi természettel áll szemben”, és a mértékkel ivók inkább tudnak segíteni másokon, mint a „magukra maradt kirekesztők”.⁷⁰³

Nagyobb tömegeket szólíthatott meg a negyvenes években megszületett, nyugati mintákat követő s gyorsan izmosodó antialkoholista brosúrairodalom. Megjelentek szlovákul Heinrich Zschokke Európa-szerte ismert didaktikus munkái,⁷⁰⁴ hazai munka is készült,⁷⁰⁵ a célközönséget szem előtt tartva sárosi nyelvjárásban), s a téma folyamatosan jelen volt a század második felében keletkezett moralizáló kiadványokban,⁷⁰⁶ illetve a szépirodalomban. Ján Palárik darabjában például (*'Drótos'*) több család végzetét okozza az ital, s egy nemzethű pesti gyáros hangot is ad a közvélekedésnek: „De így jár az, aki egy szlovákkal valamit is kezd. Ha mindjárt anygalként száll le közéjük, az ivászat iránti hajlamuk, az ebből adódó lelki és testi elkorcsosulásuk miatt semmire sem megy velük. Ez egy elátkozott, elveszett nemzet! Ezért nem csoda, ha a magasabb műveltségű tagjai elszakadnak tőle.”⁷⁰⁷ Jonáš Záborský műveiben pálinkában úszik a falu, város (*'Két nap Chujaván'*, *'Faustiáda'*), Vajanský regényének (*'Szár az hajtás'*) elrettentő kocsmajelenetével már szembesültünk. Martin Kukučín árvai elbeszéléseiben, elsősorban *'A cifra üsző'* (1885) Vakond Ádámjának alakjában a gondolkodásbeli elmaradottság mellett meghatározó az általános, testet-lelket deformáló alkoholizmus. A hősnek meg kell járnia a poklot, el kell hagynia otthonát, hogy önmegtartóztató, józan kereső emberré válhassék.⁷⁰⁸ Az alkoholizmus kérdése Jozef Gregor Tajovský prózájában is kiemelt helyet foglal el.⁷⁰⁹ Sötét képet fest róla olyan tipikus brosúra, mint a Ludovít Gáspár által írt *'Egy drótos története'*. A rossz társaság és a kocsmáros által a lejtőn elindított úrhatnám fiú végül Amerikában részegen a csatornába fullad, otthoni házát a zsidó elárverezeti, családja földönfutóvá lesz.⁷¹⁰

⁷⁰³ Bugajdová 2006: 276–281.

⁷⁰⁴ *Pálenka, otrava*. Banská Bystrica, 1843; *Zlatnica*, 1847.

⁷⁰⁵ Ján Andráščík: *Šenk pálenčený*. Košice, 1845.

⁷⁰⁶ Az ötvenes-hatvanas évekre lásd Hudák 1996. Az alkoholizmus említése a 17–18. oldalon.

⁷⁰⁷ Palárik 2014a: 11, 15, 71.

⁷⁰⁸ Kukučín 1976: 121–123.

⁷⁰⁹ Mikulová 2005: 237–241.

⁷¹⁰ Zaošek 1904: 21–22.

A felelősen gondolkodó lelkészek a későbbiekben is felemelték szavukat az alkoholizmus ellen. Megemlíthetjük a századfordulóról Ladislav Novomeský evangélikus lelkész már idézett könyvét, ahol ez olvasható: „Népünk, ha italozik, szégyellem beismerni, de ez az igazság, nem is emlékeztet az Isten teremtményére, hanem teljesen eláztatiasodik, vedel, amíg lát, bír, és amíg a zsidó ad neki hitelre.”⁷¹¹ Karol Adam Medvecký a gyetvaiakról mondja: volt olyan gazda, aki ötven vagy akár száz aranyat átadott a kocsmárosnak, hogy addig töltsön neki, amíg tart a keret.⁷¹² Ján Slávik lelkész gazdálkodási brosúrája leszögezte: a nép jövedelme hiába emelkedik, ha ő nem tud leszokni az italozásról és tékozlásról.⁷¹³ Egy színes tartalmú olvasókönyv írása megjelenített egy gazdát, aki mellékjövedelem érdekében fafuvarozásba kezd, jövet-menet betér a kocsmába, ottfelejt magát a jó társaságban, este ér haza, veszekedik, lovai fáznak, éheznek. Előbb ezek mennek rá az üzletre, majd a ház, a földek.⁷¹⁴

A századelő sajtója az alkohol hatása miatt már a politikai ítéletalkotásra, nemzeti érdekvédelemre is képtelennek tartotta az „Icig pálinkájától átítított agyú és szívű” falusi férfiakat, szembeállítva velük a józan gondolkodású feleséget, aki védőkarját tartja férje fölé, hogy gulyásért, pálinkáért ne adja el a választójogát.⁷¹⁵ Az olvasóknak azzal is szembesülniük kellett, hogy egyes helyeken e téren már a nemi különbség is elmosódott. Egy az Isten háta mögötti Kiszuca világból (Trencsén vm.) küldött helyzetkép egyenesen minden baj, az elnyomorodás fő okának az alkoholizmust látta. Szomorú elsőséggént találta, hogy Csacán (Čadca) és Orlócon (Horelica) a nők talán még többet isznak, mint a férfiak. „Vasárnap és piacnapokon estefelé nem látni mást, mint a kocsmá előtt és az utcán táncoló részeg asszonyokat, síró apró gyermekeket, akik gyötrelmes módon vezetik haza ittas anyjukat-apjukat, sőt nem ritkán a józan férj támogatja este haza részeg hitvesét.”⁷¹⁶ Kíméletlen diagnózisában Ján Lajčiak az alkoholizmust Szlovákföld kulturális fejlődése fő akadályának látta, azon oknak, mely miatt a szlovákság az emberiség szégyene.⁷¹⁷ E cikkek, kiadványok, a jó szó, a jó példa hatása azonban a korban nehezen mérhető.

A munkáskérdés nemzethű tükörben

A parasztsághoz fűződő viszony tárgyalása után idekiváncozik a munkástömegek és általában a szocializmus, mint eszme megítélése. Annak ellenére, hogy

⁷¹¹ Meakulpínský 1901: 17.

⁷¹² Medvecký 1905: 159.

⁷¹³ Slávik 1900: 40.

⁷¹⁴ Duchaj 1912: 9.

⁷¹⁵ A *Národný hlásnik* és a *Robotnícke noviny* cikkét idézi Hollý 2011: 92–93.

⁷¹⁶ Čaca. *Slovenské noviny*, 4. nov. 1914. 3.

⁷¹⁷ Lajčiak 2007: 64.

a bányászat, illetve a gyáripár országos és különösen felföldi fellendülésével a falusi szlovákság soraiból szakadatlanul gyarapodott a proletariátus – 1900 körül a szlovák régióban 90–100 000 főt tekinthetünk ipari munkásnak,⁷¹⁸ 1910-ben számuk körülbelül 106 000 fő⁷¹⁹ –, a folyamatról a század végéig a véleményformáló konzervatív vonulat igyekezett nem tudomást venni, majd viszonya hozzá a szaporodó cikkek ellenére ambivalens maradt. Vajanský a nemzetközi tőke romboló hatását, az önálló egzisztenciák tönkretételét hangsúlyozta,⁷²⁰ s rámutatott: „A túlhajtott merkantilizmus, az európai uzsorakereskedelem szelleme a mi fő ellenségünk, elnyomónk, zsarnokunk. [...] Az a politikus, aki közvetlenül üldöz, elnyom, sanyargat minket, a spekulatív kapitalizmus nyomása alatt áll, szinte öntudatlanul annak utasításait hajtja végre, annak érdekeit szolgálja”, a renegátokat is az termeli ki.⁷²¹ A század elején már sorstársat, lehetséges szövetségest látott a proletariátusban, még „önkritikát is gyakorolt” korábbi, a munkáskérdést alábecsülő álláspontja miatt,⁷²² a századelőn pedig kiadta lapjában a jelszót: a szlovák munkásságra is ki kell terjeszteni a nemzeti célok propagálását és politikailag is be kell őket vonni a szlovákság közösségébe.⁷²³ Ám a szociáldemokrácia ideológiáját (habár Marxot, mint alkotó elmét nagyra becsülte) általában sem tartotta alkalmasnak a hazai bajok megoldására, mint írja, az alföldi agrárszocialisták nem Marx és Lassalle tanait akarják győzelemre vinni, hanem önálló birtokossá, tulajdonossá akarnak válni.⁷²⁴ Még erősebben határolódott el a szlovák dolgozó tömegek esetében. Nem tárgított meggyőződéséről, hogy a nép felemeléséhez nem a veszélyesnek minősített szociáldemokráciára, hanem nemzeti szellemű programra van szükség,⁷²⁵ amint ezt érvényesnek tekintette az egész szláv világra nézve. Rámutatott, hogy a szláv nemzetek mindenhol nyelvükben, alapvető jogaikban elnyomva, idegen uralom vagy idegen hatásoknak, érdekeknek (Oroszország) alávetve élnek, ezért felemelkedésük csak a nemzeti értékek, célkitűzések mentén lehetséges. A szocialista ideológia tehát gyökértelen, idegen elem, amit bizonyítandó hangsúlyozta – erősen vitatható módon –, hogy a nyugati szlávoknál vegetál vagy átnacionalizálódik, virágzik ellenben azon két országban, ahol nagytőke, gyáripár nem is létezik, azaz Szerbiában és Bulgáriában. Ennek okát tőle nem szokatlan módon abban látta, hogy a gazdag családok fiai Bécsben és Párizsban végzik tanulmányaikat, ahol magukba szívják a nyugati eszméket, és

⁷¹⁸ Polányi 1987: 51.

⁷¹⁹ Szarka 1995: 58.

⁷²⁰ Svetozár Hurban Vajanský: *Attentáty. Národné noviny*, 7. marc. 1882. 1.

⁷²¹ Svetozár Hurban Vajanský: *Glosy a dodatky. Národné noviny*, 11. marc. 1899. 1.

⁷²² Svetozár Hurban Vajanský: *Samokritika. Národné noviny*, 11. sept. 1909. 1.

⁷²³ Martin Turčanský: *Robotníctvo a náš perogramm. Národné noviny*, 5. sept. 1908. 1.

⁷²⁴ Svetozár Hurban Vajanský: *Kde pravda o socialisme v Uhrách. Národné noviny*, 10. febr. 1898. 1.

⁷²⁵ Svetozár Hurban Vajanský: *Národná otázka a socialismus I. Národné noviny*, 22. apr. 1890. 1; II. 24. apr. 1890. 1.

ezeket sietnek otthon is diadalra juttatni. Viszont óva intette a fiatalságot, hogy efféle hiábavalósággal vonjon el erőket a nemzeti küzdelemtől.⁷²⁶

A néppártiak természetesen elutasították az „istentelen” szocializmus ideológiáját és szervezkedését, erre a későbbiekben látunk majd példát.

A polgári demokrata irányvonal ez utóbbi kérdésben ugyanazt vallotta, nevezetesen a gyenge iparosodottságra (?) és a munkásosztály alacsony szellemi szintjére hivatkozva tagadta a nyugati típusú szocializmus jelenlétét. Ezt fejtegetve Milan Hodža viszont a – nem éppen hízelgő jelzővel illetett – szociáldemokrata vezetők dél-alföldi agitációs tevékenységéről írt, aminek okát az intelligencia, így a szlovák nemzethű körök mulasztásaiban látta, s kiemelte, hogy a parasztok nem a társadalmi tulajdon eszméjéért, hanem saját darab földért küzdenek.⁷²⁷ Hodža később elméleti tételekben is megfogalmazta, hogy a szlovák politikának mit kell elutasítania, illetve elfogadnia a szocialista tanításból: nem várhatja ki a proletariátus győzelmét, a föld államosítását, mert addig az éhhalál végez mindenkivel, s a magántulajdon eltörlésével egyébként sem lehet azonosulni.⁷²⁸ A továbbiakban is elutasította a teljes államosítás gondolatát, a paraszt saját földet, saját házat akar, a szocialisták tehát őszinték, amikor bevallják, hogy nincs mezőgazdasági programjuk (itt éves kongresszusukra reflektált), hiszen doktrínájuk miatt nem is lehet mondanivalójuk a falu számára.⁷²⁹ Előző cikkében írja: egy kis nemzet nem engedheti meg magának, hogy belső törésvonal, a munkásosztály küzdelme a többiek ellen tovább forgácsolja erőit – a szlovákságnak nem osztályharcra, hanem összetartásra, szolidaritásra van szüksége. Nem fogadható el ezért a nemzeti jelleg, az érdekek háttérbe szorítása, a nemzetköziség elsődlegessége. Nem fogadható el a vallás lebecsülése, gyakorlatilag háttérbe szorítása, a helyes társadalmi rendnek ugyanis az igazi kereszténységből, a valódi krisztusi tanításból, mint az erkölcsiség forrásából kell építkeznie! Egészében elfogadható viszont a politikai program mint haladó, a tömegek jogaiért folytatandó küzdelem.⁷³⁰ A pesti hetilap a politikai érdekközöség szellemében üdvözölte a *Slovenské robotnícke noviny*, a szlovák munkásság új, pozsonyi orgánumának indulását, emlékeztetve a pesti pártvezetés közömbös, a szlovák nyelvűséget nem támogató magatartására, s így a szlovák proletariátus szükségszerű fokozatos önállósodására.⁷³¹ Hodža a továbbiakban is kárhóztatta a központ rossz értelemben vett internacionalizmusát, és egyértelműen támogatta az önálló szlovák párt létét.⁷³²

⁷²⁶ Svetozár Hurban Vajanský: Socialismus v Slavianstve. *Národnie noviny*, 28. jan. 1882. 2.

⁷²⁷ Milan Hodža: Poľnohospodársky socializmus? *Slovenský týždenník*, 12. febr. 1904. 4–5.

⁷²⁸ Milan Hodža: O socialisme u nás. *Slovenský týždenník*, 24. jún. 1904. 1.

⁷²⁹ Milan Hodža: Socialisti a roľníctvo. *Slovenský týždenník*, 12. apr. 1912. 1.

⁷³⁰ Milan Hodža: O socialisme u nás. *Slovenský týždenník*, 24. jún. 1904. 1.

⁷³¹ Slovenské robotnícke noviny. *Slovenský týždenník*, 14. okt. 1904. 4.

⁷³² Milan Hodža: Slovenskí socialisti v rozpakoch. *Slovenský týždenník*, 5. jan. 1906. 3.

E vonulat másik meghatározó tagja, Anton Štefánek a bécsi Náród egyesület történetének összefoglalásakor, a bécsi szocialisták befolyása alá került szlovákok békebontó működését ismertetve szintén a következőket emelte ki: a nemzeti és a szociáldemokrata gondolkodás közös eleme a saját elnyomó osztály, tehát az elválasztó elem hiánya (?), az általános választójog igénylése, a szocialisták nézetváltozásainak köszönhetően már a nemzeti elv is, viszont éket ver közénk a vallás kérdése – a klerikalizmus elvetendő, viszont a valós hit hadd legyen kinek-kinek belső ügye!⁷³³

Egyébként a nemzeti és a szocialista tábor ideológiai szembenállása korántsem volt egyöntetű. Számos megnyilatkozásukban a szocialisták is leszögezték: a vallás legyen magánügy, a tiszta kereszténység és a szocializmus elvei hasonlóak. Ugyanígy fokozatosan eljutottak a nemzet hagyományos, az anyanyelvet, jellemet, történelmet kiemelő meghatározásához.⁷³⁴ A háború előtt már közös akcióra is sor kerülhetett, mint majd látni fogjuk, a *Slovenské robotnícke noviny* és a *Slovenský týždenník* együttes támadásánál a néppártiak és lapjuk vélt kormánytámogatása ügyében.

Az intelligencia a kor kihívásai előtt

Térjünk vissza az önmagát nemzethűnek tekintő tanult rétegekhez, s elsőként lássuk, kinek és milyennek látták magukat, milyen törésvonalakat fedeztek fel a maguk köreiben? Kikből állhat ez az elkötelezett intelligencia, vezető réteg?

Az elvárás szerint elszánt és felkészült személyekből. Ha ez a nemzet szlovák akar maradni – írta a nemzeti sajtó –, ahhoz kell az a bizonyos „tízezer” mozgató, élen járó személy.⁷³⁵ Mint Štefan Fajnor Vajanskýnak írott egyik levelében kifejtette, „népünknek érett politikai és irodalmi vezetőkre, markáns és elszánt hősökre, nem pedig vénasszonyokra van szüksége” (az állami nyugdíját féltő Ján Franciscira s általában az akkori turócszentmártoni vezetésre utalva).⁷³⁶

A nemzetkép megrajzolásánál megismertük Vajanský elitista alapállását. Idézett regényében (*Száraz hajítás*) a formálódó szlovák elit legfontosabb pillérei:

- A megelőző nemzedékek kötelesegteljesítő, magas munkaethosú és -kultúrájú, még aktív tagjai – a regényben Jeronym Král főerdész, Mária apja tartozik közénk. A munkát mindenek elé helyező, minden érzelmet kizáró és meg nem értő, magának való, érdes típus, amely azonban éppen e vonásai révén emelkedik ki a dualizmus dzsentri mentalitású hivatalnokainak a regényben is megörökített, léha tömegéből.

⁷³³ Štefánek 1903: 41–42.

⁷³⁴ Potemra 1981: 334, 336–337.

⁷³⁵ Bk: *Náš podrost. Národné noviny*, 5. marc. 1891. 2.

⁷³⁶ Idézi: Juríček 1988: 29.

- A szorgalommal, rámenősséggel, kellő agresszivitással független egzisztenciát teremtő vállalkozópolgár – esetünkben Karol Vanovský birtokos, bérlő testesíti meg, aki nemzetileg elkötelezett ember, s mindezzel tudatosan kizárja magát a *bonne société*, a helyi hatalmi elit köreiből, ahova pedig társadalmi állása és műveltsége folytán tartoznia kellene. Nem hódolt be, amikor mint új embernek ki akarták törni a nyakát, ő pofonnal és fölemelt revolverrel válaszolt. Amikor Svatnay fiskális, a magyarón tábor feje képmutató békeajánlatot tesz neki, mondván, hogy nekik, a civilizáció embereinek egy oldalon van a helyük, hagyjanak fel a nacionalizmussal, hiszen a „csöcselék” Vanovskýék számára is csak eszköz, ő ezt hidegen elhárítja – lépjen először a fiskális úr a maga előítéleteinek fölszámolásában. Vanovský inkább vállalja szlovák színekből a képviselőjelöltséget, az ezzel járó támadásokat, rágalmahadjáratot.
- Az alkotóerővel teli és önfeláldozó, plebejus származású értelmiség – a regényben a jelképes nevű Albert Tichý (azaz ’csendes’) tanító képviseli, aki az élettől csak rosszat kapott. Korán árvaságra jutott, szülei után imádott nővérét is elveszítette. Ígéretes tehetsége ellenére félbe kellett hagynia filozófiai tanulmányait, és elvállalnia apja állását, eltűnnie a helyi potentátok megvetését, ami egyként szólt a néptanítónak⁷³⁷ és a „pánszláv izgatónak”. Tichý megformálásával a szerző két állásponttal szállt vitába. Vitatkozhatott a szlovákok iránt egyébként nyitott újságíró s költő, Gáspár Imre korábbi szavaival, amelyek azt sugallták, hogy az öntudatos szlovák (evangélikus) értelmiségi a sanyarú körülmények, a megalázó házitanítóskodás következtében megkeseredett emberré és gyűlölködő pánszláv válik.⁷³⁸ A másik kihívás nem más, mint a ’Repülő árnyakat’ megalkotó Vajanský. Mint említettük, ebben a művében az öreg Holan tanító magába temetkezett, félbemaradt ember, aki zavaros írásaival nem használ senkinek, akit még fia is megmosolyog. A tanító nemhogy a népet nem tudja megvédeni, de őt magát is csak a halál menti meg a kitoloncolástól. De a ’Száras hajításban’ sem a tanító az író ideálképe. Vajanský realistább volt annál, semhogy a nemzet napszamosából valamiféle győztes népi hőst kreáljon. Tichý nem lázad sorsa ellen, csendes házi boldogságról álmodik, a Vanovský-házban élő Anna szerelme be is tölthetné életét; egyébként diákkori szenvedélyét követve verseket, novellákat ír az asztalfióknak, inkább lelkesen, mind kiérlelt tehetséggel. Mivel lép tehát előre ez a mű? Őszinte, nemes lobogásával, fiatal tiszta hangjával Albert

⁷³⁷ A néptanítók alacsony presztízisére, „lenézettségére a *bonne société* által” ld. Gárdonyi Géza cikkei, különösen: Helyzetünk a társadalomban. *Tanítóbarát*, [Győr], 1886. 3. 87. Az általában paraszti származású néptanítók kisebbségi komplexusait, gátlásait próbálja oszlatni, elfogadottságukat erősíteni A néptanító és az úri osztály c. cikkében. Uo. 64, 79.

⁷³⁸ Gáspár 1879: 8–10.

végül is Rudopolský kozmopolita eszményei fölé kerekedik, s legalább az érdeklődést sikerül felkeltenie nagyvilági műveltségű barátjában a szlovák irodalom iránt.⁷³⁹

- Az erkölcsileg és nemzeti identitásában újjászülető, anyagilag független, nagy műveltséggel rendelkező nemesség. Korábban egymás mellé állítottam Vajanský három meghatározó művét: Ella Jablonská (*'Repülő árnyak'*) ugyan öntudatra ébred, és nemzeti gondolkodású ifjúnak lesz a felesége, apja, Imrich viszont mindennemű újjászületés nélkül tönkremegy, elveszti birtokos létformáját. A két évtizeddel későbbi *'Kotlín'* (1901) nemesi főhőse, Andrej Lutišič a krízishelyzetben nem vállalja a szlovákságot, és elhajtja csődbe jutott életét. Stanislav Rudopolský (*'Száraz hajítás'*) viszont valóban a helyi szlovákság vezetőjévé válik.

Az emelkedett jelszavak mellett, mögött azonban a kortársak látták és nem hallgatták el az intelligencia fogyatékoságait, esetenként bűneit. E művekben folyamatosan jelen van a szlovák intelligencia azonosulása a hivatalos magyar nemzetieszmével, hazafiaskodása, legrosszabb esetben teljes elnemzetlenedése (az anyanyelv mellőzése, tagadása, vegyesházasság, gyermekei magyar, esetleg német neveltetése, a sor végén pedig a nemzeti vállalkozások, nemzethű személyek üldözése). A jelenséggel külön fejezetben foglalkozunk, itt annyival árnyalhatnánk a képet, hogy volt egy történelmi pillanat, a hatvanas évek, amikor többen érezték úgy, vállalhatják szlovák voltukat, kevesen pedig, hogy az hátrányos, veszélyes lehet a számukra. Tükrözték ezt a nemzeti gyűlések, a Matica-közgyűlések, sőt a megyegyűlések, ahol nemesek, polgárok szlovákkul, szlováknak tekintett viseletben, táncokkal demonstrálták hovatartozásukat. A biztató jelenségre a sajtó is felfigyelt: „Vannak ám már olyan hölgyek, kisasszonyok, akik megszabadultak ezen előítélettől, nem szégyellve többé nyelvüket, mint a rossz szlovákok, hanem bátran kijelentik, büszkéek rá, hogy szlovákok, bármely nyilvános helyen büszkén, habozás nélkül saját nyelvükön társalognak [...] akik azelőtt nem vettek volna szlovák könyvet a kezükbe, még kevésbé olvastak volna, azt tartván, hogy ez valami »dumm, gemein!«, hiszen szlovák!” Most viszont örömeiket lelik a szlovák művek olvasásában, támogatják a szlovák ügyet, és olyankor nem félnek kinyomatni nevüket a folyóiratokban.⁷⁴⁰ S láttuk, hogy egyes megyegyűléseken is adottnak vették a szlovák – etnikai – identitást. A következő évtizedekben viszont egyre inkább a renegátok vagy a kétlakiak bírálata vált uralkodóvá.

De a nemzethűek soraiban állók sem mind makulátlanok. Vajanský, miközben az intelligenciát tekintette a tulajdonképpeni nemzetnek, állandóan rámutatott a – mindig általánosságban megnevezett – hibákra, főként sokak önzésére,

⁷³⁹ A korszerű gazdasági-társadalmi nézeteket valló és nemzetileg öntudatos hazai szlovák és román falusi értelmiség hivatástudatára lásd Ábrahám 2001: 60–69.

⁷⁴⁰ A. H. Krčmery: Hlas k dcéram Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 10. 391–392.

öncélú boldogulására, a folyamatos népszolgálat hanyagolására. Mint a választási harcba szálló Vanovský (*Száraz hajítás*) bevallja: „Csak mi lennénk jobbak! De mi nem tudjuk igazán, életszerűen megszólítani a népet. Az egyik ábrándozik, a másik csak hallgat, a harmadik csak beszél, beszél. Én sem vagyok kivétel. Ma szükségem van a népre, közéje megyek, mint ahogy belépek a kamrába a kenyérért, nem is gondolva arra, hogy először van a búzamező, csak a végén a kemence. Alkalmatlanok vagyunk, igen, alkalmatlanok. Ha tudná, mi minden fogyatékoságunk van.”⁷⁴¹ Seberíni regénye mintha tovább vinné a gondolatot: „Gyűjtőhatású beszédek, éles újságcikkek, vagy pedig félősen meghúzni magunkat, a zsebünkben mutatni fűgét, titokban tanulni szláv nyelveket, siránkozni, átkozódni, hivatkozni jogra, igazságra, méltányosságra – alig vagy semmit nem hoz a konyhára.”⁷⁴² A kritikus alaptermészetű Gustáv Maršall-Petrovský elbeszélésének (*Az elveszett őrhely*, 1886) hőse csak látszatra nemzethű, valójában karrierrista személy, aki elárulja a pártot, és a kormány kegyéből főispán lesz – viszont apja, sőt szerelme is megvetően elfordul tőle.⁷⁴³

Még alantasabbak a *‘Három nap a naplóból’* (1890) szereplői: a népbarát pohárköszöntőt tartó, ám az özvegyasszony utolsó tehenét is elkoboztató ügyvéd, továbbá a pap és az orvos, kik csak az előzetesen megkapott díj fejében állnak a nép rendelkezésére, három köztiszteletben álló, „nemzethű” személy; továbbá a meg nem nevezettek: az „arisztokratikus” gondolkodású néptanító, a művelt társaság, akik szemében a paraszt csak „csöcselék”, a jeles „demokrata”, aki nem tudja elviselni „a plebs ködmönszagát”. Még szerencse, hogy a napló egy valóban önzetlen ügyvéd és orvos jótetteit is rögzítette.⁷⁴⁴

Vajanský előbbi regényének üzenete, hogy az egyéni gyarapodás és a látványos nemzeti gesztusok önmagukban kevesek, ha nem párosulnak az általános emberi értékek és a magasabb eszmények, az örök szépség iránti odaadással. Karol egyetlen hibája, hogy az öncélú gazdagodásnak, az üzletnek rendeli alá nemcsak a szlovák ügy gyakorlati támogatását, hanem – mint később látni fogjuk – a családi életét, házasságát is. A mű vége felé viszont a szlovákságba visszatért Stanislav így ír a végrendeletében: „Közcélra nem hagyok semmit, mert megtapasztaltam, hogyan kezelik a jótékonykodás, a nemes lelkű személyek megtakarításainak gyümölcsét, amelyet az illetők a ti nemes céljaitokra hagytak. Tichý vég nélkül tudott nekem erről mesélni! A haldoklók végakarata ocsmány politikummá válik. Nem kívánom az önjelölt örökösök bendőjét, gégéjét töltögetni.”⁷⁴⁵

Az induló *Hlas* viszont az róttá fel a konzervatív sajtónak, hogy úgy ír, mintha a magyarónok bűneihez hasonlóak a nemzeti intelligencia körében nem fordul-

⁷⁴¹ Vajanský 2011: 313.

⁷⁴² Seberíni 1996: 69.

⁷⁴³ Maršall-Petrovský 1962c: 40–41.

⁷⁴⁴ Maršall-Petrovský 1962d: 157–160, 160–164.

⁷⁴⁵ Vajanský 2011: 380.

nának elő, holott ezek erkölcsileg semmiben sem különböznek azoktól (megmérgezett családi élet, intrika, pletyka, kérkedés a sokmillió szláv nemzettel, fölvágtatlan, sőt el nem adott szlovák könyvek garmadája mindegyiknél előfordul). „Hajszálra megegyezünk: ők időnként hazafiaskodnak, mi olykor-olykor hejpszlovákoskodunk.” Az egyébként általános fatalizmus, csodavárás valójában a lustaság, az egoizmus és a közöny leplezését szolgálja.⁷⁴⁶ Igencsak fenntartásokkal viseltetett a turócszentmártoni nemzethű körrel szemben Janko Jesenský, aki a jellemtorzulásokat már nem is tudta a renegátokra leszűkíteni (apja képviselőjelöltségeire ráment a családi birtok, mivel a pártvezetés csak ígérte az adósságok átvállalását), írásaiban inkább az egész kérdéskört kerülte.⁷⁴⁷

A *Hlas* örökségét folytató sajtó a századelőn még markánsabban fogalmazott: „A N. N. [Národnie noviny] szerkesztősége egész Szlovákiát kínai fallal vette körbe, nehogy bármiféle szabadabb szellemi áramlat bejuthasson hozzánk.” Ezzel azonban a cikk szerint már elkéstek: „A 20. század áramlatai erősebbek, mint a Národnie noviny kínai fala, ágyú és öregedő generálisai. A szlovák lélek is szívja már magába az új kor ózonját, és ez igencsak időszerű.”⁷⁴⁸ Ugyanabban a vitában, ugyanebből a táborból elhangzott az ironikus „építő” javaslat a turócszentmártoniak, mint a kánon ellen lázadókat vélten sötét módszerekkel büntető csoport számára: „Még szerencse, hogy volt hajdanában egy katolikus Spanyolország, mely nemcsak Amerikát és a bikaviadaloikat, hanem a szent inkvizíciót és a hitetlenek megégetését is kitalálta. Habár nem mindnyájan tartozunk a pápa nyájához, miért ne vezethetnénk be a szlovák nemzet kedves kis egyházában e lelkipásztor bevált gyakorlatát?”⁷⁴⁹ Az általánosnak tekintett korlátozottságot, vak tekintélytisztelést kárhoztatta – ugyanekkor, ugyanúgy a nőkérdés kapcsán – a már nyugatos orinetációjú *Národný hlásnik* vezércikke: „Ha X. úr azt mondta, hogy a nőkérdés számárság, hát akkor számárság volt mindanyunk szerint, akik X. úrról azt gondoltuk, hogy többször gondolkodott el a nőkérdésen, mint mi. Ő viszont, kvinkus, éppen úgy nem tudott róla semmit. Csak több volt benne a kurázsi, hogy ítélkezzen élet-halál felett.”⁷⁵⁰ Utolsóként említve, Ján Lajčiak látélete hosszú bűnlajstromot tartalmaz: a horizont a pohár, a szivar és a kártya, széthúzás, klikkesedés, elzárkózás az új eszméktől, szellemi restség, a kitartás teljes hiánya.⁷⁵¹

Az intelligenciánál a legúlyosabb kérdés kétségtelenül a renegátszindróma: „Hogyan is tökéletesedhetne szellemileg-anyagilag a nép, mikor éppen azok

⁷⁴⁶ V[avro]. Šrobár: Naše snahy. *Hlas* 1 (1898), 1. 1–2, 5.

⁷⁴⁷ Mikulová 1998: 103.

⁷⁴⁸ Niekolko myšlienok o ženskej otázke na Slovensku. Poznámky o „Olge Rubešovej” v Národných novinách. *Slovenský denník*, 3. jún. 1913. 4.

⁷⁴⁹ Bohdan Pavlů: Divadlo a národný život. *Průdy* 4 (1913), 8. 339.

⁷⁵⁰ A *Národný hlásnik* cikkét idézi Hollý 2011: 91–92.

⁷⁵¹ Lajčiak 2007: 44, 58, 106, 108, 116, 124, 144.

hagyják el, akiknek közvetíteniük kellene, meg kellene mutatniuk számára a művelődés útjait, amikor nemesei, papjai, hivatalnokai más nemzet fiainak mondják magukat, s megvetően, a brahmanok gögjével néznek a szlovák, román stb. »páriákra«.⁷⁵² A bírálatból a nőknek is bőven jutott. A hatvanas évek elején egy cikk emlékeztetett rá, hogy alig néhány évvel korábban alig volt olyan művelt szlovák hölgy, aki ne szégyellte volna anyanyelvét, nemzetét. „Ha bálba mentek, elfelejtettek szlovákul, ha nem teljesen nemzeti társaságba kerültek, szégyelltek megszólalni szlovákul, mindig idegen nyelven társalogtak. Ma is van sok nővérünk még, kiket elvakít az idegen csillogás, és nyilvános helyen nem saját, hanem idegen köntösben jelennek meg, mintha szülőanyánk – atyáink nyelve – nem hordozna annyi szépséget és ékszer, hogy oda tudjon és odaállhasson vetélytársnői mellé, kik úgynevezett civilizációjukkal kérkednek.⁷⁵³

Az intelligencia és a nép viszonya

Az anyagilag és erkölcsileg lesüllyedt paraszti közösség felemelése a pap és a tanító által a korábbi nyugati moralizáló irodalom központi gondolata volt, a kelet-közép-európai szerzők számos esetben ennek a műveit tartották szem előtt és alkalmazták a hazai viszonyokhoz. A legismertebb közülük Heinrich Zschokke munkája (*Das Goldmacherdorf*, 1817), mely a vizsgált korszakban már szlovákul is olvasható volt (*Zlatnica*, 1847), és egyes szerzők méltatták is írásaikban.

Štefan Marko Daxner a nagyrocei gimnázium alapítása kapcsán leszögezte: a nép csak ott ismeri föl, hogy erős intelligencia nélkül nem emelkedhet föl, ahol igazi vezetők formálják gondolkodását – egyébként az ellenség vak eszköze lesz, és maga is akadályozza a cél elérését.⁷⁵⁴ Štefan Moyzes püspök brosúrájában felhívta az intelligencia figyelmét arra, hogy a nép sehol sem akarja átvenni az újításokat, tanult tagjainak kell őt felemelnie.⁷⁵⁵ Későbbi megfogalmazás szerint: „A pap és a tanító a rábízott nép természetes vezetője és tanácsadója kell, hogy legyen, bármilyen nemzetiségű legyen is nép, nekik azt szeretniük kell, annak boldogulásán kell dolgozniuk. A pap és a tanító magasabb műveltségénél fogva látja és fölismeri, mi van a nép kárára vagy hasznára, a népet a jóra kell ösztökélniük, vezetniük, a rossztól pedig meg kell óvniuk.” Persze, mindenkivel nem tudnak szót érteni, a falu kiváló embereivel kell együttműködniük.⁷⁵⁶

Pavel Sochán az intelligencia erkölcsi kötelességévé tette, hogy a szlovák jegegyek megtestesítője legyen, amihez szükséges, hogy a nép között éljen, megis-

⁷⁵² J. G. z Kysúc: K povšimnutiu bratom Maďarom a tým, ktorí sa z našich radov k nim pripojili. *Pešťbudínske vedomosti*, 2. apr. 1861. 1.

⁷⁵³ A. H. Krčmery: Hlas k dcéram Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 10. 391.

⁷⁵⁴ Štefan Marko Daxner 1863: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. febr. 1863. 1.

⁷⁵⁵ Moyzes 1865: 7.

⁷⁵⁶ Povedzme si pravdu. *Národné noviny*, 30. jan. 1873. 1.

merje és átvegye szokásait, nyelvét, de finomabb, tökéletesebb formában. Legyen tanácsadója, vezetője, védelmezője, hasson rá a maga műveltségével. A paraszt ne urat, hanem magánál műveltebb, nemesebb szlovákot lásson benne, és akkor ragaszkodik hozzá, bizalmába fogadja. Az igazi szlovák intelligencia olyan legyen, mint a tejszín, ne forduljon szembe a nép édekeivel, mint a politikai renegát nemesség!⁷⁵⁷ Idéztem Vajanský tételét, miszerint a nép értékes, de lappangó értékeit az intelligenciának kell felhoznia a mélyből és kicsiszolnia.⁷⁵⁸ Máshol így fogalmazott: tudatosítani kell a népben, hogy itt, a földön csak egyetlen barátja, segítője van, a hű nemzeti gárda, mely hozzá kötődik, vállalja és tiszteli őt, maga is szlovákul beszél, magát szlováknak nevezi.⁷⁵⁹ Érdekes hosszabban idézni Vajanský korábbi cikkét, mintegy krédóját az értelmiségi felelősségének és népszolgálatának. Eszerint a felelősen gondolkodó szlovákok kötelessége és életprogramja „tettekkel bizonyítani azt, amik vagyunk lélek és igazság szerint: a magára hagyott nép képviselői és természetes védelmezői, tisztességes, jó emberek, kik nem nézhetik közönyösen, a nemzet nagy része hogyan marad a nemzet nyelvét ismerő tanítók és papok nélkül, humanista intelligencia nélkül, mely egyedül képes megérteni és kielégíteni oly sok falu, város és vidék magasabb szükségleteit. Habár nem vagyunk vagyonosak, mégsem nézhetjük nyugalommal, miként veszik ki az utolsó leírt és kinyomtatott szó a nemzetből! És elborzadunk azon, hogy a fiatalság már nem tudja olvasni a *Spevníket* és a *Kancionált* – mégpedig nem valami eldugott zugban, hanem itt, a közelünkben, a városok szomszédságában! És nem nézhetjük ősi templomaink szószerkein a sok sötét alakot, kik makogásukkal bemocskolják az Úr szentélyeit.”⁷⁶⁰ Andrej Kmeť minden iskolázott szlovák kötelességévé tette volna, hogy legyen a nemzet művelője, a rengeteg szak, tudományág közül válasszon magának, és tegye közkinccsé a tudását!⁷⁶¹ Milan Hodža hangsúlyozottan demokratikus szellemű újságírói működésében kortársai azt a tág tevékenységet látták, melynek célja a nép megszólítása.⁷⁶² Többször megfogalmazta, így például a hetedik szakolcai földművestalálkozó alkalmával, hogy az intelligencia tudatában van annak, hogy a nép a nemzet alapja, ezért törekszik felemelésére⁷⁶³ (vagy nem törekszik, amint látni fogjuk, kiváltja Hodža kritikus szavai szerint).

A fenti elvárások alapján a közönyösség, tétlenség régóta megkapta a maga bírálatát. A nép fölemelkedése iránt közönyös előző papot és tanítót alapve-

⁷⁵⁷ Pavel Sochán: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

⁷⁵⁸ Svetozár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národné noviny*, 29. sept. 1891. 1–2.

⁷⁵⁹ Svetozár Hurban Vajanský: Aký je náš ľud. *Národné noviny*, 4. febr. 1896. 1.

⁷⁶⁰ Svetozár Hurban Vajanský: Gymnásium. *Národné noviny*, 10. jan. 1891. 2.

⁷⁶¹ Andrej Kmeť: Naše museum. *Národné noviny* 23 (1892), 93. 1.

⁷⁶² Wagner 2003: 34.

⁷⁶³ Milan Hodža: Roľnícky sjazd v Skalici. *Slovenský týždenník*, 28. nov. 1913. 1.

tő felelősség terheli Jonáš Záborský elképzelt Chujava községében.⁷⁶⁴ Egy cikk 1873-ban formálisan ugyan pozitív szellemben leltárba vette a népszolgálat elemeit, ám az íráson végigvonuló feltételes mód – és az írás zárata – jelezhetette, tisztelet a kivételnek, de a többség igen keveset tesz a népért: „Ő, egyszerre meny-nyivel jobb helyzetben lenne nemzetünk, ha minden pap és tanító szeretné ezt a népet, ha mindig csak jó úton vezetné, hogy szakadékba ne zuhanjon, ha óvna, ha művelné, ha el nem hagyná semmi szükségében, és ha gyógyítaná, hogy minden tekintetben egészséges legyen.”⁷⁶⁵ Évtizedekkel később a kritika még mindig indokoltan tűnhetett: „E személyek munkája gyakran önmaguk és családjuk fenntartásában merül ki, és úgy vélem, ha valaki csakis önmagára dolgozik, csak- is önző érdekeit hangsúlyozza, az nem képes általánosabb gondoskodásra, nem képes törődni a néppel, annak szükségleteivel.”⁷⁶⁶

Rendszeresen hangoztatott gond az intelligencia önzése, elzárkózása a néptől. A hatvanas évek egyik didaktikus beszélgetésében a lojális szlovák szereplő azt fejtegeti, hogy az állam két részből áll, a vezetésre hivatott, szellemi munkát folytató intelligenciából és a vezetett, testi munkát végző *polgárokból*. Ennek a hierarchiának világosan látszania kell: „Az intelligenciának ahhoz, hogy a nép fölé kerülhessen, kell egy olyan nyelv, mely nem a népé, egyébként hogyan különülhetne el tőle?” Nemzethű vitapartnere értelmezi ezt az álláspontot: „Igen, ez remek! Nem tudomány és művészet, hanem, mint egykor a latinak köszönhetően, nyelv által születik a nép fölé emelkedő intelligencia.” Miután egyértelmű választ kap arra, hogy ez a nyelv csak a magyar lehet, nem kevés szarkazmussal megjegyzi, hogy eszerint itt, a szlovákok között egy hortobágyi disznópásztor az intelligencia tagja lehetne, mert beszéli az általuk nem ismert nyelvet. Lám, a magyarok és a magyarónok így építik az új nemességet!⁷⁶⁷ A szövegben persze a magyarosítóról van szó, ám az elzárkózás nemzethű személyek között sem lehetett ritka. Ezt az általános bírálat szintjén a turócszentmártoni csoport sem tagadta soha. Viliam Pauliny-Tóth lelkész ismerőse szemébe mondta: „Ne csak akkor forduljunk a nép felé, amikor szükségünk van rá, arisztokratikus gőgünkben ne tartsuk semmirevaló tömegnek, úri szándékok játékszerének, ha pedig valamit kérünk tőle, ne kedvetlenedjünk el amiatt, hogy nem ért meg minket azonnal, nem követ vakon minket...”⁷⁶⁸ Pavel Sochán szerint a szlovák intelligenciának kevés közös jegye van a nemzettel, nemigen törekszik környezete, a nép megismerésére, nem szánta rá magát néprajzi gyűjtésre, pedig abban mindenkinek részt kellene vennie.⁷⁶⁹ Vajanský sajnálattal szögezte le, hogy a szlovák intel-

⁷⁶⁴ Záborský 1989: 127, 154–155.

⁷⁶⁵ Povedzme si pravdu. *Národné noviny*, 30. jan. 1873. 1.

⁷⁶⁶ Mladý kňaz: Myšlienky k organizácii práce medzi ľudom. *Hlas* 1 (1898), 6. 161.

⁷⁶⁷ Vr: Rozhovor o školách v Uhorsku. *Sokol* 6 (1867), 9. 279–280.

⁷⁶⁸ Viliam Pauliny-Tóth: Listy ku slovenskému Tomášovi. *Národné noviny*, 20. nov. 1870. 2.

⁷⁶⁹ Pavel Sochán: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

ligenciát is átjárta a magyarón mentalitás, alig jár a nép közé, sőt az elfajzottak elkövetik a lehető legaljasabb bűnt, szégyellik a népet, pedig a világon mindent neki köszönhetnek! A későbbiekben is felrótta, hogy az intelligencia nem ismeri még a népet, nem hatolt be lelke számos rejtekébe, ami viszont csak a felszínesség meghaladásával, kitartó munkával lehetséges.⁷⁷⁰ Érthetően még erősebb a kritika a formálódó polgári demokrata tábor részéről. Miként a *Hlas* fogalmazott: a jó, békés szlovák nép magára hagyva senyved, vele „keveset törődünk, és gyakran úgy teszünk, mintha nem is nagyon ismernénk és nem is akarnánk kapcsolatba kerülni vele. [...] Nemzethű elemekből [národovci] tényleg kevés van, és még ahol többen is vannak, tevékenységük nem felel meg annak a kötelezettségnek, mely hirdetett, gyakran ünnepélyes külsőségek között kinyilvánított nemzethűségükből [národovectvo] ered.”⁷⁷¹

Az intelligencia elitizmusa bírálatok gyakori tárgya a századfordulón: „Értelmetlen dolog a nemzetről és jövőjéről beszélni, miközben népünket ignoráljuk és lenézzük. Hát mi a nemzet a nép nélkül? Üres buborék, ködkép csupán.”⁷⁷² Ilyen látszat a névnapi társaság nemzethűsége Timrava elbeszélésében (*’Tapasztalat’*, 1902), hiszen sznobok módjára körbeudvarolják azt a grófot, aki előbb németül, majd magyarul s csak jóval később – és szándékoltan romlott nyelven – tart szlovák pohárköszöntőt. És ugyanilyen képmutató a mű jómódú özvegyasszony szereplője, aki hangoztatott szlováksága ellenére közönséges dolognak tartja, ha valaki szlovákul olvas, a *Pesti Hírlapot* járhatja, és francia tucatregény magyar fordítását betűzgeti.⁷⁷³ A századelőn a turócszentmártoniak egyik fő kritikusa, Milan Hodža is kimondta a néppel való azonosulás parancsát, mint a hitelesség alapföltételét: „Ha a nemzet bármely rétege elkülönül a néptől, kérkedhet nemzethűségével ahogy csak akar, de akár önkéntelenül, már nem nemzeti, nemzethűsége üres frázis csupán.”⁷⁷⁴ Ezért tartotta elfogadhatatlannak, hogy például az 1913. évi turócszentmártoni augusztusi ünnepség a nép képviselői („halinák”, azaz a nép jellegzetes szűrposztó ruhái) nélkül, az intelligencia belterjes rendezvényeként zajlott le, szemben az akkori román, szerb vagy akár cseh nemzeti találkozókkal, ahol a résztvevők döntő többsége a parasztságból és az iparosokból kerül ki.⁷⁷⁵ Ugyanezt fogalmazza meg a tízes években kéziratossá váló kórképében (*’Szlovákföld és a kultúra’*) Ján Lajčiak: az intelligencia népszerűsége álszent, érdekből fakad, emellett fölszínes, a vezetők egy-két kivételtől eltekintve nem kívánják megismerni a nép lelkét, az a szépirdalomban sem igen

⁷⁷⁰ Svetozár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národnie noviny*, 29. sept. 1891. 1–2; Aký je náš ľud? *Národnie noviny*, 4. febr. 1896. 1.

⁷⁷¹ Mladý kňaz: Myšlienky k organizácii práce medzi ľudom. *Hlas* 1 (1898), 6. 161.

⁷⁷² Maršall-Petrovský 1962d: 164.

⁷⁷³ Timrava 1975a: 454–458, 422, 435, 478–479.

⁷⁷⁴ Milan Hodža: Národovectvo inteligencie. *Slovenský týždenník* 1 (1903), 13. 1.

⁷⁷⁵ Milan Hodža: Bez halien. *Slovenský týždenník* 11 (1913), 32. 1.

jelenik meg, mert az írók fölkészületlenek, lélektani elemzéshez nem értenek.⁷⁷⁶ Hodža egyébként harciasan visszautasította azokat a turócszentmártoni hango-
kat, melyek rosszallották, hogy a *Týždenník* bevitte a halinákat a nemzeti politi-
kába. Az igazi szlovák politika csak népi lehet, a népnek szava kell hogy legyen
minden fontos ügyben – ám hangjával csak úgy szolgálja a nemzetet, ha műve-
lődik, öntudatosodik.⁷⁷⁷

Az idézett vezető személyiségek mellett egyszerű szlovákoknak is feltűnhetett
az iskolázottak elkülönülő magatartása, mint azt jelzi egy pesti iparos olvasói
levele a századfordulón: alig két-három egyetemista látogatja a Szlovák Egyesület
rendezvényeit, „tehát igencsak jogos a kérdés, hogyan is gondolja a szlovák ta-
nulóiifjúság teljesíteni kötelességét irántunk, kevésbé műveltek irányában, hiszen
erről annyi ígéret hangzik el.”⁷⁷⁸

A még negyvennyolc előtt képzett elit fő hibája, az életidegenség kimondatik
Mikuláš Štefan Ferienčík egyik elbeszélésében is (*’Irma’*, 1860), ahol a főhős bí-
rálja nemzedéke puritán neveltetését, tanáraikat (a szerző főként a lőcsei kollégi-
um oktatóira gondolhatott), akik csak ideális világokat láttattak velük, a fellegek-
ben kellett járniuk. „Átok rajtunk és szerencsétlenség, ha elkülönülünk a világtól.
Igaz, ez neveltetésünk eredménye, ám ezen változtatni kell.”⁷⁷⁹ A doktriner kö-
zeledés problémája megjelent Vajanskýnál is, aki kénytelen volt megállapítani,
hogy az intelligencia spontán módon soha nem megy a nép közé, hanem csak
hivatalból, mindig a legkedvezőtlenebb pillanatban.⁷⁸⁰ Regényeiből megismerjük
a szinte használhatatlan öreg Holan tanítót (*’Repülő árnyak’*) vagy a régi iratok
közé magát elbarikádózó Kladný levéltárost (*’Gyökér és hajtások’*), aki tényle-
gesen semmit nem tesz környezete emeléséért, nemzethűsége abban merül ki,
hogy a keresztény kocsmából hozatja a bort – amitől nem kevésbé fog lerésze-
gedni.⁷⁸¹ Ondrej Seberíni amikor felpanaszolja, hogy a szlovákoknak voltak és
vannak kiváló tudósai és művészei, de nem voltak és nincsenek politikusai, akik
kézzelfogható hasznót hajtottak volna, kénytelen kimondani: „A magyarok ural-
ma és nyomása nem ártott annyit a szlovákoknak, mint vezetőik tapintatlansága
és gyakorlatiatlansága.” Ha pedig valaki mégis tettekbe fog, a másik szlovák nem-
zeti kór támad ellene: maguk a szlovákok, a szlovák lapok gáncsolják el.⁷⁸²

Az egykori szlovák vezetők spekulatív, doktriner alapállása s így a fejlődés
megakasztása gyilkos kritikát kapott a századelőn a nyugatos fiatalok táborából.
Bohdan Pavlů a Štúr-iskola egyszerre „fantasztikus utópizmusa és jóformán ni-
hilista reményvesztettsége” felett mondott ítéletet. Annak hegeli konstrukciója,

⁷⁷⁶ Lajčiak 2007: 72.

⁷⁷⁷ Milan Hodža: Národná politika Slovenského týždenníka. *Slovenský týždenník*, 16. dec. 1910. 1.

⁷⁷⁸ Remeselník: Z Pešte (Slovenský spolok). *Slovenský denník*, 24. okt. 1900. 1.

⁷⁷⁹ Ferienčík 1860: 80.

⁷⁸⁰ Svetozár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národné noviny*, 29. sept. 1891. 2.

⁷⁸¹ Vajanský 1943a: I. 28, 30, 52, 187, II. 69.

⁷⁸² Seberíni 1996: 69.

másrészt a szláv nemzetek misztikus küldetéstudata szerint alaptalan megalomániába, messianizmusba, végül – a legsúlyosabb bűnbe – konzervativizmusba torkollott.⁷⁸³ Ám a sors fintoraként ugyanez a bírálóat szállt vissza e kritikai szellem bölcsőjére. Ján Wagner visszaemlékezésében hangsúlyozta: a *Hlas* túlhajtott progresszivitásával a már akkor meghatározó személyiség, Milan Hodža (akit eredetileg Vajanský szeretett volna szerkesztőként látni a lapnál) nem tudott azonosulni, sőt idővel a Vavro Šrobárral összeütközésbe került Pavel Blaho is távozott a szerkesztőségből. „A szlovák nemzet s annak teljes élete mindkettőnk számára fontosabb volt, mint az új filozófiai irányzatokra alapozott kísérletek. Közel kerülni a néphez: Blahónak és Hodžának is ez volt az ideálja, s mind a ketten tudták vagy legalábbis érezték, hogy ez a cél az említett, szélsőségesen progresszivistá eszmékkal nem lesz könnyen elérhető.”⁷⁸⁴

Božena Slančíková-Timrava hősnője (*Tapasztalat*, 1902) a nemzethű kör képmutatása, álnépiessége miatti csalódásában megundorodik a szlovák népdaltól, sőt még anyanyelvét sem akarja az utcán használni.⁷⁸⁵ Későbbi regényében (*Mindent a népért*, 1926) a hajadonnak maradt doktriner nemzetébresztő hölgy idegenül mozog a parasztok között (hol leereszkedik hozzájuk, hol utasítgatja őket, a folklorisztikus elemekre vadászik, míg a valós élet jelenségeit elutasítja, tehát képtelen hatékonyan segíteni a falu kulturális fölemelkedését. Groteszk csúcspontja mindennek a lakodalmi jelenet, ahol pártfogoltjával egyetemben maga által varrt, „igazi” népviseletben jelenik meg, tarka öltözkévével kiváltva a helybeliek értetlen, gúnyos megjegyzéseit.⁷⁸⁶

Mindennek eredménye, hogy a nép idegenkedik a szlovák „uraktól”. A „fekete kabátosok” közül csak a papra és a tanítóra hallgat.⁷⁸⁷ Vajanský egy novellájának (*A básnári dombon*, 1880) parasztasszonya egy kalap alá veszi a magyarón és a nemzethű ügyvédet – mindegyik csak a szegényt nyúzza.⁷⁸⁸ Pavel Sochán ugyancsak figyelmeztetett arra, hogy a nép elzárkózik minden fekete kabátostól, gyűlöl minden urat, mert tudja, hogy az fölé akar nőni, az ő verejtékéből akar megélni. Ez tulajdonképpen szerencse, mert így a néphez nem férközhet hozzá sem a magyarosítás, sem a világpolgár mentalitás.⁷⁸⁹

Egyház és társadalom

A nemzetépítéssel foglalkozók számára alaptétel a folyamatban érintett területek, illetve csoportok, etnikumok vallásainak, felekezeteinek szerepe a nemzeti

⁷⁸³ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910), 2.

⁷⁸⁴ Wagner 2003: 34.

⁷⁸⁵ Timrava 1975a: 435–436, 499.

⁷⁸⁶ Timrava 1975b. 587–591, 630–631, 649, 651, 678–681, 695–707.

⁷⁸⁷ Povedzme si pravdu. *Národné noviny*, 30. jan. 1873. 1.

⁷⁸⁸ Vajanský 1943d: 14.

⁷⁸⁹ Pavel Sochán: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

ideológia kialakításában. Homogén, illetve a rekatolizáció során ismét azzá lett etnikumok (mint a lengyelek) esetében a vallási elem változó intenzitással, de folyamatosan erősíti a nemzettudatot, vallásilag megosztott etnikumoknál (így a magyarság, a románság, az albánok esetében) viszont a 19. századig nem hogy az össznemzeti tudatra nincs befolyással, de még egy általánosan elfogadott nyelv használatát is lehetetlenné tette. (Azt csak hozzátesszük, hogy a délszláv térségben a közös nyelv mint integráló elem alul is maradt a vallási-kulturális törésvonalakkal – latin, bizánci kereszténység, iszlám – szemben.)

A szlovákság mint római katolikus többségű, de erős evangélikussággal rendelkező etnikum a második csoportba tartozik (1910-ben 71,8%, illetve 23,2% a két felekezet közti megoszlás, amihez még hozzá kell számolnunk 4,1% görög katolikust⁷⁹⁰), ezért a konfesszionális szembenállást csak az általunk vizsgált korokban írta felül – szorította háttérbe – az össznemzeti szolidaritás, közösségi tudat, ám a hagyományos idegenkedés és konfrontáció még a 20. században is (tárgyunkat illetőleg a tízes években) aggasztó módon felszínre törhetett.

Hosszú történelmi folyamatról lévén szó, át kell tekintenünk a megoszlás kezdeteit, a törésvonalak megszilárdulását!

A felekezeti szembenállás századai

A reformáció igen gyorsan terjedt a Felföldön, a katolikus klérus és a hívek létszáma a töredékére csökkent, ám a hierarchia élvezte az uralkodó támogatását. Ez hamar reagált, és Oláh Miklós érsek a század közepén megindította az ellenreformációt (szerencsésebb elnevezéssel a *katolikus megújulást*), amely azonban a 17. század elejéig nem ért el jelentős sikereket. Egyrészt megállíthatatlannak látszott az egyház zsugorodása (egy 1606. évi jelentés szerint az egész királyságban összesen háromszáz katolikus pap és szerzetes működött, azok többsége is Horvátországban), másrészt a Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke (1606) a mágánok, a nemesek, a szabad királyi városok (melyeknek fele a Felföldön volt) és a végvári katonaság számára biztosította a protestáns vallás gyakorlását. 1616-ban azonban az esztergomi érseki székbe emelkedett az a Pázmány Péter, aki ekkor már jó évtizede a katolikus hitvitázó irodalom fő alakja, s ugyanakkor katolikus kézbe került a nádori szék is. Pázmány teológiai és politikai meggyőzéssel főnemesi családok tucatjait térítette vissza a katolikus hitre, a korábban száműzetését követelő Homonnaiakat, Zrínyieket, Forgáchokat, Rákócziakat stb. Werbőczy *Hármaskönyvére* hivatkozva egyértelművé tette, hogy a jobbágyoknak követniük kell urukat. Így a a katolikus egyház lassan – a század közepére már számszerű – túlsúlyba került. A Wesselényi-összeesküvés leleplezése után megindultak az erőszakos templomfoglalások, a protestáns prédikátorok elűzése és

⁷⁹⁰ Bárh 1986: 210.

a helyükbe katolikus papok ültetése. 1674-re a Magyar Királyság egész területéről már 730 prédikátort idéztek a pozsonyi rendkívüli bíróság elé hűtlenség, kuruc szervezkedés vádjával (fele jelent meg), s akik nem tértek át, nem mondtak le hivatásukról vagy nem vándoroltak ki, azokat várfogságra, sáncmunkára vagy gályarabságra ítélték. Majd az 1687. évi országgyűlésen az uralkodó kinyilatkoztatta, hogy az előbbi törvényeket is csak „kegyelemből és kegyességből” hajlandó még fenntartani. Az 1691-es magyarázat pontosította a protestánsok jogait vagy inkább kötelességeit: nyilvános vallásgyakorlást csak az *artikuláris helyeken* engedélyeztek számukra, a máshonnan odaérkező híveknek előbb az otthoni katolikus papnak meg kellett fizetniük a szertartásért járó stólapénzt, amellet, hogy tizedet is fizetniük kellett neki; meg kellett ülniük – különösen a kézműveseknek – a katolikus ünnepeket.⁷⁹¹

A lutheránus Thököly Imre az általa ellenőrzött keleti régióban természetes módon támogatta a protestánsokat, orvosolta sérelmeiket, visszajuttatta templomaikat, és szigorú jezsuita neveltetése ellenére ugyanígy járt el nevelt fia, II. Rákóczi Ferenc is, aki egyensúlyra és vallásbékére törekedett a két felekezet között.

Felekezet és nyelv

A felekezeti megoszlás a szlovákok körében a 17. századtól korszakonként hullámzó volt, de mindig kitapintható nyelvi elkülönülést is eredményezett. A szlovákok irodalmi nyelvként addig – a 14. század óta – egységesen a csehet használták, s a reformáció ezt megerősítette azzal, hogy a 16. század végére elkészült a Szentírás teljes cseh fordítása. A szlovák fejlődés tehát a magyarral – és általában az európaival – ellentétes: míg Luther vagy Károli Gáspár bibliafordítása elősegítette az anyanyelv korszerűsödését és egységesülését, addig a szlovák protestánsok nem kényszerültek valamely irodalmi szlovák nyelv kimunkálására, sőt a biblikus nyelv (*bibličtina*) tekintélye, a nyelvi tisztaság parancsa eleve megakadályozta a nyelvi önállósodást. A protestáns közösségek az első pillanatban a maguk liturgikus nyelveként határozták meg a cseh biblikus nyelvet, ami persze nem jelentette azt, hogy általában csehül folyt volna az igehirdetés. A 17. században a nyomtatott könyvek és az iskolák számának gyarapodása, a bibliai szövegek minél szélesebb körű megértésének igénye a szlovák lelkészeknél általános szlovakizálást vont maga után. Cseh maradt viszont a nyelvtan és a szövegek által megkövetelt szókincs nagy része. Másrészt a fehérhegyi vereség (1620) után a Felföldre érkező cseh menekültek (exulánsok) igehirdetőként és nyomdai lektorként a tiszta cseh nyelvet használták, és ezt szlovák társaiktól is megkövetelték. Különösen a leginkább kötött bibliai szövegek és az egyházi énekek álltak ellen a hazai nyelvjárások, a nyelvhasználat hatásainak. Jelképes értékű és tükrözi az

⁷⁹¹ Révész 1925: 35–36.

evangélikusok felemás tudatát az exuláns Jiří Třanovský énekeskönyve, a *Cithara sanctorum* (közismerten: *Tranoscius*, 1636), mely a szerkesztő állítása szerint *do naši slovenské řeči přeložené*, azaz „a mi szlovák nyelvünkre fordított” énekeket tartalmaz, ám azok tiszta cseh nyelven szerepelnek a könyvben.⁷⁹²

Ez a nyelvi purizmus csak erősödött a lipóti protestánsüldözések, majd III. Károly katolizáló politikája következtében. A filológus egyben szuperintendens Daniel Krman nyelvi megnyilatkozásaiból tántoríthatatlan konzervatív szellem árad, a beszélt nyelvi elemeket a cseh tartományokból sem fogadta el. A nála megjelenő *lingua slavico-bohemica* (‘cseh-szláv nyelv’) kifejezés nem két rokon nyelv ötvözését, hanem kifejezetten a felföldi szlovák evangélikusok által írásban használt biblikus cseh nyelvet jelentette. A biblikus cseh tehát paradox módon azáltal vált szlovák – evangélikus – irodalmi nyelvvé, hogy elszakadt a cseh tartományok élő nyelvétől és a 18. századra végleg megcsontosodott.⁷⁹³

A katolikusok helyzete, nyelvhasználata ellentétes ezzel. Annak ellenére, hogy a világegyház egységesen a latin liturgikus nyelvet használta, a pápai kúria a minél eredményesebb visszatérítés érdekében elrendelte a hazai nyelv részleges alkalmazását. A cseh Magyarhon katolikus hierarchiája számára amúgy is az eretnekség – huszitizmus, protestantizmus – nyelve volt, ezért Pázmány tudatosan buzdította munkatársait a népnyelv használatára. Erősödő kihívást jelentettek a cseh exulánsok felföldi kiadványai, ezért „a nagyszombati katolikus literátorok [...] a környék szlovák nyelvjárását kezdték használni, hogy az evangélikusoktól nyelvileg is különbözzenek.” A szlovák nyelv jelentőségét jelzi, hogy az 1648-ban újrainduló Egyetemi Nyomda egyik első kiadványa egy magyar-latin-szlovák szótár volt.⁷⁹⁴

Pázmány elrendelte, hogy a falvakban, sőt a nagyszombati ferences templomban az ottani szlovák nyelvjárásban kell prédikálni a híveknek, és fő művét, a *Kalauzt* is lefordíttatta szlovák nyelvre. Az 1634-es keltezésű, kéziratban maradt szöveg minden bizonnyal kétnyelvű szlovák jezsuita munkája, aki a címlapon az általa használt nyelvet így határozta meg: „Na obecnu slovenčinu [...] obraceni”, azaz „közszlovákra fordítva”. A szöveg száz évvel későbbi lektora tudatosan megkülönbözteti a szlovák és a cseh nyelvet. Így a szlovák katolikusok az évtizedekkel korábban kikristályosodott nyugatszlovák nyelvi úzust tették meg irodalmi nyelvükké, ezt a korábbi tudományosság jezsuita-szlováknak (*jezuitská slovenčina*), a szocializmus évtizedei alatt viszont ideológiai okokból kulturális nyugatszlováknak (*kultúrna západoslovenčina*) nevezték.⁷⁹⁵ Ha mégis csehül írtak, erőteljesen szlovakizáltak (legfőljebb egyes jezsuita vagy ferences kiadvány-

⁷⁹² Käfer 2005a: 100.

⁷⁹³ Käfer 1991: 14.

⁷⁹⁴ Käfer 1977: 26–27; Käfer 2005a: 93.

⁷⁹⁵ Käfer 1991a: 12, 14–15.

ok születtek tiszta cseh nyelven, a szoros Morván túli kapcsolatoknak, szervezeti kötődéseknek köszönhetően),⁷⁹⁶ ugyanakkor már a középszlovák nyelv használata is fölbukkan például az 1625. évi *Esztergomi Agenda* keresztelői vagy házassági formuláiban.⁷⁹⁷

A jozefinizmus egyházpolitikája: egyenjogúsítás és alávetés

III. Károly nyílt és Mária Terézia burkoltabb katolikus hegemoniapolitikája után bizonyos enyhítést hozott II. József 1765-ben kezdődő társuralkodása. A trónörökös kezdetektől jóindulattal fogadta a protestáns panaszküldöttségeket, orvosolt egyes sérelmeket, majd trónralépte után hamarosan az egész birodalom számára kiadta a türelmi rendeletet (*Edictum tolerantiale*, 1781), melyben korlátozottan, de biztosította a protestánsok (és a görögkeletiek) szabad vallásgyakorlását. Újjászervezhették egykori egyházközségeiket, illetve alapíthattak újakat, a település köteles volt telket adni nekik templom- és iskolaépítés céljára, híveik nem voltak kötelesek megtartani a katolikus ünnepeket, részt venni a körmeneteken stb. A közhivatal betöltésénél pedig a rendelet eltörölte a felekezeti szempontokat, a mérce kizárólag az alkalmasság lehetett.⁷⁹⁸

A vezető protestáns személyiségek lelkesen, a katolikusok viszont megdöbbenően és értetlenkedve fogadták a történelmi jelentőségű iratot. A klérus és a megyegyűlések – a katolikus többségük – eleve vitatták érvényességét, hiszen nem alkotmányos úton, hanem rendeletként született, tehát véleményük szerint a korábbi – amúgy megszorító –, „szabályos” törvényeket nem írhatja felül. E körök úgy vélték, a protestánsok helyzete jól szabályozott, az új rendelet pedig csak igényeiket növelheti. Különösen elfogadhatatlannak tartották, hogy az addig „megtűr” és a múltban, úgymond, annyiszor hűtlennek bizonyult protestánsok szabadon pályázhassanak hivatali tisztségekre.

A protestáns tömegek várakozásai úgyszintén félelmekkel voltak teli: a századok során beléjük ívódott, hogy bármiféle uralkodói-hatósági rendelkezés csak rosszabbra fordítja sorsukat. Ismerték ezenkívül a közigazgatási mechanizmus természetét, nem lehettek tehát illúzióik a végrehajtást illetően. Mindez megalapozottnak bizonyult. Sem a kormányzóságok, sem a katolikus dominanciájú megyék nem siettek a rendelet kihirdetésével. A további részletkérdésekben – megvan-e az előírt száz (később ötven) család az egyházközség alapításához, ezeknek nincsen-e adóhátralékuk, fönntudják-e tartani a templomot, az iskolát, el tudják-e tartani a lelkészt, a tanítót – az időhúzásnak, az obstrukciónak tág tere nyílt (a katolikus egyházi vezetés össze is állította az ilyen eljárások kataló-

⁷⁹⁶ Pauliny 1983: 139–144.

⁷⁹⁷ Käfer 2005a: 93.

⁷⁹⁸ Révész 1925: 49–50.

gusát). Az új templomok (legalábbis kezdetben) csak torony, harang és utcára nyíló ajtó nélkül épülhettek, ezáltal legalább formálisan fönntartva a nyilvános (katolikus) és a magán (protestáns) vallásgyakorlat különbségét. A stólapénzt továbbra is meg kellett fizetni a katolikus plébánosnak (a császár a kérdést az évtized végén rendezte). A plébános vagy felsősége több esetben jogosulatlanul nyilvánította a protestáns lelkész szertartásvégzését. A katolikus egyházból való áttérés sem ment automatikusan, egyéb megszorítások mellett, ellenlépésként II. József hathetes kötelező katolikus hitoktatást írt elő. A gyermekek vallását a rendelet ugyancsak asszimetrikusan szabályozta: katolikus apa esetén mind-egyik gyermek, protestánsnál csak a fiúk követhették az apa vallását.⁷⁹⁹

A rendeletnek kétségkívül volt látható eredménye: néhány év alatt mintegy ezer egyházközség alakult az országban, a protestánsok magasabb szintre emelhettké az iskoláikat, sokan nyertek hivatali állást közülük, ismét lehetett külhoni egyetemeken tanulniuk, ám nekik is tapasztalniuk kellett József alkotmányon kívüli, központosított rendszerének hátrányait, például azt, hogy a felügyelők az oktatás legapróbb részleteibe is beleszóltak. A rendelet pedig általában nem hogy elsímította volna, hanem inkább fölszította a felekezeti ellentéteket. Jelképesnek tekinthetjük egy Zsolna melletti falu plébánosának tettét, aki 1791-ben árokkal választotta el az addig közös temető katolikus és protestáns felét. Többéves ádáz vita után az evangélikus földbirtokos szatirikus szöveget íratott a pap által elhelyezett keresztre, ami azután vallásghyalázási pert vont maga után.⁸⁰⁰

A szlovákok konfesszionális megosztottságát két vezető író nézetével érzékeltetjük. A katolikus pap Jozef Ignác Bajza regényében (*‘Az ifjú René kalandjai és tapasztalatai’*, 1784) végig a *mi vallásunkról*, vele szemben pedig *eretnekekről*, *szakadárokról* beszél. Amikor hősei betérnek egy fogadóba, egyikük reverendája láttán az iddogáló lutheránus parasztok homlokukat ráncolva morogni kezdenek. Végül az evangélikus püspöknél szállnak meg éjszakára, akinek az ábrázolása mindenben megfelel a hagyományos katolikus elképzelésnek: hordó has, lógó toka, szellemi korlátoltság („minden szava arról tanúskodott, hogy tanítósorból emelték egyenesen erre a magas polcra”).⁸⁰¹

A szerző némely helyen meglepően nyitott, talál elismerő szavakat is a protestánsokra. A püspök fiáról, teológiai képzettségéről, vitakultúrájáról, mérsékelt alapállásáról csak jót tud mondani: „Szavaiban sok igazság volt, meggondoltan fejezte ki magát, és tartózkodott bármiféle sértő kifejezéstől. Megmutatta ezáltal, hogy az eretnekek között is vannak mérsékeltek, akik nemcsak csúnyán marakodni akarnak velünk. Ha a hitviták során a mieink is visszafogottak tudnak maradni (nagyon hasznos eszköz az átgondoltság, az önmérséklet, az a képesség,

⁷⁹⁹ Révész 1925: 49; Kowalská 2001: 39–43.

⁸⁰⁰ Révész 1925: 50; Kowalská 2001: 39.

⁸⁰¹ Bajza 1976: 330, 336.

hogy féken tartsuk tollunkat és nyelvünket), megérjük, hogy több szakadár tér a mi hitünkre.”⁸⁰² Az egész esti beszélgetés a két felekezet megbékítése, közelítése körül forog. Ám, láttuk, Bajza szemében a végső cél mégiscsak a protestánsok katolizálása.

Ján Kollár, az evangélikus igehirdető viszont keserűen emlékezett vissza a gyermekkorát végigkísérő felekezeti igazságtalanságra és türelmetlenségre. Szülővárosában, a Turóc megyei Mosócon a néhány katolikus iskolája ott állt a város közepén, a sok ezer evangélikus temploma, iskolája pedig messze, kívül a városon.⁸⁰³

A két felekezet szembenállása mellett beszélnünk kell egy belső törésvonalról. A szlovák – általában a hazai – katolicizmuson, sőt magán az egyházi társadalmon belül mély ellentéteket hozott felszínre a jozefinizmus. Bajza – akárcsak ismert ellenfele, a szintén plébános Juraj Fándly – a felvilágosodás és különösen a császár egyházpolitikájának elszánt híve lett. Regényében és egyéb írásaiban kiállt a középkorias egyházi gondolkodás és a hitélet barokk külsőségei ellen. II. József aprólékos reformjait megelőzve vagy azokkal egyetértve sürgette a mellékoltárok (ezzel együtt a párhuzamosan folyó alapítványi misék), a hangszerek, a cikornyás díszítések vagy éppen a bűnös embert elrettenteni szándékozó naturalista képek eltávolítását a templomokból, általában kikelt a kolostorlakók zsíros lakomái, dúskálása ellen. Lelkesen üdvözölte a szemlélődő szerzetesrendek eltörlését, a szerzetesek *Az ifjú René...* lapjain negatív szereplők. Egyetértett a korszerű teológiai oktatás rendeleti bevezetésével, azaz az egyházmegyei szemináriumok megszüntetésével és három központi – államilag ellenőrizhető – szeminárium föllállításával, sőt azt is fölvetette, hogy a kispapok kapjanak alapfokú egészségügyi képzést, és enyhébb betegségek esetén legyenek a falu orvosai. Ugyanilyen nézeteket vallott, talán még vitriolosabb hangnemben, Juraj Fándly, mint arról legismertebb műve, a *'Bizalmas beszélgetés a szerzetes és az ördög között'* (1787–1789) tanúskodik.

Az evangélikusok egyelőre egyházuk regenerálásával voltak elfoglalva, a történelmükből eredeztethető konzervativizmusnak csak évtizedekkel később, a romantikus nemzedék föllépésével kellett szembenéznie a Németföldről érkező misztikus, individualistább irányzatokkal.

A türelmi volt az egyik, melyet II. József nem vont vissza rendeletei közül a halálos ágyán. Utóda, II. Lipót, illetve az általa összehívott országgyűlés nyilvánossá tette a protestánsok vallásszabadságát (1790–1791: XXVI. tc.), eltörölte a 17–18. századi sérelmes törvényeket és rendeleteket, visszaállította a protestáns egyházak önkormányzatát, ily módon megszüntetve a katolikus hierarchia felügyeleti jogát, újfent biztosította iskolaalapítási jogukat, a hivatalviselés teljes egyenlőségét stb. Fenntartotta viszont a katolikus egyház előjogait a vegyesházasságok és a gyermekek vallása ügyében.⁸⁰⁴

⁸⁰² Bajza 1976: 338.

⁸⁰³ Kollár 1972: 14–15.

⁸⁰⁴ Révész 1925: 50.

A katolikusokat és protestánsokat végül is sem II. József, sem öccse nem forraszhatta nemzeti közösséggé, így még évtizedekig két szlovák nyelvről, kultúráról és identitásról kell beszélnünk.

Nyelv, kultúra, nemzet a nemzeti ébredés korában

A jozefinizmus időszaka egybeesik a nemzetépítés, hagyományos elnevezéssel a nemzeti ébredés első szakaszával magyaroknál, szerbeknél, románoknál és a szlovákoknál egyaránt. A szerbek kivételével mindegyik etnikum közös jegye a mély felekezeti megosztottság, és ebből eredően – mind a négyük esetében – az egységes nemzeti nyelv hiánya. A magyarok és a szerbek a 19. század első két évtizedében kisebb belső harcok árán kialakították egységes irodalmi nyelvüket, a szlovákokat azonban a katolikus-evangélikus törésvonal még fél évszázadon át nyelvi-kulturális megosztottságban tartotta. Kritikus időszaka ez a nemzetté válásnak, az utolsó nyílt felekezeti háborús helyzet a közös irodalmi nyelv és nemzeti intézmények megteremtése előtt. Súlyát érzékelteti, hogy a 20. század elejének talán legfontosabb szlovák politikusa, Milan Hodža terjedelmes monográfiában (*A csehszlovák szakítás*, 1920) elemezte bonyolult viszonyait és ellentmondásait, ráadásul e könyv a cseh-szlovák együttélés elején afféle beköszöntőként, vagy ha tetszik, történelmi leszámolásként jelent meg. A szlovák tudományosság akkori mindenese, Jozef Škultéty azonban nyomban hosszabb tanulmányban (*Százhuszonöt esztendő a szlovákság életéből*, 1920) cáfolta a mű tételeit. Hodža munkája az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtőit, a Bernolák- és a Štúr-iskolát a csehszlovák nyelvi és kulturális egység megbontóiként, negatív erőként ábrázolja, akik meghonosítva a szerencsétlen törzsi gondolkodást, a szlovákság hajóját a kiművelt cseh kultúrkör helyett a magyarhoni feudális elmaradottságban horgonyozták le. Mint írja, Bernolákot eleve nem kötötték a cseh reformáció hagyományai, az evangélikus, de új gondolkodású „nemzetébresztő hármas”, azaz Štúr, Hurban és Hodža pedig nem ismerték el ezeket.⁸⁰⁵

Ugyancsak a kiélezett felekezeti ellentéteket hangsúlyozta a kor magyar kutatója: „E korban a vallási ellentétek igen érzékenyek voltak, s a tolerancia külszíne alatt a vallások elmerültek saját lelki világukba anélkül, hogy egymással közös működési alapot kerestek volna. Ahogy nálunk a katolikus Dunántúl és a református Tiszántúl nem tudott egymásról, amikor két különböző úton indította el az irodalmi életet, a Felvidék katolikusai és evangélikusai, akik mégis sokkal közelebb voltak egymáshoz, sem sokkal többet törődtek egymással. [...] A protestánsok kevesellték a tényleges jogokat, a katolikusság a protestánsok lázas szervezkedésében sérelmet látott; a hamu alatt ha nem is »izzott«, de még sokáig megvolt az ellentét. Ha ezekhez hozzávesszük, hogy az evangélikusság

⁸⁰⁵ Hodža 1920: 11–12, 71, 74–75.

a bohémizmusban hagyományt, evangélikumot, a katolikus tótság pedig a népi-es írásmodorban hagyományos katolikumot látott, megérthetjük a két fél álláspontjának merevségét.”⁸⁰⁶

Szabó Zoltán, akitől az előbbi értékelés származik, erre az időszakra vonatkoztatva, de általános érvénnyel megfogalmazta a két felekezet eltérő szerepét a nemzeti művelődésben: „Protestáns és katolikus tótok állanak egymással szemben ebben a korban; a katolikusság képviseli inkább a nép, a nemzet hagyományát; az evangélikusság a lázasan újítani akarást, mely reformokért, eszményért a sajátos nemzeti hagyomány elhanyagolásával idegenbe megy. Az előbbié a statikus, emezé inkább a dinamikus erő, holott a nemzet előrehaladásához mindkettő egyformán szükséges. Ez a kettős arculat hovatovább a politikai kapcsolatok ápolásában is megnyilatkozik. Az egyik az ezeréves határokon túl tekintve keresi boldogulását, szakítva minden közös hagyománnyal, amely a Szent Korona országaihoz és népeihez kapcsolja, sőt e hagyomány gyökeres kiirtására törekszik; a másik a vele sorsközösségben élőkkel együtt igyekszik boldogulást keresni.”

A katolikusok legalábbis a 18. század második felében egyre inkább szlovákosították a csehet, s ezt a többé-kevésbé kikristályosodott nyelvet vette alapul a nagy műveltségű pap, Anton Bernolák, aki a század végén kodifikálta az első össznemzetinek szánt szlovák irodalmi nyelvet (*Dissertatio philologico-cirítica de litteris Slavorum*, 1787; *Grammatica slavica*, 1790, és évtizedekkel később megjelent monumentális ötnyelvű szótára: *Slovár Slovenskí, Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí*, 1825–1827). Ténylegesen a katolikus pasztoráció, a minél sikeresebb prédikálás és népnevelés szükségletei ösztökölték minderre, munkatársai a pozsonyi központi szeminárium növendékei közül kerültek ki. 1789-ben alapított irodalmi egyesülete (Tovarišstvo literného umeňá) is a nagyszombati központ mellett ott tudott „sátrakat”, fiókokat létrehozni, ahol volt katolikus szeminárium vagy más egyházi intézmény. Kiterjedt, 450 fős tagsággal indult, átfogta az egész Felföldet, ám kizárólag katolikusokat, jórészt papokat tömörített, akiket a franciaországi események és fölötteseik nemtetszése csakhamar elriasztott a szerveződéstől.⁸⁰⁷ A *berňolákovčina* azonban széles körben használt irodalmi nyelve lett e köröknek, s élt egészen a 19. század közepén létrejött felekezetközi nyelvi kiegyezésig. Az evangélikusok viszont nem fogadták el, sőt meghatározó személyiségeik támadást indítottak ellene. Bírálták a csehvel radikálisan szakító kiejtését (holott a biblikus nyelv beszélt változatát ők is szlovákosan ejtették), parasztosnak tekintették a helyesírást és a beemelt tájszavakat, ami azon nézetet tükrözte, hogy a nép nyelve méltatlan az irodalomhoz és a tudományokhoz.⁸⁰⁸

Ám a cseh tartományokban megindult a modern cseh nyelv kidolgozása, s a kodifikátorok (Josef Dobrovský, Josef Jungmann) bőven merítették a korabeli

⁸⁰⁶ Szabó 1937: 184, 199.

⁸⁰⁷ Pauliny 1983: 163, 166–167, 170; Sziklay 1962: 180–181.

⁸⁰⁸ Käfer 1991: 19–20.

falu, sőt a város nyelvéből. Elmélyült a nyelvi szakadék a Morva partján, de a felvilágosodás első evangélikus nemzedéke nem érezte, hogy neki kellene lépnie az egység helyreállítása végett. Jiří Palkovič, a pozsonyi líceum 1803-ban fölállított „csehszlovák” nyelvi tanszékének professzora mereven elutasította a *novotárok*, a nyelvújítók eredményeit, a tanszék nevével nem azt jelezte, hogy közös nyelvről van szó, hanem sajátos szlovák jelenségnek tekintette a lényegében holt biblikus csehet.⁸⁰⁹ A lelkész Juraj Ribay a régi cseh kiadványok összegyűjtésével a két nép régi protestáns szellemiségét szerette volna föltámasztani, s a szlovák művelődést a cseh részévé tenni. Gazdag gyűjteményéből egy *Bibliotheca Bohemico-Slavica* nevű könyvtárt szeretett volna kialakítani, biztosítani akarta a jó odaírt könyvek és folyóiratok behozatalát, valamint a hazai könyvkiadást. Jó iskolákat szeretett volna és egy irodalmi társaságot, rendszeres üléseket, pezsgő irodalmi életet. Az előadások, a tanulmányok főként a szlovákok történelmével, írásbeliségével, közmondásaival foglalkoztak volna, s Ribay megengedhetőnek tartotta a nyelvi szlovakizmusok használatát.

Az evangélikusok kevert nyelve főleg a kiejtésben nemigen különbözött Bernolák nyugati jellegű, a csehvel erősen rokon nyelvétől, kortársaihoz hasonlóan Ribay mégis komoly veszélyt látott benne, mert éppen ott terjedt, ahol a cseh nyelv legerősebb hadállásai voltak (az Alsó-Vág-völgye, Pozsony, Nagyszombat, Szokolca, Magyarbród). Tett is sikertelen kísérletet Bernolák, illetve a pozsonyi kispapok „visszatérítésére”. Valójában ha Ribay grandiózus nyelvművelő és irodalmi programja megvalósul, az valószínűleg ugyanúgy a szlovák önállósodáshoz vezetett volna.⁸¹⁰

A következő nemzedéket képviselő két szellemi nagyság, Pavol Jozef Šafárik és Ján Kollár belátta, hogy a biblikus nyelv használata nem tartható, ki kell egyezni a csehekkel. Šafárik korai német nyelvű monográfiájában (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, 1826) egyenesen a többivel egyenrangú szlovák „nyelvjárásról” és irodalomról beszélt, és tudományosan is rendszerezte a nyelv egyéni vonásait. Kollárral együtt kialakult azon meggyőződése, hogy a két fél kölcsönös kompromisszuma eredményeképpen egy valódi *csehszlovák* nyelvet kell kialakítani, melynek nyelvtana és alapszókincse cseh, de az ottani idegen elemek, germanizmusok helyébe a romlatlan, szláv jellegű szlovák szavakat, fordulatokat kell beültetni.⁸¹¹

A cseh szellemi élet nem érzékelte a szlovákok egyre mélyülő nyelvi problémáit, s ez utóbbi koncepciót sem fogadta el (Prágába költözve Šafárik is megtagadta addigi nézeteit, és már csak az új cseh nyelven és a cseh nemzeti mozgalom szellemiségében írt). Nem maradt más lehetőség, mint a radikális szakítás, azon-

⁸⁰⁹ Sziklay 1962: 192.

⁸¹⁰ Szabó 1937: 188–200.

⁸¹¹ Tóbiás 1966: 20. skk.

ban nem a százados felekezeti törésvonalnak megfelelően, hanem azzal ellentétben, illetve azt meghaladva. Ehhez a tethöz köthetjük tehát a szlovák nemzeti egységesülés kezdeteit.

Felekezeti összefogás, közös nemzetépítés

A 19. század a szlovákok esetében (is) a nemzetté válás sorsdöntő s egyben rendkívül bonyolult időszaka. A nemzeti mozgalomnak végig két fronton kellett küzdenie. A spontán magyarosodás folyamata és az erőltetett magyarosítás politikája mellett a cseh nyelv és kultúra jelentett állandó, nem kevésbé fenyegető kihívást a fiatal szlovák nyelv és művelődés számára. E rendkívül nehéz körülmények két jelentős eredményt hoztak: az irodalmi nyelv egységesülését és a felekezeti szellem – ugyan nem végleges – meghaladását.

Az új nyelvet evangélikusok kezdeményezték a pozsonyi evangélikus líceumban, de egészen más teológiai-filozófiai háttérrel, élményekkel, mint a felvilágosodás, illetve a klasszicizmus evangélikus szellemi nagyságai. Ludovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža érdeként született, s fontos eszmei momentum, hogy a korábbi nemzedékekkel ellentétben ők nem Jénában, hanem Halléban jártak egyetemre, ahol egyrészt Hegel filozófiája, másrészt az ottani romantikus protestáns teológusok formálták szellemüket.

Maga a nyelv és irodalma a korábbi nemzedék, Kollárék számára reprezentációs funkciót hordozott. Azt volt hivatott bizonyítani, hogy a szlovákság *ugyanolyan* kultúrnemzet, mint a többi, *ugyanazokra* a teljesítményekre képes (az antik-klasszicista eszmények megvalósítására). A romantika fiataljai viszont a nyelvben az *egyedi* szlovák néplélek szellemi lenyomatát s kifejeződésének *egyetlen* lehetséges útját látták: ha a szlovákság nem a saját nyelvén ír (hanem az avított és egyébként is hibásan használt biblikus csehen), akkor nemzeti kultúrája, tehát nemzeti léte sem lehet.⁸¹²

A *štúrovčina* a két létező irodalmi nyelv (*berňolákovčina*, *bibličina*) tagadásaként, közép-szlovák alapon jött létre, az erre a vidékre, főként Liptóra jellemző szókinccsel és radikálisan fonetikus helyesírással.⁸¹³ A százados hagyományok által megszentelt cseh nyelv elvetése az evangélikus egyház vezetésében eleve megütközést keltett, továbbá sokan attól tartottak, hogy egy bizonyos nyelvjárás kodifikálása fölkelte a többi féltékenységet, szétforgácsolódik a nemzet ereje, és még kevésbé tud ellenállni a vélt és valós magyarosítás veszélyének. Mint Kollár fogalmazta: „Ha vég nélkül fölaprózzuk nyelvjárásunkat [azaz nyelvünket – Á. B.] és irodalmunkat, mi lesz belőlünk, szlovákokból és csehekből?”⁸¹⁴ Vezetésével

⁸¹² Šmatlák 2001: 27; 63–64. Štúr elméleti okfejtése magyar fordításban: Štúr 2012: 164–172.

⁸¹³ Pauliny 1983: 177–191.

⁸¹⁴ Mráz 1952: 82–83.

támadás indult a štúrovčina ellen: a bányai egyházkerület 1846. évi lelkészi konferenciája határozatot hozott arról, hogy ki kell tartani a bibličina mellett, tilos štúrovčinában írott könyveket és folyóiratokat vásárolni, sőt biblikus nyelvű lapot kell indítani, ahol közölni kell a lelkészek és tanítók megerősítő véleményét.⁸¹⁵

Štúrék a magyar nyelv térhódítása ellen védekezve, herderi-hegeli alapon vallották, hogy a nemzeti génusz csak a nemzet nyelvén fejezhető, fejleszthető ki, rámutattak, hogy a megmerevedett bibličina a szlovákok számára idegen és egyben holt nyelv, melyen máig nem tudtak élő irodalmat teremteni. „A megcsontosodott csehorientációjú filológusok Szlovákiát a 16–17. századba akarják visszaerőltetni – írta Hurban –, a szlovákot durván szidalmazták, bacsók nyelvének, kocsmái nyelvnek, drótosok nyelvének nevezik.” Štúr két munkában fejtette ki az új nyelv bevezetésének elkerülhetetlen voltát és elvi alapjait (*‘A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelvjárásról történő írás szükségessége’*; *‘A szlovák nyelv tudománya’*). Kollár viszont 1846-ban Prágában kiadott egy broszúrát (*‘Vélemények arról, hogy a cseheknek, a morváknak és a szlovákoknak egységes irodalmi nyelvüknek kell lennie’*), melyben a cseh tudomány színe-virága próbálta lebeszélni a szlovákokat arról, hogy saját nyelvük legyen. Maga Kollár kétségbe vonta, hogy igazságot lehetne tenni az ügyben, melyik az „igazi” nyelvjárás, figyelmeztetett arra, hogy a cseh nyelv elvetése provincializmusra ítéli a szlovák irodalmat, nyomorra a szerzőket, s bizonygatta, hogy a bibličina, a régi cseh könyvek nemcsak érthetők az egyszerű szlovák számára, de egyenesen legféltettebb kincsei.⁸¹⁶

A lutheránus egyház tehát elutasította az új nyelvet, ugyanakkor Štúrék még 1843 júniusában elzárándokoltak a legnagyobb katolikus költőhöz, a bernolákovčina mesteréhez, Ján Hollýhoz, aki áldását adta a štúrovčinára, a fiatalok pedig 1844 augusztusában, a Tatrín egyesület gyűlésén azt irodalmi nyelvvé nyilvánították. Bár 1849-ben Kollár elérte, hogy ismét az *őszlovák*, azaz a biblikus cseh lett a szlovákság közéleti nyelve, a fejlődést és azzal a felekezeti összefogást nem lehetett megállítani. Az evangélikus és katolikus vezető értelmiségiek 1851-ben megegyeztek abban, hogy a szlovákság egységes irodalmi nyelve a középszlovák lesz, bár a štúrovčina kevésbé radikális változatoként, közelítve a hagyományos helyesíráshoz és nyelvtanhoz. Így tehát azt lutheránusok álmodták meg, de katolikus pap, a tekintélyes nyelvész, Martin Hattala öntötte végső formába (*Krátká mluvniva slovenská*, 1852).⁸¹⁷

A szlovák irodalmi nyelv a 19. századi evangélikus-katolikus összefogás legszébb gyümölcse. Nem légüres térben született: a felekezeti tolerancia, sőt az együttműködés gondolata évtizedek óta jelen volt a vezető személyiségek írásaiban, tevékenységében. A katolikus helytartósági tanácsos, Martin Hamuljak

⁸¹⁵ Mráz 1952: 86.

⁸¹⁶ Kollár 1846: 101. skk.

⁸¹⁷ Pauliny 1983: 195–197.

az általa 1834-ben, Budán alapított irodalmi kör (A szlovák nyelv és irodalom kedvelőinek egyesülete) elnökének Kollárt kérte föl, s bár a tagok főleg katolikusok voltak, megjelentette Kollár és a másik nagy lutheránus, Karol Kuzmány írásait. Alexander Rudnay/Rudnay Sándor hercegprímást toleráns szelleme és nyelvvédő tevékenysége következtében az evangélikusok is a szlovák nemzet védoszlopának tekintették, ezért köszöntötték verseikkel, méltató cikkeikkel.⁸¹⁸

A közös nemzetépítés csúcspontja volt a közművelődési egyesület, a Matica slovenská megalapítása 1863-ban: elnöke a katolikus Štefan Moyzes, besztercebányai püspök lett, alelnöke pedig a másik felekezet püspöke, az evangélikus Karol Kuzmány. Magának az egyházi kultúrának a művelése természetesen felekezeti keretekben folyt: a katolikusok 1869-ben Nagyszombatban megalapították a máig működő Szent Adalbert Társulatot (Spolok svätého Vojtecha), az evangélikusok pedig 1898-ban Liptószentmiklóson a Tranoscus könyv- és lapkiadót.

A másik értékeinek elismerését, egymás támogatását is magában foglaló együttműködés légkörét örököltette meg – akkor, amikor inkább már csak jó emlékek tűnhetett mindez – a szlovákföldi viszonyokat jól ismerő morva pap, Alois Kolísek, csokorba gyűjtve, hogy Moyzes püspök annak idején az evangélikusokat is védte a magyarosítástól, Vajanský és Hviezdoslav verset írt Szűz Máriáról, az adventről, Andrej Hlinkához az evangélikusok is tolongtak józansági esküt tenni, Ján Hroboň evangélikus lelkész nyíltszínen jelentette ki, hogy a szlovákság vallási- nemzeti életét Cirill–Metód-i alapra kell helyezni, evangélikusok juttaták be a parlamentbe a katolikus František Sasineket, katolikusok pedig az evangélikus Milan Ivankát.⁸¹⁹

Felekezeti belső problémák

A nemzeten belüli ellentétek tehát áthidalhatónak bizonyultak (tűntek), viszont mindkét felekezetnek szembesülnie kellett a berkeiben zajló magyarosítás fenyegetésével.

A szűkebb (Erdély nélküli) Magyarhon evangélikus egyháza a század során etnikailag változatlanul megosztott volt, a három etnikum, a magyar, a német és a szlovák aránya szinte pontosan megegyezett (1910-ben 31,9%, 31,5% és 34,6%).⁸²⁰

Az evangélikus egyházban már a reformkori magyar (tudatú) elit célja volt, hogy az egyházat a magyarosodás, illetve a közélet magyarosításának eszközévé tegye. A lapok fölháborodva mutattak rá a felföldi kollégiumok szlovák tanulóinak vélt hazafiatlan, pánszláv tevékenységére,⁸²¹ maga Kossuth pedig az 1842-ben

⁸¹⁸ Vyvňalová 1968: 213–215; Ábrahám 1998a: 104–105.

⁸¹⁹ Kolísek 1913: 109.

⁸²⁰ Bárth 1986: 211; Karády é. n. 311.

⁸²¹ Pl. Szatócs K. [Kramarcsik Károly]: 'A' Panszlaviszmus' cseh-szláv hősei Lőcsén. *Társalkodó*, 1840, 92; Menyopóri Elek: A hazánkban tótosodás ügyében. *Társalkodó*, 1840, 102.

benyújtott szlovák felségfolyamodvány hatása alatt sürgette, hogy a következő konvent „roppant erővel, határozott szigorúsággal” lépjen föl. „Mert ha mi a jövő Conventen nem lennénk erősek megmutatni, hogy vallásunkat, egyházunkat a slavismus vagy panslavismus rakhelyévé alacsonyítani, azzal identificáltatni nem engedjük, úgy meg vagyok győződve, hogy a magyar törvény ótalmát többé nem érdemeljük.” Másik levelében is azt sürgette, hogy jöjjenek el minél többen a konventre, mert ha az „a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, és igen sokan átmegyünk református atyánkfiaihoz, s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát magyar nemzet ellenes érdekekkel identificálja”⁸²².

A hazai protestantizmus magyar jellegűvé tételét kívánta szolgálni az evangélikus és református egyház tervezett egyesítése. A gondolat 1841-ben bukkant föl, fő képviselője gr. Zay Károly evangélikus egyetemes főfelügyelő és Kossuth volt. Nem titkolták, hogy azt elsősorban nemzetpolitikai fegyvernek tekintik a magyar hívek túlsúlyra juttatása érdekében. A nyílt támadások szlovák oldalról érkeztek, a lipcsei szlovák kalendárium szerint például az uniót meggátolni minden evangélikus „szent kötelessége”, mert annak egyedüli célja a szlovákokat Magyarországról kiirtani.⁸²³ Jozef Miloslav Hurban 1846-ban terjedelmes röpiratot adott közre az unió ellen, melyet Zay Károly úgy értékelt, hogy annak célja „az unió ellen segítségül felhívni a szláv köznép vakbuzgó, megmerevedett lutheranizmusát, s ez által a panslavismus és az absolutismus csiráit annál erősebben gyökeríteni szabad honunkban”⁸²⁴. A szlovákság jelentős része azonban nem lépett föl az unió ellen, vagy akár pártolta is azt, hiszen az elaborátumok mind-mind biztosították a szabad nyelvhasználatot. A terv elhalását nyilvánvalóan nem a részleges szlovák ellenállás okozta, hanem a teológiai ellentéteken túl a kerületek hagyományos félelme a központosítástól, a világiak és a lelkészek úgyszintén hagyományos vetélkedése, s nem utolsósorban a gazdagabb református egyház óvakodása a „szegény” evangélikusoktól.⁸²⁵

Az evangélikus egyház, pontosabban a szlovák hívek vélt hazafiatlansága a század második felében is konventgyűlések és röpiratok témája maradt. Korábban ismertettem Thébusz János zólyomi lelkész vádpontjait.⁸²⁶ Szerinte a pánszlávok a magyar érzelmű lelkészeket azzal rágalmazták, hogy magyarrá és reformátussá akarják tenni a szlovákokat. Riasztó tényként közli, hogy a népes alföldi szlovák települések nemhogy nem magyarosodtak el, hanem még a bevándorolt magyarokat is asszimilálják, főként a szlovák istentisztelet segítségével. Az evangélikus egyház eddig tehát semmit nem tett a magyar nyelv terjesztése érdekében.⁸²⁷

⁸²² Idézi Kosáry 1943: 395–396.

⁸²³ Kertész 1997: 269, 273.

⁸²⁴ Kertész 1997: 274.

⁸²⁵ Kertész 1997: 276–278.

⁸²⁶ Felvidék 1882: 9.

⁸²⁷ Felvidék 1882: 17–18, 77–80.

A valóságban a helyi körülmények, a világi vezetőség társadalmi helyzete, orientációja és persze a lelkész személye döntötte el, hogy az adott gyülekezetben tért hódított-e a magyar nyelv valamilyen szinten. A pesti szlovák híveket a reformkori magyar közvélemény – elsősorban a lelkész, Ján Kollár személyéből kiindulva – hazafiatlanoknak tekintette, ám körükben a magyarosodás már az 1820-as években megindult, s Kollárnak nem is annyira a magyarokkal vagy a németekkel, mint inkább ezekkel a szlovák gyökerű személyekkel kellett hadakoznia (Thaisz András, Székács József stb.).⁸²⁸ A gyülekezet, ha nem is látványosan, szintén főleg a valláson keresztül őrizte az anyanyelvet. Az 1873-tól itt működő Daniel Bachát eleget tett ugyan a felsőbb egyházi utasításoknak, és belement kompromisszumokba (1893-ban a zsinati határozat értelmében a gyülekezet nevéből törölték a *tót* kifejezést, holott a magyarok és a németek megtartották etnikai elnevezésüket, a gyülekezet népiskolája pedig fokozatosan áttért a magyar tanítási nyelvre⁸²⁹), a gyülekezet ugyanakkor elvetette a magyar nyelvű istentiszteleteket erőltető 1883-as fölvetést,⁸³⁰ Bachát halála után pedig azt a Martin Morhác mosóci lelkészt és turóci esperest hívta meg lelkésznek, aki az egyik ismert ellenálló volt az egyház magyarosításával szemben, s Pesten is szívósan védte a gyülekezet autonómiáját és anyanyelvűségét.⁸³¹

Országos szinten a hetvenes évek első fele még az egyházon belüli viszonylagos tolerancia, a kialakult jogok, autonómiák tiszteletben tartásának az időszaka. A szlovák híveknek a Dunáninneni kerületben fennálló túlsúlya, a betöltött pozíciók még optimizmusra adhattak okot, az egyházi keretek az anyanyelvi jogok és a nemzeti művelődés biztosítását jelenthették, sőt ugyanezen felhívásban önálló szlovák egyház létrehozása is felvetődött.⁸³² Ám bekövetkezett a nagyrőcei és a turócszentmártoni gimnázium bezárása, s az egyházon belüli magyarosítás programját fejtette ki Radvánszky Antal egyetemes felügyelő az 1879. évi egyetemes gyűlésen: az egyháznak meg kell mutatnia, hogy magyarul gondolkodik és magyarul érez, gondoskodni kell arról, hogy az ifjúság az iskolákban magyar szellemet és lelkesedést szívjon magába.⁸³³ Az új irányvonalat a szlovákok képviselői azzal az érveléssel szerették volna leállítani, hogy anyanyelvük kiszorítása az egész egyház számára végzetes lesz, mert hatékony, azaz szlovák nyelvű képzés híján az egyházi értelmiség elsorvad, minek következtében az egész szlovákság, tehát a hívek jelentős része barbárságba süllyed.⁸³⁴

⁸²⁸ Matus 2000: 64–65.

⁸²⁹ Halász 1998: 193.

⁸³⁰ Halász 1998: 192.

⁸³¹ Halász 2006: 2006, 350–351.

⁸³² Gusto Izákov: K vlastencom. *Národnie noviny*, 16. jan. 1873. 1.

⁸³³ V: Politika v cirkvi. *Národnie noviny*, 16. sept. 1879. 2. Viršinská 2011: 171.

⁸³⁴ Viršinská 2011: 172.

Ám a magyar ügyviteli nyelv fokozatos bevezetését nem tudták megakadályozni, mint ahogy a vélt pánszlávok elleni támadásokat sem. Nem használtak a magyarosítás törvénytelenességét és etikátlanságát kimutató cikkek, a figyelmeztetés, hogy az egyház sorsa fanatikus világiak, sovíniszták kezébe került, akiket kizárólag politikai indítékok vezérelnek, s így az egyház évről évre egyre jobban elveszíti etikai jelentőségét.⁸³⁵ A magyar körök bizalmát szerette volna elnyerni, egyszersmind az akciók leállítását kívánta elérni a személyében is többszörösen támadott, pánszlávnak bélyegzett Szeberényi Gusztáv, a Bányai Egyházkerület szuperintendense, aki a szlovákok esetleges felelősségét is felvetette, egyébként pedig pontokba szedte a szlovák öntudat és a magyarhoni hazafiság összehangolásának mikéntjét.⁸³⁶ Ám csak a szlovákok elutasítását (mivel a hazafiasságot egyházi dogmává tette) és a támadások erősödését érte el. A Tiszai Egyházkerület koventje 1882-ben az egyházi funkciók betöltéséhez szükséges feltétellé emelte a magyar nyelvtudást. Javaslatai alapján az egyetemes gyűlés elfogadta a pánszlávellenes küzdelem fokozását, és kánoni vétséggé emelte a magyar nemzettel szembeni ellenséges magatartást. A pánszlávizmus vádja kitűnő eszköz lett arra, hogy a szlovákokat távol tartsák a hivataloktól, fokozatosan nőtt a szlovák gyülekezetekben szolgáló magyarok száma, akik az esetek többségében felfelé igazodtak, demonstrálták hazafiasságukat. Csökkenni kezdett a szlovák, gyarapodni a magyar nyelvű gyülekezetek száma. Bevallottan politikai indíttatásból, pánszlávellenes céllal a budapesti zsinat 1894-ben módosította a kerületek határait, s így mindegyikben megszűnt a szlovák többség. Beállott az az állapot – mint Jozef Škultéty már 1886-ban kelt levelében kimondta –, hogy „a lutheránus egyház ma a legnagyobb, legalábbis legutálatosabb ellenségünk”⁸³⁷. A továbbiakban általánossá vált az ítélet, miszerint e változtatással az egyház sorsa megpecsételődött, a magyarosítás eszközeként elveszítette nemzeti jelentőségét a szlovákok számára.⁸³⁸

A római katolikus egyházban jóval később jelentkeztek a magyarosító törekvések. Ez az egyház nem etnikai alapokon állt, egyik etnikum sem volt elsöprő túlsúlyban benne. 1910-ben a római katolikus hívek 64,8%-a vallotta magát magyarnak, 15,5% szlováknak és 14,1% németnek (amihez 2,1% hazai horvátot is hozzá kell számolnunk).⁸³⁹ A nem magyarok súlyát és egyben az egyházi vezetés

⁸³⁵ Generálny konvent. *Národnie noviny*, 19. okt. 1880. 1. Hasonlóan elítélte a magyarosítás folyamatát Pavel Mudroň – Ambro Pietor: *Otvorené slovo. Národnie noviny*, 26. aug. 1882. 1–2; Definícia „panslavismu”. *Národnie noviny*, 16. nov. 1882. 1–2. A szlovákság elleni lépéseket áttekinti Viršinská 2011.

⁸³⁶ A Szeberényi elleni támadásokat összefoglalja Demmel 2014a: 119–142, a körlevél ismertetése uo. 131.

⁸³⁷ Viršinská 2011: 181–182, 204–208.

⁸³⁸ Botto 1913: 96.

⁸³⁹ Báráth 1986: 211; Karády é. n. 311.

toleráns szellemét is jelzi, hogy ugyanekkor a plébániák mindössze 56%-ában volt magyar az egyházi ének és a prédikáció, míg 16%-nál az németül, 24%-nál (!) pedig szlovákul folyt.⁸⁴⁰ A papság összetétele a legmagasabb szintekig szintén tükrözi az ország multietnikus jellegét (sőt a németek és a szlovákok fölültreprezentáltak), s így mint szervezet a század elejéig viszonylag immunis maradt a soraiban is fellépő konkurrens nemzettudatokkal szemben. Ezért a magyar nemzetépítők szemében a katolicizmus lényegében a 20. századig nem nemzeti elemnek számított, hanem inkább az idegen Habsburg-hatalom hazai támaszának, a hagyományos Bécs-párti, azaz „labanc” orientáció hordozójának. A század első felében egyes főpapok vagy katolikus arisztokraták (Széchenyi István, Majláth János, Mednyánszky Alajos) „bűnéül rótták föl, hogy megértők a nem magyar népek kulturális törekvései iránt. Pyrker László egri érsek nemzeti eposzai német nyelvük miatt kiváltották a pesti irodalmi vezetők támadásait. Rudnay Sándor esztergomi érsek egyformán támogatta a magyar és a szlovák nyelvápoló és irodalmi törekvéseket, szervezeteket, a magyar nyelv terjesztését fölvállaló Magyar Tudományos Akadémiáét éppúgy, mint a szlovák iskolák létesítését vagy a Biblia szlovákra fordításának gondolatát. Emiatt támadások érték, még azzal is megvádolták, hogy nem tud jól magyarul.”⁸⁴¹ A későbbiekben is több szlovák ült püspöki székekben (közülük a legkiemelkedőbb Štefan Moyzes, a Matica slovenská elnöke) vagy lett éppenséggel esztergomi érsek (Szczitovszky János, Simor János, Csernoch János), egri vagy zágrábi érsek (Bartakovics Béla, ill. Haulik György).

A hangosabb országos magyarosítás, a dualizmus időszakában a kormány az egyházat kezdettől a maga eszközének tekintette. Andrássy Gyula 1869-ben levélben figyelmeztette Simor hercegprímást: „Az ország kormányzatának átvétele óta sajnosan tapasztaljuk, hogy az ország felső vidékein panszlavisztikus mozgalmak élesztetnek.” A miniszterelnök ugyanitt felróta a szepesi, a besztercebányai és a nyitrai püspöknek, hogy egyházmegyéjükben nem emelnek gátat a pánszláv eszmék terjedésének, s megoldásként lemondásukat vagy melléjük segédpüspök kinevezését javasolta. Az első két püspök halálával az utódlás ténylegesen aktuálissá vált, s a besztercebányai egyházmegye élére – ahol Eötvös József miniszter szerint „a pánszlávizmus eszméje a legerősebben gyökeret vert” – Simor érsek olyan személyt tartott alkalmasnak, aki magyar érzelme mellett a hívekkel anyanyelvükön érintkezni képes (ennek megfelelően a széket Ipolyi Arnold foglalta el). Az érsek 1887-ben a kassai szék betöltésekor is elvárta – eredménytelenül – a szlovák nyelvtudást.⁸⁴²

E mozzanattól eltekintve a szlovák régió egyházi hierarchiája egyre erőteljesebben képviselte a magyarosító és egyben pánszlávellenes törekvéseket,⁸⁴³ zárt

⁸⁴⁰ Salacz 1944: 208.

⁸⁴¹ Ábrahám 1998a:.

⁸⁴² Hegedűs 2006: 322–326.

⁸⁴³ Cirkev v službe maďarisácie. *Národné noviny*, 27. sept. 1879. 2; Ovocie maďarisácie na náboženskom poli. *Národné noviny*, 20. nov. 1886. 1.

ki oktatási intézményeiből diákokat, tanítójelölteket, kispapokat vagy már a 20. század elején hadjáratot indított társadalmilag-politikailag aktív szlovák papok (Andrej Hlinka, Ferdiš Juriga, Ladislav Moyš) vagy a szakolcai *Katolícke noviny* ellen – megvonva tőle a jelző használatának jogát –, a híveknek megtiltotta a jogutód *Ludové noviny* olvasását, terjesztését (1907).⁸⁴⁴ A hívek azonban több helyen szembeszálltak a felsőbbtség akaratával. Ismert a csernovaiak tragédiához vezető ellenállás a felsőbbtség azon határozatával szemben, hogy Andrej Hlinka helyett egy kirendelt idegen pap szentelje fel az új templomukat. Lucski (Lúčky, Liptó vm.) lakói Ladislav Moyš elmozdítását követően nem ismerték el az utódot, évekig nem tették be a lábukat a templomba, maguk kereszteltek, temettek.⁸⁴⁵ Összefoglaló tanulmányában Alois Kolísek is a papok teljes kiszolgáltatottságáról és ebből fakadó túlteljesítésükről, magyarosító buzgalmukról beszélt.⁸⁴⁶

A katolicizmus belproblémájaként itt is említendő a katolikus szellemű pártpolitika és a szlovákság viszonya. A Zichy Ferdinándék által 1895-ben létrehozott Katolikus Néppárt az akkor terítéken levő egyházpolitikai törvények (a kötelező állami anyakönyvezés, tehát a polgári házasság bevezetése, egyben a válás, valamint a vegyesházasság lehetősége, ami magában foglalta a keresztény–zsidó házasság érvényességét, a zsidóság immár teljes egyenjogúságát) megtorpedozásáért, általában pedig a nem katolikusok – a protestánsok és izraeliták – vélt túlhatalma ellen küzdött. A párt kezdetben természetesen törekedett, mégpedig sikerrel a népes német és szlovák katolikusság megnyerésére.⁸⁴⁷ Megindult a *Krestan*, a Néppárt szlovák hetilapja. Nem volt idegen tőle az agresszív, gyakran durva antiliberalis, protestánsellenes és hangsúlyosan antiszemita hang sem. „Hazafias”, azaz magyarbarát szellemben írt, ugyanakkor követelte az 1868-ban kodifikált nemzetiségi jogok biztosítását. Az aktív pesti pap, Eduard Sándorfi vezetése idején azután nemzeti hangja erősödött fel, s mikor a századelőn a Néppárt lemondott a kisebbségi jogok védelméről, Sándorfi többedmagával elhagyta a lapot, amely a magyarosítók eszközévé vált.⁸⁴⁸ Am már önálló lapként 1897-ben megindult a *Ludové noviny*, majd megszűnte után a *Katolícke noviny* vált a szlovák katolikus politika orgánumává, s vitatkozott a Katolikus Néppárt sajtójával azon, ki maradt hűséges az eredeti pártprogramhoz (a nemzetiségi jogok kérdésében), egyben támadta, mint említettem, a felső klérust. Ennek folytatása ismét a *Ludové noviny*, majd 1910-től Pozsonyban, csak részlegesen jogutódként az immár folyamatosan megjelenő *Slovenské ľudové noviny*.⁸⁴⁹

⁸⁴⁴ Hegedűs 2006: 327; Potemra 1958: 41. A magyarosító püspökök, lelkészek működését részletesen áttekinti Medvecký 1920: 32–100.

⁸⁴⁵ Medvecký 1920: 44.

⁸⁴⁶ Kolísek 1913: 100–101.

⁸⁴⁷ Letz–Bartlová–Mulík 2006: 13–16.

⁸⁴⁸ Potemra 1958: 45; Ábrahám 1998b: 177.

⁸⁴⁹ Potemra 1958: 39–41.

A katolikus sajtó működtetésével párhuzamosan megszületett az önálló politikai szervezet. A hatékony támogatás és a kisebbségi jogok védelmének háttérbe szorulása miatt Hlinka már 1901-ben kilépett a Katolikus Néppártból, majd a nemzetiségi jogvédelem és egyben a szlovákok (František Škyčák) teljes kiszorítása után 1905-ben megszületett, egyelőre csak a deklaráció szintjén, a Szlovák Néppárt. Az országos párt mellett az egyházi hierarchia, főként Vaszary Kolos hercegprímás és Párvy püspök, erélyesen igyekeztek akadályozni a szerveződést, amely azonban 1906-ban öt képviselőt juttatott be szlovák hangszerelésű néppárti programmal a parlamentbe.⁸⁵⁰

A felekezeti együttműködés repedései

A gyümölcsöző, az össznemzeti kultúrát előrelendítő felekezeti együttműködés elé fokozatosan akadályok tornyosultak. Viták forrása lett IX. Piusnak a pápa csalhatatlanságáról kihirdetett dogmája (1870), mely még az európai katolikus közvéleményt és politikát is megosztotta, a protestánsok pedig természetesen egységesen elutasították. Kisebb horderejűnek tűnő kérdésekben is lehetett nézeteltérés, mint az első tudományos irodalomtörténet megítélésében. Jaroslav Vlček munkája (1881) a turócszentmártoni evangélikus körökben lelkesedést váltott ki, katolikus körökben viszont csalódást keltett, mivel saját felekezetükből alig találtak benne valakit is. Az F. R. Osvald vezette katolikus csoportosulás viszont a rózsahegy *Literárne listy* vagy a *Tovaryšstvo* almanach lapjain csak katolikus alkotókról értekezett, kidomborítva szerepüket a nemzeti irodalomban és mozgalomban. Ám a konfrontációnál erősebb volt még az összetartozás tudata: „Kimondjuk nyilvános megnyugtatóul, hogy célunk nemes, óvakodunk bármiféle szakadástól a nemzeten belül, kerülünk minden összeütközést.”⁸⁵¹

A Katolikus Néppárt megalakulása után azonban a szlovákság életében is megjelent a felekezeti-politikai törésvonal. Fő politikai szervezetüket, a Nemzeti Pártot evangélikusok vezették, a kortársak is az ő csoportosulásuknak tekintették, míg az ambiciózus fiatal katolikus papok (Andrej Hlinka, Ferdiš Juriga, Martin Kollár, Eduard Šándorfi, Florian Tománek, František Jehlička stb.) a Néppártban tevékenykedtek.⁸⁵² Ez még nem vezetett felekezeti ellentétekhez, az új párt harsány ellenzékiisége és kezdeti kisebbségbarát politikája az evangélikusok számára is rokonszenvesnek tűnt. František Jehlička a kor fenyegető kihívására hivatkozva már korábban a két felekezet kéznyújtására és közös szervezőmunkára buzdított, mert különben, úgymond, a hitetlenek, a szocialisták karolják fel, állítják maguk

⁸⁵⁰ Letz–Bartlová–Mulík 2006: 20–22.

⁸⁵¹ Kodajová 1999: 208–209.

⁸⁵² Kovács 1999: 96–97; Kiss 2006: 339–340.

mögé a népet.⁸⁵³ Mindezen az önálló szlovák párt megalakítása sem változtatott, a választásokon kiegészítették egymás tevékenységét, a szakolcai *Ludové noviny* pedig a szocialista és a polgári demokratikus sajtó (*Slovenské robotnícke noviny*, *Slovenský týždenník*) harcostársaként küzdött a kormánypolitika, az egyházi hierarchia és a szlovák közélet túlzott konzervativizmusa ellen.⁸⁵⁴

Sokatmondó elem viszont, hogy ebben a történelmi pillanatban fogalmazott eszmei körképében Bohdan Pavlů kimondta: „a két egyház közötti antagonizmus, ha kisebb mértékben is, máig fennáll, és akadályozza a szlovákok normális fejlődését.” A megosztottság szerint a lelkek mélyéig beette magát: „A szlovák társadalom, és ami még furcsább, a szlovák tanulóifjúság is egyházi hovatartozás alapján tagolódik. Ki kell végre kecmeregnünk az egyháziasság kátyújából, ahol a protestáns szlovák közelebbinek érzi a protestáns magyart, mint a katolikus szlovákokat et vice versa.”⁸⁵⁵

A nyílt ellenségeskedést a néppárti újság 1910-ben történt tulajdonosváltása, Pozsonyba költözése (ahol *Slovenské ľudové noviny* néven jelent meg), új személyi háttere és irányvonala, másrészt a választási eredmények (csak három szlovák jutott be a parlamentbe, azok viszont néppárti programmal), végül, de legkevésbé sem utolsó sorban Hlinka csehországi presztízsének zuhanása váltotta ki. Miután Hlinka kibékült püspökével, 1911 augusztusában korrekt módon – Rózsahegy lelkészeként, hivatali kötelességét teljesítve – fogadta bérmlást végző feljebbvalóját, a cseh polgári sajtó, mely addig a potenciális Husz Jánost, az egyházzal szakító mártírt látta benne, most mint „reménytelenül klerikális egyéniséget” elszántan támadta, elítélve „olyannyira cinikus árulását, melynek keretében belefogott, hogy védje az egyházat az »eretnekek« [értsd: a protestánsok] ellen, konfesszionális gyűlölködést keltsen, felszítsa a szenvedélyeket.”⁸⁵⁶

Itthon a *Slovenský týždenník* előzetesen és utólag is felemelte a szavát Párvy látogatása ellen, ami Hlinkát indulatos válaszcikkre készítette, szavá téve a *Týždenník* vélelmezett katolikusellenességét, a cseh haladók (Masaryk, Machar) és az augusztusi hodoníni ifjúsági találkozó ártó hatását, valamint a nyilvánvaló végcél, hogy a katolikusokat hitüktől megfosszák.⁸⁵⁷ Válaszában a *Týždenník* Hlinkát az addigi elvek feladásával és vallási gyűlöletkeltéssel vádolta, figyelmeztetve őt, hogy a nép nem fogja követni ezen az úton.⁸⁵⁸ Reagálásában (*Öld meg hát!*) Hlinka már a nemzetet uraló, vélten hitetlen evangélikus klikkről beszélt, mely minden pozíciót felekezetének tart fenn, emellett ügyvédként, bankár-

⁸⁵³ Margin [F. Jehlička]: Boj o život I. *Národnie noviny*, 14. apr. 1904. 1; II. 16. apr. 1904. 1; III. 19. apr. 1904. 1–2.

⁸⁵⁴ Potemra 1958: 41.

⁸⁵⁵ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910), 2.

⁸⁵⁶ Stehlík 2009: 100–101.

⁸⁵⁷ Andrej Hlinka: Po birmovke v Ružomberku. *Slovenské ľudové noviny*, 8. sept. 1911. 2–4.

⁸⁵⁸ Andrej Hlinka, biskup Párvy a ružomberská birmovka. *Slovenský týždenník*, 15. sept. 1911. 4.

ként nyúzza a katolikusokat, és úgymond, hitük sírját ássa. Ismét megnevezte Masarykot, mint aki sok szlovák fiatal lelkét megmérgezte, rávette őket hitük elhagyására, majd az egyház elleni acsarkodásra. Az ő vérét szerinte azért kívánják, mert átlátja kirekesztő magatartásukat és sötét üzelmeiket (bizonyos elszakasztott segélyeket is említ).⁸⁵⁹

Ugyanaznap jelent meg az ellenfél elvi állásfoglalása. Ebben elismerték a pártosodás létjogát egy nemzeten belül, de figyelmeztettek arra, hogy a jelszavak mögé bújva sokan visszaélnék azok tartalmával. Így az isteni igével is – magyarón lelkészek és püspökök említettnek itt –, ha viszont a népnek kezd felnyíltni a szeme, akkor a bűnös életű pap, hogy közben tarthassa őket, a szószékről prédikál gyűlöletet a más felekezetűek ellen. Ezt a klerikális szellemet kezdi a cikk szerint meghonosítani Hlinka, amit a nemzet a jogvédő harcok közepette nem engedhet meg magának. „Nem tűrheti, hogy egyesek párvysta-néppárti klerikális módon megtévesszék és megosszák a nemzetet, uszítsanak csak azért, mert egyikünk katolikus, a másik pedig evangélikus. Aki Szlovákiában szétzúzza a vallási türelmet, az aljas, lator. Aki ma nálunk bármilyen jelszóval, a püspökhöz dörgölözve viszályt kelt, az nem jó szlovák, hanem szakadár, pártütő, akaratlanul is az ellenség embere.”⁸⁶⁰

Az ellenségeskedés gyűrűzött tovább, közben a *Týždenník* (és a *Slovenský denník*) is leköszölte a *Slovenské robotnícke noviny* vádját, miszerint a néppárti lap korábban kormánypénzeket kapott bizonyos jószolgáltatásokért.⁸⁶¹ Eszerint a felekezeti uszítás, a nemzeti egység megbontása mögött idegen politikai érdekek, haszonszerzés húzódik meg, a katolikusokat és az evangélikusokat azért kell egymás ellen fordítani, hogy a kormánypárti zsidó mellett lehessen korteskedni (az előző évi választás körüli támogatásról lett volna szó).⁸⁶² A néppárti újság ügyei a Szlovák Nemzeti Párt fóruma elé kerültek. Az elítélte a *Slovenské ľudové noviny*t, amiért Hlinka cikkével (szeptember 22.) veszélybe sodorta a két felekezet békés együttélését és a nemzetért végzendő közös munkát, előírta a néppárti lap esetleges lefizetésének kivizsgálását, a feleket a személyeskedés leállítására és a beadott bírósági keresetek visszavonására szólította fel, végül leszögezte, hogy a *Slovenský týždenník*ben Hlinkát ért támadások alaptalanok.⁸⁶³ Az eldurvuló vita folyt tovább, majd 1912 nyarán nemzeti bíróság mentette fel a néppárti lapot a lefizetés vádjáról (az egyéni felelősséget fenntartva), egyben az érintett lapokat kötelezte a személyeskedő, illetve vallási jellegű támadások leállítására.⁸⁶⁴ Ám az

⁸⁵⁹ Zabi ho, zabi! *Slovenské ľudové noviny*, 22. sept. 1911. 1–2.

⁸⁶⁰ Rozkolníci. *Slovenský týždenník*, 22. sept. 1911. 1.

⁸⁶¹ Sidor 1934: 273.

⁸⁶² Slov. Ľudové Noviny a vládna peniaze? *Slovenský týždenník*, 13. okt. 1911. 1–2. Osvedčenie dra Milana Ivánku, uo.

⁸⁶³ Uzavretie porady slovenskej národnej strany. *Národné noviny*, 21. okt. 1911. 1.

⁸⁶⁴ Nášmu veľactenému obecnstvu. *Národné noviny*, 20. júl. 1912. 1.

ellenségeskedés nem csitult, minek eredményeként a szlovákság fő politikai testülete az év végén kimondta: a két felekezet békés együttélésének megbontása, a szerkesztők (Ferdiš Juriga, Florian Tománek) támadó cikkei miatt a *Slovenské ľudové noviny* nem szolgálja a szlovák nemzet érdekeit.⁸⁶⁵

A határozat véglegessé tette a közös pártban politizáló néppártiak kiválási szándékát, így 1913 nyarán intézményesen is megalakult a Szlovák Néppárt.⁸⁶⁶ A katolikusok hosszú évekre a kivonulást választották.

A vallás nemzeti szerepe

Miben lehetett közös a felfogás? A vallás – letisztult, világias érdekektől megszabadított, főként politikamentes – alakjában a polgári irányzatok, katolikusok, evangélikusok, haladók szemében egyaránt az erkölcs és a nemzeti lét alapja. Egy 1862-ben publikált cikk szerint az egyházi hierarchiának kötelessége a művelődés élén haladni, egyébként a szlovákok az anyanyelvi tanuláshoz való jogukat akár vele szemben is meg fogják védeni!⁸⁶⁷ Az otthoni nevelésről írott összefoglaló cikkében Samuel Ormis valóságos szlovák nemzeti vallásról beszél, „úgy, ahogy Ciril és Metód hirdette atyáinknak ezer évvel ezelőtt. Legyél akár katolikus, akár evangélikus, te szlovák vagy, a te katolicizmusod, a te evangélikusságod sokkal méltóságteljesebb, sokkal szebb, mint a németé, a franciáé vagy a magyaré.”⁸⁶⁸ Évtizedekkel később F. R. Osvald kijelentette: „Minél kisebb egy nemzet, annál több hitre és erkölcsiségre van szüksége, kis nemzet csak így maradhat fenn.” František Jehlička is a vallás pótolhatatlan érdemének tekintette, hogy „legalább egyesek lelkében őrzik a szerencsétlen szlovák nép iránti szeretet lángját”⁸⁶⁹. Andrej Hlinka leszögezte: „A papság segítsége nélkül nem volna egy képviselőnk sem. A vallás segítsége nélkül nem volna nemzetiségünk.”⁸⁷⁰ A szépirodalomból elég utalni arra, hogy a Kerepesi úti szlovák gyülekezet vasárnapi igehirdetése (*A szlovákok és a szabadság*) vagy a lipovai karácsonyi szertartás (*Gyökér és hajtások*) bensőséges leírása a hősnő számára visszatérés a gyermekkor hitéhez, a gyökerekhez, a megtartó anyanyelvhez.⁸⁷¹

Vajanský emlékeztett rá, hogy minden keresztényellenes mozgalom időleges és nemzetellenes volt. A szlovákságon belül is mindig voltak kétkedők, megengedők, de olyan nem, aki cinikusan a hit szentélyére tört volna, mert „az már nem

⁸⁶⁵ Uzavretie Ústredného klubu slovenskej snemovej národnostnej strany, vynesenie na valnej porade v Turčianskom Sv. Martine 28. nov. 1912. *Národné noviny*, 3. dec. 1912. 2.

⁸⁶⁶ Letz–Bartlová–Mulík 2006: 21.

⁸⁶⁷ Dusarov: Slovenské pohyby a cirkevná hierarchia. *Pešťbudínske vedomosti*, 7. marc. 1862. 1.

⁸⁶⁸ Ormis 1872: 177.

⁸⁶⁹ Kodajová 1999: 211, 213.

⁸⁷⁰ Idézi Kolísek 1913: 110.

⁸⁷¹ Seberín 1996: 82; Vajanský 1943a: I. 43–45, 49.

volt a mienk. Az már idegen volt lélekben, ízlésben, gondolkodásban és tettekben egyaránt”. A nemzet gyilkosa a szlovákok oltárainak, nemzeti szentélyeinek lerombolására tör, mert tudja, hogy azok a védfalak, a hit kiirtása után a nemzeti érzés is elhidegül. A szlovákság nyelve elnyomása, a jogfosztottság közepette is élélhet még ezer évig, de nincs orvosság a rombolás belső segítői ellen.⁸⁷² Az ellentábor, az induló *Hlas* a legáltalánosabb szinten, a szlovákok teljes erkölcsi megújulásával összefüggésben ugyancsak felvállalta „az emberiség keresztény alapelveit”⁸⁷³. Vavro Šrobár az egyháziasságot bírálva is alapvetőnek tartotta a vallás mint erkölcsnemesítő tényező szerepét a nép számára, mivel a tudomány eredményei csak megfelelő iskolázottsággal építhető be a személyiségbe.⁸⁷⁴ A – masaryki – ateizmus annyiszor elhangzott vádját sem az ő, sem elvbarátai írásai nem támasztják alá.

Egyház és elnemzetlenedés

Az említett, 1862. évi írás, felröva az egyházi vezetőknek (mindkét felekezetének), hogy a magyar nyelv felé terelik a nemzetet, rákérdezett: milyen lesz majd az egyházi hierarchia és a szlovákság kapcsolata, ha nemsokára véget ér a magyar nyelv uralma (?), holott a forrongó, átalakuló korban nem szabad, hogy még ez a kötelék is szétszakadjon! Márpedig a magyarosítók éppen arra törekednek, hogy az arisztokrácia után immár az egyházi hierarchiát is leválasszák a szlovákságról.⁸⁷⁵ Egy másik írás az evangélikus vezető köröket, konventeket, püspököket vádolja a magyar istentiszteleti és oktatási nyelv erőszakos bevezetésével (sehol annyi elnemzetlenedett nincs, mint a szlovák evangélikusok között), amit a „pánszláv törekvések” kárhoztatásával párosítanak.⁸⁷⁶

A századfordulón egyre több a kétely, a keserű tapasztalat, ami indulatos megnyilatkozásokhoz vezetett: „Amíg a szlovák ember nyelvét védték a felekezeti iskola és a templom falai, addig a magyarosítás szinte teljesen eredménytelen maradt, ahogy azonban a renegát pap az isten ígését már idegen nyelven hirdeti, ahogy kitarja más nyelvnek az iskola kapuját – akkor abban az emberben, aki vakon bíz a többségben, aláássa a maga nyelvének szeretetét, megbecsülését. E pillanattól kezdve beindul és megállíthatatlanul zajlik a magyarosítás, amire a szlovák Kelet az elszomorító példa.”⁸⁷⁷

A korszak végén született írásokból csüggedt hangulat árad: „A népben elhalnak a vallási fogalmak, mert nem volt, aki megtanítsa arra, hogy szlovák könyvből

⁸⁷² Svetozár Hurban Vajanský: Viera. *Národné noviny*, 22. marc. 1902. 1.

⁸⁷³ Vavro Šrobár: Naše snahy. *Hlas* 1 (1898), 1. 1.

⁸⁷⁴ Kodajová 1999: 214.

⁸⁷⁵ Dusarov: Slovenské pohyby a cirkevná hierarchia. *Pešťbudínske vedomosti*, 11. marc. 1862. 1.

⁸⁷⁶ Evanjelické pohyby. *Pešťbudínske vedomosti*, 6. máj. 1862. 1–2.

⁸⁷⁷ Vavro Šrobár: Klerikalism. *Hlas* 5 (1903), 162–164.

imádkozhassék. Elhal a vallási érzés, mert az iskolások és a tanító három-négy érthetetlen (magyar) darabja kedvéért kiirtják a tündéri vallási énekeket.”⁸⁷⁸ Figyelmeztető példaként tipikus renegátéletutat vázol P. Zoch. Egy egyszerű becsületes szlovák család fia ajánlásokkal, ösztöndíjakkal Nagyrőcén elvégezhetette a gimnáziumot, ott öntudatosult, műveltséget szerzett. Eljutott Bécsbe a teológiára, a Tatrán egyesület lelkes tagjaként megfogadta, hogy megalázott szlovák fajáért fog küzdeni, fejet hajtott Kollár sírja felett, mellén szlovák nemzeti szalaggal énekelt az összejöveleteken. Végzés után szlovák kisvárosba került, szép beszédét hívei gyorsan megszerették. Feljebbvalói viszont kimondták felette az ítéletet: pánszláv, nincs jövője. Erre mint „gyakorlatias ember”, elkezdett az utcán alásolgájóvat köszönni, elmaradt a nemzethű családoktól, csak a kaszinóban olvasta a *Národnie novinyt*, miközben újabb határidőkkel toltta ki, mikor fog a szlovák lapokra, könyvekre előfizetni, mikor kezd el dolgozni a nép művelődéséért. Majd lekerült a nyelvhatárra, elvett egy magyarón nőt, s házában idegen szellem uralkodott.⁸⁷⁹

Az egyház a változó világban

Az anyanyelviség és a nemzeti törekvések szolgálata csak a problémakör egyik oldala, az egyházaknak, sőt magának a vallásnak szerte Európában, így nálunk is erősödő kihívásokkal kellett szembenéznie. A problémák a differenciálódó szlovák elit gondolkodásában is fokozatosan megjelentek. A győztesnek tűnő áramlatokkal szemben a turócszentmártoniak és a néppártiak egyaránt felvették a harcot, nem véletlen tehát, hogy a – sokak szemében „lutheránus” – *Národnie noviny* hasábjain (is) jelentek meg katolikus papok olyan cikkei, melyek egyként elítélték a liberalizmus és a szocializmus erkölcs- és nemzetellenes rendszerét. Az ott tevékenykedő személyek egy ismeretlen szerző szerint gyakorlati ateisták, hiszen spekulatív istentagadás nem létezik, az ateisták éppen azért harcolnak Isten ellen, mert érzik, tudják, hogy az legyőzhetetlen.⁸⁸⁰ František Jehlička hétrészes sorozatban ítélte el az újkori európai filozófia túlhajtott racionalizmusát, melynek gyümölcse a vallási érzés hanyatlása, a liberalizmus, az anarchizmus és nem kevésbé fenyegető módon a masaryki realizmus térnyerése. A szlovák szellemi élet gyógyírja minderre szerinte Aquinói Szent Tamás filozófiája.⁸⁸¹

Az egyházi és a hozzájuk közel álló körök a társadalmi, sőt politikai hatásgyakorlásról nem kívántak lemondani, ami az értelmiségi narratívában is hangsúlyosan megjelent. Az egyház hatásával, pozícióival történő visszaélés, a kleri-

⁸⁷⁸ Kolísek 1913: 101.

⁸⁷⁹ Zoch 1890: 61–63.

⁸⁸⁰ Katolícky knáz: Klin klinom... *Národnie noviny*, 18. máj. 1901. 1.

⁸⁸¹ Margin [František Jehlička]: Novoveká filozofia a Slováci. *Národnie noviny*, 11, 16, 18, 21, 23, 30. apr., 2. máj. 1903.

kalizmus az ellene indult támadások nyomán vált szenvedélyes viták tárgyává a századelőn. A kérdés kívülről érkezett: a kontinens nyugati felén évtizedek óta folyó küzdelmet Masaryk professzor s egyáltalán a szintén mozgásban lévő cseh környezet közvetítette a Prágában tanuló diákoknak, köztük Vavro Šrobárnak, aki a Nyugaton csak általános társadalmi jellegű problémát a papság otthoni sajátos jegyével, az elnemzetlenedéssel egészítette ki. Nem tagadva, hogy a vallás az erkölcs, a felebaráti szeretet alapja, valamint hogy a természettudományos – materialista – világnézet nem lehet az egészséges társadalmi fejlődés alapja, a vallástól is elvárta, hogy ne legyen a klérus hatalmi törekvéseinek függvénye, szektásodott, átpolitizált, pártszellemű.⁸⁸² Nézeteit Šrobár 1903-ban, egy cikkben tárta a szélesebb közönség elé, hangsúlyozva, hogy a papság hatalma alatt álló szlovák sajtó addig a kérdést elkerülte. Többszörösen meghatározta a jelenséget: „A klerikalizmus a vallással, a vallási érzésekkel és meggyőződéssel önző érdekekből történő visszaélés. [...] Eljön majd az idő, amikor nálunk is felismerik, hogy a klerikalizmus sem nem a katolikusság, sem nem a lutheránusság, sem nem a vallás, sem nem a hit, sem nem a kereszténység, hanem visszataszító kuppeckedés mindezekkel...” Klerikális nemcsak pap lehet, hanem bárki világi személy. Ezután Šrobár felsorakoztatta annak bűneit: klerikális vidéken a nép elszegényedik, utolsó garasait is kegytárgyakra, zarándoklatokra költi. Ilyen faluban csak két személynek megy jól a sora, a papnak és a kocsmárosnak. Ilyen vidéken burjánzik a babona, a hamis rítusok. A klerikalizmus a politikában gátolja az önálló értékrend, álláspont kialakulását, s a tekintélytisztelet azután könnyen az állam és kisértései irányában is érvényesül. Hozadéka nincsen, mint bizonyítja azt a Katolikus Néppárt árulása, a szlovákság érdekvédelmének elsüllyesztése. A klerikalizmus a szlovákság pusztulásához vezet, ha az intelligencia nem biztosítja a népnek a művelődés lehetőségét. „Nemzeti létünköt nem az állam, hanem a klerikalizálódott püspökök és papok fosztanak meg minket.” Elvárásainak megfelelően a renegát papok templomban, iskolában viszik előre a magyarosítás ügyét, fogyasztva keleten és délen a szlovákságot, miközben Szlovákföld szívében a nemzet orgánuma (azaz a *Národní noviny*) papos hangvétellel, fellengzős szólamokkal döngöl földbe minden figyelmeztető szót, az ifjúság minden szabaddabb mozdulatát.⁸⁸³

Šrobár cikke a hagyományos felfogású elit nagy részét egyszer s mindenkorra a *Hlas* ellen fordította, annál is inkább, mert a keresztény alapállású megnyilatkozók már évek óta tiltakoztak a parttalannak és megtévesztőnek minősített antiklerikális hadjárat ellen, büszkén hirdelve, hogy „A klerikalizmus, mellyel minket vádolnak, s melyet mi ténylegesen vallunk, mindenben ott látja, feltételezi és igényli Isten jelenlétét: a vallásban, akárcsak a tudományban, az egyénben

⁸⁸² Leikert 2005: 150–153.

⁸⁸³ Vavro Šrobár: Klerikalism. *Hlas* 5 (1903), 162–164.

és az államban, a törvényben és a kormányban, az erkölcsben és a szabadságban, a politikában ugyanúgy, mint a gazdaságban, a családban éppen annyira, mint a társadalomban.”⁸⁸⁴

Konkrétan a szakolcai újsággal kapcsolatban említett cikksorozatában František Jehlička a fiatalok tévelygése mögött a modern európai filozófiát sejtette, mely túlhajtott racionalizmusával és anarchizmusával gyöngíti az egyház és a vallás hatását. A *Hlas* tagad mindent, ami a nemzetnek szent és drága, iránya annak pusztulásához vezetne.⁸⁸⁵ Megemlítendő, hogy Jehlička az előző évben még éppen a *Hlas* hasábjain fejtegette, hogy a katolikus kereszténység és a modern kultúra között nincs áthidalhatatlan ellentét. Andrej Hlinka figyelmeztetett rá, az evangélium önálló tanulmányozása, a gondolati szabadság e téren nem alkalmas a keresztény neveltetésű, az által megtartott szlovákság számára. A megtámadottak részéről mind Anton Štefánek, mind maga Šrobár hangsúlyozta: a korszerű tudományos megismerés és a hit, a teológiai magyarázat nem zárja ki egymást, az egyházi kereszténység elleni támadás egyáltalán nem jelenti a krisztusi keresztény tanítás elvetését.⁸⁸⁶ Hlinka a tízes évek elején, a polgári demokratikus és szocialista sajtóval folytatott vita keretében visszatért a jelenségre. Úgy látta, a haladók klerikálisnak minősítenek mindenkit, aki katolikus meggyőződése szerint gondolkodik, beszél és cselekszik. Ebben az értelemben büszkén vállalta a címkét, miközben maga is mélyen elítélte az olyan visszaéléseket, mint a magyar istentiszteleti nyelv bevezetése vagy a politikai agitáció.⁸⁸⁷ A polgári demokrata oldalon Milan Hodža ugyancsak élesen megkülönböztette az erkölcs fő forrását, az őszinte vallásosságot és annak kiforgatását, a nagyúri vallási gyakorlatot, mely a tömegek elnyomásának eszköztárába tartozik.⁸⁸⁸

A kérdés a továbbiakban sem került le a napirendről. Említett áttekintésében Bohdan Pavlů kijelentette: „A vallásnak és főként az egyházaknak egyre inkább fel kell adniuk a teokráciával kapcsolatos reményeiket, és minél inkább nem evilági királyságokká válnak, ez a kor annál kevésbé lesz veszélyes számukra. Megnyitni az utat a szubjektív vallásosság előtt, elválasztani az államtól, hogy küldetésének élhessen, ez a mai kor elvárása.”⁸⁸⁹

Az egyházi hatalommal történő visszaélés gyászos példajaként Šrobár a későbbiekben is cikkezett a hit és tudomány örök harcáról, a korban megszokott módon lefestve „a farizeusok, képmutatók és zsarnokok” táborát (sötétségben,

⁸⁸⁴ Katolícky kňaz: Klin klinom... *Národné noviny*, 18. máj. 1901. 1.

⁸⁸⁵ Margín [František Jehlička]: Novoveká filozofia a Slováci. *Národné noviny*, 11. apr. 1903. 1–2; 16. apr. 1903. 1

⁸⁸⁶ A hozzászólásokat ismerteti Kodajová 1999: 213–214.

⁸⁸⁷ Klerikalizmus. *Slovenské ľudové noviny*, 29. sept. 1911. 2–3.

⁸⁸⁸ Milan Hodža: O socialisme u nás. *Slovenský týždenník*, 24. jún. 1904. 1; Slovenské robotnícke noviny. *Slovenský týždenník*, 14. okt. 1904. 4.

⁸⁸⁹ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Prúdy* 2 (1910), 2.

az emberi megismerés eredményeitől elzárva tartják a népet, miközben annak verejtékéből zsírosodnak), illetve a tudomány és haladás embereit (az emberi-ség üdve érdekében, aszkéta módon élve művelik a tudományt, nem félve sem a zsarnok tekintetétől, sem az elvakított tömegtől, sem a reakciós kaszt bosszújától).⁸⁹⁰ Ezzel a konfliktussal is foglalkozott – a dogmával szemben a megismerést részesítve előnyben – átfogó cikkében Bohdan Pavlů, hangsúlyozva: „A modern ember arra törekszik, hogy vallásos meggyőződését összhangba hozza a tudományos felfogásával”, mítosz és tudomány összeütközésekor viszont a tudomány oldalára áll.⁸⁹¹

Kívül a hivatalos kereszténységen

A századforduló egyébként is zaklatott szellemi légkörében a kortársak e tájon új keresztény mozgalmakra figyeltek fel. Vajanský képzelte Koričné faluja (*‘Gyökér és hajítások’*), mely korábban példásan élte a maga életét, a hivatalok zsarnokoskodására, a szeretett lelkész eltávolítására, magyarón pap betolakodására és a zsidó megjelenésére, erkölcsromboló viselkedésére a világgal és az egyházzal szembeni engedetlenséggel válaszol. A férfiak nem hajlandók bevonulni katonának, a bíró nem tesz esküt a szolgabíró előtt, nem fizetik az egyházi adót, a pap gabonajárandóságát, nem járnak templomba, nem kérnek keresztelést, temetést. Az öreg Ondrej Hrebeň vezetésével spontán, őskeresztény szellemű szektát működtetnek, aszkézist fogadnak, éjszaka összejönnek az erdőben, és tűzre vetik a hangszereket, ékszereket, ruháik díszeit. A nyakukba ültetett lelkész végül karhatalommal vereti szét e közösséget.⁸⁹² A korszak végén Bohdan Pavlů is figyelmeztetett, hogy nem csak az intelligencia, hanem a nép is súlyos vallási válságba jutott, amit jelez az új irányzatok – a Kék Kereszt agitációi, a baptisták, a nazarénusok – terjedése.⁸⁹³

Ugyancsak idetartozik a tolsztojanizmus kérdése. A Prágában tanuló, a Detvan egyesületben tömörülő fiatalok számára vallási téren meghatározó szellemi forrás volt Tolsztoj gondolatisága.⁸⁹⁴ Társaihoz hasonlóan a fiatal Vavro Šrobárban ennek tanulmányozása ingatta meg a belénevelt bizalmat és tiszteletet az egyház mint intézmény, az egyházatyák, hitmagyarázók művei iránt. A nagy orosz író műveinek olvasása alakította ki benne azt a meggyőződést, hogy az egyház kiforgatja, megtagadja a krisztusi tanítást, s úgy érezte, ez összecseng hazai tapasztalataival: „Csak össze kellett vetnem a mi liskófalui [Lisková, Liptó vm.] papunk tetteit, magyarhoni püspökeink és a renegát papság életét, s már hinni tudtam Tolsztoj szavainak.” A legtöbb Detvan-tag számára – Dušan Makovickýt, Tolsztoj

⁸⁹⁰ Viera a veda. *Průdy* 4 (1913), 7. 257–258.

⁸⁹¹ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Průdy* 2 (1910), 2.

⁸⁹² Vajanský 1943a: II. 98; 106–110; 147.

⁸⁹³ Bohdan Pavlů: Pokrokovosť a konservativizmus na Slovensku. *Průdy* 2 (1910), 2.

⁸⁹⁴ Štáfánek 1913: 214.

leendő orvosát leszámítva – e szavak inkább nevetség tárgyát képezték, később pedig Šrobár is belátta, ezek az eszmék a gyakorlatban nem alkalmazhatók, sőt az erőszak megadó elviselésének parancsa bénítólag hatott volna a nemzeti megmaradásért küzdő szlovákság számára – ha ez az eszmekör otthon híveket szerzett volna.⁸⁹⁵ Szlovákián inkább csak a kritikájával lehetett találkozni. Milkin ezen írásokban Krisztus és minden pozitív keresztény tanítás elvetését látta, elvárta volna indexre vételüket az egyházak részéről. Buday is az egyházi, az erkölcsi és a társadalmi rend felforgatásaként értékelte őket, Osvald a vallás lealázásáról, a nép megrontásáról s így a nemzet fenyegető pusztulásáról írt. Vajanský mint „a nemzet mezíten testét védő keresztény védőfalak lerombolását” utasította el Tolsztoj tanait, a korábban csodált orosz író szerint végül „maga temette el az egész tolsztojanizmust”, mely amúgy sem volt orosz jelenség. Ez az „utópista anarchizmus” Ján Kvačala szerint is csak növelné a szlovákság szenvedéseit.⁸⁹⁶

A szlovák pap hivatása

A kor megnyilatkozói sokrétű feladatkört rónak a két felekezet lelkészeire. Alapvető elvárás a hívek vallási-erkölcsi érzéseinek erősítése. A lelki terep mellett azonban népművelőnek is kellett lenniük, vasárnapi iskolát, esti olvasókört kellett szervezniük, adott esetben tanítóként is helyt kellett állniuk. Már Ludovít Štúr példaszerűnek tekintette Nagydivény (Velká Divina, Trenčín vm.) katolikus lelkésze, Juraj Závodník munkáját, aki nyaranta önként tanította az irtásfalvak (kopanyicák) gyermekeit.⁸⁹⁷ Egyre erősödött emellett az elvárás, hogy a pap legyen a falu gyakorlati tanácsadója mind a gazdálkodás, mind az életvezetés, mind a higiénia terén. Miként Anton Penzel kertészeti munkájának pap szereplője tételesen megfogalmazta: nem elég, hogy a pap csak prédikáljon, eskessen, kereszteljen és temessen, az is szükséges, hogy terjessze a műveltséget a nép körében, mutassa meg az utakat és módokat, melyekkel az a maga vonásait és képességeit javítani és hasznosítani tudja.⁸⁹⁸ E tétel az egész korszakban érvényben maradt.

Ugyancsak állandóan érvényes erkölcsi parancs maradt, hogy a pap legyen a nemzettudat ébresztője, a nemzeti elit törekvéseinek népszerűsítője, bázisának szélesítője. A kezdeti időszakban a régió főpapjairól is sokan gondolták, hogy a szlovák törekvések zászlóvivői lesznek. Štefan Moyzes beszercebányai püspök, kinek szerepével a Matica slovenská kapcsán találkoztunk, mindenhol a nemzeti ügy egyik fővezéréként jelent meg, a nyitrai püspök legalábbis nem támogatta a Memorandum-ellenes akciókat, a szepesi pedig ösztönözte kispapjai anyanyel-

⁸⁹⁵ Leikert 2005: 145–147.

⁸⁹⁶ Kodajová 1999: 211–213.

⁸⁹⁷ Hučko 1990: 504.

⁸⁹⁸ Penzel 1867: 6.

vű művelődését (a vonatkozó cikk célja annak leleplezése volt, hogy az ellenséges erők a felforgatás, kommunizmus vádjával akarják a felső klérust elrettenteni a szlovák törekvésektől). Az egyházi hierarchiának azonban, úgymond, kötelessége a művelődés élén haladni, egyébként a szlovákok az anyanyelvi tanuláshoz való jogukat akár vele szemben is meg fogják védeni!⁸⁹⁹ A hetvenes évektől azonban – miként az egyházak magyarosítása kapcsán tapasztaltuk – e téren is szinte kizárólag éles bírálatokkal találkozunk. Ezzel szemben a következőkben felvilantom néhány példaképül állított falusi lelkészhoz alakját.

Példaszerű papok

A szépirodalmi művekben, amennyiben kisebb településen játszódnak, természetes módon megjelenik a lelkész alakja, mégpedig – a kritikai szellemiségű századfordulóiig mindenképpen – pozitív jegyekkel felruházva. Záborský műveiben Žarnovič (*A pánszláv plébános*) és Rastic (*Két nap Chujaván*) erkölcsiségében és nemzettudatában fátkyaként emelkedik ki renegát, illetve földhözragadt paraszti környezetéből. Vajanský regényének (*Száraz hajítás*) emlékezetes alakja az idős lelkész házaspár tisztességgel felnevelt, útnak bocsátott gyermekeivel és fiatalos nemzeti hevületével: „Az ősz Malovík, szívélyesen biccentve, érzékletesen mesélni kezdett a forradalmi eseményekről, a maga természettudományos bűvárkodásairól (gazdag botanikai és ásványtani gyűjteménnyel büszkélkedhetett), főleg pedig nemzetéről, a štúri időkről, az újjászületésről, a jövőről. Rudopolskýnak tetszett az is, hogy a feleség aktívan részt vett a beszélgetésben, még ki is segítette férjét, ha azt emlékezete cserbenhagyta. Nyilvánvaló volt, hogy ez a két agy, ez a két szív, két lélek elválaszthatatlan egésznek alkot. Hiszen még arcuk, mosolyuk, mozdulataik is hasonlóak, szavak nélkül is értik egymást, ahogy érti egymást a fej és a kéz.”⁹⁰⁰ A főhős útja a házaspártól a szomszéd faluba és a katolikus világba, Krahulec espereshez vezet, ahol szintén példaszerű otthont láthat: „Mintha Ariel utasítására történnék, terült az asztal, tálak, üvegek, kristálypoharak kerültek elő. Minden olajozottan történt, minden tiszta volt, minden ízletes. Hófehér asztalkendők, áttetszően aranyszínű bor, finom ételek. »Ki irányítja mindezt?« – tűnődött Stano. Kellemes benyomást tett rá a nyugalom, a csend, az elrendezettség. A gazdag könyvtár volt a bizonyosság arra, hogy nemcsak kenyérrel él a háziúr. Bár Krahulec visszafogottabban, más stílusban, más kifejezésekkel beszélt, mint Malovík, Stano ugyanazt a nyíltságot tapasztalta nála, amikor a közügyekre terelődött a szó, sőt az ő szájából is szinte ugyanazt a fájdalmat, ugyanazokat a vágyakat hallotta. Különös ez az összhang, hiszen felekezeti ellentét választja el őket” – ült fel tűnődve Stano a kocsira.”⁹⁰¹

⁸⁹⁹ Dusarov: Slovenské pohyby a cirkevna hierarchia. *Pešťbudínske vedomosti*, 4. marc. 1862. 1; 7. marc. 1862. 1.

⁹⁰⁰ Vajanský 2011: 228–229.

⁹⁰¹ Vajanský 2011: 230–231.

Idetartozik, de nem kizárólag példaértékű Vajanský másik papfigurája, Lipovský (*'Gyökér és hajtások'*), a nemzeti gondolkodású és népbarát evangélikus lelkész, aki adott esetben hajlandó ünneplő tömeg előtt beszélni a magyarosítás és a renegátok ellen, ám széleskörű tudását nem osztja meg másokkal, nem ír, tettekben passzív.⁹⁰² Az író ezt gyermektelenségével magyarázza, mi inkább a kilencvenes évek turócszentmártoni csüggedtségéből vezessük le, ugyanis az irodalmi hős valós előképének nekrológja 1909-ben már nem tükröz pesszimizmust. A Nyitra vármegyei Bod (Bzince) papja kölcsönös segélypénztárt, gazdagyletet szervezett, előnyös vásárlással a falu kezére juttatta az úri birtokot, majd ugyanilyen szellemben működött Berezón (Brezová pod Bradlom).⁹⁰³

A század végén példaértékűnek számított Andrej Hlinka háromszlécsei működése, a hívek napi segítése, támogatása, a kölcsönös segélypénztár, fogyasztási szövetkezet, katolikus és olvasókör szervezése, a szlovák lapok, kiadványok terjesztése, az ő ismeretterjesztő előadásai, a színielőadások vagy a nézetei népszerűsítését szolgáló cikkei.⁹⁰⁴ A korabeli honismereti kiadványban Isten küldötteként jelent meg,⁹⁰⁵ és a nép olvasási kultúrájának szentelt cikkében Elena Maróthy-Šoltésová is az ő tevékenységét látta a vázolt ideálok megvalósításának.⁹⁰⁶

Az egyház méltatlan szolgálói

Fentebb áttekintettük az egyház elnemzetlenítésének folyamatát, a renegát papok működésének ártó hatásait. Jonáš Záborský nemzethű lelkészét (*'A pánszláv plébános'*) a renegát püspök száműzi a világ végére állítólagos hurbanista, pánszláv, skizmatikus, azaz orthodox kapcsolata miatt. A püspökségi titkár és a levéltáros is felettese szellemiségét testesíti meg.⁹⁰⁷ Vajanský regényében (*'Gyökér és hajtások'*) a falu (Koričné) elzűlléséért (szekta, kivándorlás, a nők erkölcsvesztése) nagy mértékben felelős mind az egyházi (evangélikus) vezetés, mind az általa a hívek nyakára ültetett protekciós, tehát egyben magyarón Rybka. A környékbeli lelkészek reakciója, kasztszerű (céhes) gondolkodása is jellemző, amikor egy nemzethű lelkész névnapi ünnepségén inkább állnak Rybka, mint a szókimondó, nemzethű Mician pártjára (Rybka mégiscsak pap, közülük való, amaz meg csak egy mészáros).⁹⁰⁸

⁹⁰² Vajanský 1943a: II. 110, 114.

⁹⁰³ S. H. Vajanský: Ján Pravoslav Leškať. *Národné noviny*, 31. júl. 1909. 1.

⁹⁰⁴ G. Kovács 1999: 94–95. Az egyesületek jelentőségét, szervezésük módját taglaló cikkeit lásd Hlinka 2013: 21–26, 42–44.

⁹⁰⁵ Čebratský 1898: 288.

⁹⁰⁶ Elena Maróthy-Šoltésová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 7. febr. 1898. 2.

⁹⁰⁷ Záborský 1989: 31–33.

⁹⁰⁸ Vajanský: *Koreň a výhonky*, I. 98, II. 109–111.

Konkrét személyt említ Árvából század eleji cikkében Andrej Hlinka: „Amíg Matiašek volt a neve, mellőzték, amióta Mátyásák, ő a szerencse fia.” Hozzá hasonló törtető, a püspöknek hízelgő, a kormány képviselőjelöltjeinek korteskedő papok tömegét látja Hlinka mindenfelé, a rontás forrásainak éppen a püspöki székeket (szepesi, besztercebányai, nyitrai) tekintve.⁹⁰⁹ Milo Urban már a fordulat után megjelent regénye (*Az élő ostor*) mintegy szembesíti egymással a hagyományos emberséget, a bűnöst is szerető atyai gondoskodást (Mrva esperes) és a századelő magyarosító, hazafiaskodó szemináriumi nevelésének gyümölcsét (a háborús retorikát a szószékről mennydörgő, az élet kényszerhelyzeteitől, emberi fájdalomaitól viszont elzárkózó Létay káplán).⁹¹⁰

A bírálathoz azonban nem kellett erőszakos renegáttá válni. Számos hozzászóló fogalmazott meg enyhébb vagy akár éles kritikát a szlovák lelkészek mulasztásaival kapcsolatban. Egy 1862-ben közölt írás szerint „Szlovákiában van bőven pap, de kevés az atya, van sok lelkipásztor, de ugyanúgy sok a napszámos.” Az egyik rest, egy szalmaszálát nem tesz keresztbe a nemzetért, a másik gyáva, a fejét nem meri fölemelni, rémeket lát ott is, ahol nem kellene; amaz semmittevéssel tölti napjait, azzal magyarázva ki magát, hogy a nemzeti ügy nem vág a vallás körébe, majd dolgozik a nemzetért, ha a püspök erre felszólítja, megint másik pedig kilátásait, jövőjét félti s átengedi a harcot annak, aki úgysem veszthet semmit, egyébként sem lehet előre látni, egyáltalán használ-e a kiállítás a nemzetnek.⁹¹¹ A nemzeti lap lelke, Viliam Pauliny-Tóth megszólította egykori (fiktív?) iskolatársát: „Már vagy negyedszázada kis falud lelkésze vagy, mutass egy valakit híveid közül, akit nemzetileg öntudatosá tettél olyannyira, hogy a nemzet mindenben, jóban-rosszban, nyugalomban, harcban igazán számíthatna rá!” Elég lett volna évente egy embert fellelkesíteni, azok is magukkal ragadtak volna másokat, s így azóta több tízezer támogatója lenne a gimnáziumoknak, előfizetője a folyóiratoknak. E pap műve, ha közönyös, mozdulatlan a falu.⁹¹²

A bírálat folytatódott az évtizedek során. A kétségtelenül különutas Gustáv Maršall-Petrovský egyik elbeszélése (*Rászedés*, 1886) kipellengérezte a falu lelkészét és tanítóját, kiknek fejében olyan kitétel is születhet, hogy a meghirdetett kántortanítói állás elnyeréséhez el kell venni az előd hervadó leányát (amit végül sikerül kijátszani). Szlovákia leírásában Karel Kálal közli egy Nyitra megyei tanító ítéletét: „A papok gyengék, sokuk pénzsóvár, semmirevaló, tudatlan, hivatal után kapkodó, akiknek az is mindegy volna, ha a gyerekek kínaiul imádkoznának, csak nekik legyen hasznuk belőle.”⁹¹³ Janko Jesenskýnél találkozunk az

⁹⁰⁹ Alfa [Andrej Hlinka]: Seminára a kostoly pustnú, žalára a krčmy sa naplňujú [1909]. In Hlinka 2013: 70–73.

⁹¹⁰ Urban 1966; e különbséget érzékelteti Käfer 2005: 231–233.

⁹¹¹ Rodomil: Naša časopisná činnosť. (Odpoveď p. Dusařovi). *Pešťbudínske vedomosti*, 2 (1862), 77. 1.

⁹¹² Viliam Pauliny-Tóth: Listy ku slovenskému Tomášovi. *Národné noviny*, 20. nov. 1870. 2.

⁹¹³ Kálal 1905: 93.

egymást indíték nélkül, de annál őszintébben gyűlölő plébánossal és kántorával, akiket csak a halálosnak gondolt gombamérgezés gyógyítja ki az ellenségeskedésből.⁹¹⁴ Immár visszatekintőleg és nem kipellengérezve, egy rutinszerűen működő lelkészt ismerünk meg a papleány, Božena Slančíková-Timrava regényében (*'Mindent a népért'*, 1926), ahol a tiszteletes házába csak középosztálybeliek járnak (könyvelő, alszolgabíró), akár magyarónok, kiknek kedvéért a társalgás is magyarul folyik, sőt a pap fia, Ďurko is elnemzetlenedett, amit a család természetes módon tudomásul vesz. Végül Ján Lajčiak fogalmazott meg, igaz, ő már csak az asztalfióknak, átfogó kritikát az általa is képviselt lelkésztársadalommal szemben: fölszentelés után a lelkészek fölhogynak mindennemű szellemi tevékenységgel, önképzéssel, elzárkóznak minden új természettudományos sőt teológiai eszmétől, csupán kiszolgálják a falu vitatható elvárásait (szertartások).⁹¹⁵

Iskola és társadalom

A tanulás jelentősége: a nemzet felemelkedésének alapja

Nézzünk néhány példát arra, miben látta a 19. századi szlovák elit a tanulás és a megszerzett műveltség társadalmi és nemzeti jelentőségét? Egy 1845-ben publikált cikkében (*Lud náš obecny*) a nemzeti mozgalom feje, Ludovít Štúr már győzködte a jobbágyszülőket, hogy legeltetés helyett engedjék iskolába gyermekeiket, a község inkább fogadjon pásztort. Azt sem fogadta el, hogy a téli időjárás miatt ne járjanak iskolába – lám, a berezói (Brezová pod Bradlom) és a kosarasi (Košariská, Nyitra vm.) irtásfálvakból, kopanyicákról a gyermekek a téli hónapokban az iskola mellett, ismerősöknél laknak, csak hogy ne maradjanak ki az oktatásból. S általában elfogadhatatlannak tartotta Štúr, hogy télen a tanítótól elvárt ostyasütés, a disznóölések, nyáron pedig a jószág legeltetése miatt szünetel a tanítás. Persze igyekezett pozitív példákat is felhozni: idézett cikkében megdicsért egyes lipitói előjáróságokat, amiért sokat tesznek az iskola fejlesztéséért.⁹¹⁶

A század második felében természetesen még nagyobb és egyre erősödő hangsúlyt kapott a nép műveltségének emelése: mivel már nemcsak a nemesiség jelenti a nemzetet, a népet is alkalmassá kell tenni arra, hogy részt vehessen a közügyekben, a jogszolgáltatásban, az egyház, az iskola kormányzásában, a kereskedelemben.⁹¹⁷ Rendszeresen hangot kap, hogy a nemzetek élesedő harcában a megmaradás egyetlen esélye a háziiparok, illetve az ipari termelés tökéletesítése, reál- és műszaki iskolák alapítása – a szlovákság csak így állhatja az alföldi és egyáltalán a birodalmi termékek versenyét, aknázhatja ki a szülőföld természeti

⁹¹⁴ Jesenský 1953a: 47–49.

⁹¹⁵ Lajčiak 2007: 58–59, 126, 129–139.

⁹¹⁶ Hučko 1990: 504; Vesztrocz 2005: 24–25.

⁹¹⁷ Laciak 1862: Národní učitel a zapisovatel obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 30. sept. 1862. 1.

kincseit.⁹¹⁸ S talán még fontosabb a nemzeti szellemű felsőfokú szakemberképzés. Azért kell például jogakadémiát alapítani, hogy kinevelődjék egy megfelelő, az egyenjogúsítási harcot vezető gárda.⁹¹⁹ Az öntudatos szlovák már nem rab-szolga akar lenni, hanem alkotmányos keretek közt élő polgár, aki kényurak helyett felelős hivatalnokokat akar maga körül látni.⁹²⁰ Mindezt annál is inkább, mert a szlovák elit régi és általános meggyőződése szerint az ő régiójuk volt a korábbi századokban a művelődés, a szakemberképzés fellegvára. A 18. században a hazai történetírás atyjának tekintett, amellet közismerten szláv-szlovák tudatú Samuel Timon / Timon Sámuel büszkén jelentette ki, hogy a szlovákok mindig is kiemelkedtek gyakorlati és elméleti jogi ismereteikkel, nélkülük konganának a bírósági termék.⁹²¹ Vizsgált korszakunkban a nemzeti mozgalom egyik korai vezetője úgy fogalmazott, hogy a szlovákság adta annak idején az országnak az első törvényhozókat, hősöket, s azóta is körükből származott a magyar dicső férfiak és literátusok nagy része.⁹²² Már idéztem Samo Tomášik sorait Szlovákföld ötszáz évvel azelőtti szerepéről.⁹²³ Az ismert etnográfus, népmesegyűjtő, Pavol Dobšinský pedig a régió egykori iskoláit leltárba szedő tanulmányában mutatott rá, hogy Felső-Magyarhon a 16–17. században más országok felett állt a klasszikus, filozófiai-vallási kultúra ápolásában, sokan kerültek innen, köztük számos szlovák, német egyetemekre. A szlovákok mindig készek voltak a kultúra befo-gadására, intézmények alapítására.⁹²⁴

Korábban láttuk, a tanulást ugyancsak a társadalmi-nemzeti integráció fő emeltyűjének látta, csak éppen magyar szempontból, tőle a magyarság erősödését várta Grünwald Béla. A szerző szerint ezt a századok sorsközössége által megszilárdított ragaszkodást ki lehet és ki is kell használni a szlovákság tökéletes, bár tömegében nem nyelvi asszimilációjára: „Lehet-e szebb feladat, mint megtartani közel két millió idegen nyelvű lakosságot az országnak, úgy intézni a dolgot, hogy az iskola által értelmisége magyarrá váljék, alsóbb osztályai pedig megtartassanak a hazához való ragaszkodásban.” Ám a magyarság eddig nem tudatosította, hogy kulturális fölénye önmagában nem elég, csak akkor hódít, ha kultúráját valami terjeszti: „S ekkor megtörténhetik, a mi nálunk tényleg megtörtént, hogy a magasabb culturával bíró magyar nem gondolva a leghatalmasabb eszközzel, az iskolával, magasabb culturája daczára nem csak, hogy nem

⁹¹⁸ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 10. okt. 1862. 2.

⁹¹⁹ Michal Chrastek: Slovo o našich gymnásiach a k našej milej mládeži. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. nov. 1863. 1.

⁹²⁰ Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny*, 8. júl. 1870. 2.

⁹²¹ Tibenský 1965: 98.

⁹²² Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. febr. 1863. 2–3.

⁹²³ Tomášik 1971a: 50.

⁹²⁴ Pavol Dobšinský: O kultúrnych ústavoch na území Slovákmi obývanom z doby protireforma-cionálnej. *Pokus historicko-literárny. Slovenské pohľady* 5 (1885), 2. 185–186, 204.

assimilált, hanem őt assimilálja a majdnem semmi culturával nem bíró tót, csak azért, mert a szlavizmus ügynökei elég eszélyesek voltak felhasználni az iskolát, melyben a céljaik elérésére vezető hatalmas eszközt felismerték.”⁹²⁵

A nemzethű szlovák megnyilatkozásokban a magyar iskola, főként a közép- és felsőfokú tanintézet erkölcsi s nem ritkán fizikai pusztuláshoz vezet. A magasabb iskolákból olyan lelkészek és tanítók kerülnek ki, akik elszakadnak nemzettüktől, szégyellik apjukat-anyjukat, sőt akár ádáz üldözői lesznek mindennek, ami szlovák.⁹²⁶ Az az ifjú, aki a gimnáziumban nem hogy nem fejlesztette, hanem inkább lesüllyesztette anyanyelvhasználatát, lelkészként, hivatalnokként hogyan állja majd meg a helyét a szlovák közegben, főleg ha a nép nyelvének megvetését sulykolták belé?⁹²⁷ Visszatérő történelmi párhuzamként a magyarosító magasabb oktatási intézmények janicsárképzőként jelennek meg, a szlovákok véradójából újabb és újabb renegáthadak teremnek.⁹²⁸ A szépirodalomból elég a vezető publicista, író és persze ideológus Svetozár Hurban Vajanský olyan regényhőseire gondolni, mint Ján Drevanský (*‘Gyökér és hajítások’*, 1895–1896), aki a magyar iskolától sem értelmi, sem érzelmi, sem erkölcsi tartást nem kapott, ezért csak úszik az árral, sorsa az elnemzetlenedés és az erkölcsi süllyedés, majd az idő előtti halál.⁹²⁹ Ugyanitt jelenik meg a molnár apjára csak szomorúságot hozó Laco Vrábel, kit úrhatnám anyja erőltetett Pestre, a jogi karra; ott viszont fél éveken keresztül be sem iratkozik az egyetemre, züllött aranyifjú lesz, és csak meghalni tér haza.⁹³⁰ Másik regényének főszereplője a kor irodalmából egyébként is ismerős alak, a dzsentrisarj Andrej Lutišič, ki a pozsonyi jogakadémián, majd a pesti egyetemen vetkőzik ki önmagából, s lesz a fővárosban hőzöngő és persze magyarkodó diákvezér.⁹³¹ Idéztem már Ján Čajak átfogó társadalmi tablójának tanítóhősét, aki szerint a címadó kereskedőcsalád bukását a fiú pesti jogászkodása, s az így elurakodó úrhatnamság okozta.⁹³²

A nemzet kiművelése a nemzethű kortársak szerint tehát egyben a renegáttá válás, az elnemzetlenedés leghatékonyabb ellenszere. Ha elszigetelt egyének szereznek tudást, azok törvényszerűen lenézik nemzettársaik tömegét, felsőbbségük tudatában az idegenek társaságát keresik, azokhoz hasonulnak. A tömeges mű-

⁹²⁵ Grünwald 1878: 31, 35, 116.

⁹²⁶ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. okt. 1862. 2.

⁹²⁷ Sasinek, [Fr. V.]: Ozvena na »Ohlas« vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. máj. 1868. 1.

⁹²⁸ Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. febr. 1863. 2.

⁹²⁹ Vajanský 1943a: I. 32–33.

⁹³⁰ Vajanský 1943a: II. 21, 28, 33, 49.

⁹³¹ Vajanský 1943b: 44. skk., 68–72.

⁹³² Čajak 1962: 53. A *hazafi* (szlovákosított alakjában *hazafik*) kifejezés a hivatalos magyar állam-eszmével azonosuló, zsidó vagy szlovák „renegát” személyeket jelöli.

velődéssel viszont erősödik, általánossá válik majd a szlovák nemzettudat, a képzetek nem az idegenek ékességei lesznek.⁹³³ A szlovák identitás bevésése mellett a nemzeti iskolák konkrét feladata lesz, a nyelvjárási tarkaságot meghaladva, a szlovák irodalmi nyelvi norma, beszéd, helyesírás elsajátíttatása.⁹³⁴

A korszerű iskola, az érvényes tudás kérdése

A 19. századi hozzászólók – természetesen a javítás szándékával – számos esetben bíralták a tananyagot és az oktatás módszereit. A 19. század alapkérdése az egyház oktatási-kulturális hegemon szerepének a megkérdőjelezése. Már Ludovít Štúr figyelmeztette olvasóit, hogy a modern kor új követelményeket támaszt a nemzettel szemben, ezért kárhoztatta a papi pálya meghatározó szerepét a pályaválasztásnál: „Fiataljaink főleg a teológiára nyomultak, mintha életünk olyan egysíkú volna, hogy nem igényel mást papokon kívül.” A biblikus cseh nyelvet is azért kellett szerinte felváltani az élő szlovákkal, mert ennek a „régiségnek” a templomra korlátozódott a szerepe, pedig „a nemzetnek vannak más oldalai is”.⁹³⁵ Harcostárs, Jozef Miloslav Hurban elbeszélésében (*Szilvesztertől háromkirályokig*, 1848) vitatkozó hősei szájába adta: a szlovák nemzet nagy hátránya, hogy aktivistáinak nagy része teológus (egyébként maga is evangélikus lelkészként működött), ami nem önmagában baj, hanem azért, mert képzésük elszakadt a felgyorsult élettől, elzárkózik a társadalmi reformgondolatoktól.⁹³⁶ Štúr szóvá tette továbbá, hogy a falusi iskolákban csak a katekizmust és a biblikus történelmet tanítják, elmarad az európai és hazai történelem, a földrajz, számtan, természetrajz oktatása. A parasztyereket gyötrik egy olyan nyelv rendszerével, melyből semmi haszna nincs, ahelyett, hogy gazdálkodásból adnának neki útmutatást. Régen a latin deklinációk és konjugációk biflázását tekintették tudásszerzésnek, ma pedig a magyart erőltetik, amit a fiatal az iskolából kikerülve úgysí azonnal elfelejt. A magasabb szintű oktatás kapcsán rámutatott, hogy a szlovákok közül szinte senki nem végez műszaki tanulmányokat, nincs egy építész, igen kevés az orvos – a hatéves pesti vagy bécsi tartózkodás nem vállalható –, nem nemesek alig mennek jogra, mert mint ilyenek úgysem tudnának érvényesülni. Kárhoztatta a papi pálya tömeges választását, inkább gyakorlatias tanulmányokat kellene végezniük a fiataloknak (mezőgazdaság, kézműves szakmák, kereskedelem, mérnöki tudományok).⁹³⁷ Az elméleti tudással az is baj

⁹³³ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. okt. 1862. 1–2. Későbbi, ugyanezen helyzetet tükröző, de lélektanilag árnyaltabb vélemény Vavro Šrobár: Maďarisácia. *Hlas* 1 (1898), 3.

⁹³⁴ Laciak: Národnia škola jako ústav štátu. *Pešťbudínske vedomosti*, 20. jan. 1863. 1.

⁹³⁵ Hučko 1990: 509; Vesztróczy 2005a: 21–22, 25.

⁹³⁶ Hurban 1977: 116–119.

⁹³⁷ Hučko 1990: 509; Vesztróczy 2005a: 24–25.

lehetett, hogy szakbarbársághoz vezetett. Štúr elvetendő német pedantériának minősítette, ha valaki magabiztosan értekezik a különböző filozófiai rendszerekről, miközben például földrajzi vagy politikai kérdésekben teljes tudatlanságot árul el.⁹³⁸

Vizsgált korszakunkban folytatódott az úgymond mechanikus, élettől elszakadt tananyag és oktatás bírálata. Egy 1862-ben publikált cikk szerint a létező iskolák mind-mind annak a múltnak a maradványai, amikor még elég volt, ha a nép megtanult imádkozni, énekelni és minden nyomorúságáért kárpótlást a túlvilágon várni, nem volt szükséges átlátnia a körülötte zajló folyamatokat, a nemzet, a haza ügyeit.⁹³⁹ Anyanyelvi és ugyancsak gyakorlatias iskolákat sürgetett ekkor egy széles körű program is, elvetve a magyar és a német nyelv szkolását.⁹⁴⁰ Egy későbbi hozzászóló kárhóztatta, hogy a nemzethű vezetők a jogi tanulmányokat erőltetik, holott a már a kiképzett szlovákok sem jutottak hivatali állásokhoz, a többi terület pedig teljesen el lett hanyagolva. Ugyancsak hiba a teológia lebecsülése – a jogvédő harchoz a papság biztosítja az erkölcsi tartást, s ő él napi kapcsolatban a néppel. A tanítóképzés sem kap elég figyelmet a nemzet részéről, a nyomorúságos felekezeti iskolai javadalmak helyett a legjobbak átmennek az állami tanintézetekhez. Alig vannak szlovák orvosok, nincsenek saját mérnökök, szerelők, távírdászok. Csak jogászból van elég, de feleslegesen, ha azok csak a gazdagodást célozzák – minden szlovák jogásznak idealistának, emelkedett jellemnek, elsősorban a nemzet jogvédőjének és a népnyomor enyhítőjének kell lennie. Az általános következtetés: a vezetők mérjék fel, mely területen nincs ember, s tereljék arra a fiatalokat!⁹⁴¹ Máshol az egykor erőltetett latin és immár a magyar uralmának számlájára írják, hogy a szlovákok nem tehetnek szert gyakorlati tudásra.⁹⁴² A fiatal Vajanský németországi teológiai ösztöndíjat utasított vissza s apja, Jozef Miloslav Hurban a fiataloknak címzett szemrehányó szavaira – mely szerint időleges boldogulásra törekszenek – azt válaszolta: „De apuskám, elmúltak már azok az idők, amikor kizárólag a papi és a tanítói rend volt az eszmék letéteményese.”⁹⁴³

Vajanský az elit számára ajánlott korszerű ismeretek mellett, doktriner módon ugyan, és általában gyakorlati továbbgondolás nélkül, sokszor értekezett a nép valódi műveltségéről. Az, úgymond, igenis létezik, de lényege nem az írás-olvasás, számolás, nem olyan tárgyi tudást jelent, hogy melyik országnak

⁹³⁸ Hučko 1990: 510.

⁹³⁹ Laciak: Národný učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 30. sept. 1862. 1.

⁹⁴⁰ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. okt. 1862. 1.

⁹⁴¹ Julaj Botto: Podelenie práce u študujúcej mládeže I. *Národné noviny*, 11. jan. 1873. 1; II. 14. jan. 1; III. 18. jan. 1; IV. 21. jan. 1.

⁹⁴² Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny*, 8. júl. 1870. 2.

⁹⁴³ Idézi Juríček 1988: 17.

mi a fővárosa, emlős-e a cethal, és hasonlók, hanem a nemzedékről nemzedékre hagyományozott élettapasztalatokat és az erkölcsi-vallási értékrendet jelenti, melyek a szokásokban, szólásokban, közmondásokban rögzültek. Erre kell tehát minden, a kor által követelt tudást építeni. „Ez a műveltség nem lehet a nép rossz értelemben vett »polgárosítása«, amikor is a népben eluralkodnak a városokból aláhullott »fáin« szokások, könnyű élet, élvezetek, cifrázkodás, kifordított, a fejeket megzavaró frázisok, rosszul használt idegen szavak.”⁹⁴⁴ Vajanský az akkor megszokott konzervatív szellemben, általában is bírálta a kor oktatásmódját: a romlott iskolákban felszedett félműveltség elidegeníti az egyént a lélektől, Istentől, s a szerencsét, földi boldogságot hajszóoló lényre süllyeszti.⁹⁴⁵

A korszerű tudás átadása természetesen korszerű tankönyveket követel. Vezető személyiségek időről időre felszólították az arra képes szlovákokat, hogy ragadjanak tollat, és ki-ki a maga területén közérthető stílusban, lehetőleg kérdés-felelet formában írjon tankönyvet!⁹⁴⁶

Az egész korszakban hangoztatott tétel, miszerint a szlovákok csak korszerű és gyakorlati tudással felvértezve állhatnak helyt az „idegenekkel” – akik alatt főként a magyarokat, zsidókat, németeket kell érteni – folytatott versenyben. Nemzeti létkérdésként jelent meg ez 1907 után, amikor egyre többen tartottak attól, hogy a szlovákság teljes mértékben kiszorul a modernizáció lehetőségeiből, és saját földjén mások rabszolgájává válik. „A nemzeten belül művelt földműves, kereskedő és iparos réteget akarunk kialakítani. Irigykedve nézzük, a legnyomortabb rétegek is mennyire műveltek más nemzeteknél.” Elavult módszerekkel pedig már nem lehet gazdálkodni, az végzetes leszakadáshoz vezetne: „A világban oly sok okos fő annyi új eljárást talált ki a földművelésben, annyi új gépet, annyi új technikát a talajjavításra. Mindaz, amit az emberi tudomány megalkotott, csak az idegen spekulánsoknak lehet hasznára?”⁹⁴⁷

A tanítók és a nép pozitív viszonya

A 19. század alapelve szerint az intelligencia a nép vezetője. Már idéztem Pavel Socháň szavait a tanult emberek kötelességeiről, példakép voltukról.⁹⁴⁸ Vajanský az intelligencia kezdeményezőkézségét tartotta fontosnak a tömeg számára.⁹⁴⁹ Megismertük a néphez kötődő, hű nemzeti gárdáról vallott nézetét.⁹⁵⁰ A vezető

⁹⁴⁴ Svetozár Hurban Vajanský: Vzdelanie ľudu. *Národné noviny*, 28. febr. 1891. 1.

⁹⁴⁵ Vajanský 1943b: II. 48.

⁹⁴⁶ Ondrej Radlinský: Provolanie na slovenských pánov spisovateľov, vzdelancov a učencov slovensko-katolíckych. *Národné noviny*, 29. jún. 1870. 1.; Ján Burian: V záujme slovenskej školskej spisby. *Národné noviny*, 10. aug. 1889. 2.

⁹⁴⁷ Milan Hodža: Nedáte nám školy? *Slovenský týždenník*, 7. okt. 1910. 1.

⁹⁴⁸ Pavel Socháň: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny*, 23. apr. 1891. 2.

⁹⁴⁹ Svetozár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národné noviny*, 29. sept. 1891. 1–2.

⁹⁵⁰ Svetozár Hurban Vajanský: Aký je náš ľud. *Národné noviny*, 4. febr. 1896. 1.

tudományszervező, Andrej Kmeť minden iskolázott szlovák kötelességévé tette, hogy a nemzet művelője legyen, válasszon a rengeteg szak, tudományág közül, s tegye közkinccsé a tudását!⁹⁵¹

A nemzethű elit megnyilatkozásaiban az iskolázott rétegen belül a pap mellett a falusi tanítót tekintette fáklyavivőnek, a nép hivatott vezetőjének, aki mellett a nép inkább csak önszerveződés nélküli passzív tömeg, akihez a képzett és hivatástudattól fűtött tanítónak le kell ereszkednie. „A tanító a nép lelke, jellemes, lelkiismeretes tanítók nélkül a nép nem emelkedhet fel”⁹⁵² – áll a tanítói hivatás „bibliájában” (*A jedlovai tanító*, 1862). Persze e tétel nemcsak az írók műveiből köszön vissza. Általánosságban, egyben sejtetve, hogy korántsem mindenki teljesíti hivatását, így fogalmazta meg ezt a szlovák hírlap: „Ó, mennyire emelkedne nemzetünk, micsoda élénk élet támadna egyszerre Szlovákián, ha papságunk és tanítóink fej fej mellett odaállnának a nemzet zászlaja alá, melyen aranybetűkkel írva a jelszó: »Művelődéssel a szabadság felé!»”⁹⁵³ A szlovák felekezeti iskolák a kortársak számára a szlovák és keresztény szellemű oktatás zálogai, fenntartásuk amellet olcsóbbak a falu számára, mint az állami intézményeké, és legalább „nem egy zsidót küldenek a nyakukba”⁹⁵⁴. Máshol rámutatnak, hogy mindenki tanítójától nyeri műveltségét, nélkülük nem lenne senkiből professzor, pap, orvos, ügyvéd.⁹⁵⁵

Ilyen ideális személyekként jelenítette meg Ján Palárik műveiben a tanítót. Starosvetský (*Inkognitó*) szlovák újságok terjesztésével és egy mértékletességi egylet működtetésével távol tartja a népet a kocsmatól.⁹⁵⁶ A szorgosan és nemzeti szellemben dolgozó Oriška tanító (*Kibékülés*) érdeme az is, hogy hasonló szellemben tevékenykedő leánya a magyarosodásnak indult grófkisasszonyt visszavezeti a nemzethez.⁹⁵⁷ A szerkesztő, író Mikuláš Štefan Ferienčík hasonló személyiséget festett meg a képzelt Jedlová község tanítójának alakjában (*A jedlovai tanító*, 1862), igaz, a mű cselekménye a negyvenes években, illetve az abszolutizmus alatt játszódik, ám ez a korai és nagymértékben idealizált kép a legkevésbé sem előlegezi meg a későbbi évtizedek tanítóinak társadalmi helyzetét és kilátásait. Ez a Bohdan Vesnický nemesifjú – tükrözve az akkori nemzethű elit nemesség-központú gondolkodását –, ki tanulmányai során öntudatos szlovák lett, ezért apja kitagadta, de a végén mégis örökösevé teszi, fia tehát kiemelkedik a tanítói sorból, gazdag földbirtokossá válik.⁹⁵⁸ Anton Penzel kertészeti munká-

⁹⁵¹ Andrej Kmeť: Naše museum. *Národné noviny*, 11. aug. 1892. 1.

⁹⁵² Ferienčík 1923: 16.

⁹⁵³ Povedzme si pravdu. *Národné noviny*, 30. jan. 1873. 1.

⁹⁵⁴ J. B. Porubský: Slovenské elementárne školstvo. *Národné noviny*, 28. sept. 1889. 2.

⁹⁵⁵ Vršatský: Naše učiteľstvo. *Národné noviny*, 31. jan. 1889. 1.

⁹⁵⁶ Palárik 2014b: 22, 24–25.

⁹⁵⁷ Palárik: 2014c: 8–10.

⁹⁵⁸ Ferienčík 1923: 11–13, 111–112.

jának Záhoran tanítója két-háromszoros fizetés ígéretére sem megy el más faluba dolgozni, életcélja, amit papjával együtt meg is valósít, Žerotín falu felemelése.⁹⁵⁹ Andrej Kmeť brosúrájában az öreg tanító kiművelt fia hazatérve az óvári mezőgazdasági akadémián szerzett tudását vasárnapi előadások keretében adja át a helybelieknek.⁹⁶⁰ Janko Vešnín gyakorlati, népnevelő szerepet betöltő brosúrájában (*'Az újjászületett község'*, 1873) egy kocsmatöltelék erőszakos halála után veheti át az iskolát az a talpig becsületes és törekvő fiatalember, aki eleve erre a helyre pályázott. Öt év alatt az anyagi-erkölcsi fertőt mintatelepüléssé varázsolja (példás tanulók, rendezett porták, virágos ablakok).⁹⁶¹ Ugyanitt említendő Andrej Seberíni nagylaki evangélikus lelkész hasonló szellemű didaktikus füzetét (*'Bohdanice és tanítója'*, 1874), melyben az új tanító az első csalódások után mintegy varázsűtésre árneveli, fölemeli a falut.⁹⁶²

A szépirodalomban mindennek legérzékletesebb példája azonban a nemzeti klasszikus, Jonáš Záborský *'Két nap Chujaván'* (1873) című regénye, amelyben a falu átalakulásáról fentebb, a polgárosodás színtereinél már szóltunk. Az ideális tanító felmutatásának szándéka és az ideális működést lehetetlenné tevő külső körülmények lefestése együtt jellemzik Ján Čajak családrégényét, nagyívű társadalmi körképét a századelőn. Ebben Poničan tanító, amíg teheti, sok tanulóban felébreszti a tudásszomjat, műveli őket energiáját, szabad idejét nem sajnálja. Maradandó műve a törekvő kereskedősegéd, Janko Cvíkota bevezetése a könyvek, a szellem világába.⁹⁶³ Mint azonban látni fogjuk, Poničan tanító a magyarosító iskolapolitika örvényei közepette alulmarad küzdelmében mind az állammal, mind a szülőkkel szemben.

A szlovák szerzők után jegyezzük meg, hogy a korabeli magyar megnyilatkozások szintén az elkötelezett szlovák tanítók munkáját dicsérik – paradox módon, hiszen egyébként azok tevékenységét mélyen elítélik. Grünwald Béla a közvélemény megdöbbenése érdekében hatásos, bár nyilván semmivel alá nem támasztott adatokat közölt. Eszerint a hetvenes évek végén a szlovák régióban működő 1240 katolikus tanító közül 730, a 391 evangélikusból pedig 263, tehát összesen 993 személy „panszláv izgató”. A szlovák gyermekek vélelmezetten magyarellenessé szellemben történő nevelése mellett a szlovák papok és tanítók bűnéként mutatott rá a nyelvhatár menti egykori magyar falvak nyelvváltására: „E községeket tót papok és tanítók tótosították el, s az utolsó három évtizedben már egészen tervszerűleg a szlávosság érdekében. Az egyházi előljáróság tót papot és tanítót küldött a községbe egyenesen azzal a missióval, hogy a magyar lakos-

⁹⁵⁹ Penzel 1867: 9.

⁹⁶⁰ Kmeť 1875: 10. skk.

⁹⁶¹ Vešnín 1873: 50–51, 64–65.

⁹⁶² Seberíni 1874

⁹⁶³ Čajak 1962: 43, 131.

ságot eltótosítsák.”⁹⁶⁴ Grünwald szellemi követője, Thébusz János – szavait már idéztem – egyként vette fel a harcot a szlovák evangélikus lelkészek és tanítók vélelmezett államellenes üzelmeivel.⁹⁶⁵

Zavar a kapcsolatban

A vázolt korai megnyilatkozások optimistán tálták a falusi értelmiség lehetőségeit, a nép átnevelésének esélyeit. A dualizmus korának sajtójában és irodalmában ez azonban inkább már kivétel, a szerzők ekkor már reálisan látták a falu stagnálását, a földhiányt, a kitörési lehetőségek hiányát, a kilátástalanságot, a parasztság és az úri osztály közötti válaszfalakat, s mindebből következően a falusi pap, tanító, jegyző elhagyatottságát és tehetetlenségét. Nem mintha az írók elvben tagadták volna a falusi értelmiség küldetését, ám még pozitív hőseik sem a siker reményében, hanem inkább dacból, illetve egzisztenciális okokból tartanak ki szolgálati helyükön.

A megnyilatkozók egyrészt felróják az iskolafenntartóknak, hogy nem tudatosítják magukban a tanítók megélhetésének kérdését, hallani sem akarnak a járandóság emeléséről (egy evangélikus esperesi konventen elhangzott, hogy gyerekeket tanítani élvezet, miért járna több pénz érte?), miközben azt harsogják, hogy a tanítók viselik a felelősséget azért, hogy a nép eléri-e a boldogságot, a jólétet.⁹⁶⁶ Az egyházi (evangélikus) felsőbbbséget nem érdekli az iskolák állapota, alig látogatják azokat.⁹⁶⁷ A pályán dolgozókat sújtja, hogy mindenki a tanító felettetésének tekinti magát, az iskolaszék, a bíró, városon még a jegyző, szolgabíró is.⁹⁶⁸ A gimnáziumok patronátusi tagjait is fel-fel kellett szólítani, hogy fegyelmezten fizessék a részleteket, „mert ha e téren is elharapódzik szokásos rendetlenségünk, könnyen kérdésessé válhat ezen áldásosan működő nemzeti intézményeink léte.”⁹⁶⁹

A három gimnázium fennállása alatt ugyancsak a szlovák közeget érintette az a gyakori panasz, hogy a családok körében általános a közöny, még sok adományozó sem meri például Nagyrőcére adni tanulni a fiát, pedig így nem fejlődhet az intézmény, s nem várható el, hogy a tanárok örökké éhbérért oktassanak.⁹⁷⁰ Máshol ugyancsak szóvá teszik, hogy még a nemzethű szülők egy része is inkább magyar vagy német iskolába küldi gyermekét, mert ott tudják elsajátítani

⁹⁶⁴ Grünwald 1878: 123, 113.

⁹⁶⁵ Felvidék 1882: 9.

⁹⁶⁶ Laciak: Národný učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 30. sept. 1862. 2.

⁹⁶⁷ J. B. Porubský: Slovenské elementárne školstvo. *Národné noviny*, 28. sept. 1889. 2.

⁹⁶⁸ Vršatský: Naše učiteľstvo. *Národné noviny*, 31. jan. 1889. 1.

⁹⁶⁹ Viliam Pauliny-Tóth: Listy ku slovenskému Tomášovi XIX. *Národné noviny*, 25. dec. 1870. 1.

⁹⁷⁰ Z Pohronia zvolenského. *Národné noviny*, 14. sept. 1870. 4.

a nyelvet – amely félelem pedig teljesen indokolatlan, Nagyrőcén magas szintű a nyelvoktatás.⁹⁷¹

Nem kevés bíráló hang jelent meg a korban a tanítókkal, egyáltalán a szlovák nyelvű oktatással kapcsolatban.

Láttuk a negyvennyolc előtt képzett elit elméletiességének, életidegenségének vádját Mikuláš Štefan Ferienčík elbeszélésében (*'Irma'*, 1860). Vajanský öreg Holan tanítója (*'Repülő árnyak'*, 1883) magába temetkezett, félbemaradt ember, egykori németországi tanulmányai nem csináltak belőle szakavatott és tevékeny gondolkodót, közéleti személyiséget: „A szláv ideálok nem hagyták magukat szigorú kategóriákba gyömöszölni, és ami kijött belőle, az fantasztikus világ, az absztrakció és az életproblémák keveréke, furcsa, kevert, misztikus birodalom, melynek ő volt a királya, alattvalók nélkül, a prófétája, hívek nélkül, a vezetője, követők nélkül. [...] A tanítósággal járó szűkös viszonyok, a csend, a magány nem kedveztek a fogalmak csiszolásának.”⁹⁷²

A másik nagyregény távolról sem fő szereplője, Albert Tichý tanító (*'Száras hajtás'*, 1884) hagyományos tanítócsaládból származik, tehát képzett, de társadalmilag alacsony sorú rétegből való. Egyértelműen tehetséges, írói vénával megáldott ember, aki azonban családi körülményei miatt nem juthatott magasabb műveltséghez. Az előkelő nemesi sarjhoz, Stanislav Rudopolskýhoz fűződő kapcsolatában alárendelt személyiség, barátja nézeteinek a hallgatósága, s általában csak hazatérve, otthoni magányában képes ellentmondani, megvédeni a maga álláspontját. Igaz, őszinte, nemes lobogásával, fiatal tiszta hangjával Albert végül is Rudopolský kozmopolita eszményei fölé kerekedik, s legalább az érdeklődést sikerül felkeltenie nagyvilági műveltségű barátjában a szlovák irodalom iránt. Arról viszont sehol sem olvasunk, hogy a település iskolájában sikeres lett volna, bármennyire is emelni tudta volna a lakosság igencsak sötét színével ecsetelt műveltségi szintjét. Az ilyen típusú embereket a realista író nem szokta boldoggá tenni. Elvesztett családja után a regény végére szerelmét, Annát is elragadja a halál, őt magát pedig a friss házaspár Stano és Adela karolja föl, próbálnak új célokat, ideálokat mutatni neki. S Vajanský elkészülő soraiból – képes lesz-e kifejlődni Tichý költői tehetsége, képes lesz-e a poézis szárnyain fölemelkedni az éteri magasságokba⁹⁷³ – a kétely éppúgy kiérződik, mint a remény, hogy a nemzet új alkotó erővel gazdagodott.

Ugyancsak borúlátó Ondrej Seberíni később ismertető regénye, ahol a lelkes nemzethű tanítót a nép tiszteli ugyan, ám nem hallgat rá semmiben,

⁹⁷¹ Samuel Ormis: Prehlas k rodičom slovenským. *Národné noviny*, 17. aug. 1871. 4. Általában a három gimnáziummal szembeni kishitűséget kárhoztatja: P[avol] H[ečko]: Naše národné gymnázia. *Národné noviny*, 18. dec. 1873. 1.

⁹⁷² Vajanský 1943c: 53–54.

⁹⁷³ Vajanský 2011: 413. A regény elemzésén belül a tanító alakjának megragadása Ábrahám 2011: 421–423.

kenyértörés, külső erőkkkel kirobbant konfliktus esetén mindig a másik oldalon áll, s látjuk, amint az egyik legény lerázza magáról a tanító korholó szavait, nevezetesen, hogy ne igya el a pénzét a kocsmában, inkább fizessen elő a népnek írott újságra!⁹⁷⁴

A városi szlovák intelligencia egyes tagjai viszont nyíltan lenézhatték a falusi tanítót, mint a klasszikus író, Božena Slančíková-Timrava elbeszélésének hősnője (*'Kihez menjek?'*, 1893), aki nyaralása során a „kis butusoknak” nevezett helyi tanerőket a maga irodalmi műveltségével, nagyvilágiasságával próbálja kábítani, s végül is azért megy feleségül az egyikhez, mert a városban nem kellett senkinek.⁹⁷⁵

Más esetben viszont a tanító tekinti magát szellemi arisztokratának. Martin Kukučín hőse (*'Karácsonyi ostyák'*, 1889–1890) a (természetesen nem szlovák irányítású) tanítóképzőből kasztszerű gondolkodást, a nép lenézését vitte magával. Már eleve azon kettősség tudatával kezdte meg tanulmányait, hogy a tanítói hivatás magasztos, de rengeteg megaláztatással jár: orgonálni, énekelni kell a templomban, temetésen, sőt akár sírverset is „el kell követni”, magasztalva az elhunyt soha nem bírt erényeit. Eleinte látta még mindezek pozitív oldalát, ám a képzőben ezt kiölték belőle. „Mindez főleg a tanároknak köszönhető. Nem büszkeségre, hanem más rétegek megvetésére tanították diákjaikat. Szerintük a többi réteg alacsony rendű, jórészt híján a tisztességnek.” Az állomáshelyét elfoglaló, pályakezdő fiatalember újításaival (új padok, az irka és a ceruza bevezetése, a fiúk kopaszra nyíratása) borzolja a falusiak idegeit, akikkel elvi alapon nem érintkezik, nehogy csorba essék a tekintélyén – míg a kötelezően megsütendő karácsonyi ostya miatt kénytelen nem lesz velük emberi kapcsolatot kialakítani, s lassan beépül a közösségbe.⁹⁷⁶ A szerző egyébként ezt a kasztszellemet korábban egy gimnazista kapcsán is kárhoztatta. Egyik elbeszélésében (*'Diák a pásztortanyán'*, 1887) az anya emígy tiltja el fiát a gyermekkor világától: „Te már diák vagy! Másodikos gimnazista. Te már nem pajtáskodhatsz a falusi gyerekekkel, és nem legeltethetsz lovakat. Ott a könyvek... tanulj! [nyári vakáció alatt]”⁹⁷⁷ A hegyi szálláson eltöltött éjszaka félelmei jelzik, a leendő középosztálybeli számára már egzotikum a pásztorok világa.

Kukučín figurájával ellenkező utat jár végig Ján Čajak említett tanítóhőse, aki elbocsátása után nem boldogul a „nagybetűs életben”: nincs gyakorlati érzéke, ezért nemzethű barátai nem tudnak neki érdemi munkát szerezni.⁹⁷⁸ A tanító és a gyerekek, szülők között persze elég zavart keltett a kormányzati oktatáspolitikája. Ugyanitt a tanító így panaszkodik az Apponyi-törvények hatására: „Tudod, Samko, mik most a szlovák tanítók? Kitagadottak, igen, kitagadottak, akikkel

⁹⁷⁴ Seberíni 1996: 144–145.

⁹⁷⁵ Timrava 1987b: 11, 20.

⁹⁷⁶ Kukučín 1980: 11–14, 19.

⁹⁷⁷ Kukučín 1959: 349.

⁹⁷⁸ Čajak 1962: 236.

bárki kénye-kedve szerint bánhat, anélkül, hogy ezért felelnie kellene a törvény előtt. És az a legborzasztóbb, hogy most saját meggyőződésünk ellenében kell dolgoznunk. Érzem azt, hogyan vesztegetem az időt nap mint nap haszon nélkül, és ölöm ki a gyerekekből a szellemi fejlődést.” A szülők pedig otthon a törvényi kényszert nem sejtve szidalmazták a tanítót, hogy miért erőlteti a magyar nyelvet? Egy apa be is ront az órára (Poničan éppen a honfoglaló Árpád tetteit próbálja az állam nyelvén a tanulók fejébe verni), s követeli, hogy tanítson az ő nyelvükön, hiszen ők fizetik. Ha meg mindenáron kell idegen nyelvet tanulni, az legyen az angol, mert azzal a gyerek legalább kimehet pénzért keresni Amerikába, ha már a magyar haza nem ad kenyeret.

Az iskolában egyre kevésbé megszerezhető tudást és a tanulási körülményeket a sajtó szerint a szülőknek kell biztosítaniuk: legyenek gyermekeik tanítói, szerezzék be az elérhető szlovák könyveket, sőt már az anyatejfel adják át a szlovák szellemet, kultúrát utódaiknak!⁹⁷⁹

Gyenge iskolák, méltatlan tanítók

A korábban említett és hasonló ideáltípusokkal szemben emlékeztetnünk kell arra, hogy az egyházi iskolák tanítóival, oktatómunkájukkal esetenként a kortársak sem igen voltak megelégedve, lapjában ennek már a forradalom előtt Štúr is hangot adott.⁹⁸⁰ Liptószentmiklóson sok vezető evangélikus család inkább a zsidó iskolába adta a fiát, mert a maguké mellett a katolikust sem tartották megfelelőnek. Az első fejezetben említett Štefan Moyzes püspök a Helytartótanács felé azzal védte a besztercebányai gimnázium szlovák nyelvűségét – vagy legalább az intézményben folyó alapos nyelvi képzést –, hogy a szlovák vidékek papjai, tanítói alig ismerik a nép nyelvét. Maguk is szlovákok ugyan, ám fiatalkorukban nem voltak rákényszerítve a szlovák nyelv kellő szintű elsajátítására, s innen ered a nép körében tapasztalható vélelmezett általános tudatlanság és erkölcsi süllyedés.⁹⁸¹ Az általános elvárások és a – legalább is gyakran – elszomorító valóság ellentéte csendül ki a *Národnie noviny* már idézett cikkéből (1873): egyesek igen keveset tesznek a nép emeléséért.⁹⁸² Egy 1896. évi megnyilatkozás is arra panaszkodott, hogy a szlovák (felekezeti) tanítók nemzeti öntudata igen gyenge, 2820 főből csak 130 olvassa a szlovák pedagógiai lapot. Ehhez kapcsolódva mutat rá Vajanský, hogy ma nem lehet válogatni a tanítóképzőbe jelentkezők között, végzés után pedig mindenki azonnal önálló állást kap. Nyelvtudását senki nem vizsgálja. Ismert olyan eset, hogy a tiszta szlovák faluba frissen odakerült fia-

⁹⁷⁹ Musíme byť nielen rodičmi, ale i učiteľmi svojich detí. *Národnie noviny*, 15. nov. 1902. 1.

⁹⁸⁰ Vesztróczy 2005: 24.

⁹⁸¹ Dokumenty 1962: 390–391.

⁹⁸² Povedzme si pravdu. *Národnie noviny*, 30. jan. 1873. 1.

tal nem tud szlovákul tanítani. Akik nem művelték ki magukat, azok vagy már a képzőt ellenséges szellemben végezték el, vagy új helyükön kerülnek idegen befolyás alá.⁹⁸³ Nem csoda, hogy oly kevés a tankönyvíró tanító, ráadásul a létező kiadványoknak is általános hibája, hogy szerzőik egy könyv áráért akarnak olvasókönyvet és tankönyvet adni a gyermek kezébe, holott ezeknek más-más a szerepük.⁹⁸⁴

Törekvő szülők nem is mindig tekintették a legfontosabbnak az anyanyelvet, hanem az iskola híre és általános színvonala alapján döntöttek mellette vagy ellene. A majdani klasszikus író, az árvai kisgyermek, Milo Urban szüleinek eszük ágában sem volt csemetéjüket a közeli, egyben szlovák iskolába beírni: „a rabcsicei iskola akkor nagyon gyöngye volt. A kényszer úgy hozta, hogy egy autodidakta – ma úgy mondhatnánk, amatőr – rabcsicei gazda tanított egy kis olvasást, írást meg számolást. [...] Tette, amit lehetett, és a jövőendő rabcsicei gazdák akkoriban talán be is érték ennyivel, sőt legtöbbjük ezzel sem tudott megfelelően élni, mert már gyermekkorukban előbbre való volt fiatalabb testvéreik gondozása, a tehenek és libák legeltetése és más ehhez hasonló. Szüleimnek azonban nagyobb terveik voltak velem, ezért Rabcsice egyáltalán szóba sem jött.” Távolsági faluba küldték őt, ott sem az anyanyelvi egyházba, mert az, úgymond, „csak azoknak szolgált, akik nem szándékoztak az iskolapadban koptatni a nadrágjukat”⁹⁸⁵.

Nem hallgathatjuk el, hogy a kor szépirodalmában is bőven találunk romlott jellemű vagy csak (?) hivatástudat nélküli, netán kiégett tanítókat. Janko Vešnín említett brosúrájában Kordiny tanító állandóan a kocsmában ül (a hajdú epés megjegyzése: Lipanyban valóban a kocsmában van az iskola), a zsidó kocsmáros bűntársa, csalásainak, a parasztok nincstelenné tételének aktív részese, míg a lebuktatástól tartó Spitz meg nem fojtja. Éppen ezzel nyílik meg – új tanítóval – az út a falu újjászületése előtt.⁹⁸⁶ Jonáš Záborský ismertetett regényének első, mélyen pesszimista részében az öreg tanító hasonlóképpen működik; elhanyagolja a tanítást, megbotránkoztatja a parasztokat. Vajanský renegát hőse, Andrej Drevanský ('Gyökér és hajtasok') belső tartás nélkül szakadt ki a patriarchális paraszti nagycsaládból, tanítóként, majd jegyzőként magyarórná vált, Ján fiát természetesen módon a néptől elszakadó úriembernek nevelte.⁹⁸⁷

Ugyancsak nincsenek elvi szempontjai, emelkedettebb céljai a tanítónak Božena Slančíková-Timrava 'Mindent a népért' (1926) című visszatekintő társadalmi regényében (mely lényegében a századelő szlovák intelligenciájának görbe tükré). Ivan Černý hőseit az italon, vadászaton és zongoráján kívül nem érdek-

⁹⁸³ Našim učiteľom. *Národné noviny*. 21. jan. 1896, 1; Naše školy. *Národné noviny*, 4. febr. 1896. 1.

⁹⁸⁴ Ján Burian: V záujme slovenskej školskej spisby. *Národné noviny*, 8. aug. 1889. 2.

⁹⁸⁵ Urban 2000: 75, 87.

⁹⁸⁶ Vešnín 1873: 7, 40, 53.

⁹⁸⁷ Vajanský 1943a: 43.

li semmi, a szerző tehát érthető módon korai halállal bünteti.⁹⁸⁸ Másik, a nagy háború kitörésekor játszódó regényének (*Hősök*, 1918) tanítónőjét úrilánként ismerjük meg, aki – a parasztok általános kétségbeesése közepette – barátnőivel holdfényes mezei sétára indul, miközben beszélgetésük fő témája az egyetlen hozzájuk illő fiatalember, a segédjegyző.⁹⁸⁹

A legrosszabb típus természetesen a renegát tanító, a századfordulón egyre gyakoribbá vált ezek említése, ábrázolása. Karel Kálal ítélete szerint a bizonyítási kényszer miatt ők sokkal kegyetlenebbül gyötörték a gyermekeket, mint a született magyarok, azoknak ugyanis nem kellett attól tartaniuk, hogy a szlovák kényszerű használata miatt pánszlávnak bélyegzik őket.⁹⁹⁰ Čajak regényében a tanító számára a végső csapás, hogy tanfelügyelőként az a Rovesný Aladár rúgja ki őt (a magyartanítás elhanyagolása és a nem eléggé hazafias szellem vádjával), akit még mint Vladót, a derék szlovák kereskedő fiát elindított az emelkedésben.⁹⁹¹

Lezárásként azonban emlékeztessünk a felekezeti tanítók sanyarú helyzetére is, milyen nehéz körülmények között nevelték a jövő nemzedékét. Idéztük már a mondatot, miszerint mindenkit a tanítója indít el a pályáján. Hozzátehetjük ehhez a gondolat másik részét, mely emlékeztet rá, hogy teszi mindezt évi háromszáz aranyért (ha egyáltalán annyit megkap) – ennyiért neveli azokat, akik később ezeket fognak keresni. A járandóság emelése sehol nem kerül szóba, ráadásul a falusi adófizető felbőszül, amikor tételesen látja az összeget.⁹⁹²

A népiskolai törvény elfogadása óta a tanulók, úgymond, sokkal könnyebben megtanulják az alapvető ismereteket, a tanítónak viszont tízszer annyit kell dolgoznia, miközben fizetése nem emelkedett, sőt a felekezeti iskolákban szinte sehol sem kapja meg azt a bizonyos háromszáz aranyat sem, miközben az államban csak az alapfizetés 300–500 között mozog.⁹⁹³ Egy korábbi cikk már figyelmeztetett arra, hogy a nyomorúságos fizetések miatt állami állaspályázat esetén a legjobbak elhagyják a felekezeti, azaz szlovák iskolát.⁹⁹⁴ Szükségmegoldásként sokféle gyakorlat volt a tanítói és a községi jegyzői hivatal együttes ellátása, ami ugyan nem volt szerencsés, hiszen mindkét munkakör más-más alkatot és képzettséget kívánt, ám amíg senki nem emelte a béreket és juttatásokat, a lehetőség nagy segítséget jelentett a tanítók számára.⁹⁹⁵

⁹⁸⁸ Timrava 1975b: 595–599, 616, 660.

⁹⁸⁹ Timrava 1987: 124–125.

⁹⁹⁰ Kálal 1905: 95.

⁹⁹¹ Čajak 1962: 120, 179–185.

⁹⁹² Vršatský: Naše učitelstvo. *Národné noviny*, 31. jan. 1889. 1.

⁹⁹³ Ján Burian: Minimum učiteľského platu. *Národné noviny*, 14. nov. 1889. 1–2.

⁹⁹⁴ Julaj Botto: Podelenie práce u študujúcej mládeže I. *Národné noviny*, 18. jan. 1873. 1.

⁹⁹⁵ Laciak: Národný učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 30. sept. 1862. 2.

A szlovák középiskolák művelődési és nemzeti szerepe

Az első, besztercebányai, majd a hatvanas években alakult három szlovák tan nyelvű középiskola sorsát az első fejezetben vázoltam, itt a hivatásukkal és működésükkel, nem utolsósorban a környezetre gyakorolt hatásukkal kapcsolatos véleményekről adok számot.

A nagyrócei gimnázium alapításának konkrét indoklása általában is igaz a szlovák anyanyelvi intézményépítésre. A nemzeti mozgalom egyik vezére, Štefan Marko Daxner levelében (1862) az alábbiakat írta: azóta, hogy az osztrák evangélikus iskolát, a szlovákok hagyományosan kedvelt képzési helyét 1850-ben egyesítették a rimaszombati református intézménnyel, „nemcsak ifjúságunk kalvinizál és magyarosodik, hanem rajta keresztül és az ő kedvéért a fiatalság idősebb és fiatalabb rétegei is, sőt maguk az apák és anyák is gyönyörködnek elfajzott fiaik bölcsességében.”⁹⁹⁶

A gimnázium hivatását, az oktatás alapelveit – általános érvénnyel – az alábbi pontokba foglalta az avatóünnepségen szónokló igazgató: 1) az összembari szellem, azaz az emberiség szellemi vívmányinak megismertetése, gyakorlati téren pedig a fontos nyelvek és szakmai ismeretek közvetítése; 2) nemzeti szellem beoltása, hogy a diákok ne szégyelljék anyanyelvüket, őseiket (egyetlen más népnek sincs annyi renegátja, mint a szlováknak), hanem akarjanak tenni érte; ám a nemzet erényei mellett annak hibáit, fogyatékoságait is fel kell tárni a tanulók előtt, hiszen azok csak így lesznek kiirthatók-kijavíthatók; 3) hazafias szellem, elősegítendő a hazai nemzetek együttműködését, ám a teljes egyenrangúság alapján, a közjóért végzendő közös tettek formájában; 4) végül, de elsősorban a evangélikus-keresztény szellem, Krisztus, mint mindennek kezdete és vége központba állítása; ebben az intézményben nem nevelődhetnek világi bölcsességgel eltelt, az egyházat, az isteni tanítást kigúnyoló kiüresedett fejek!⁹⁹⁷

A születő katolikus, znióvárjai gimnázium létjogosultságát abban látta a sajtó, hogy a szlovák katolikusok addig bíztak az idegenekben, ezért hanyatlottak erkölcsükben, vallásukban és nemzeti voltukban. Ezután tehát a tenni akaróknak kifejezetten a szlovák katolikusok érdekeit kell szem előtt tartaniuk.⁹⁹⁸ Az oktatás indulásakor készült nyílt levél hatásosan foglalta össze a nemzeti középiskola szerepét: „Ha szlovák nemzetünknek nem az a sorsa, hogy a felvilágosult tizenkilencedik század szégyenére továbbra is tudatlanságban s ebből fakadó vadságban nyomorogjon, mindenféle erkölcstelenség, féktelenség és törvénytelenység vak eszközéül szolgáljon, a hazának és az emberiségnek terhére legyen, hanem ellenkezőleg, ha az a feladata, hogy tisztas helyet foglaljon el a művelt nemzetek között, szeresse az erényt és az igazságosságot, tudatosan és szeretetből tartsa

⁹⁹⁶ Dokumenty 1962: 397.

⁹⁹⁷ Škultéty 1863: 12–14.

⁹⁹⁸ Naše katolícke gymnásium. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. máj. 1868. 1.

be az isteni és emberi törvényeket, segítse elő kedves hazánk és az emberiség boldogságát és jólétét, akkor szüksége van lelkiismeretes, a szlovák nemzetből jött, iránta elkötelezett, erkölcsileg és tudományosan művelt és feddhetetlen vezetőkre.” A szlovák nemzet azonban addig elhagyatva, közép- és felsőfokú szlovák intézmények nélkül tengődött – figyelmeztetett a levél végén Martin Čulen, a gimnázium vezetője.⁹⁹⁹

Az intézmény másik szellemi atyjának szavai szerint a létrejövő intézményekben, úgymond, Káinok helyett Ábeleket kell nevelni, akik a népet nem nyúzni akarják, hanem szeretettel a maga nyelvén nevelik.¹⁰⁰⁰

A sajtó gyakran szólította fel a nemzethű evangélikusokat a nagyrócei gimnázium anyagi támogatására: a protestánsok nem folyamodhatnak a fundus studiorum forrásaihoz, esetükben ez az alap a „nemzeti közgondolkodás”¹⁰⁰¹. S persze a pénznél is fontosabb a diákutánpótlás; a sajtó rendszeresen győzködte a szülőket, hogy ezekbe a középiskolákba küldjék fiaikat. Egy 1863-ban közölt cikk Besztercebánya és Nagyróce mellett a szlovák művelődésben oly fontos szerepet játszó lőcsei főgimnáziumot ajánlja még, mely ugyan nem szlovák tannyelvű, de ott legalább anyanyelvük miatt nem üldözik a diákokat.¹⁰⁰² A frissen alakult znióvárjai katolikus intézmény minden módon történő támogatásával – ígért adományok befizetése, gyűjtés lakodalmakon, multságokon – szintén rendszeresen foglalkozik a sajtó.¹⁰⁰³

A nagyrócei és érintőlegesen a másik két középiskola működése az egyik fő szál Ondrej Seberíni – vagy a magyar irodalomtörténetben ismertebb nevén Szeberényi Andor – kordokumentumként fogalmazott, a nemzeti társadalom alapproblémáit tárgyaló regényében (*A szlovákok és a szabadság*, 1886). Művében méltatja az intézmény falai közt folyó oktatómunkát, a tanárok lelkesedését és nem utolsósorban a gimnázium jótékony (anyagi és kulturális) hatását a város életére.¹⁰⁰⁴ Vajanský regényhőse számára a meg nem nevezett szlovák középiskola kínálja az utolsó esélyt, hogy megmaradjon a nemzet nyelvi-kulturális közösségében. Az iskola befejezésére azonban már nem maradt idő, az egyházi és politikai hatóságok erősödő támadásai, a közeli vég sejtése miatt a gyám átíratja a fiút egy másik, „idegen” gimnáziumba.¹⁰⁰⁵

Habár a felsőfokú képzés problémáival nem foglalkozunk, elvi kérdésként idekívánczozik a saját, szlovák nyelvű jogi képzés megszervezésének ügye. Egy

⁹⁹⁹ Z Kláštoru pod Znievom. *Pešťbudínske vedomosti*, 18. aug. 1869. 3.

¹⁰⁰⁰ Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny*, 8. júl. 1870. 2.

¹⁰⁰¹ Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. febr. 1863. 3.

¹⁰⁰² Michal Chrastek: Slovo o našich gymnáziach a k našej milej mládeži. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. nov. 1863. 1.

¹⁰⁰³ Sasinek, F.: Znióvske gymnasium. *Pešťbudínske vedomosti*, 9. jun. 1869. 1.

¹⁰⁰⁴ Seberíni 1996.

¹⁰⁰⁵ Vajanský 1943b: 39–40.

1863-ban megjelent cikk szerint szlovák jogakadémiát kell alapítani Besztercebányán, Pozsony és Kassa akadémiaja a magyaroké, és a megélhetés is túl drága e városokban az általában szegény szlovák diákok számára. A nemzet, úgymond, fejlett már annyira, hogy tényező legyen az ország közéletében, ám e szerep betöltéséhez jogász képzettségű fiatalok kellenek!¹⁰⁰⁶

Hagyományosan vezető szerepet játszott az egyházi életben, oktatásban Besztercebánya szabad királyi városa, 1842-ben hatezer lakossal, amiből az összeírás szerint 3600 volt szlovák. A szlovákok aránya a lassan gyarapodó népességben folyamatosan csökkent, de még 1900-ban is abszolút többséget jelentettek, 1910-re azonban ez megváltozik, a 10 776 lakosnak immár csak 41 %-a vallja magát szlováknak. Mint a II. fejezetben, a középiskolák kapcsán láttuk, Világos után a város katolikus gimnáziuma cseh, illetve szlovák tannyelvű (a német tanítási nyelv mellett ezek addig kisegítő nyelvek voltak). Štefan Moyzes püspöksége alatt a jó-részt cseh tanárok (pl. Václav Vlček), akárcsak a szlovák oktatók (Martin Čulen, Ján Gerometta stb.) oktatói-tudományos tevékenysége révén a város a szlovák kulturális élet központja lett. Zólyom megye kérésére azonban 1867-ben eltávolították az intézményből a cseh professzorokat, bevezették a magyar tannyelvet (a német és a szlovák segédnyelv maradt), s a város lassan elveszítette szlovák jelentőségét.

Az alakuló nagyőrcei gimnáziumot a korabeli tudósító azzal ajánlotta a közönség figyelmébe, hogy az nemcsak nevében, hanem ténylegesen is szlovák nemzeti intézmény lesz, a nemzeti művelődés bölcsője az evangélikusok számára. A szülők tehát küldjék oda fiaikat, ha nem akarják, hogy azok a mindent elnyelő elnemzetlenedés áldozatai legyenek.¹⁰⁰⁷ A gimnáziumban olyan ismert személyiségek oktattak, mint Štefan Marko Daxner, Ján Francisci, August Horislav Škultéty, Samuel Ormis, Gustáv Lojko vagy Ivan Branislav Zoch. Összesen 566 diák tanult a falai közt, közülük vagy száz később fontos szerepet játszott a szlovák kultúra és politika formálásában. 1868-tól tanítóképző is működött az intézmény keretei közt, 1871-ben pedig itt nyílt meg az első szlovák leánynevelő intézet, mely a közismereti tantárgyak, gyakorlati ismeretek és a nyelvek arányos oktatásával használható tudást adott. Főleg a tanárok érdeként a városban kölcsönös segélyegylet (1867), fogyasztási egylet (1869) és egy könyvkiadó egyesület (1870) alakult, számos igényes színelőadást tartottak az évek során. Gyűjtésekből és adományokból 1871–1873 között megépült a gimnázium két-szintes épülete, ám 1874 augusztusában az iskolát és a tanítóképzőt bezárták, ami a leánynevelő végét is jelentette.

¹⁰⁰⁶ Michal Chrástek: Slovo o nižších gymnáziách a k našej milej mládeži. *Pešťbudínske vedomosti*, 27. nov. 1863. 1.

¹⁰⁰⁷ Gymnasium slovenské. *Pešťbudínske vedomosti* 2 (1862), 77. 3.

A kortársak által módosnak és öntudatos szlováknak tekintett kisvárosban, Znióvárálján jött létre a szlovák tannyelvű katolikus gimnázium mintapéldája. Az első év végi vizsgák kapcsán a sajtó kiemelte a diákok tiszteletudó magaviseletét, alapos tárgyi tudását és természetesen a szlovák nyelv megbecsült helyét az oktatásban, amely nyelvvel együtt a diákok a magyart is elsajátítják.¹⁰⁰⁸ A tanárok fontos szerepet játszottak a városi szlovák kaszinó alapításában, a folyóiratok, könyvek beszerzésében, vita- és szavalóestek szervezésében, általában a polgárság társas életének fellendítésében.¹⁰⁰⁹ Az intézmény bezárása után a tanárok egy része a városban maradt, működésük továbbra is érezhető volt Znióvárálja életében (a természettudományok volt professzora például, immár városi orvosként, praxisával és felvilágosítófüzeteivel is sokat tett a járványok megelőzéséért s általában a higiénia fejlesztéséért).¹⁰¹⁰

A szlovák középiskolák hivatásával természetesen a másik oldal is tisztában volt. Az egységes magyar nemzeti államot óhajtó, tehát ellenérdekelte kortársak véleményét fogalmazta meg idézett munkájában Grünwald Béla: „A nemzetiségi párt belátta, hogy [...] szüksége van még a középtanodára is, hogy értelmiséget neveljen magának, mely a nemzetiségi eszmékkel legyen eltelve s használható eszköze legyen a párt törekvéseinek. Ez időbe esik a nagyroczei gymnasium alapítása, később következett a túrócz-szt-mártoni és znyiói gymnasiumok felállítása. Ez intézeteknek célja az volt, hogy a tót ifjúságot elvonják a hazafias szellemű tanintézetek látogatásától, hogy alkalmat ne adjanak neki a magyar nyelv megtanulására s lehetetlenné tegyék azt a mit ők a nemzettől való elszakadásnak neveznek.” Meggyőződése szerint szlovák gimnázium mint olyan eleve képtelenség, mert hiányzanak a valódi tanerők, a valóban tudományt közvetítő tankönyvek és az őszinte pedagógiai ambíció.¹⁰¹¹ Egyébként a támogatását élvező besztecebányai *Svornost'* lap már 1873-ban kinyilatkoztatta: „Ezek között kell választanunk: vagy a szlovák gimnázium a tudatlansággal és a szellemi kimúlással, vagy a műveltség és a haladás a magyarhoni gimnáziummal [uhorské gymnázium]”, ahol az alsó osztályokban még szlovákul, utána pedig már magyarul folya az oktatás, de az anyanyelv továbbra is tökéletesíthető lenne.¹⁰¹²

A szlovák intézmények megszüntetését magyar oldalon illet helyeselni. Grünwald, mint kezdeményező részéről ez természetes, ám még a korban leginkább nyitott Gáspár Imre is szenvedélyesen fogalmazott: „a nemzetiségek irodalmát lázítók árasztják el irataikkal, múzeumaik s főiskoláik élére rajongók állanak, alapítványait rablók dézsmálják meg, kiknek bukása martyriumá

¹⁰⁰⁸ Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny*, 8. júl. 1870.

¹⁰⁰⁹ Zpod Zniova. *Pešťbudínske vedomosti*, 15. jan. 1870. 3.

¹⁰¹⁰ Například 1997a: 25–27.

¹⁰¹¹ Grünwald 1878: 43–44, 143.

¹⁰¹² Dokumenty 1962: 371.

válík elvakított hordáik szemében. Itt állunk most. Ezért szedetett el a tót oskola; a rőczei, melynek tanárait egy képben adja Jókai Bodza Tamása a »Szomorú napok«-ban, s a többi pánszláv eszméssel impregnált fészek.” A szerző a középiskolák megszüntetésének tulajdonítja továbbá a szlovák tömegek identitásának „tisztulását”: „Mióta a »Matica« s a tót gymnasiumok elleni hadjárat megindult, gyakran, s egészen egyszerű emberek ajkáról hallani e vallomást: »nem vagyok panszláv, de tót.« Épen a nagy zajjal vitt don quijotei hadjárat ébresztett fel benne valami öntudat félét.”¹⁰¹³

A szlovák nemzethű kortársak, amint az elemi iskolák esetében, a középfo-kú intézményeknél is jól látták és láttatták a nemzeti iskola és a szülők közötti együttműködés repedéseit vagy éppen a szlovákság tömeges közönyét. Vajanský regényében az elitista gondolkodású főhős mondja ki a szerzőben élő kételyt, miszerint a népek nem szívügye a szlovák középiskola.

„– Hát – szánta el magát a szólásra Rudopolský –, egy olyan országban, ahol milliók nem tudnak olvasni, igazán furá gondolat iskolákat megszüntetni. Ettől függetlenül ezzel a vandalizmussal meglátásom szerint nem okoztak különösebb kárt Önöknek. Végül is minek Önöknek gimnázium?

Ilyen paradox kérdésre Karol nem volt felkészülve.

– Alapítsanak elemi iskolákat – folytatta Stanislav cigarettára gyújtva. – Azokat nem vehetik el, mert a nép karóval veri ki a végrehajtókat. A gimnáziumok elvesztét viszont nem fogják fel az emberek, azokhoz semmi közük, mint ahogyan Önökhöz sincs, egyikükhöz sem, semmi közük, és teljesen hidegen hagyja őket, hogyan veszekednek Önök a kormánnyal meg a csahosaikkal. Önök küzdenek a nép nyelvért, de a nép ezt fel sem fogja, hanem egyszerűen beszél a maga atyáitól örökölt nyelvén. Nem érdekli, magyarul, kínaiul vagy szlovákul vetették-e ki az adót, amelyet behajtanak rajta. Hogy az úrfik ilyen vagy olyan szabály szerint deklinálják azt, hogy mensa, mensae... Kezdzék az ábécével!”¹⁰¹⁴

A nagyőrcei gimnázium megszüntetéséhez kapcsolódó további irodalmi, bár dokumentatív igényű adalék: Ondrej Seberíni regényének sugallata szerint a helyiek nem értették meg az intézmény jelentőségét. Amikor a város előljárósága munkaebéden készül dönten a gimnázium sorsáról, az egyik berendelt cseléd örömmel nyugtázza a közeli véget: ezek a tanárok nem is érdemelnek mást, hiszen például a „nagyképű Z” az ő fiát tehetségtelennek merte minősíteni.¹⁰¹⁵

Magyar oldalról természetesen a magyar tannyelvű középiskolák jótékony hatását, osztársadalmi küldetését hangsúlyozták. Grünwald a szlovák régióban

¹⁰¹³ Gáspár 1879: 8.

¹⁰¹⁴ Vajanský 2011: 140.

¹⁰¹⁵ Seberíni 1996: 198.

működő magasabb tanintézetek feladatának nem a többségi lakosság anyanyelvi művelését, hanem az általa hirdetett magyar nemzetpolitika szolgálatát tekintette: „A középiskola olyan mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint rakják bele a tót fiúkat, a másik végén mint magyar emberek jönnek ki.”¹⁰¹⁶ A középiskolai törvényjavaslat vitájában, elismerve, hogy a tömegek elmagyarosítása lehetetlen, „a magyar nemzet kulturai hivatása legfőbb eszközének” nevezte a középiskolát, annak kell belevezetnie a növendéket „a magyar szellemi élet közösségébe”¹⁰¹⁷. E nézet hatásos képviselőjeként említjük még a kor népszerű költőjét, Komjáthy Jenőt, aki a szenici (Senica, Nyitra vm.) polgári-ban szerzett tapasztalatokat magyartanárként szlovák közegben. Egy versében (Szenicen) eredeti változatában így látta hivatását: „Tőtből embert nevelnem: / Ez itt a föladat / Láttál-e büszke szellem / Ennél nagyobb vadat?”¹⁰¹⁸ A következő nemzedék klasszikusa, Juhász Gyula szakolcai tanárként magát „a magyar kultúra utóvédjének és előharcosának” tekintette. Nem értve egyet ugyan a korabeli nemzetiségi politikával, menteni próbálta, ami még helyrehozható: nem hatalmi szóval, hanem „a magyar demokrácia legszebb hagyományainak szellemében melegítettem az árva magyarság lelkéhez a lelküket”¹⁰¹⁹.

A morva- és csehországi oktatási intézmények szerepe és jelentősége

A bevezető fejezetben vázoltam a szlovák diákok Morván túla járásának korszakunkban erősödő folyamatát, amely azonban nem volt egyenes vonalú és problémátlan. A cseh politika meghatározó ereje, az ócseh párt a hetvenes évek végén az aktivizmus útjára lépett, s óvatoskodó irányvonalába nem fért bele a szlovákok lakta Felföld iránti látványos érdeklődés, annyira, hogy a nyolcvanas évek derekától le is állította az ösztöndíjak kifizetését. Ráadásul az addig leginkább látogatott přerovi gimnázium is elvesztette jó hírnevét. De sok szlovák fiatal számára is túl nagy volt a váltás, a magas követelmények és a mégiscsak idegen nyelv, s ezek kénytelenek voltak abbahagyni tanulmányaikat, ami általában nem javította a Magyarhonból érkezők megítélését. Nem meglepő az Uherské Hradište-i gimnáziumot támogató egylet 1888-ban hozott határozata, mely szerint a továbbiakban az egylet egyetlen szlovák diákot sem fog támogatni. A nyolcvanas évek végén a szlovák fiatalok így lényegében eltűntek a cseh tartományok oktatási intézményeiből. Egyébként is ismét felcsillant a – megalapozatlan – remény, hogy Turócszentmártonban evangélikus gimnáziumot alapítanak. Mikor az egyetemes konvent ezt megtiltotta, prágai szlovák egyetemisták felve-

¹⁰¹⁶ Grünwald 1878: 140.

¹⁰¹⁷ Iratok 1952 : 670–671.

¹⁰¹⁸ Idézi Demmel 2008: 109.

¹⁰¹⁹ Juhász 2004b: 48; Juhász 2004a: 53.

tették, hogy az összegyűlt pénzből a szlovák diákok számára létesüljön bentlakás vagy menza egy morvaországi gimnázium és a hodoníni reálgimnázium mellett, illetve ezekben az iskolákban rendkívüli tárgyként legyen jelen a szlovák és a magyar. Hodonínban 1899-től lehetővé is vált a magyar elsajátítása.¹⁰²⁰

A Csehszláv Egység, általában a cseh elit magyarhoni fő partnerei a cseh–szlovák kölcsönösséget, kulturális, netalán nemzeti egységet előtérbe helyező, egészében liberális, polgári-demokrata értékrendű személyek, lapok voltak (*Slovenské listy*, *Hlas*, *Slovenský denník*, *Slovenský týždenník*, *Prúdy*). A századelő meghatározó publicistája és politikusa, Milan Hodža lapjaiban rendszeresen győzködte az egyszerű szlovák szülőket (az iskolázottakat nemigen kellett felvilágosítani az erős cseh gimnáziumok előnyeiről), hogy ha képzett gazdálkodót, iparost, kereskedőt akarnak nevelni fiukból, akkor küldjék a Morván túli szakiskolákba: „Ahol lehet, mondjuk ki, hogy a szlovák gyermeknek szlovák iskolában a helye, hol azonban nincs szlovák iskola, ott a cseh iskola lesz az övé.”¹⁰²¹ Az Apponyi-törvények bevezetése után sokak szemében ez volt az egyetlen lehetőség arra, hogy a szlovák fiatal érvényes, a megélhetésért folyó harcban őt megtartó tudást szerezhessen. Ezt fogalmazta meg Milan Hodža korábban idézett, 1910-ben megjelent cikke vagy a szlovák gimnazisták tömeges kizárására reflektáló válasza (1913): „Ismét tombol a magyarón Heródes? Jól van – ismét jön a menekülés – a cseh Egyiptomba.”¹⁰²²

A hegemon helyzetét elvesztő turócszentmártoni konzervatív elit viszont nem minden gyanakvás nélkül szemlélte a fiatalok odaíti tanulmányait. Egy a csehszlovák nyelvi egység gondolata ellen küzdő cikk fel is rótta nekik, hogy eltávolodnak a szlováktól (kétségbe vonják az önálló, azaz a csehtől független szlovák irodalmi nyelv létjogosultságát).¹⁰²³ Különösen romboló hatásúak voltak a mártoniai szemében a prágai egyetemi tanulmányok, mert tettekrekész, a vezető szerepre igényt tartó fiatalok tértek onnan haza, nyugatos, polgári demokrata módon gondolkodva, elvetve az „öregek” konzervatív és ruszofil nézeteit, helyette (bár kevéssé megvalósítva) Tomáš Garrigue Masaryk ún. realista, a mindennapi aprómunkát hirdető programját és persze a cseh–szlovák kölcsönösség, szoros egység elvét vallva. 1898-ban ők alapítják meg a *Hlas* folyóiratot, megtörve a szlovák nemzeti mozgalom egyközpontúságát. Nekik üzent hadat Vajanský *Kotlín* című regényével (1901). Ebben két ígéretes fiatalember ösztöndíjjal kijutott Prágába, ahol azonban a nagyváros csillogása, a vendéglők, sörözők világa, a társasági élet beszippantotta őket. A hazatelepülő két „realista”, igencsak karikatúrának rajzolt Karol Durina ügyvéd és Ján Milanec orvos szavaiból azu-

¹⁰²⁰ Kips 1993: 23–25.

¹⁰²¹ Milan Hodža: Kam si pošleme študentov na vyššie školy? *Slovenský týždenník*, 1. aug. 1903. 1.

¹⁰²² Milan Hodža: Heródesovo plemä. *Slovenský týždenník*, 28. marc. 1913. 1.

¹⁰²³ Škulný, Jozef: Slovenčina. *Slovenské pohľady* 24 (1904), 822.

tán árad az öregek lenézése, a mindent felforgatni, mindent új alapokra fektetni akarók magabiztossága, miközben minden kinyilatkoztatásukban bálványozott Kutálek professzorukra hivatkoznak (aki természetesen Masaryk irodalmi álcázása), s közben nem lendítenek előre semmit, minden nemzeti rendezvénytől, vállalkozástól távol tartják magukat. A mű végén az olvasó számára természetesen tűnhetett a befejezés, hogy Durinát egyhangúlag fölveszik a magyar kasszinóba, Milanec pedig nyárspolgárként magába süpped, s teljesen az alkohol rabjává válik.¹⁰²⁴

A Csehszláv Egység egyébként nem zárkózott el a turócszentmártoniakkal való együttműködéstől. Megkérte például szerkesztőségüket, hogy népszerűsítsék a hodoníni reálgimnáziumba és a strážnicei gimnáziumba szóló ösztöndíjfelhívást.¹⁰²⁵ Az Apponyi-törvények életbe lépése után pedig már Turócszentmártonban sem igen láttak más kiutat, mint a Morván túli szakemberképzést. Egy az Uherské Hradište-i kereskedelmi iskolát propagáló felhívás szerint ott a szlovák diákok minden szükséges ismeretet megszerezhetnek, mégpedig nemzeti szellemenben, s utána könnyen elhelyezkedhetnek üzletekben vagy könyvelőként. Ám gyakran baj lehetett a jelentkezők felkészültségével, ezért a szerző azt javasolta, hogy előzetesen tanuljanak egy évet valamely cseh elemi vagy polgári iskolában, ha pedig ezt nem engedhetik meg maguknak, akkor magánúton tanuljanak számtant, cseh és német nyelvtant, ismételjék át a földrajzot, természetismeretet és a szépírást.¹⁰²⁶

A turócszentmártoniak ellenérzése azonban ismét felszínre tört. Amikor Metod Bella felvetette, hogy az ellehetetlenült hazai körülmények miatt minden szlovák fiatalnak cseh iskolában kellene végeznie magasabb tanulmányait, hátrázott ellenvéleményként jelent meg, hogy az odaát tanulók vagy haza sem jönnek, vagy távol maradnak a nemzeti mozgalomtól, legrosszabb esetben pedig, a csehországi agitáció miatt, az irodalmi szlovák nyelv, a szlovák irodalom és történelem ellenségeiként tevékenykednek. A cseh iskola egyébként sem jelenthet megoldást: egy sátoraljaújhelyi gyermek hogyan jutna el a távoli iskolákba? Az ottani egyetemek orvosokat, ügyvédek eleve nem adhatnak (a magyar jogrend ezeket a külföldön szerzett diplomákat nem ismerte el), és egyáltalán a kinti iskolák hogyan küldhetnének haza elszánt harcosokat a nemzeti ügynek, amikor a diákoknak nem kellett megtanulniuk küzdeni, amellet a magyar nyelvet sem sajátították el.¹⁰²⁷ A magyarok egyébként nyilván örömmel nyújtánának segédkeztet a szlovák tanulóifjúság távozásához.¹⁰²⁸ A *Slovenský denník* indulatos vita-

¹⁰²⁴ Vajanský 1943b: I. 183, II. 386–387.

¹⁰²⁵ Jurčíšínová 2008: 70.

¹⁰²⁶ Vážne slovo k slovenskej mládeži. *Národné noviny*, 31. okt. 1908. 5.

¹⁰²⁷ Otázka českej školy pre Slovákov. *Národné noviny*, 11. dec. 1913. 1.

¹⁰²⁸ Otázka školy pre Slovákov. *Národné noviny*, 27. dec. 1913. 2.

cikkek sorával utasította el a turócszentmártoniak szűklátóköri és önzőnek minősített álláspontját,¹⁰²⁹ a tömeges cseh- és morvaországi tanulmányok kérdésében azoban a háború kitörése levette a napirendről.

A magyar sajtó és politikai elit természetesen mély ellenszenvvel, támadó hangon ismertette az erősödő cseh segítségnyújtást, amiről azután a szlovák lapok is hírt adtak. Így a *Budapesti Hírlap* egy cikkéről, mely arra figyelmeztetett, hogy az annak idején kopjával küzdő cseh Holubárt lovagi tornán Mátyás király kiütötte a nyeregből, a ma „cseh könyvvel és garassal” támadó utód, a prágai Csehszláv Egység viszont hatékonyan izgatja a szlovákokat a magyarok ellen és idegeníti el őket a hazától.¹⁰³⁰ A morvaországi tervezett szlovák kereskedelmi tagozat indítása kapcsán pedig újfent elhangzik: a magyarosító politika űzi a tanulni vágyó fiatalokat a Morván túlra.¹⁰³¹

Család és nemzet

Harmadik alapvető építőelemként, kohéziós kapocsként tekintünk át a házasság működésének, a családban betöltött szerepeknek a megítélését, illetve e felfogás repedezését.

A családi szerepek hagyományos felfogása

A férfi és a nő hivatásának, a családban betöltött szerepének a felfogása a korszak elején a megnyilatkozásokban a hagyományos modellt mutatja, s még a századelő új szellemisége is ezzel veszi fel a küzdelmet. A *Živena* almanach első kötetében (1872) Pavol Hečko teljesen hagyományos hangszerelésben, bibliai argumentációval emlékeztet rá: a feleség semmit nem tehet férje tudomása és akarata nélkül, az viszont felesége javát köteles mindig szem előtt tartani. A férfi, úgymond, fizikailag és szellemileg is erősebb, örök időkre övé az elsőbbség, ám éppen ezért köteles felesége támasza, védelmezőjévé és tanácsadójává lenni. Az emancipációs mozgalmat bírálva a szerző nem látja szükségét a változásnak: a nőket meg kell hagyni Istentől elrendelt, csendes otthoni életükben; ha keresztény szellemben nevelkedtek, tökéletesen megelégednek azzal. „E világon szeretetük, hitvesi hűségük, anyai bölcsességük, gondoskodásuk és önfeláldozásuk mint ahogy a keresztény művelődésre gyakorolt óriási hatásuk erejével fogva nagy, szép, áldott az ő szerepük.” Hečko szerint nem sérelem tehát, hogy nem tölthetnek be hivatalt, nem szavazhatnak, hiszen „szemérmes, finom természetük” nem a hangos közéletre teremtett, nem lenne illendő, hogy választásokon agitáljanak. Az is

¹⁰²⁹ Čo nás hatí? I–V. *Slovenský denník*, 4, 6, 8, 10, 11, 13. jan. 1914.

¹⁰³⁰ Milan Hodža: „Českou knihou, českým grošom”. *Slovenské listy*, 11. febr. 1899. 1.

¹⁰³¹ Milan Hodža: Uhorský štát a české školy. *Slovenský týždenník*, 23. aug. 1912. 1.

megalázó, de érthető, emígy a szerző, hogy tanúvallomásuk a férfiakénak felét éri csak, ugyanis tanulatlanságuk és rajtuk uralkodó ösztöneik miatt rokonszenvellenszenv alapon szoktak dönteni.¹⁰³²

Ugyanott a már ismert irodalmár, Koloman Bansell novellát közölt a tárgyban (*'Az emancipált'*). Ebben kimondja: azokból a nőkből, kiknél az értelem elsődleges az érzelmekkel szemben, férjükön uralkodó feleség, alkalmatlan háziasszony és nemtörődő anya válik. Az egyenjogúsítási hevület vargabetűje után hősnője is belátja, hol a nő egyetlen és igazi terepe: „a családban tündökölni vallásossággal, nemeslelkűséggel, finomsággal, szeretettel, gondoskodással, munkaszeretettel, példamutatással minden téren – nagyobb szolgálat ez, mint a doktori diplomák. Akkor emancipáljuk magunkat, ha méltósággal ellátjuk feladatunkat mint feleségek és anyák. Akkor áld majd minket mind a család, mind a község, mind a nemzet, mind a haza, mind az egyház – és hervadhatatlanabbak lesznek e koszorúink, mint amelyekkel Szapphó büszkélkedett.”¹⁰³³

Ondrej Seberíni (*'A szlovákok és a szabadság'*) sem tudta elképzelni, hogy a nők saját jogon tevékenykedjenek: „annak már ellene vagyok, hogy a nő a család köréből kilépve politikai vagy nemzeti ügyekben önálló tényezőként lépjen fel.” A feleség ugyanúgy lelkesedjen, dolgozzon minden nemes vállalkozásban, de ezt férje oldalán tegye!¹⁰³⁴ Ugyanitt úgy véli, a fiatal férjezett nők mintha szégyellnék a főköttöt, titkolják, hogy tisztességes házassági kötelékben élnek, ami természetesen kárhozatos, mivel a főköttő kitüntetés, az asszony ékessége. Ezt az álláspontot képviseli fiatalasszony szereplője: egy nő életregénye a férjhezmenetellel lezárul, tehát a lánykori napló folytatása nem indokolt, egyébként is a bizalmatlanság jele, a hűtlenség kezdete lenne.¹⁰³⁵

A korszak végén ugyancsak a hagyományos szerepeket jelenítette meg Jozef Hollý alkalmi egyfelvonásosában (*'Az emancipáció'*, 1908): egy képzelte világban a nők rabigáját lerázó férfiak visszaveszik a munka, a közélet tereit, a nők pedig „szerelmükkel megédesítik e nehéz életharcot számukra”. A tradicionális felállást jelképezi a zárókép: a kaszát tartó férfi átöleli feleségét, aki közben letörli homlokáról a verejtéket, lábuknál gyermekeik csapata.¹⁰³⁶

A női emancipáció– értelmezések és hangsúlyok

Annak ellenére, hogy mozgalomként Szlovákián nem kitapintható, egyesek, az elit tagjai, ugyan csak másodkézből, de tájékozódtak a Nyugaton zajló vitákról, mozgalmakról, közvetlenül, az ottani sajtóból és személyes kapcsolataikon

¹⁰³² Hečko 1872: 131, 133, 136–139.

¹⁰³³ Bansell 1872: 69–70; 89.

¹⁰³⁴ Seberíni 1996: 102.

¹⁰³⁵ Seberíni 1996: 96; 99–100.

¹⁰³⁶ Hollý 1998b: 191–192.

keresztül pedig a cseh- és morvaországi fejleményekről. A magyar lapok ugyanakkor rendszeresen foglalkoztak a hazai nőmozgalom elvi és gyakorlati – a szlovák elit számára is ismerősként ható – kérdéseivel.¹⁰³⁷ A női emancipáció, szinte kizárólag elméleti szinten, a hetvenes évektől jelen volt a szlovák közéletben, ám értelmezése sem férfi, sem női körökben nem volt egységes. A Živena szellemi atyja, Ambro Pietor szerint egyesek bagatellizálják a kérdést, mások túlzásokba esnek, ő maga a porosz sajtóban érvényesülő mérsékelt irányvonalat tekintette követendőnek. Nem értett egyet sem azzal a táborral, amelyik szerint a nők az emberiség virága, hivatásuk megédesíteni a férfinem keserű pillanatait, sem a kizárólagos anyaszerepet sulykolókkal.¹⁰³⁸

Az uralkodó szlovák felfogás a nők társadalmi, illetve politikai státusának radikális megváltoztatását látta bele a kérdéskörbe, s mint ilyent kárhoztatta. Hosszú fejtegetésében Pavol Hečko túlzó, képtelen törekvésnek nevezte, hogy a nőket fel akarják szabadítani a házasság és a háztartás állítólagos rabsága alól. Olyan emberek fejében született gondolat ez szerinte, akik soha nem éltek házasságban vagy nem fogják fel a keresztény erkölcsi rend működését.¹⁰³⁹ Az említett Banšell-novella eladókorú hősnője felháborodva fogadja a jókívánságot, hogy minél előbb érje el a megváltást egy boldog férfiú oldalán. „A nő tehát elátkozott mindaddig, amíg be nem kötik a fejét? Olyan teremtés, amely nem képes önállóan fejlődni, gondolkodni és cselekedni? Magamnak szilárd meggyőződése, hogy a szerelem, a család, a háztartás kötelékei a nő számára nem megváltást hoznak, hanem éppen örök kárhozatot, mivel széles szemhatárát feladva maga zárja be magát a szűk négy fal közé, cseréli fel önállóságát függő helyzetre, a szabadságot szolgaságra, ítéli magát örök hallgatásra, arra, hogy elfogadja és tisztelje mások nézeteit. Hát a mi hivatásunk csak annyi, hogy másokat boldogítsunk?” A szerelmét kérő fiatalembert is azzal kosarazza ki, hogy szívében nincs hely egy férfi számára, ő neme felemelkedésére, a nők jogainak kivívására szenteli életét. Ám idővel naplójában már azt rögzíti: „A nő szabadsága a szív alázatában rejlik, önállóságunk a függésben gyökerezik”. Megszabadul az emancipációs jelszavaktól, végül férjhez megy említett kérőjéhez.¹⁰⁴⁰

Nemzetközi szálak keresését, a rosszindulatú találgatásokat maga a Živena elnöksége is visszautasította: „Felesleges itt a szlovák nők valamiféle emancipációjáról beszélni abban az értelemben, amit a mai világ ért alatta.”¹⁰⁴¹ Az egyesület titkára, Vajanský – egyébként ellenérdekelt a női célok megvalósításában – nem is akárhol, hanem a közgyűlésen nyilatkoztatta ki: „a nő ereje nőiességében,

¹⁰³⁷ A nőkérdés egykorú magyar irodalmából válogat Fábri 1999, 2006; Az oktatási kérdések áttekintése Kereszty 2010.

¹⁰³⁸ Ambro Pietor: Vzdelenie žien. *Orol* 1 (1870), 10, 326–327.

¹⁰³⁹ Hečko 1872: 138.

¹⁰⁴⁰ Banšell 1872: 72; 77; 85.

¹⁰⁴¹ Vyzvanie. *Národnie noviny*, 22. jún. 1870. 1.

a család sorsa feletti örökösben rejlik. [...] Az individualizmus megöli benne a nőiességet, annak elhalása elveszejteti a családot, ezek romjain pedig összeomlik a társadalom, gyorsabban és bizonyosabban, mint a velencei Szent Márk-tempлом tornya (utalás az alapok megbontása miatt bekövetkezett katasztrófára).”¹⁰⁴² Az általa szerkesztett lapban mindezeket elriasztó, illetve botrányhírekkel támasztotta alá. Tudósított például egy budapesti „igen emancipált” hölgy bűnügyéről, aki kereskedésbeli fizetését kevesellve elsikkasztott háromszáz koronát. „Most ott ül a hüvösön, és a nők teljes egyenjogúsításán morfondíroznak.”¹⁰⁴³

Az effajta tematizálás a feministának egyébként legkevésbé sem tekinthető személyiségek számára egyre elfogadhatatlanabb volt. Terézia Vansová levélben kérte Vajanský feleségét, vegye rá férjét, hogy elfogultság nélkül és komolyan gondolkodjon el a problémán.¹⁰⁴⁴ Elena Maróthy-Šoltéssová a nők helyzetének szentelt hosszabb tanulmányban reflektált az egyenjogúsítási mozgalom – melyről sietett kijelenteni, hogy a szlovák közegben még nem időszerű – korabeli torz felfogásra: „A női emancipáció szokványos felfogása a karikatúra határát súrolja. A legtévesebb nézet, ha a női emancipáció alatt valamiféle örült hadakozást értünk, melyet a nő folytat a férfi, azaz a maga női hivatása ellen; hogy valami érthetetlen szeszélytől vezérelve hasonló akar lenni a férfinhoz, kotnyelességből bele akar kontárkodni annak feladataiba, miközben a magáét elhanyagolja; megszerezni annak jogait a kötelességek nélkül, elvenni tőle a közéleti teendőket azt gondolván, hogy a világ tökéletesebbé válna női kormányzás alatt stb.”¹⁰⁴⁵ Ez utóbbi utópikus, illetve a kortársak szemében ellenutópikus világtrendet parodizálta Jozef Hollý komédiája, mely persze nem a korabeli szlovák valóságot ragadta meg – a távoli jövőben játszódik (a totális nőuralom réme Arisztophanész óta többeket megihletett) –, hanem az alulinformált szlovák elit félelmeit, elutasító alapállását. Az e szempontból „férfias” író, Ludmila Podjavorinská kiállt a hagyományos női szerepek mellett, s a nyugati szüfrassetmozgalmat mint a feminizmus beteges kinövését vetette el: ezeket az újabban már futuristáknak nevezett személyeket erkölcsi anarchia, eszét vesztett függetlenkedés jellemzi. Úgy vélte azonban, hogy Nyugaton már megindult a visszatérés a régi értékekhez, nőideálhoz, melynek lényege a lélek harmóniája.¹⁰⁴⁶

Akik a kérdés felől tárgyilagosabban gondolkodtak, azok az egyenjogúsítást a tanulási-művelődési lehetőségek kiszélesítésével azonosították. Pietor leszögezte: „A nők egyenjogúsítása nálunk nem jelenthet mást, mint a művelődést. Amikor kimondjuk, hogy a nők társadalmi helyzetét meg kell reformálni, hogy

¹⁰⁴² Reč tajomníka na XXIII. valnom shromaždení Živeny 6. aug. *Národné noviny*, 7. aug. 1902. 3.

¹⁰⁴³ Emancipácia. *Národné noviny*, 5. jan. 1898. 3.

¹⁰⁴⁴ Mráz 1956: 224.

¹⁰⁴⁵ Idézi Votrubová 1931: 46.

¹⁰⁴⁶ Ludmila Podjavorinská: Drobnosti o ženách. *Národné noviny*, 15. marc. 1913. 4; 22. marc. 1913. 6.

szlovák hölgyeinknek emancipálódniuk kell, ezzel csak annyit mondunk, hogy megfelelő lehetőséget kell kapniuk képességeik kifejlesztésére, például a kornak és a körülményeknek megfelelő művelődésre.”¹⁰⁴⁷ Elena Maróthy-Šoltésová három évtizeddel később ugyancsak a művelődésben látta az egyenjogúság lényegét: a nőknek „azt nem kell akarniuk, hogy emancipációs értelemben egyenlőkké váljanak a férfakkal, ám azt, hogy felemelkedjenek azok szellemi szintjére, megérthessék a férfiak összes, főleg szép és fontos törekvését, a maguk részéről azokat támogathassák, ezt már akarniuk kell mind a férfiaknak, mind a nőknek, mert ez nem elválasztja, hanem őszintébben összeköti, alkalmassá teszi őket a magasabbrendű együttélésre”¹⁰⁴⁸. A másfél évtizeddel későbbi definíció szerint a lényeg ugyancsak a tanuláshoz való jog, ám a szöveggörnyezetben már a nők gazdasági önállósodásáról, szükség esetén önmaguk eltartásáról van szó: „A nők emancipációja azt jelenti, hogy kiszabadulnak abból a szűk keretből, mely akadályozza, hogy tanuljanak és különféle szakmákban elhelyezkedhessenek.” A nők nem akarnak többé a gyermekek szintjén a férj gyámsága alatt élni, hanem maguk kívánják irányítani életüket.¹⁰⁴⁹

A házastársi kapcsolat erkölcsi alapra állítása

A konzervatív, isteni eredetűként kezelt házasságmodell azért ennél többet is jelentett. A narratíva szintjén kezdettől élt a gondolat, hogy a házasság két egyenértékű és egyenrangú, egymást kölcsönösen tisztelő személyiség közössége. Koloman Banšell hősnője, Štefánia nevelőnőként az ideális házasság működését a szabadság és a kölcsönös szeretet alapján képzei el, amit az odafigyelés által naponta font kötelék erősít, s amit naponta erősíteni is kell, mert még a zseniális szellemmel megáldott nő is csak félember, miként a férfi is csak egy szerető hitves mellett képes megvalósítani önmagát.¹⁰⁵⁰ Ondrej Seberíni feddhetetlen nemzethű regényhőse ugyancsak kijelenti: „Egyébként tisztelője vagyok a szebik nemnek, és otthoni ügyekben vallom a házastársak egyenjogúságát, beszéljenek meg mindent egymással.”¹⁰⁵¹ Az alapvetően pozitív, nemzethű személyként ábrázolt Vanovský (*‘Száras hajítás’*) számára csak az üzlet létezik, fiatal feleségét elhanyagolja, ami végül kikényszeríti a tisztázó beszélgetést:

„–Tudod, Karol, nem egyszer fogott el a kétségbeesés. Isten a tanúm, egész lelkemmel hozzád akartam simulni, de te akaratlanul is eltaszítottál. Téged lefoglalt

¹⁰⁴⁷ Ambro Pietor: Vzdelanie žien. *Orol* 1 (1870), 10. 326.

¹⁰⁴⁸ Elena Maróthy-Šoltésová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 8. febr. 1898. 3.

¹⁰⁴⁹ Niekolko myšlienok o ženskej otázkze na Slovensku. Poznámky o „Olge Rubešovej” v Národných novinách. *Slovenský denník*, 3. jún. 1913. 4.

¹⁰⁵⁰ Banšell 1872: 85.

¹⁰⁵¹ Seberíni 1996: 102.

a gazdaság, dolgoztál kimerülésig, úton voltál, órákat ültél Marassal tárgyalva. Mi voltam én neked? Valami magától értetődő dolognak éreztem magam, amelyre nem kell szót vesztegetni. Egy gépnek, amelyet te megvásároltál. Amíg jár, amíg nem áll le a működés, addig nem kell vele foglalkozni. Mindegy volt neked, mit csinálok, mit nem. Úgy éreztem, elfelejtetted, hogy bennem is van lélek, akarat, szív, amely szerelemre áhítózik, fiatal, pezsdülő vér. Karol, hidd el, egy nő nem létezhet szerelem nélkül. Vagy beszárad, vagy rossz útra tér, és elbukik. Ezzel elhallgatott.

Karol megérezte, hogy nem véletlenszerűen jönnek ezek a szavak, hogy Mária sokat gondolkodott már ezen. Nem furcsállotta, az egész természetesnek, igaznak tűnt fel előtte. Belátta a maga bűnét. Ez volt a szokás Rudopolién, a feleséggel csak annyit kell törődni, hogy kapjon szép ruhákat, legyen tele a kamra, legyen kompót a vizitekhez. Az szóba sem került, hogy a házasságban két lélek egyesül, hogy a férj kötelessége, hogy feleségét bevonja a maga érdeklődési körébe, a magasabb szférákba, hogy lényegében ő biztosítsa további művelődését. Karol ki szokott kelni ugyan ez ellen a keleties, valósággal háremszellemű viszonyulás, a feleség elhanyagolása ellen, ám maga is elkényelmesedett. Egy szokványos, tompa szívű nő ezt könnyen megszokhatja, nem egy még örül is a szabadságnak, ám egy mélyebb gondolkodású, ambíciókkal teli, érzékeny asszony nem sokáig viseli el férje cinikus hozzáállását, és akaratlanul is valami vigasz után néz.”¹⁰⁵²

Az udvarlóit kört építő szépasszony a szépirodalomban is megjelenik (Gustáv Maršall-Petrovský: *’Fi donc!’*, 1885), igaz, a feleség itt bécsi polgárlány, és a házasság is e nagyváros falai között várja a hajótörést.¹⁰⁵³

A *Letopis Živeny*-sorozat második kötetében (1898) megjelent elméleti alapvetésében (*’A műveltség szükségessége a nő számára, főként erkölcsi szempontból’*) Elena Maróthy-Šoltésová elkerülhetetlennek tartotta a férj-feleség-kapcsolat új alapokra helyezését. „Az utóbbi időben az öntudatra ébredt nők azzal vádolják a férfiakat, hogy azok kényelmük érdekében évszázadok óta alávétettségben, anyagi és szellemi függésben, visszamaradottságban tartják őket, minek következményeként berögződtek náluk bizonyos szolgai vonások, szellemi téren elmaradtak, úgyszólván elsatnyultak.” A férfiak többsége viszont a szerző szerint ezt tekinti természetes állapotnak, azt kívánva, hogy a nő ne ártsa magát abba, ami nem érinti közvetlenül női feladatkörét. Csakhogy amint a nő „ebből kiemelkedik, tehát felszabadul a férj irányítása alól, már nem lehet boldog. Az ő üdvössége, úgymond, nem az önálló szellemi létezésben rejlik, hanem abban, hogy alázatosan és kézenfekvő módon rendelje alá magát a férfi felsőbbségének.” Šoltésová e természetellenesnek tekintett gyakorlat helyett új viszonyt sürgetett:

¹⁰⁵² Vajanský 2011: 321–322.

¹⁰⁵³ Maršall-Petrovský 1962a: 69–71.

szigorúbb erkölcsiséget a férj részéről, egyenlő mércét, amikor a házastársak teiről, jogairól és kötelességeiről van szó, egyenértékű helyzetet a házasságban a baráti, a valódi megértés és lelki együttélés alapján.¹⁰⁵⁴

Itt csak utalunk Hana Gregorová elbeszéléseire, melyeknek tengelye a feleség csalódottsága, a házasság kiüresedése, egyben annak keresése, mit kellett volna a házaspárnak máshogy tennie, megélnie, hogy ez ne következzen be. Alapproblémaként, ha úgy tetszik élethazugságként megjelenik a férj nem vállalt felelőssége a gyermektelenség miatt (korábban szerzett nemi betegsége), nyárspolgárrá válása, elhidegülése, a közös programok, élmények vagy akár az őszinte beszélgetések elmaradása. S ugyancsak a korszak végén, a később ismertetendő Olga Rubešová-vita kapcsán is kiemelte egy nyugatos hozzászóló, hogy az alapkövetelmény az, hogy a férfi hazugságok nélkül és ugyanolyan tisztán lépjen a házasságba, mint a nő! A nők amint lehetőségük lesz saját kenyérkeresetre, nem azért mennek majd férjhez, hogy eltartsák őket, tehát a házasságok őszintébbek, erkölcsösebbek lesznek (a szerző szerint a számuk azonban ekkor sem fog csökkenni). Mindezen jótékony hatás csak a nőktől eredhet, ők képesek „a romlott férfitilágot” jó útra terelni, az emelkedő születésszám pedig a nemzet gyarapodását fogja jelenteni.¹⁰⁵⁵ A szerző tehát saját fegyvereiket fordította a konzervatív csoport ellen.

A nő hivatása

Az örökölt és továbbra is elfogadott családmodell kapcsán elsősorban a háztartásról, mint a női munka elsődleges terepéről esett legtöbb szó. Láttuk, ennek súlyát a kortársak elismerték. A gazdasági előrelépés apostola, Daniel Lichard kátéformában, a lányok okulására összefoglalta az ideális gazdasszony erényeit: ő a háztartás feje, kötelező jegyei a tisztaság, a rend- és munkaszeretet, a takarékoság, vallásosság, tartózkodás a káromkodástól stb.¹⁰⁵⁶ Pavol Hečko utalt rá, a háziasszony fejében és kezén dől el a család anyagi helyzete, jóléte. Pontosan ossza be a bevételeket, mérlegelje a kiadásokat – nem kell mindent megvásárolni, amit Nyugaton létszükségletnek tekintenek –, s fizetett idegenek helyett amit lehet, maga végezzen el.¹⁰⁵⁷ Samuel Ormis a férj pénzkereső tevékenységével lényegében egyenértékűnek tekintette az asszony takarékoságát, az okos beosztást, melynek köszönhetően segíthetők a nélkülözők és lehet adakozni nemzeti célokra. Ha a nők kiveszik részüket az – otthoni – munkából, a nemzet tíz év múlva erős és dicső lehet! A felelőtlenül költekező asszony viszont képes lehet a család

¹⁰⁵⁴ Idézi és értékeli Votrubová 1931: 45–48.

¹⁰⁵⁵ Niekolko myšlienok o ženskej otázkze na Slovensku. Poznámky o „Olge Rubešovej” v Národných novinách. *Slovenský denník*, 3. jún. 1913. 3–4.

¹⁰⁵⁶ Lichard 1871.

¹⁰⁵⁷ Hečko 1872: 157–159.

romba döntésére, sok nemzethű férfi ment már tönkre nagyizóló, parádézó felesége miatt.¹⁰⁵⁸ A Terézia Vansová által megrajzolt leányideál (*Podhradskýék árvája*, 1889), Viola talpraesett, ugyanakkor alázattal végzett háztartási munkájának köszönhetően áttöri a lenézés gátjait, és boldog révbe ér. Ugyancsak kellően kiemelte az ideális gazdasszony erényeit a századelő egyik tanulmányírója.¹⁰⁵⁹

A nők hivatása ennél természetesen a legkonzervatívabb kortársak szemében is jóval összetettebb kérdéskörként jelent meg.

Pavol Hečkonál első helyen áll, hogy a nő legyen jó feleség, férje hű társa, élete megédesítője, amit természetes elvárásnak tekint, hiszen, úgymond, a férjhezmenetel mozgatója a nőket.¹⁰⁶⁰

Második pont nála a bölcs, gondos, önfeláldozó anya szerepének hosszas taglalása: maga szoptassa gyermekeit, vigyázzon rájuk, éjszakára semmilyen társasági rendezvény, szórakozás kedvéért ne hagyja el őket, tilos a kényeztetésük, parancs az anyanyelven való nevelésük stb.¹⁰⁶¹

Alaptétel, hogy a nő a gyermekei személyiségének, erkölcsének, vallási és nemzeti érzésének elsődleges formálója. Mint a nagyrócei gimnázium jeles tanára, August Horislav Škultéty – eléggé utilitarista módon – rámutatott a kérdés lényegére: minél több a nemzetét szerető nő, annál több nemzethű férfúra lehet számítani. Az anya ezt altatódalával, az anyanyelv első szavaival és az első imákkal alakítja ki fiában. „Minderre csak igazi hű szlovák nő képes.”¹⁰⁶² A vezető pedagógus szaktekintély, Samuel Ormis a Živena almanachjában leszögezte: a férfiak a nők segítségével nélkül nem képesek az új nemzedék megfelelő nevelésére. „Ti, szlovák anyák vagytok a nemzeti nevelés első és legerősebb tényezői. Rajtatok múlik, a nemzet dicső, másokkal egyenrangú, művelt, vagyonos, szabad lesz-e tíz év múlva! Mert fiaitok és lányaitok szíve a ti művetek, az apa és a tanító csak tudást adhat nekik.” Hitetlen, rendetlen, tisztátalan vágyaktól hajtott tanulóval az iskolában már nem lehet mit kezdeni – folytatta a szerző –, még sok nemzethű személy gyermeke is tétútra ment, mert felesége nem volt eléggé odaadó a nemzet iránt, vagy nem volt szeplőtelenül vallásos. Ezért az anyák kötelesek egészen szlovákként élni, nem félnémetként, félmagyarként, mert akkor gyermeikből is megingó, ide-oda sodródó személy válik.¹⁰⁶³ Mint Pavel Hečko előírta: a kisgyermekkel csakis anyanyelven szabad beszélni, az idegent soha nem szabad előnyben részesíteni! „Ne tanítsatok nekik idegen szavakat úgy, hogy azt, ami szlovák, közönségesnek vagy *rútnak* nevezitek (ahogyan sajnos a korlátozott szülőknél, csa-

¹⁰⁵⁸ Ormis 1872: 179–180.

¹⁰⁵⁹ Duchaj 1912: 16.

¹⁰⁶⁰ Hečko 1872: 146.

¹⁰⁶¹ Hečko 1872: 150–157.

¹⁰⁶² A. H. Krčméry: Hlas k dcéram Slovenska. *Sokol* 1 (1862), 10. 392.

¹⁰⁶³ Ormis 1872: 170–173.

ládoknál történik), az idegen pedig *értelmes és szép*.¹⁰⁶⁴ Az anyák felelősségét fogalmazta meg Ludmila Podjavorinská didaktikus verse: rajtuk múlik, hogy fiaik renegátokká vagy nemzethű harcosokká válnak-e majd önálló életük során.¹⁰⁶⁵

A tudatosan nevelő, magán is uralkodni képes anyát testesítette meg Elena Maróty-Šoltéssová, aki naplójegyzeteit a fordulat után könyvvé is szerkesztette. Saját érzései ellenében, következetesen alkalmazta a gyengédséget és a szigor: „Ivan nem mehet játszani, amíg el nem végezte a feladatát, de sajnos még mindig gyakran vét e parancs ellen. A múltkor megint verést kapott, le is térdeltették. Nem lehetünk következetlenek. Legfőbb ideje, hogy megtanulja: első a kötelesség. [...] Az emlékezetes büntetést követő reggel maga hozta az ábécéskönyvet, szépen tanultunk, leírta a feladott két sorocskáját, a szívünk megtelt elégedett örömmel. Másnap este azonban újabb katasztrófa történt [kiszökött a sötétbe pajtásaihoz]. Első hívásra röpillt haza, jól tudta, mi vár rá, a kísértésnek mégsem bírt ellenállni. A szobában letérdeltettem, de a büntetés nem tartott sokáig, mert beismerte a hibáját. Rendszerint olyan őszintén szánja-bánja a bűnét, hogy teljesen levesz a lábamról. Ilyenkor kétszeresen érzem, mennyire szeretem, és minden erőmet össze kell szednem, hogy el ne áruljam túlaradó érzelmeimet. Pár perc múlva megengedtem, hogy felálljon. Magamhoz hívtam, és szépen, gyöngéden elmagyaráztam neki, miben hibázott, miért kell büntetnem, mennyire szeretnék derék, rendes fiút nevelni belőle és így tovább.”¹⁰⁶⁶

Elsősorban a nők hivatása az anyanyelv fenntartása, átadása. Ormis kijelenti, inkább becsül egy írástudatlan parasztasszonyt, aki kizárólag szlovákul beszél, mint azokat a hölgyeket, akik idegen nyelven fejezik ki magukat. Egy általa remélt (soha meg nem valósult) magasabb szlovák leánynevelő-intézetben szerinte sem a magyart, sem a németet nem szabad majd oktatni (ez inkább nemzeti szólamnak tűnik, hiszen az általa vezetett nagyrőcei intézményben rendes tárgy volt mindkettő), helyette a többi szláv nyelvet kell bevezetni, hogy a gyermekek már anyjuktól megismerkedhessenek a rokon hangzásokkal. De az anyák otthon se tanítsák idegen nyelvre lányaikat, így biztosítsák azok nemzethűségét (nem maradnak majd meg olyan társaságban, ahol szégyen megszólalni szlovákul).¹⁰⁶⁷ Hasonlóképpen az anya kötelessége a buzgó vallásosság kialakítása, megelőzve így a mindenhol jelen levő materializmus, újabbban a renanizmus és a darwinizmus befurakodását.¹⁰⁶⁸

Ha ennyire átfogóan nem is, de sokan, sok helyen kiemelték a nők nemzeti szerepét. Ondrej Seberíni említett regényhőse ha nem is önálló fellépéssel, de

¹⁰⁶⁴ Pavol Hečko: Jako sa vychová človek na národného človeka? *Orol* 1 (1870), 2. 59.

¹⁰⁶⁵ Ludmila Podjavorinská: Matkám slovenským. *Dennica* 1 (1898), 4. 34–36.

¹⁰⁶⁶ Maróthy-Šoltéssová 1988: 164–165.

¹⁰⁶⁷ Ormis 1872: 173–174.

¹⁰⁶⁸ Ormis 1872: 175–177.

ugyanolyan közéleti elkötelezettséget írja azt elő az asszonyok számára. Felesége kissé provokatív tételét – „Így van ez, Péter, nekünk a lábas és a fakanál” – határozottan visszautasítja: „Egyáltalán nem. Ti is lelkesedjetek mindenért, ami igazságos, szép és jó, nektek is legyen szívügyetek a haza és a nemzet, ti is lobogjatok a közjóért” – de a férj oldalán.¹⁰⁶⁹

Idekívánczik a nőegylet mint olyan megítélése a hagyományos gondolkodású férfitársadalom köreiben. A polgárosodás folyamatát áttekintő fejezetben vázoltam a Živena helyzetét, rámutatva, az egyletet kezükben tartó konzervatív turócszentmártoniak nem engedték, hogy az amúgy is súlyos sebeket kapott intézményrendszeren belül külön női vonulat formálódjék, sajátos célokkal, hangsúlyokkal, anyagi és személyi erőket lekötve, egyben konkurrenciát támasztva a létező folyóiratoknak, könyvkiadásnak. Ennek megfelelően Seberíni regényében nemzethű körben felvetődik egy nőegylet alapításának gondolata a nemzeti célok támogatására, amire az egyik résztvevő felesége elutasítóan reagál: „Ehhez kell egy külön egyesület? Én nem szerepelhetek a te neved alatt, Obratná a férje, Stiskalová szintén a maga férje neve alatt?” Példaszerű nemzethű férje egyetért vele: „Ezek a nőegyletek csupa majomkodás. [...] Jól működő házban csak egy közös perselynek van helye.”¹⁰⁷⁰ Terézia Vansová elbeszélésében (*Farkasvakság*) a hősnő gyűjtene az egyesület javára, ám az urak ingerülten megtagadják a hozzájárulást; van, aki nem is hallott a Živenáról, más felrója, hogy tíz év alatt nem csinált semmit, illetve hogy pénzalapját a kormány ügyis elkobozza, sőt a hölgyek is kimagyarázzák magukat.¹⁰⁷¹ Még szarkasztikusabb az írogató nő helyzetének ábrázolása Božena Slančíková-Timrava elbeszélésében (*Tapasztalat*), ahol a főhősnő azért nem hallja az őt méltató pohárköszöntőt, mert a másik szobában serénykedik a felszolgálásban.¹⁰⁷²

A nők kiemelkedő nemzeti szerepét hangsúlyozta az induló Dennicában az újság szellemi atyja, Karel Kálal, rámutatva, hogy üldözött kis nemzeteknél a nemzetiség a családi körbe szorult vissza, márpedig a nő a család védangyala.¹⁰⁷³

Konkrétabban megfogalmazott elvárás volt a nők felé a szépirodalom fenntartása. Egyrészt mint a művelt világban mindenhol, a megjelent kötetek nem a pénzkeresettől lefoglalt férfiak, hanem a lányok, asszonyok kezében kötöttek ki,¹⁰⁷⁴ tehát az előfizetésben, könyvvásárlásban a nők is hallathatták szavukat. Másrészt segíthettek az előfizetői ívek terítésében, propagálhatták a megjelent kiadványokat. Csak az nem volt kíváncsi, hogy saját irodalmi élet kialakításá-

¹⁰⁶⁹ Seberíni 1996: 102.

¹⁰⁷⁰ Seberíni 1996: 101–102.

¹⁰⁷¹ Vansová 1977b: 286.

¹⁰⁷² Timrava 1975a:

¹⁰⁷³ *Dennica* 1 (1898), 1. 15.

¹⁰⁷⁴ Ezt tudatosítja például: Elena Maróthy-Šoltéssová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 7. febr. 1898. 2.

ba fogjanak, ez a férfielit szemében az erők szétforgácsolását jelenthette (Jozef Škultéty alapállása: „a feleségemnek miért kellene más folyóiratot olvasnia, mint nekem?”¹⁰⁷⁵), de az irányításuk alól kicsúszó terepen felüthették fejüket a nyugati emancipáció kárhoztatott eszméi. A *Národnie noviny* nem is volt hajlandó reklámozni a cseh *Ženský svět* folyóiratot.¹⁰⁷⁶ Ugyancsak a férfielit alapállását tükrözte az első női folyóirat, a *Dennica* fogadtatása. A recenzens csalódottságát fejezte ki a szépirodalom túlsúlya miatt; abból kiindulva, hogy „a nő fő hivatása a háztartás”, egy női laptól ennek megfelelő anyagot várt volna: főzés (receptek, étrendek), gyermeknevelés, szórakozási formák szlovák szellemben, kiemelkedő nők életrajza stb. „Egy ilyen folyóiratnak nem az a feladata, hogy nőírókat neveljen, azok mindig találnak tisztességes helyet más, kifejezetten irodalmi lapjainkban – nekünk olyan női lapra van szükségünk, amely tanítgatná hölgyeinket teendőikről illetőleg, valamennyire pótolná nekünk a leányiskolát, és segítené az egyetlen szlovák nőegylet, a Živena működését.”¹⁰⁷⁷ A kritikus hang háttérben azon híresztelések is állhattak, hogy a *Dennica* külföldi típusú emancipációs orgánus kíván lenni.¹⁰⁷⁸

A végére maradt a nők legkevesébé dokumentálható, de a nemzethű (férfi)kortársak szemében talán legfontosabb szerepe: álljanak, és ne csak passzívan, férfjük mellett jóban-rosszban. Melyikük kételkedne abban, hogy ők lendítik előre vagy legalább tartják őt felszínen? „Azt gondoljátok, hogy tüzetek férjetekeket nem gyújtja lángra? Hogy elszántságotok és áldozatkészségeitek az övét nem növeli tovább? Annak tudata, hogy élete párja örömmel vele tart jóban-rosszban, minden kellemetlenséget türelemmel visel mellette, ez nem acélozza meg őt minden támadás és nehézség ellenében?” A férjet felesége, az ifjút egy leányka elismerő szavai, tekintete nem készíti még nagyobb erőfeszítésre?¹⁰⁷⁹

A női hivatás elemei némileg változó hangsúlyokkal a későbbiekben is hangot kaptak. A cseh–szlovák összetartozás jegyében kiadott tanulmánykötet közölte a vezető cseh aktivista, Vilma Sokolová írását, aki a megszokott, egyébként nemzeti szempontból is magasztalt anya-feleség-háziasszony szerepkör mellett kitért a férjhez nem ment nők lehetőségeire: ahelyett, hogy családjukon élösködnek, tartsák el magukat, mint ahogy az számos országban már megszokott (akár tanítóként, tanárként, ügyvédként, orvosként, általában pedig a kézműiparban, a kereskedelemben, a gyárakban), így válhatnak a nemzet hasznos tagjaivá.¹⁰⁸⁰

A nők fokozottabb nemzethűsége és tudatossága a századelőn ismét előtérbe kerül.

¹⁰⁷⁵ Idézi Hollý 2011: 37.

¹⁰⁷⁶ Hollý 2011: 35–37.

¹⁰⁷⁷ Ján A[lojz] Wagner: *Dennica. Ženský list pre poučenie a zábavu. Číslo 1. Národnie noviny*, 3. febr. 1898. 4.

¹⁰⁷⁸ Mráz 1956: 223.

¹⁰⁷⁹ A. H. Krčméry: *Hlas k dcéram Slovenska. Sokol* 1(1862), 10. 392.

¹⁰⁸⁰ Sokolová 1998: 179–180.

Sokrétű feladatkörük ellátására a nőket fel kellett készíteni, tehát – miként Európában mindenhol – kiemelt helyet kapott a lányok képzése. Miben látta ennek lényegét a férfiak mellett az uralkodó női közvélemény, így a Živena vezetősége? „Természetesen nem valami erőltetett tudományos, egyetemi jellegű képzésre gondolunk, melyből árad az emancipáció, és a nőt kirángatja természetes feladataiból. [...] Mi teljes szívből számunkra megfelelő szilárd műveltségre vágyunk, mely szerény keretei között is szellemi magasságokba emel minket, nem káros női természetünk számára, hanem azt jobbítja, nemesíti, hibáinkat erénnyé változtatja.”¹⁰⁸¹ A századelő polgári demokrata irányzatának képviselői ugyancsak a feleség alacsony műveltségi szintjében látták „az úgynevezett intelligens családokon” belüli egyenlőtlenség okát: a férjnek van általános s akár szakmai képzettsége, a feleség meg elfogadhatóan tud írni-olvasni.¹⁰⁸²

A nők művelődése szlovák vonatkozásban azonban gyakorlatilag az otthoni nevelést jelentette. Iskolaszervezési kísérletek történtek ugyan, a hatvanas évek elején Turócszentmártonban működött egy magán-leányiskola a vezető családok leányai számára, ám a tanítónő erőszakos áthelyezésével megszűnt.¹⁰⁸³ Nagyrőce városa 1871-ben indított egy hároméves leányiskolát (a 10–14 éves korosztály számára), ám alacsony tanulói létszámával ez áttörést nem hozhatott, s a gimnáziummal együtt megszűnt,¹⁰⁸⁴ újat pedig a kormányzat nem engedélyezett. A Živena is fő feladatának tekintette egy nemzeti nyelvű és szellemű leányiskola alapítását¹⁰⁸⁵ – a realitásokkal számolva idővel már csak gazdasszonyképzőről volt szó –, adományokat gyűjtött, színielőadások, táncmulatságok, sorshúzások bevételét fogadta el a célra. A gimnáziumok és a Matica megszüntetése, az általános csüggedtség azonban derékba törte a vállalkozást, a turócszentmártoni férfielit szemében egy leányiskola bármikor bezáratható és egyébként is nélkülözhető intézménnyé vált. Ambro Pietor titkár a nyolcvanas években maga beszélte le a vezető nőket az iskolaalapításról. A kezdeti felzúdulás után¹⁰⁸⁶ azok maguk is elfogadták, hogy le kell venni a témát a napirendről.¹⁰⁸⁷ Szóba jött, szintén hiába, szlovák lányok kiküldése csehországi iskolákba, s ugyanígy irreálisnak minősült egy a kilencvenes években született nagyívű javaslat (Klema Ruppeldtová).

¹⁰⁸¹ Elena Maróthy-Šoltésová: Dozvuky k poslednému valnému zhromaždeniu Živeny. *Slovenské pohľady* 2 (1882), 433.

¹⁰⁸² Ženy. *Slovenský denník*, 18. febr. 1912. 1.

¹⁰⁸³ Tkadlečková-Vantuchová 1969: 30.

¹⁰⁸⁴ Karsai 1965: 70–77.

¹⁰⁸⁵ Maróthy-Šoltésová 1885: 299.

¹⁰⁸⁶ A férfiak pesszimizmusával szembeni értetlenségét fejezte ki Elena Maróthy-Šoltésová: Dozvuky k poslednému valnému zhromaždeniu Živeny. *Slovenské pohľady* 2 (1882), 433, 435–436.

¹⁰⁸⁷ Tkadlečková-Vantuchová 1969: 28, 33, 41, 53. skk.; Šoltésová 1958b: 81.

1898-ban a kormány még egy ismétlőiskola kérelmét is elutasította, 1909-ben már nem is válaszolt a kérésre, majd a szlovák törekvést, a megindult gyűjtést ellensúlyozandó, 1914-ben maga alapított magyar tannyelvű gazdasszonyképzőt Turócszentmártonban.¹⁰⁸⁸

A szokványos megoldás – hazai vagy akár külföldi leánynevelő intézet (a kor írásaiban: *ercihung*) a nemzethű diskurzusban kivétel nélkül negatív megítélést kap: társasági csillogásra és előkelő házasságra készít fel, erőlteti az idegen nyelveket, társalgást, a zenét, lektúrirodalom kerül a lányok kezébe, s mindez a gyakorlati ismeretek, az anyanyelv és a nemzeti irodalom kárára történik.¹⁰⁸⁹ A szépirodalom negatív női figuráiról rendszerint kiderül, hogy lelküket az idegen leánynevelő rontotta meg. Ján Paláriknál (*'Inkognitó'*) a néhai kocúrkovói bíró leánya a németországi intézetből hazatérve már nem akar Evička lenni, *fradle Evelin*nek kell szólítani, szolgálólányát pedig *fradcimerkává* sorolja át. Természetesen immár lenézi olejkár ivadék vőlegényét, inkább a magyarón jogászhallgató mellett dönt (a szerzői intenció szellemében végül mégis egy nemzethű költőnek nyújtja a kezét).¹⁰⁹⁰ Terézia Vansová negatív hősnője, Hermínka (*'Podhradskýék árvája'*) is a pesti intézetből hozza a divatozást, a gögöt, a parancsolgatást.

Nemzethű család számára dilemmát jelenthetett, hogy elküldjék-e ilyen intézetbe a lányukat, mint azt Ondrej Seberíni brosúrája érzékelteti. Miután a tanító felvirágoztatta az elesett Bohdanice községet, mintaszerűvé tette az iskolát, felesége megkérdezi, nem kellene-e tizenkét éves lányukat intézetbe adni? A tanító azonban ezt határozottan ellenzi.

„– Tudod, kedvesem, hogy ezek a nevelőintézetek, főleg a leánynevelők, nem sokat érnek. Mire tanítják ott őket? Elsősorban parádéra, táncre, majomkodásra! [...]

– De mégis, Janík, a mai világ, tudod, halad, én nem tudom a lányunkat megtanítani minden olyanra, amit ma az emberek elvárnak!

– Hát, jól van, Anulka, legyen így akkor! Hallottam, hogy Kőváron [Skalnica] szlovák intézetet alapítanak, ahol megfelelő szellemben foglalkoznak a gyerekekkel. Ahogy meggyőződöm róla, hogy ez egy jól szervezett iskola, ahol hű feleségeket, otthonukat szerető anyákat, gondos gazdasszonyokat nevelnek, akik odaadók szlovák népük iránt, nem ellenkezem tovább, teljes szívemből azt kívánom én is, hogy kislányunk kapjon magasabb szintű neveltetést.”¹⁰⁹¹

Akár elküldte lányát a család, akár nem, az intézeti nevelés, jellemformálás igen nagy súlyt kapott a kor megnyilatkozásaiban. A Živena elnöke, Anna Pivková

¹⁰⁸⁸ Tkadlečková-Vantuchová 1969: 57–60.

¹⁰⁸⁹ Ambro Pietor: Vzdelenie žien. *Orol* 1 (1870), 10. 327; Maróthy-Šoltéssová 1958b.

¹⁰⁹⁰ Palárik 2014b: 7, 37.

¹⁰⁹¹ Seberíni 1874: 42, 47.

1870-ben német lapból fordított-dolgozott át egy elméleti írást ('*A női nem otthoni neveléséről*'), mely leszögezte: az emancipációért folyó harc nem a természet törvényei, a női hivatás, hanem az előítéletek alól akarja a nőket felszabadítani, lehetővé akarja tenni számukra a tanulást, hogy bizonyíthassák alkalmasságukat az életben, bizonyos munkakörökben. A szerző kárhoztatta a korabeli felszínes, élvezetekre és a jó házasságra irányuló otthoni nevelést, helyette olyan értékekre hívta fel a szülők figyelmét, mint a saját és mások életének megnevelése, szobrászati tétel.¹⁰⁹² Néhány számmal később ugyanitt közölte elméleti cikkét Ambro Pietor ('*A nők művelődése*'). Kiemelve, hogy a gyermeknevelés nemcsak fizikai, hanem ugyanúgy szellemi fejlesztést is jelet, hangsúlyozta, hogy az anyákat erre képessé kell tenni. Ezenkívül nem zárta ki a nők magasabb szellemi tevékenységét, rámutatott, hogy a világban (Amerika, Németország) sok nő működik a tudomány területén, ahogy ez terjed, úgy szűnnek meg majd az előítéletek.¹⁰⁹³ Az alaptudás átadását, a kiskortól való megfeszített tanulást tartotta fontosnak említett tanulmányában Pavol Hečko azért, hogy kifejlődjék a nők ítélőképessége, megtudják különböztetni a lényegest a lényegtelenről, a jót a rossztól.¹⁰⁹⁴

Ondrej Seberíni regényében a háztartási és elméleti ismeretek szükséges összhangját, egyensúlyát hangoztatta: „Szép az, ha a középosztály a lányokat nyelvekre, tudományokra, művészetekre taníttatja, de azt ne a háztartás és a gazdaság rovására tegye. Persze, szívesen elnézzük, ahogy egy ilyen családbeli szép leányka ül a zongoránál, és hófehér ujjacskáival édes dallamokat csal ki belőle, de még kellemesebb benyomást gyakorol, ha tudjuk, hogy a házimunkában és a kamra környékén is példásan, sajátkezűleg intézi a dolgokat. Csodáljuk a művésznőt, aki művészi képeket vet papírra vagy fest a vászonra, de nem kisebb az elismerésünk mint konyhaművésznek, aki finom ételt főz, és mindenféle süteményt készít.” És a tekintélyes nemesivadék felesége elfogadja, hogy a konyhaművészet a női műveltség része.¹⁰⁹⁵ A gondolat a későbbiekben is tartotta magát, a korszak végén Ludmila Podjavorinská meglehetősen sarkosan úgy fogalmazott, hogy jobb volt a régi anyák „tudatlansága”, azaz iskolázatlansága, mint a korábban megfigyelhető összezegyvált ismeretek halmaza.¹⁰⁹⁶ Az új anyák, azaz a századelő gyakorlatát viszont a polgári demokrata vonulat már élesen elítélte: a lányok otthon azt a keveset is elfelejtik, amit a leánynevelőből vagy a polgáriból hazavittek, „mert az anyukák úgy gondolják, a horgolás, a kötés és a hímzés stb. a legfontosabb tevékenység egy szlovák lány számára.”¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹² O domácej výchove ženského pohlavia. *Orol* 1 (1870), 6. 192–194.

¹⁰⁹³ Ambro Pietor: Vzdelanie žien. *Orol* 1 (1870), 10. 327.

¹⁰⁹⁴ Hečko 1872: 161–162.

¹⁰⁹⁵ Seberíni 1996: 64–65.

¹⁰⁹⁶ Ludmila Podjavorinská: Drobnosti o ženách. *Národné noviny*, 15. marc. 1913. 3.

¹⁰⁹⁷ Ženy. *Slovenský denník*, 18. febr. 1912. 1.

Az utóbbi gondolatok felvetik a kérdést, milyennek látták a kíváncsú női szellemi orientációt és műveltséget? Alaptételként először is, az nem mehetett a házimunka kárára. Elena Maróthy-Šoltésová alelnök a Živena 1885. évi közgyűlésén kimondta: „Úgy olvassunk, hogy közben otthoni kötelességeinket szemernyi se hanyagoljuk el, meg lehet úgy szervezni, hogy ezek mellett maradjon valamennyi idő a nemesebb szellemi kikapcsolódásra.”¹⁰⁹⁸ A szövegek szintjén az előbbi Seberíni-idézet is ezt a nézetet vázolta, az életben azonban ez igen nehezen volt megoldható. Šoltésová szavára tette, hogy a férfiak szemében egy nő az olvasással kötelességeit, hasznos teendőit hanyagolja, a konzervatív berögződés szerint nem kell tovább látnia a főzőkanálnál, a tűnél és persze a kapanyélnél – ami szerinte kizárja, hogy a nők a nemzet tudatos tagjaivá váljanak.¹⁰⁹⁹ Még a korszak végén is kénytelen volt bevallani a nőíró mérhetetlenül hátrányos helyzetére utalva, hogy életében első a háztartás, azon túl jó, ha a fontosabb lapokat át tudja nézni, műveltségét növelő könyvekre már alig futja az idejéből, írni pedig végképp csak lopva lehet.¹¹⁰⁰

Az is hangot kapott, hogy a nők mit ne olvassanak? Šoltésová figyelmeztetett az igen kedvelt, elsősorban német lektúrirodalom mérgező hatásaira: az álmok birodalmában játszódnak, az érzélgősség, hisztéria s egyáltalán a váratlan meggazdagodás, a pompa ábrázolása a szlovák női olvasót, leginkább a lányokat kiragadja a valós életükből, irreális vágyakat kelt bennük.¹¹⁰¹ Ha „csak” család, házasságbeli bonyodalmakról van bennük szó, azt is idealizáltan tálalják.¹¹⁰² Vajanský lányalakja, Anna Belinská (*‘Száraz hajítás’*) falja a kastély könyvtárának állományát, de rendszer nélkül, fantasztikus álmokkal töltve ki az éjszaka háttaramaradó óráit.¹¹⁰³ Šoltésová számára ismerős volt a korabeli hozzáállás: „Nem szokásos, mindennapi dolgokról akarok olvasni, ezeket eleget látom és tapasztalom az életben. Ha már olvasok, valami széppel, emelkedettel szeretnék találkozni.”¹¹⁰⁴ Ezt el is fogadva figyelmeztette asszonytársait: csak azután férjüktől ne várják el a regénybeli fényűzést, kényelmet, vagy éppen hogy váljanak ők is olyanná, mint hősnők a regények lapjain! Illetve – amit a szerző különösen károsnak tartott – „azért, hogy kezük olyan puha, fehér maradjon, mint amilyenek szinte minden regényben ábrázoltatnak, kivonják magukat a durvább otthon-

¹⁰⁹⁸ Maróthy-Šoltésová 1958b: 84.

¹⁰⁹⁹ Maróthy-Šoltésová 1898: 162, 188.

¹¹⁰⁰ Živena 1 (1910). 36.

¹¹⁰¹ Maróthy-Šoltésová 1958b: 82; uő: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 8. febr. 1898. 2–3.

¹¹⁰² Uo. 8. febr. 1898. 3.

¹¹⁰³ Vajanský 2011: 26, 29, 37–38, 69.

¹¹⁰⁴ Elena Maróthy-Šoltésová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 9. febr. 1898. 3.

ni munka alól. A bársonyos fehér kéz jól mutat, a munkáskéz viszont valóban szép, az kíváncsi mindenki tiszteletét.¹¹⁰⁵ Különböző pedig egy lektúr is szélesítheti a szemhatárt, olvasása figyelemreméltó műveltséget biztosíthatott annak a nőnek, aki az értékes elemeket biztos szelektáló- és ítélőképességgel be tudta építeni a személyiségébe.¹¹⁰⁶

Alapvető gondolat, az elvárások szintjén a férfiak részéről is, a megalapozott tudás, de nem a férfiakéval egyenlő mélységben és tálalásban. A közvélekedés a férfi és a nő eltérő agyműködését, pszichikai természetét vallotta, s a feladatok el- látásban a nőknek ezért is a házimunkát, egyéb téren (kisgyermek, kisiskolások nevelése) pedig az érzelmi megközelítést juttatta.¹¹⁰⁷ Šoltéssová maga is vallotta a férfiak értelmi felsőbbrendűségét, mely azonban nem zárja ki, hogy határaikon belül egyes területeken a nők is kellően helyt tudjanak állni.¹¹⁰⁸ Alapvetőnek tekintette ehhez az elmélyültebb műveltség, látókör megszerzését, az elméleti, tudományos művek, cikkek olvasását, ám erre a nőket szerinte rá kell ébreszteni, mert maguk is meg vannak győződve arról, hogy „kotnyeleskedés lenne egy nő részéről, ha olyan dolgokról akarna olvasni, gondolkodni, ismereteket szerezni, melyek meghaladják az ő megszokott, a szokások, előítéletek és a szellemi restség által lehatárolt horizontját”¹¹⁰⁹.

Az ideális megoldás szerint nem volna szükség női folyóiratra (vagy az csak divat-, illetve háztartási profilt hordozzon), ám ehhez hiányzik a férfiakkal azonos szintű oktatás, értelmi fejlesztés. A nőolvasó a létező kulturális folyóiratokban az elméleti írásokat, mint őt nem érintőt, átugorja, egy női folyóiratban (a *Dennica* létjogosultságát kellett ezzel bizonyítani) viszont már csak kötelességből is elolvassa, különösen, ha azt emészthető formában kapja,¹¹¹⁰ mint keret, itt a könnyedebb, szórakoztató irodalom is jó szolgálatot tehet.¹¹¹¹

Új kihívások

A századfordulón az alapvetően premodern nőképnek, szerepfelfogásnak egyre erőteljesebb kihívásokkal kellett szembenéznie, társadalmiakkal, erkölcsiekkel és politikaiakkal egyaránt. Másrészt a kilencvenes évek második felében meg- repedezett az addig monolitnak tűnő szlovák elit, ami tárgyunk szempontjából annyit jelent, hogy nyugati értékrendet valló irányzat (a hlasisták köre) is

¹¹⁰⁵ Uo..

¹¹⁰⁶ Uo. 8. februára 1898. 3.

¹¹⁰⁷ Hollý 2011: 20–21.

¹¹⁰⁸ Maróthy-Šoltéssová 1898: 166; Uő: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 8. febr. 1898. 2–3.

¹¹⁰⁹ Elena Maróthy-Šoltéssová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 8. febr. 1898. 3.

¹¹¹⁰ Elena Maróthy-Šoltéssová: Načo sú tie ženské časopisy? *Dennica* 1 (1898), 2. 17–18.

¹¹¹¹ Elena Maróthy-Šoltéssová: O vplyve zábavného čítania. *Národné noviny*, 8. febr. 1898. 3.

bekapcsolódott a vitába, sőt, mint látunk rá példát, a konzervatív-keresztény alapállású néppártiak is hozzászóltak igenlő módon a női emancipáció problémájához.

A nyugati jelenségeket igenlő polgári demokrata vonulat felfogását megítélhetjük egy korabeli (1912) könyvismertetés alapján, melyben a recensens előjáróban kijelentette: „Bizonyos tudósok a nőkérdés intenzitásán, kifejltségén mérik egy országban a haladás és a civilizáció állapotát. Nézzünk szét Európában és a világ más részén, és azt látjuk, hogy ahol a nők számára biztosított a szabadság, a tényleges jogegyenlőség és a politikai jogok, ott az anyagi és szellemi jólét mindenhol nagyobb, mint azon országokban, ahol valós vagy rejtett szolgásgban sínylődnek.” Itthon is ez a helyzet, sugallja az írás, „az elektromosság és a vasút korában”.¹¹¹² Annál nagyobb volt a kontraszt a turócszentmártoni csoport hagyományos felfogásával (bár, látni fogjuk, taktikai okból ők is azonosulhattak modern követeléssel), melyet a nyugatos tábor emígy jellemzett: „Öregeink félnek a nőktől, és azt gondolják, összedől a világ, ha azok hozzájutnak a magasabb művelődés forrásaihoz és képesek lesznek önállóbban érvényesülni az életben.” Ám nekik is tudomásul kell venniük, hogy nálunk sem állt meg az idő: „Már Szlovákiának is megvan a nőkérdése, és akár tetszik, akár nem a Národnie novinynek, az itt élő nők is elindultak azon az úton, melyen a haladó, fiatal, élet-erős nemzetekbeliek menetelnek előre.”¹¹¹³

Egy színházi vita során ugyanezen vonulat képviselője, Bohdan Pavlů leszögezte: „Eljövendőben a szabadság, s miként a polgár és a paraszt, sőt a munkás is fokozatosan lerázta magáról urai igáját, ugyanúgy szabadul fel a nő is a jog-nélküliség jármából.” A szerző azonban itt nem a társadalmi rend szétzúzásáról beszél. Szerinte a kor feladata az önmegvalósítás és a hagyományos szerepkörök összehangolása, s emiatt a nők elégedetlenségét, mozgolódását teljes mértékben indokoltnak véli: „a szlovák nő sem akar már csak szülőberendezés és más lények nevelője lenni, hanem ő maga akar önelvű lény lenni”, de nem öncélúan, hanem mint harcostárs az újszerű nemzeti életért folytatott küzdelemben. Márpedig rabszolgaként képes-e szabad fiakat nevelni?¹¹¹⁴

A Katolikus Néppárt lapja – egy Budapesten zajló nemzetközi feminista kongresszus kapcsán – ugyanilyen határozottan kimondta: „Valóban ideje, hogy a Krisztus Urunk utáni huszadik században nyilvánosan elismertessék: a nő éppen olyan ember, mint a férfi, éppen olyan személyiség, mint amaz. Itt az ideje elismerni, hogy a nőknek vannak olyan sajátosságaik, melyek alapján sajátos jogok illetik meg őket.”¹¹¹⁵

¹¹¹² Ženy. Slovenský denník, 18. febr. 1912. 1.

¹¹¹³ Ženy. Slovenský denník, 18. febr. 1912. 1.

¹¹¹⁴ Bohdan Pavlů: Divadlo a národný život. Průdy 4 (1913), 8. 341.

¹¹¹⁵ R. I.: Už aj ženy! Slovenské ľudové noviny, 20. jún. 1913. 1.

Európában és Magyarhonban is egyre több nő vált önálló kenyérkeresővé, ami legalább az elmélet szintjén (nagyobb létszámról ekkor még nem lehet beszélni) felvetette a családi munkamegosztás, a férfi-női szerepek kérdését. A nők önálló kenyérkereső tevékenysége az elmélet szintjén a hetvenes évek óta jelen volt a szlovák írásbeliségben. A pedagógiai szakember, Pavol Hečko elfogadta, hogy az igazságosság jegyében (a méltó megélhetésért) hajadon és özvegyasszony, amennyiben van megfelelő képesítése, dolgozhasson orvosként, tanítónőként, postásként, távirásként (viszont házasságban élve nem tudnák ellátni feladatukat).¹¹¹⁶ A Nagyrőcén működő leánynevelő-intézetet ismertető cikkében (1871) írja Samuel Ormis: a kor általában is egyre nagyobb követelmények elé állítja a nőket, s különösen biztosítani kell, hogy a férjhez nem ment nők tisztességes munkával eltarthassák magukat. S nemcsak a már ismeretes tanítónői állás jöhet itt szóba, hanem a postás, távirász, orvosi stb. munkakör is.¹¹¹⁷ A századelő polgári demokrata sajtója rámutatott, hogy a nők száma felülmúlja a férfiakét, tehát sokuknak kell önmagát eltartania.¹¹¹⁸ A szlovák szociáldemokrata újság ugyanakkor kiemelte, hogy a kapitalizmus szétrombolta a korábbi modellt (a férfi eltartja a családot, a nő szervezi a családi háttérrel), egyre több nő kénytelen munkát vállalni, hogy a család létét biztosíthassa. „Összetörve már az öregek eszménye, miszerint a nő helye a konyha és az ágy.”¹¹¹⁹

A maga lábán megálló nő alakja azonban sokáig, lényegében a korszak végéig nem nyert elfogadottságot, még a magasabb, egyetemi tanulmányok gondolatával is idegenül állt szemben a közvélemény. Ludmila Podjavorinská író nő ugyancsak azt vallotta, hogy az egyetem nem a nőknek való, és 1910-ben sem kapott nagy figyelmet, hogy kézhez kapta diplomáját Mária Bellová, az első szlovák orvosnő.¹¹²⁰ Vilma Sokolová vagy maga Podjavorinská is írt a nők munkába állásának folyamatáról, ám míg a cseh aktivista az egyedül maradtak megélhetésének lehetőségét látta benne, addig a szlovák író nő, elismerve, hogy a nőknek is hozzá kell járulniuk a család fenntartásához, asszonyok esetében munkavégzésük káros hatását emelte ki a családi életre, a gyermekek nevelésére és a nemzetre egyaránt.¹¹²¹ A korban szinte egyedülálló a Podjavorinskával vitatkozó Hana Gregorová megközelítése, miszerint a feleségnek azért (is) legyen keresete, mert egy dolgozó nő inkább kivívja férje tiszteletét. Ugyancsak új elem annak megkérdőjelezése, hogy a háztartási munka önmagában nem nemzetszolgálat, „mint

¹¹¹⁶ Hečko 1872: 137–138.

¹¹¹⁷ Idézi Hollý 2011: 18.

¹¹¹⁸ Niekolko myšlienok o ženskej otázke na Slovensku. Poznámky o „Olge Rubešovej” v Národných novinách. *Slovenský denník*, 3. jún. 1913. 3.

¹¹¹⁹ A *Robotnícke noviny* 1913-as cikkét idézi Hollý 2011: 93.

¹¹²⁰ Hollý 2011: 18, 30.

¹¹²¹ Ludmila Podjavorinská: Drobnosti o ženách. *Národné noviny*, 22. marc. 1913. 3.

ahogy nem beszélünk a nemzetért végzett munkáról, amikor a férfi szánt, vet, cipőt varr, nyugtákat ír, prédikációt fogalmaz stb.”¹¹²²

Gregorová szintén elutasította a család nélküli nők számára az író által vázolt szélsőséges alternatívát: vagy meghúzzák magukat, észrevétlenné válnak – de mint a nemzet tagjai teszik ezt –, vagy a korabeli áramlatba kerülve, jogokat követelnek maguknak, saját maguk akarnak érvényesülni. Mint idézi: „Elidegkednek a családok sőt a nemzet érdekeitől, ahogy a szüfrazsettek elszakadtak az angol nemzettől. Kozmopoliták lesznek az »össznőiség« fennkölt eszméivel.”¹¹²³ Emlékezzünk itt a fenti véleményekre, melyek szerint éppen a modern társadalom teremtette meg a nők számára a tisztas önálló megélhetést, miközben munkájuk a közösséget is erősíti.

Gregorová végezetül visszautasította, de tovább is fűzte Podjavorinská vádját, miszerint kortársai elfordultak – idézi – „a kötelességét teljesítő, bölcső fölé hajló nőtől”. Sietett megnyugtani az írónőt, hogy a szlovák nőt nem kell kioktatni arról, hogyan legyen kisgyermekei gondos anyja. Szerinte abban kellene nekik útmutatást adni, hogy mi az anyaság lényege, szerepe serdülő vagy felnőtt gyermekek esetén.¹¹²⁴

A vitából is érzékelhető, hogy a századfordulón megjelent az új ideál, az ön-megvalósításra (is) törő, hagyományos kötelekeit újragondoló, azokat akár lerázó autonóm, s ezért „elégedetlen” nő. Gregorová ennek szellemében ítélte el Podjavorinská álláspontját, amely szerinte a nőt alacsonyabb rendű teremtménynek tekinti, akit a szabadság erkölcsstelenségbe sodorna. Az ő olvasatában Podjavorinská ókori példái is mind azt sugallják: „szlovák nők, éljetek csöndben, elvonultan, mert csak így maradtok erkölcsösek.” Gregorová kérdése erre: „csak az alvás, nem pedig erőnk óv meg a bűntől?”¹¹²⁵

A női sors új felfogásának breviáriumaként értékelték a nyitott vagy éppen elutasító olvasók Hana Gregorová elbeszéléskötetét (*Nők*, 1912). A dühös tiltakozók valószínűleg nem jutottak túl a rövid előszó sorain: „Legfőbb ideje, hogy Szlovákián is megjelenjenek az elégedetlen nők típusai, hogy megszűnjék a férfiak, uraink iránti gyáva engedelmesség. Tudatosítsátok magatokban, mi az, ami fáj, és segítsetek magatokon, másokon.”¹¹²⁶ Az elbeszélésekben az olvasó megismerkedhet néhány kiüresedett házassággal, kapcsolattal. Az egyikben a férjét, gyermekeit kiszolgáló feleség végleg magára marad (*Válasz barátnőmnek*), fiatalkori álmait temetve már csak azt látja hivatásának, hogy még világra hozzon egy-két gyermeket, „s utána befejezze szomorú feleségszerepét”.¹¹²⁷ Gregorová

¹¹²² Hana Gregorová: K ženskej otázke na Slovensku. *Prúdy* 4 (1913), 7. 276, 278.

¹¹²³ Uo. 279.

¹¹²⁴ Uo. 280.

¹¹²⁵ Uo. 274.

¹¹²⁶ Gregorová 1912: o. n. (Drahé priateľky)

¹¹²⁷ Gregorová 1912c: 71.

egy másik hösnője ('Merre?') szeretne segíteni férjének, maga is szeretne pénzt keresni, de senkinek nincs rá szüksége, férjének is csak az a fontos, hogy ő csendben elüldögéljen otthon. Hogy tehessen valami hasznosat, önkéntes munkába kezd járni a nép közé, könyvet, folyóiratot terjeszt, ám rá kell döbbsennie, hogy az embereket valójában nem érdekli az írott szó, a pénzt alamizsnaként vetik oda neki. Az annyira várt házasságban eljut a teljes céltalanság állapotába.¹¹²⁸ Ismét másik, alkotói ambícióinak élő hösnője ('Férjemnek') nem képes feldolgozni szintén író férje hirtelen jött megsemmisítő bírálatát. Adott volna neki tanácsot, tanította volna meg élni a becéző, nyugtató csókok helyett. „A mai nők már nem elég csak a szerelem, dolgozni is akar, hogy férjével egy szintre kerülhessen.” És ha a házasság ebben nem nyújt segítséget, akkor nem habozik megtenni a határozott lépést: „Elmegyek a világba, a távoli ismeretlenbe, hogy megkeressem, ki vagyok. Mihez kezdek, nem tudom, csak érzem, hogy amikor a legelhagyatottabb leszek, amikor majd csak magamra számíthatok, akkor ismerem meg, akkor próbálom ki önmagam. És ha majd nemcsak téged, de magamat is tudom tisztelni, akkor ébred fel bennem a vágy a szerelmed után, akkor térek majd vissza hozzád.”¹¹²⁹ Egyik hösnőjét ('A házasságból') magába temeti a háztartás, mindig félre kell tennie a saját érzéseit, gondolatait, ráadásul férje hibájából nem lehet gyermeke. Elhal benne az anyai öröm, a tudás, a könyvek utáni vágy, már ahhoz sincs meg benne az akarat, hogy elhagyja férjét, csak görgeti a napokat maga előtt.¹¹³⁰

Gregorová krédója a szlovák nő szellemi felemelése, „hogy asszonyaink és lányaink ne legyenek olyan földhözragadtak, el tudjanak már szakadni onnan, legyen már magasabb színvonal is, mint az örökös küzdelem a darab kenyérért, a szép ruhák váltogatása, a kacagás, a szórakozás.”¹¹³¹ Érzékelte azonban az akadályokat is: van olyan lány, akinek esze ágában sincs könyvet venni a kezébe, mert elég gazdag a család, úgyis jól férjhez tud menni, a cselédlányt pedig gazdái és anyja egyként szidalmazták, amiért munka helyett (?) olvas; ha majd férjhez megy, eltemeti a házimunka, könyveit széttépik a gyerekei, lelke kiüresedik.¹¹³²

A kötet, akárcsak előadása a Živena estjén, élénk vitát kavart. A konzervatív férfi-, sőt női elit kárhoztatta,¹¹³³ házasság- és házimunka-ellenesnek gondolt soraival Samuel Ormis „nem is olyan régen” – valójában negyven évvel korábban, teljesen más társadalmi környezetben – keletkezett tanulmányát (Ormis: 1872) állította szembe, az abban leírtakkal példázva az önfeláldozó, derék, nemzethű fiakat nevelő szlovák anya képét (arra is találva idézetet, hogy sok ifjú viszont

¹¹²⁸ Gregorová 1912a: 76–77.

¹¹²⁹ Gregorová 1912b: 149–150.

¹¹³⁰ Gregorová 1912e: 156.

¹¹³¹ Gregorová 1912: 1.

¹¹³² Gregorová 1912d: 12

¹¹³³ Gregorová 1979: 151–152.

méltatlan anyja miatt került tévútra). A szlovákság tehát válaszút elé érkezett: az elégedetlen nőkkel megy tovább vagy az Ormis-féle alapelveket követi?¹¹³⁴

A nyugatos irányvonal ellenben mint őszinte, reális helyzetfelmérést méltatta Gregorová könyvét, éreztetve, hogy jóformán minden nő „elégedetlen”: „egy nő csak akkor lehet elégedett, ha természeténél fogva teljesen passzív vagy holtfáradt, esetleg ostoba.”¹¹³⁵ A recenzens méltatta Gregorová alaptételét, miszerint az alávetettség felszámolásának kulcsa a művelődés.

A két ellenpólus között félúton állva értékelt Šoltéssová. Természetesen azonosult a nők művelődési igényeivel, ám a házasság kötelékét, legyen az akármilyen, határozottan védelmezte: „a rendezett családi élet alapja, és bár a lányok álmait nem szokta beteljesíteni, mégiscsak kiindulópontja és gyengéd menedéke mindannak, ami a gyermekkor óta a legszorosabb értelemben a boldogság és elégedettség érzését biztosítja az embernek.” Figyelmeztett rá, hogy megromlásában a nőnek ugyanúgy része lehet, de elismeri, hogy a feleség, aki érvényesülni csak az otthon falai között képes, akinek fontosabb a házasság, mint a férfinak, a helyzetet jobban megsínyli. Šoltéssová azonban nem kívánt azonosulni a Gregorová elbeszéléseiben szereplő, maguk hibájából elbukott nőalakokkal (*‘Kapitánka’, ‘Prvá obet’*), melyek közt például az egyik szerinte erkölcsi szabadosságával azok közé tartozik, akik „diszkreditálják az önállóságra irányuló női törekvéseket.”¹¹³⁶

Gregorová egy pilseni előadása, amelyben rámutatott a szlovák nők szellemi elhanyagoltságára, a szülők, a férj, a környezet e téren hátráltató, kultúraellenes alapállására, szintén kiváltotta a konzervatívok bírálatát, a nőkérdés létjogosultságának tagadását. Szerintük ugyanis a nemzet fejlődésének általános feltételeit kell először megteremteni, gyarapítani, s nem külföldről elkapott szélsőséges jelzőszavakkal feltűnősködni!¹¹³⁷

A nőkérdés század eleji kiéleződésének egyik láncszeme vagy inkább tünete volt a cseh drámaíró, Ftantišek Xaver Svoboda *‘Olga Rubešová’* (1902) című művének rózsahegy-i előadása (a polgári társaskörben, 1913. május 18-án). A tézisdráma alapkérdése a nő önálló döntéshez, önmegvalósításhoz való joga volt. A mű főhőse, Olga elutasítja kérőjét, függetleníti magát a család, az ismerősök elvárásaitól, hogy független maradhasson és íróvá válhasson, küzdhessen az esetekért és a mindent átjáró hazugságok, az álszent férfierkölc ellen. De közben az ugyanolyan kétszínűnek tekintett szüfrazettek közé sem áll be. Húga eljegyzésén ismét találkozik kérőjével, Hlavsa professzorral, ám a fellángolt szerelem megvalósítása után kiutat nem látva, öngyikos lesz. A nézők az öngyilkosságot emelkedett erkölcsi tettként élhették át, ugyanis kiderült, a professzor közben eljegyzett egy másik lányt, s Olga belátta, nem zúzhatja szét annak boldogságát.

¹¹³⁴ Ženská otázka. *Národnie noviny*, 6. febr. 1912. 1.

¹¹³⁵ Ženy. *Slovenský denník*, 18. febr. 1912. 1.

¹¹³⁶ Maróthy-Šoltéssová 1958a: 134–135.

¹¹³⁷ Klebety. *Národnie noviny*, 7. jún. 1913. 3–4.

Maga az előadás meglehetősen érdektelenül zajlott, a vegyes összetételű közönség nem tudott mit kezdeni az új gondolatokkal. Annál szenvedélyesebb, igazi közéleti vitát szított a polgári demokrata napilap beszámolója, mely a hazugság elleni harcában és nemes önfeláldozásában Olgát példaképpé emelte.¹¹³⁸ A veszélyt érzékelve a *Národnie noviny* vezércikkében nem más, mint a Szlovák Nemzeti Párt elnöke, Pavel Mudroň ítélte el a darab szellemiségét, mondván, Isten azért teremtette a nőt, hogy ne haljon ki az emberiség – és a nemzet –, nem férjhez menni tehát keresztény-, természet- és nemzetellenes választás. A cikk Olga sorsában annak bizonyítékát látja, hogy a emancipált nőket „excentrizmusuk” szükségszerűen pusztulásba sodorja (a lány elveti a női szerepet, mégis a szerelem áldozata lesz).¹¹³⁹ A szlovák nőnevelésben, gazdasszonyképző tanfolyamok szervezésében fontos szerepet játszó Elena Solláriková csatlakozott ehhez a megítéléshez, s kijelentette, hogy egy nőnek, így Olgának egyedül érzelmeire (tehát Hlavsa iránti szerelmére) kell hallgatnia. Megvédte a házasság intézményét, mint amely nem gátolja, inkább inspirálja az írói tevékenységet, s remélte, hogy ezt a nem nevelő hatású darabot szlovák színpadon többet nem fogják előadni.¹¹⁴⁰

Az összecepapást akaratlanul is elindító *Slovenský denník* visszautasította a keresztényellenesség vádját, a hősnő lemondását a családi boldogságról a férfi és női szerzetesek fogadalmával egyenértékű erkölcsi tettnek minősítette, tagadva egyben, hogy a darab általában a férjhezmenetel ellen agitálna.¹¹⁴¹ A *Robotnícke noviny* elítélte Mudroňt, mint főinkvizítort,¹¹⁴² a pesti napilap pedig hosszú eszmefuttatásban védte meg a szerzőt, a hősnőt és a női egyenjogúsítás gondolatát, a sülyesztőbe küldve a turócszentmártoniak felfogását: „Az a nézet, hogy a nő csak feleség, szülő és gazdasszony legyen, műveltség nem kell neki, mentálisan és anyagilag is teljesen férjétől függjön, és rendelje alá magát minden előítéletnek, hála istennek már meghaladott, eltűnőben van...”¹¹⁴³ E vonalat erősítendő, de a józan középutat vázolja a *Prúdy* is megszólalt. Hibásnak találta a hősnőt abban, hogy természetes érzését (szerelmét) alárendelte papírosízű meggyőződésének, át nem gondolt alapállásának (minden férfi romlott), s a női hivatást doktriner módon elutasította, ám alakja a kor valós problémáját veti fel. Ezért állította a szerző példaként a szlovák nők elé a jónak, emelkedett erkölcsiségűnek, intelligensnek tekintett Olgát, „kinek csak az volt a szerencsétlensége, hogy túl korán jött ide a még csak alakuló modern viszonyok közé”. Ugyanakkor későn is érke-

¹¹³⁸ Z obecnstva. *Slovenský denník*, 25. máj. 1913. 3–4;

¹¹³⁹ Pavel Mudroň: Olga Rubešová. *Národnie noviny*, 29. máj. 1913. 1. A vita összefoglalása Hollý 2011: 97–112.

¹¹⁴⁰ El[ena] Solláriková: Na rozlučné s Oľgou Rubešovou. *Národnie noviny*, 5. jún. 1913. 3–4.

¹¹⁴¹ A. Štefánek: Protikresťanská Oľga Rubešová. *Slovenský denník*, 1. jún. 1913. 3.

¹¹⁴² Idézi: Hollý 2011: 103–104.

¹¹⁴³ Niekoľko myšlienok o ženskej otázkze na Slovensku. Poznámky o „Oľge Rubešovej” v Národných novinách. *Slovenský denník*, 3. jún. 1913. 3–4.

zett, mert a kereszténység azelőtt természetes módon elfogadta, ha egy nő nem kívánt férjhez menni (Szent Pál tanítása, az apácolostorok világa) – utasította vissza a lap a keresztényellenesség vádját.¹¹⁴⁴

A háború előtti években, a demokratizálódó vagy legalábbis azt sürgető közhangulaban a nők munkavállalásán és magánéleti szabadságán túl a politikai jogok megadásának kérdése ugyancsak tematizálódott. Régen elmúlt már az az idő, amikor a nőt „szemérmes alkata” miatt távol kellett tartani a közélet vihara-
itól. Konkrét indíték volt az 1913 elején a parlamentben és persze a hazai sajtó-
ban zajló választójogi vita, továbbá a júniusban Budapesten tartott nemzetközi
női választójogi kongresszus. Az emancipációval szemben ellenséges *Národnie
noviny* furcsa helyzetbe került. Azt megtehetette, hogy a rendezvénnyel érdemben
nem foglalkozott, ám a hazai jogkiterjesztéssel kapcsolatban a pártvezetőségnek
állást kellett foglalnia, mivel a vele egy parlamenti szervezetben (nemzetiségi
párt) tevékenykedő román képviselők a vita során követelték (eredmény nélkül)
a nők választójogának beillesztését a törvénytervezetbe. Ezt a szlovák vezetők
is elfogadták, sőt a párt nyáron meghirdetett programjába is bekerült a téma.
Paradox módon egyszerre volt jelen tehát Turócszentmártonban a premodern,
emancipációellenes retorika és a nemzetközi nőmozgalom radikális követelése.
A közéleti egyenjogúság elve párt-, egyben nemzetpolitikai szempontból ma-
gyarázható: a turócszentmártoniak is világosan látták, a szlovák nők gyakran
elkötelezettebbek a szlovák célok iránt, kevésbé korrumpálhatók, mint a férfiak,
választójoguk tehát a szlovák politikai bázis erősödését eredményezheti.¹¹⁴⁵

A polgári demokrata szellemiségű lapok viszont őszintén, társadalmi meg-
gondolásból is azonosultak a nők politikai egyenjogúsításának gondolatával.
A századelőn már nyugatos irányvonalú *Národný hlásnik* átalában elutasította
a közvélekedést, miszerint a nőkérdés csapás a társadalomra, de ugyanígy a po-
litikai jogkiterjesztéssel szembeni ellenállást is, azt hogy „a nő ne ártsa magát
a politikába, mert akkor ki fog szülni, gyereket nevelni, főzni, varrni, mosni stb?”
A lap válasza erre, hogy a férfi képviselők is foglalkoznak mással madátumuk
mellett. A nők parlamenti tevékenységét a hozzászóló kíváncsúnak látta an-
nál is inkább, mert ők más területekre összpontosítanak (szociális kérdések).
S egyáltalán a nők bevonása a választásokba a turócszentmártoni pártvezetés-
hez hasonlóan áldásosnak tűnt számukra: a korteskedések során többször be-
bizonyosodott, „hogy a nők jobban lelkesedtek szlovák képviselőinkért, mint
a férfiak, kiket gyakran tévútra vitt egy üveg pálinka és egy tányér gulyás. [...]”
A szlovák nők a maguk tiszta szívével és egészséges józan eszükkel jobban meg-
értették a szlovák nemzeti párt [sic!] programját, azt, hogy a szlovák gyermeknek

¹¹⁴⁴ Bohdan Pavlů: Divadlo a národný život. *Průdy* 4 (1913), 8. 339–341.

¹¹⁴⁵ Hollý 2011: 95–96. A nők politikai jogaival kapcsolatos állásfoglalások áttekintése ugyanitt, 91–94.

szlovák iskolára van szüksége”, mint az ital hatalmába került férfiak.¹¹⁴⁶ Milan Hodža polgári demokrata orgánuma szintén egyértelműen kiállt a választójog megadása mellett, s ugyancsak hangsúlyozta az asszonyok üdvös hatását férjükre a választások során.¹¹⁴⁷

Csak első hallásra tűnhet meglepőnek, hogy a néppártiak orgánuma úgyszintén teljes mértékben azonosult a nők politikai egyenjogúsításának eszméjével, mégpedig mind általános emberi, keresztény, mind szlovák nemzeti szinten. Korábban idéztem a párt programjának a nők egyenértékűségét, önálló személyiségük értékét kimondó tételeit. A szlovákságon belül a nők szerepét, érdemeit egyenesen többre tartotta a párt, mint a férfiakét: „Nálunk a nők gyorsabbak, mint a férfiak, józanabbak, dolgozabbak, takarékosabbak. Nálunk szinte mindent a nő intéz. Ő törődik a gyerekekkel, a munkával, ruházattal, pénzzel. [...] Azt mondhatjuk, hogy valójában egész nemzetünk állapota a nőkön múlik.” Miért ne lehetne a nőnek választójoga – kérdezi az írás. „Értelemben, érzésekben kevesebb talán? Nincs talán szabad akarata? Nincsenek talán kötelességei? Hogy nem viszik el katonának? Anyának, feleségnek lenni talán nem nehezebb szolgálat? Mindezek alapján a szerző leszögezi: „Nemzetünk helyzete sem javul addig, amíg a nők fel nem ébrednek, és jobban részt nem vesznek a politikában.” A szlovák nyelv védelme akkor erősödik majd, mert az a nő lelkéből fakad, a férfi is tőle, az anyatejjel szívja magába nyelve szeretetét.¹¹⁴⁸

A szocialista lap egy cikke egyrészt a nők fokozódó munkavállalása, másrészt nagyobb politikai tudatosságuk miatt emelt szót a választójog megadása mellett: „Hol a nagyobb érettség: a részeg választóknál vagy józan feleségüknél?” Az általános választójog tehát a nők jogát ugyanúgy magában foglalta, mint a férfiakét.¹¹⁴⁹

A nők választójogának kérdése erjesztő hatást gyakorolt a századelő szlovák társadalmi gondolkodására, így sajtójára, általában erősítette a két nem egyenértékűségének a kornak megfelelő, realisabb és méltányosabb munkamegosztásnak a gondolatát. Tevélegesen azonban nem befolyásolhatta a parlamentben zajló munkát, az elfogadott törvény még a férfiak számára sem biztosította általánosan a választójogot.

¹¹⁴⁶ A *Národný hlásnik* cikkét idézi Hollý 2011: 92.

¹¹⁴⁷ Volebné právo žien. *Slovenský týždenník*, 20. jún. 1913. 2.

¹¹⁴⁸ R. I. Už aj ženy! *Slovenské ľudové noviny*, 20. jún. 1913. 1.

¹¹⁴⁹ A *Robotnícke noviny* cikkét idézi Hollý 2011: 93.

III. A polgárosodás színterei

A polgárosuló szlovák falu képe

Elöljáróban hadd utaljak egy vezércikkre 1862-ből, mely a falusi önkormányzat kérdése kapcsán leszögezte: legyen olyan a közigazgatás, amelyet akarnak, nem ez a lényeg. Az alapvető probléma az, hogy a falu a vármegye meghosszabbítása, a nép az urak vak eszköze, a községházán szolgálisan végrehajtják a megyei urak utasításait, szajkózzák azok jelszavait, melyeket kifelé aztán a nép szavaként tálnak. Az alapvető teendő tehát: szóban és írásban mindent anyanyelven kell intézni, emelni kell a falu műveltségét, felső községi – természetesen anyanyelvi – iskolákat kell alapítani, általában nemzettudatra kell ébreszteni a népet, s az majd létrehozza a neki leginkább megfelelő formákat, „melyekben fejlődik s egyre inkább a nemzet, a haza, a király és a kereszténység javára, ékességére válik”.¹¹⁵⁰

A falu lelki és anyagi fölemelése a szlovák középosztály folyton hangoztatott, bár végig nem vitt jelszava és hitvallása volt. Amint Štefan Moyzes hangoztat-ta a szakismeretek (kertészkedés) elsajátítása önmagában mit sem ér, a művelt egyéneknek elsődlegesen a falusiak erkölcsi újjászületését kell elősegíteniük.¹¹⁵¹ A kortársak szerint azonban ehhez először önmagának kellett (volna) megtisztulnia, levetnie kényelmességét, fatalizmusát vagy elitizmusát, arisztokratikus idegenkedését a néptől. A népszolgálat eszményi módon inkább csak a vezércikkek és a szépirodalom lapjain mehetett végbe.

Sikertörténetet vonultat fel a hatvanas évek átfogó kertészeti vezérfonala. A képzelt Žerotíny falu harminc évvel korábban még virágzó település volt, ekkorra azonban nyomorra jutott. Ám új plébánost kap, aki kertészkedő püspöke (Štefan Moyzes az előkép) titkáraként alapos ismereteket szerzett a növénytermesztés területén, és ugyancsak jártas tanítójával együtt vasárnaponként előadásokat tart a témában. Tizenöt év alatt a gyümölcstermesztés jóléthez juttatja a falut, messze földről is látogatott faiskolája egyfajta kertészeti akadémiaként működik.¹¹⁵²

Mikuláš Štefan Ferienčík hosszabb elbeszélésének (*A jedlovai tanító*) emblematisz tanítóalakja üdvös munkát végez. Története még a század negyvenes

¹¹⁵⁰ Naše obce. *Pešťbudínske vedomosti*, 22. apr. 1862. 1.

¹¹⁵¹ Moyzes 1865: 13.

¹¹⁵² Penzel 1867: 205.

években kezdődik. A nemesi sarj, Bohdan Vesnický (Világos után a nemzethű elit évtizedekig a nemességben látta a nemzeti mozgalom hivatott vezetőit) a példaszerrű iskolai munka mellett nagy hangsúlyt fektet a felnőttoktatásra, vasárnapi iskolát szervez, amellelt olvasó-, mértékletességi és építkezési egyület, kölcsönös segélypénztárt alapít. A feudális kor végnapjaiban mindez persze kockázatos vállalkozás lehet, a tanítót a szabadságharc alatt néplázításért bebörtönzik, ám az elbeszélés végére magánélete és a falu helyzete is megnyugtató módon rendeződik.¹¹⁵³

A legérzékletesebb példa azonban a nemzeti klasszikus, Jonáš Záborský *'Két nap Chujaván'* (1873) című elbeszélése. A mű a jobbágyszabadítás utáni feszült viszonyokat ábrázolja, amikor a volt földesúr és a volt jobbágyok a legelők, erdők, a megyei és állami terhek megosztása miatt perlekednek, s közben mindkét fél föléli, eltékozoja birtokát, de még a tartalékait is. Az első rész a tunyaságba, mulatozásba, alkoholizmusba sülyedt falusiak kilátástalan helyzetét mutatja be szinte már a naturalizmus eszközeivel. A második rész viszont egy utópia, amely meglehetősen didaktikus módon ismerteti a négy, szerencsésen egymásra talált értelmiségi által irányított újjászületési folyamatot. Rastic, az evangélikus lelkész, Semenák tanító, Stupnický ügyvéd és Rozumovský uradalmi intéző szívós munkával rendezett, polgári viszonyokat teremtenek Chujaván. A tanító és a pap megreformálja, életközelié teszi az oktatást, és így ráébreszti a népet a tudás jelentőségére, arra, hogy a gyerekeket el kell engedniük az iskolába. Még óvodát is szerveznek, ahol a kicsikkel megtanítják azokat az ismereteket, viselkedési normákat, melyeket nem hozhattak a szülői házból. Miután a két szellemi vezető ráébredt arra, hogy nem elég a lelki nevelés, a nép anyagi helyzetén is nekik kell javítaniuk, önszegélyező együletet alapítanak a zsidó uzsora letörésére. Majd közraktárt építtetnek a falusiakkal, hogy ősszel a község olcsón gabonát és burgonyát vásárolhasson, és tavasszal a nélkülöző családok innen olcsón kölcsönözhesse nek. A négy értelmiségi legnagyobb vállalkozása, hogy rábeszél a falut, vegye meg Kobzay, a tönkrement volt földesúr birtokát (a zsidó Schelm orra elől), s ehhez bankhitelt szereznek. A pénz a faeladásból, a kocsmák, a mésszárszék, a malom bérleti díjából gond nélkül visszafizethető. A részvényesek jogai, kötelességei szigorúan meghatározottak, de addig nem mennek el a vezetők, hogy a birtokot termelőszövetkezetté szervezzék, az úgymond elfojtaná az egyén szabadságát, kezdeményezőképeségét. Végül – egy tűzvésznek hála – átszabják a falu arculatát is, egyforma, takaros portákat alakítanak ki közösen, rendezik az utcákat, fákat ültetnek. Községi kertészt tartanak, tehetséges fiatalokat küldenek Svájcba, Sziléziába a racionális sajtkészítés és méhészet elsajátítására, posztó- és cukorgyár alapítását tervezik.

A mintafalu lakosai mindeközben öntudatos parasztpolgárokká válnak: „A nevelés is hat. A tanító úr iparkodásának köszönhetően sikeresebb nemzedék nő föl,

¹¹⁵³ Ferienčík 1923: 111–112.

mint ezek, a deres meg a hajdú nevelései. De még ezek a régi bűnösök is kicsit más erkölcsöket vettek föl. A növekedő jólét tartást ad nekik. Ezért már a megyei hatóságok se járnak rájuk, nem sértegetik erkölcsi érzéküket, a kortesek is hiába jönnek a heringgel és a pálinkáshordóval, valamennyire már adnak az emberi méltóságukra. A legtunyábbak nyomorban végezték, a jobbak szigorúbb, megfontoltabb, emberibb természetűek kezdenek válni. A szolgai arcátlanság és nemtörődömség csökkenőben.” Az anyagi gyarapodás mellett a község kulturális szintje is szépen fejlődik. A jó iskola mellett a tanító könyvtárat állít föl, megvásárolják a legfontosabb műveket, szlovák, német, magyar lapok járnak a faluba.¹¹⁵⁴

Újfent említsük meg Andrej Seberíni nagylaki evangélikus lelkész hasonló szellemű didaktikus füzetét (*Bohdanice és tanítója*), melyben az új tanító az első csalódások után mintegy varázsűtésre átneveli a falut.¹¹⁵⁵ Egy hasonló brosúrában (*Az újjászületett falu*) a zsidó kocsmáros rabságából sikerül kimenteni és fölvirágoztatni a községet.¹¹⁵⁶ Visszatekintő jelleggel született Bukovec (Nyitra vm.) evangélikus lelkészének krónikája a település feltámasztásáról (*Egy szlovákföldi község újjászületése*). A kizsigerelt földek és a zsidó kocsmárosok praktikái miatt nyomorra jutott települést a Hangya fogyasztási szövetkezet révén sikerül a lelkésznek kisegítenie nehéz helyzetéből. A kezdetben költekező tagokat a pénzügyekben és az italozás terén is mértéktartásra és mértékletességre tanítja.¹¹⁵⁷

A didaktikus, adott esetben művészi igényű brosúra műfaja nem szlovák specifikum volt. Említettem Heinrich Zschokke nagy hatású munkáját (*Das Goldmacherdorf*, 1817), mely néhány szlovák kiadványnál vezérfonalként szolgált, hivatkoztak is rá.¹¹⁵⁸ A falu újjászületésének hasonló programját vázolta föl, igaz, évtizedekkel később a román Romul Simu, orlái tanító a századelőn írt brosúrájában.¹¹⁵⁹ Ez a munka az akkor megindult erdélyi román szövetkezetiromdalom része, szerzője egy idealizált település, Viitorul [„Jövő”] átfogó modernizációját meséli el benne. A pusztulásba rohanó, alkoholizmusba, tékozlásba merült Viitorul megmentéséhez a férfiakat, asszonyokat és gyermekeket a kocsmákból előbb átcsábítja a templomba a pap. A lelkigyakorlatok, katekizálás, kórus-szervezés után a felnőttek iskolája következik, s csak miután a fejekben oszlani kezd a homály, akkor kezdi meg lépésről lépésre a gazdálkodás modernizálását. A Raiffeisen-típusú takarékszövetkezet legalább annyira a polgári életmód emeltyűje, mint a korszerű gépek, nemesített oltványok, vetőmagok, tenyészállatok beszerzése: „apránként mindenkit arra fogunk ösztökélni, hogy a pénzt jól használja föl, ne vendégségek, torokra, italra, vásári ruhákra és mindenféle haszon-

¹¹⁵⁴ Záborský 1989: 177.

¹¹⁵⁵ Seberíni 1874: 24–36, 40–41.

¹¹⁵⁶ Vešnín 1873: 51–61, 65–70.

¹¹⁵⁷ Bodnár 1926: 58–60.

¹¹⁵⁸ Penzel 1867: 12.

¹¹⁵⁹ Simu 1907.

talán sőt gyakran szükségtelen dologra, hanem csak olyasvalamire, ami növeli a földműves jólétét, és lelkileg is nemesíti őt.”¹¹⁶⁰ A pap és a tanító lassanként az élet minden területét átformálja a településen, az intenzívebb földművelés mellett immár a háziipar, kézimunka is jövedelmet hoz, kedvező eladást és olcsó vásárlást biztosít az értékesítési és a fogyasztási szövetkezet. Közben az idők szellemének megfelelően megalakulnak az egyesületek (templomszépítő, mértékletességi egyesület, dalárda, olvasóköri, tűzoltóegylet, zenekar), a románok nemzeti kulturális egyesületének (ASTRA) a helyi szervezete, a falusi könyvtár. S mindennek záloga a jól felszerelt, gyakorlókerttel, faiskolával rendelkező, több tanerős iskola, amely munkaszeretetre és takarékosagra neveli a jövő nemzedékét.

A két mű között legfeljebb egy vonatkozásban fedezhetünk föl különbséget. Záborskýnál minden az iskolában kezdődik, a pap is elsősorban az iskolához kötődik, a templomnak nincs különösebb szerepe a nép nevelésében. Rastic tisztelendő alá is rendeli lelkipásztori teendőit gyakorlati, menedzseri tevékenységének: „Beláttam, hogy ilyen mértékű gyakorlati tevékenység mellett nem fognak tőlem hosszú cicerói beszédek várni, hanem megelégednek rövid, gyakorlati intelmekkel. Csak annyit kötöttem ki, hogy soha egyetlen temetésen sem fogok prédikálni.”¹¹⁶¹ A román szerzőnél viszont a pap úgy látja, csak az egyház segítségével lehet a népet jó útra téríteni. Föltehetőleg a racionálisabb protestáns és az inkább liturgiaközpontú bizánci egyház szemlélete közti különbség jelenik meg itt. A tanulás, az elsősorban gyakorlatias műveltség megszerzésének jelentőségét viszont ugyanúgy látják, mindketten a társadalmi emelkedés előfeltételének tekintik. Semenák tanító elismeri, hogy fölösleges lehet a népnek az iskola, „ha csak olvasni tanulnak meg a gyerekek, semmi mást, vagy csak idegen nyelveket, mint a korhely Humenský a latin iskolában. Ám tárgyi ismereteket is kell adni a gyerekeknek, és képessé tenni őket a könyvek megértésére, hogy utána maguk képezhessék magukat. Azután ki kell szabadítani értelmüket azokból a káros hiedelmekből, melyek a szülői házban rakódnak rájuk. Főként pedig föl kell kelteni bennük az igazi istenfélelmet, megnemesíteni szívüket és akaratukat, helyes erkölcsi alapelveket nyújtani nekik. Akkor nem lesz az iskola fölösleges. Értelmes és erkölcsös nemzedék nő föl. Ez hozza maga után az anyagi jólétet.”¹¹⁶² Viitorul papja is arról beszél a népnek, hogy minden munkahelyhez kell már tudni írni-olvasni, az analfabéták mindenhol kizsárolnak, nem élhetnek polgári jogaikkal, amint a román szólás tartja „Ai carte, ai parte” (Ha tanulsz, érvényesülsz).¹¹⁶³

A papot és a tanítót egyformán a falu hivatott, első számú vezetőinek tekintti mindkét broszúra szerzője, rátermettségüktől, munkájuktól függ a nép sorsa.

¹¹⁶⁰ Simu 1907: 30.

¹¹⁶¹ Záborský 1989: 172.

¹¹⁶² Záborský 1989: 156.

¹¹⁶³ Simu 1907: 15–16.

Záborský egyik szereplőjén keresztül kemény szavakkal ostromozza a parasztok hálátlanságát, önzését, ami olyannyira keservessé teszi az értelmiség helyzetét falun,¹¹⁶⁴ és Simu is egyértelművé teszi munkájában, hogy a román értelmiség korántsem bízta magukra a parasztokra a fölemelkedésüket: „Mindnyájan tudnánk egy-két falut mutatni, amely a pap, a tanító és más vezető érdeméből vált jómódúvá, sőt virágzóvá. Ezzel szemben meg tudnánk nevezni olyan falvakat, melyek főleg vezetőik hibájából süllyedtek le, jutottak a szakadék szélére.”¹¹⁶⁵

Város és szlovák modernizáció

A város a szlovák gondolkodásban

Dacára azon ismételtetett tételnek, hogy közép-európai irodalomként a szlovákban is a falusi, paraszti tematika és értékrend az uralkodó korszakunkban, le kell szögeznünk, hogy a 19. század hetvenes éveitől a városi helyszín választása, a városi szereplők felvonultatása is egyre gyakoribb. A század szlovák – és persze, nem csak szlovák – társadalmi gondolkodásának alapvető paradoxona, hogy miközben a nemzet alapjának a parasztságot, azaz a falut tekintik, világosan látszik, hogy a valós – pontosabban kialakítandó – nemzettudat és nemzeti kultúra csak a városokban szilárdulhat meg.¹¹⁶⁶ A falusi lelkészek, tanítók szerepe meghatározó lehetett a nemzettudat formálásában, azt intézményesíteni, reprezentálni és a mindennapok részévé tenni azonban elsősorban a városokban, legalábbis a kisvárosokban lehetséges. Általánosságban, a jelszavak szintjén a városellenesség az uralkodó (mint Európa keleti felében mindenhol). Mikuláš Štefan Ferienčík indokolhatta kisvárosi helyszínválasztását (*’Irma’*) azzal, hogy „a szlovákok nem szeretik a nagyvárost, ahol oly könnyen elvész a nemzeti jelleg és az ősi szokás”¹¹⁶⁷. Vajanský a publicisztika szintjén mitizálhatta a falut, legfontosabb művei egyikében (*’Gyökér és hajtások’*) a Drevanský család differenciálódásával sugallhatta, hogy a paraszti gyökértől eltávolodó „hajtások” sorsa az erkölcsi vagy akár fizikai pusztulás, de a jövőt ő is a falu és a város szerves kapcsolatában látta, ahol a saját talajon kinőtt, ténylegesen nemzeti város kifinomítja és reprezentálja a paraszti értékeket (a jövő városának fényes palotái között korszerűsített népviseletben vonul az elegáns közönség a színházba, s nemcsak ott, hanem a szószék-ről és a városháza termében is mindenhol a falu nyelve szól – de nemesedve, pallérozottan).¹¹⁶⁸ Más szerzők viszont az örökölt értékrendet saját élettapasztalataik

¹¹⁶⁴ Záborský 1989: 158.

¹¹⁶⁵ Simu 1907: 1.

¹¹⁶⁶ Pichler 1998: 116–117.

¹¹⁶⁷ Ferienčík 1860: 79.

¹¹⁶⁸ Svetozár Hurban Vajanský: Mesto a dedina. *Národné noviny*, 15. marc. 1890. 2–3.

alapján felülírták, sőt ellentétébe fordították. A kisváros náluk a provincializmus, a földhözragadság terévé válik, míg a nem szlovák nagyváros az egyéni felszabadulást, önmegvalósítást hozza lakói számára.¹¹⁶⁹

A szlovákságnak azonban 1918 előtt – gyakorlatilag egyébként az 1960-as évekig, Pozsony és Kassa földuzzasztásáig – nem volt nagyvárosa, azaz olyan jelentősebb népességű és pezsgő központja, melynek társadalmi életét, kapcsolat-hálóját, helyi identitását maga formálhatta volna. A két birodalmi fővárosban, Pest-Budán/Budapesten és Bécsben több tízezres szlovákság élt ugyan, ám arányaiban törpe kisebbségként, s a város arculatát nem formálhatta a saját képére. A nemzethű elit szempontjából tehát, ha eltekintünk a tárgyalt rurális ideológiától, a nemzetépítés gerincét a felföldi s jó ideig a dél-alföldi kisvárosok jelentették, paradox módon éppen viszonylagos mozdulatlanságuknak, illetve lassú fejlődésüknek „köszönhetően”. Ezekben a felföldi városokban nem zajlottak jelentősebb népességmozgások, általában nem fordult át etnikai jellegük, még a magyar nyelvtudás is nehézkesen, inkább csak formálisan erősödött, a személyes kapcsolatok, a családok befolyása, presztízse, a társas élet mozgatói pedig felülírhatták az országos jelszavak, mozgalmak (magyarosítás) hatóerejét.

A nemzeti központ kérdése

Tekintsük át a városok fejlődéséhez kötődően a nemzeti központ kérdését. A Štúr-nemzedék tevékenysége elsősorban Pozsonyban (az evangélikus líceum falai között),¹¹⁷⁰ majd Lőcsén, Késmárkon zajlott, miközben Pest (Ján Kollár működési helye, Martin Hamuljak irodalmi köre) vagy éppen Esztergom (Rudnay Sándor hercegprímás, illetve korai halála után Juraj Palkovič kanonok stb. egyházi-kulturális tevékenysége) a forradalomig ugyancsak valamiféle központ szerepét játszotta. Pest, annak ellenére, hogy a hatvanas években a szlovák közélet, politika és a politikai sajtó legfontosabb színtere,¹¹⁷¹ a kiegyezés után nem maradhatott nemzeti központ. A nemzeti mozgalom vezetősége ezt persze már korábban fölismerte, és 1861-ben a tervezett nemzeti gyűlés színhelyeként a főváros nem, hanem másodlagos jelentőségű, de bizonyos regionális szerepkört betöltő városok jöttek szóba: mindenekelőtt Besztercebánya és Liptószentmiklós, továbbá Breznóbánya, Mosóc (Kollár szülővárosa), Turócteplic, Korpona. Végül az ezekben uralkodó magyarón szellem, az ellenséges fogadtatás miatt vállalta a nem jelentős Turócszentmárton magisztrátusa, hogy fogadja a gyűlést.¹¹⁷² A június 6-7-i nemzeti gyűlés mérföldkő a szlovák nemzetfejlődésben, az ott

¹¹⁶⁹ Hučková 2012: 95–96.

¹¹⁷⁰ Vesztróczy 2005.

¹¹⁷¹ Kiss Gy. 1998: 138–144.

¹¹⁷² Vanovič 1993: 9–10.

elfogadott *Memorandum* 1918-ig a szlovák politika alapvetése maradt. A város meg is kapta jutalmát, mint *Prométheusz, Róma, Pantheon, Betlehem, szent Mekka, Sion* jelent meg a költői alkotásokban. Igaz, a *Memorandum* decemberi, Bécsnek benyújtott változatában Besztercebánya a tervezett *Felsőmagyarországi Szláv Kerület* központja, ám hamar kiderült, hogy sem a Kerületet, sem más, talán alkalmasabb nemzeti központot nem lehet kialakítani. S Turócszentmárton ezt a szerepet már nem is kívánta átengedni.

Második, döntő lépése a magisztrátusának az össznemzeti közművelődési egyesület, a Matica slovenská befogadása, s magának az alakuló közgyűlésnek a megrendezése volt 1863. augusztus 4-én – a kiszemelt, de visszalépett Breznóbánya helyett. A szlovák kultúra egyik legfontosabb eseménye megfelelő helyiség híján a főutcán összeácsolt faépítményben zajlott. Elkésve ugyan, de a lipótszentmiklósi képviselő-testület is befogadta volna a Maticát, amiért legalábbis dicsérő szavakat kapott, s annak biztosítását, hogy ezután főleg elsőrendű szlovák városként fogják számon tartani.¹¹⁷³ Ján Franciscihoz írott levelében (1870) viszont Jozef Hložanský erőltette – a siker esélye nélkül –, hogy Nyitrát kell nemzeti központtá kiépíteni. Ám Turócszentmárton akart a Matica székhelye lenni, s 1865-ben jellegtelen, de tágas épületet bocsátott az egyesület rendelkezésére, lehetővé téve a folyamatosan gyarapodó könyvtárolmány, régészeti, érem- és geológiai gyűjtemény elhelyezését (addig azok Besztercebányán, az elnök, Štefan Moyzes püspöki rezidenciáján zsúfolódtak, a püspök halála után azonban az anyag ott nemkívánatossá vált). A Matica sokoldalú, bár az elvárásoktól jócskán elmaradó tevékenysége (gyűjtőmunka, pályázatok, tudományos folyóirat- és könyvkiadás, hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatok) következtében Turócszentmárton egyre inkább a szlovák szellemi élet központjává nőtte ki magát, az alakulás emlékére évente megrendezett augusztusi ünnepek – előadások, közgyűlés, színielőadás, bál – a nemzetinek számító szlovák elit nagy seregszemléi voltak. S kezdtek megszületni a már említett, össznemzeti jelentőségű intézmények. 1867-ben szlovák tannyelvű evangélikus algimnázium alakult – az egyik a három szlovák középiskola közül a korban –, 1868-ban létrejött az első szlovák pénzügyintézet, a Turócszentmártoni Takarékpénztár, és megindult a városban a nemzeti mozgalom céljait népszerűsítő néplap, a *Národný hlásnik* kiadása. 1869-ben megalakult az első és a korszakban végig egyetlen szlovák nőegylet, a Živena (a következő évben pedig a női társaskör és énekkar), valamint a Könyvnyomda Rt. 1870-ben az egyre elutasítóbb és a szlovák politikát is megosztó Pestről ideköltözött a *Pešťbudínske vedomosti* szerkesztősége, azaz a hagyományos, immár Régi Iskolának nevezett vezérkar. Turócszentmárton tehát a szlovák politika fővonalának a központja lett (a Pesten maradt konkurens mozgalom, az Új Iskola pedig hamarosan elhalt). 1871-ben itt alakult meg

¹¹⁷³ Ján Francisci: Sláva L. Sv. Mikuláši! *Pešťbudínske vedomosti*, 1. aug. 1862. 1.

a Szlovák Nemzeti Párt, annak eszméit tükrözte az ideköltözés óta *Národné* (később *Národné*) *noviny* néven megjelenő lap, a század elejéig a szlovákság első számú politikai orgánuma. Az 1872-től működő Szlovák Daloskör a férfikaréneklésen túl magára vállalta a műkedvelő színjátszás fejlesztését, az egyre reprezentatívabb előadások mellett színmű-pályázatokat hirdetett, jutalmakat, ösztöndíjakat osztott, kiadványsorozatot indított, tehát egy szlovák nemzeti színház szerepét látta el.

Az ígéretes fejlődést látszólag derékba törte a kormány két ismert lépése, a szlovák gimnáziumok (így a turócszentmártoni) bezárása (1874), majd 1875-ben a Matica működésének felfüggesztése, az épület és a gyűjtemények elkobzása. Működött azonban tovább a kiadó, megjelentek a lapok, az általános válsághangulat után a Živena augusztusi közgyűlése és rendezvényei jelentették a nemzeti találkozót. A nőegylet 1887-ben nagyszabású (1676 darabot bemutató) szlovák kézimunka-kiállítást rendezett szlovák témájú festmények galériájával egybekötve. Nemzeti közadakozásból, formálisan részvényes alapon (az Alföldről, sőt Amerikából is jegyeztek részvényeket, s a magánvállalkozási forma volt hivatott megakadályozni egy újabb állami elkobzást) felépítették a Nemzeti Házat (habár a jelző használatát a kormány nem engedélyezte). Az 1890 augusztusában felavatott, elegáns, neoreneszánsz épületben helyet kaptak a művelődési intézmények, színházterem, kisebb társalgók és étterem nyújtott méltó keretet az elit összejöveteleinek. Az ekkor alakult Múzeum és Könyvtár Egyesület folytatta egy nemzeti könyvtár kiépítését, illetve a nemzeti múzeum fejlesztését, amit azután a hivatalosan 1895-től működő Szlovák Múzeumi Társaság teljesített ki. Krajcáros gyűjtésből és amerikai adományokból a gyűjtemények 1908-ban impozáns saját épületbe költözhettek.¹¹⁷⁴

Turócszentmárton iránt a dualizmus kori magyar/magyarón körök is fokozott érdeklődést tanúsítottak, amivel paradox módon központ jellegét csak erősítették. Grünwald Béla hírhedt brosrájában (*A felvidék*) lekicsinylően írta, hogy a szlovák mozgalom központja egy falu (ami elsősorban a település közigazgatási besorolására vonatkozott): „Alacsony, két ablakos viskói közül impozánsan emelkedik ki a megye háza s a község kocsmája. A viskókban nyugalmas parasztok s kézművesek lagnak, s ezek a sárral vagy porral telt utcák rendes közönsége. Csak mikor a megyei urak közgyűlésre jöttek, élénkültek meg az utcák s teltek meg tisztességesebb publicummal.” Az utcakép ugyan Grünwald szerint azóta sem igen változott, viszont egyre szembetűnőbb a „panszláv párt” napi működése; fontos levelek, sürgönyök és pénzküldemények érkeznek, az „óriásként emelkedő” (egyemeletes) Matica-székházban születő határozatok pedig „világtörténelmi jelentőségűnek” számítanak, mint ahogy a „bennszülött tót ifjak és le-

¹¹⁷⁴ Vanovič 1993; 1999a; 1999b; Thurzo 1997; Kučma 2005; Podrimavský 2007; Demmel 2014b: 155–162.

ánykák” dilettáns színielőadásáért és a magyargyűlölő darabokat előadó dalárdáért is lelkesedik a közönség. „Ily nagy dolgok színhelye lett e kis helység, s lakosai lassan-lassan elteltek önérzettel, s meg voltak győződve, hogy Turócszentmárton ha nem is nagyság, de fontosság tekintetében vetekedhetik Európa bármely nagy városával.”¹¹⁷⁵

Grünwald szellemi követője, Thébusz János („Felvidéky”) vitairatában (*Protestantizmus és pánszlávizmus*) az egész dunamelléki egyházkerület „a pánszlávizmus nagy homoksivatagja”, „egy kis tótország”, Turócszentmárton pedig egyenesen „a magyarországi pánszlávizmus székhelye. [...] Az egyes szálak mind e helyen futnak össze. Itt a gépezet. Itt a polyp teste, melynek szípjait [értsd: csápjait – Á. B.] a szerte-széjjel lakó egyéniségek képezik. Itt van a pánszlávok nyomdája, itt a politikai újságkiadók és szerkesztők. Sőt tény, hogy a magyar haza egységét megbontani törekvő és a magyar nemzet ellen gyűlöletet lehelő cikkek nagyobb része nem a fel-, de az alföldön gyártatik [utalás a békéscsabai szlovák társadalmi életre], s Túróc-Szt.-Mártonba küldetik.”¹¹⁷⁶ Kostenszky Géza azt szorgalmazta, hogy az állam ezt az egyébként apró „pánszláv fészket” duzzassa nagyvárossá, így vonva azt magyar befolyás alá.¹¹⁷⁷ Könyvében Dugovich Titusz hosszan fejtegette a szlovák „túlzók” itteni intézményeinek „államellenes, felforgató tevékenységét”¹¹⁷⁸, az *Északmagyarország* (volt *Felvidéki Híradó*) szerkesztőjeként pedig cikkeiben ecsetelte a turócszentmártoni „tót kultúrfölényt”, szomorúan leszögezve, hogy az idelátogató magyarok semmiféle önálló magyar kezdeményezéssel nem találkozhatnak; a szlovákok nemzeti házat emeltek, magyar színielőadást viszont helyiség hiányában nem lehet tartani. A magyar kultúrházra indított gyűjtés is megfeneklett, pedig „szeretnénk látni egy házat, amely a magyarságé, amelyet magyar szívek építettek, amely a magyarság áldozatkészségének köszönhetné létét. Szeretnénk egy meleg otthont, mi, akik hontalanok vagyunk hazánk e zord részében. Szeretnők, hogy valahányszor idekerülnek magyar véreink, lássanak végre valamit, ami magyar, és amire nem kellene pirulással gondolnunk...”¹¹⁷⁹ Steier Lajos is megemlítette, hogy ez a „kicsi és piszkos városka” sokaknak annyit jelent, mint a cseheknek Prága vagy az oroszoknak Moszkva.¹¹⁸⁰ Pechány Adolf a *Novinyt* a „turócszentmártoni aeropág lapjának” nevezte, ekkor már tévesen az egész szlovák nemzeti mozgalommal azonosítva az itteni társaságot.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁵ Grünwald 1878: 51–52.

¹¹⁷⁶ Felvidéky 1882: 24.

¹¹⁷⁷ Kostenszky 1893: 76.

¹¹⁷⁸ Dugovich 1903: 51, 54, 56–57, 73, 81–83, 92, 103.

¹¹⁷⁹ Kész a Magyar Ház? *Északmagyarország*, 1914. máj. 17. 1; Ismét egy sötét... *Északmagyarország*, 1914. júl. 19. 1.

¹¹⁸⁰ Steier 1912: 82.

¹¹⁸¹ Pechány 1913: 266.

A századfordulón már a cseh szlovakofilek is idegenkedve tekintettek, esetenként nyíltan konfrontáltak Turócszentmártonnal. Karel Kálal kicsinylő hangsúlylal mutatta be mint a *szlovák Prágát* mindösszesen két tornyával, három és félezer lakosával, mely azért vált nemzeti központtá, mert a Matica székhelye akart lenni. A szerző a bírált vezetőkkel szemben elismerően szólt a lakosság fejlett nemzettudatáról, az ünnepélyek alkalmával évről évre megnyilvánuló vendégszeretetéről.¹¹⁸² Samo Czambel csehszlovakizmus-ellenes brosrájának előszava viszont a turócszentmártoniakat szeparatistáknak, csehelleneseknek minősítette.¹¹⁸³

Turócszentmárton tehát 1918-ig a szlovákság nem hivatalos fővárosa volt, természetesen nem konfliktusok nélkül. A kilencvenes években fölerősödtek a kritikus hangok, elsősorban a prágai orientációjú fiataloké (a *Hlas* tábor) a turócszentmártoniak életidegenségéről, arisztokratizmusáról és ruszofil fatalizmusáról. Az ő nézőpontjukból a *Národné noviny* hatástalan és az események után kullogó orgánumnak minősült, a Ház fölépítése pedig bűnös pazarlásnak, a nemzet kifacsarásának, amiből egyedül az éttermet bérlő zsidó profitál.¹¹⁸⁴ De világnézettől függetlenül egyre több írónak, gondolkodónak lett elege a turócszentmártoni elitista ízlésből, döntéshozatalból, protekcionista állásosztogatásból, így az egyetlen autentikus feminista, Hana Gregorová-Lilgovának, a konzervatív, de szintén nőmozgalmár Božena Slančíková-Timravának, a kíméletlenül éles szemű kulturológus, Ján Lajčiaknak, a Vajanskýék számára elfogadhatatlanul szarkasztikus és szabadgondolkodó, a provincializmust ostromozó Janko Jesenskýnek, sőt még a Vajanskýékhoz eszmeileg közelálló Martin Kukučínnek is. Leveleikben epés megjegyzéseket tettek.¹¹⁸⁵ A Vajanský-fémjelezte csoport ingó tekintélyét tükrözte Timrava *'Tapasztalat'* (1902) című elbeszélése, melyben az író a turócszentmártoniak kiválasztottságtudatát bírálta.¹¹⁸⁶ A műben a vegyes lakosságú, magyarosodó-magyarónkodó „periférián” (Nógrádban) egy nemzethű szemében az északiak az etnikai tisztaság letéteményesei, s megkérdőjelezhetetlenül Michal (azaz Turócszentmárton) városáé a vezető szerep. Ám az északra került főhősnő szembesül a michaliak álszent magatartásával és főleg közönyével (díszvendégként gúnyos merevséggel ülik végig a nemzethű szereplő névnapi ünnepségét).¹¹⁸⁷

A század végére Turócszentmárton elvesztette monopóliumát, általánosan elismert központ voltát, Rózsahegy, Szakolca, Zólyom lekörözte. A vezető pénzügyi szakember, Miloš Štefanovič 1898-ban felvetette, hogy a kedvezőtlen

¹¹⁸² Kálal 1905: 57.

¹¹⁸³ Guller 1904: 3.

¹¹⁸⁴ -ský: Naše obrozenie. *Hlas* 1 (1899), 7. 205.

¹¹⁸⁵ Jesenský 1905-ben kelt magánlevelében kijelentette, hogy a turócszentmártoniak társaságában az embernek szégyellnie kell, hogy szlovák. Mikulová 1998: 103.

¹¹⁸⁶ Kučma 2005.: 154..

¹¹⁸⁷ Timrava 1975a.: 456, 458, 460, 464.

adottságú, elzárt Turócszentmárton helyett Zólyomot kell nemzeti központtá fejleszteni,¹¹⁸⁸ a 20. század elején pedig Budapest kezdett egyre fontosabb szerepet játszani a szlovák sajtóban, egyesületi életben, politikában. Aki dinamizmust, megújulást sürgetett, az nem Turócból várta azt. Lubomír Lipták szavai szerint „Turócszentmártont elismerték mint a szlovák nemzeti értékek érdemes és áldozatkész őrét, de az új áramlatok képviselői már máshol gyűléseztek és adták ki folyóirataikat.”¹¹⁸⁹ Bizonyos befolyást jelentett, hogy Tomáš Garrigue Masaryk családjával együtt a város mellett töltötte nyarait, s bensőséges kapcsolatokat épített ki számos turócszentmártoni vezetővel.

A szlovák Budapest

A legnagyobb, szlovákok által is lakott település, Budapest helye ugyancsak elmentmondásos a szlovákság múltjában. A századfordulón az egyik legnépesebb szlovák közösség élt itt, az 1910-es hivatalos adatok szerint 20 359 fő, ami a rendszeresen megjelenő idénymunkásokkal együtt ennek akár négyszerese is lehetett (Milan Hodža becslése). A századfordulóig évente átlag kétezeren érkeztek az északi megyékből a városba megélhetést keresve.¹¹⁹⁰ A Brünnben megjelenő *Rovnost* 1896-ban kétszázezer pesti szlovákról tudott a nyári időszakban, s ha ez túlzó adat is, az év nagyobb részében legalább ötvenezer szlovákkal számolhatunk (Karel Kálal a századelőn hatvanezer főről tud).¹¹⁹¹ A század elején az általános válság bekövetkeztével azonban már itt is egyre nehezebb munkát találni, a közvetítőhivatal előtti sorokról tudósít a sajtó.

Ez a tekintélyes népesség egyes nyelvű, erősen magyarosodó környezetben élt, amely nem kedvezett egy szlovák társasági, szellemi élet, főleg nem egy erős nemzeti mozgalom kiépítésének. A város dinamikus fejlődésének köszönhetően a szlovákság részaránya folyamatosan csökkent: a 18. század végén még 10-12%, 1880-ban 6,1%, 1910-ben 2,3% volt.¹¹⁹² Nem volt kedvező a pesti szlovákság társadalmi összetétele sem: 1880-ban a férfiak 43%-a napszámos, 26%-a iparos (főleg szabó, cipész), sok közöttük a drótos, a gyógyfüvekkel, -olajokkal házaló. A lázas építkezések a század elejéig rengeteg szlovák kőművesnek, ácsnak, téglagyári munkásnak adtak kenyeret, mint azt a *Slovenský denník* is felemlíti 1900-ban: „Tavaszi elején sok férfi vándorolt le – igaz, vonaton – Pestre, hogy itt töltsék a tavaszt, a nyarat és az őszt, télre pedig hazatérjenek. Nem minden büszkeség nélkül mondogatják, hogy Pestet a szlovákok építették, hogy nincs

¹¹⁸⁸ Podrimavský 2007: 54.

¹¹⁸⁹ Lipták 2000: 296.

¹¹⁹⁰ Kovács 2006: 14–15.

¹¹⁹¹ Ruttkay 1980: 17; Kálal 1905: 52.

¹¹⁹² Glettler 1989: 133, 136.

olyan újabb pesti ház, melyen szlovák kéz ne dolgozott volna.”¹¹⁹³ Az iparosodás következtében 1910-re jó ötez főnyire növekedett a szlovák nagyipari munkás-ság a városban.¹¹⁹⁴ Megemlíthetnénk még egyéb jellemző foglalkozást is, mint házmester, seprűárus, a nők körében a házicseléd stb. Az utóbbiak pesti munka-vállalása korábban kezdődött. Gáspár Imre együttérző szavakkal örököltette meg az árvai leányok útra kelését és nem egynek bukását: „Sok költészet van ebben a karavánban. Ami a Bretagne- és Provence-nak Párizs, az a mi Árvánknak Pest.” Néhány szerencsés már útközben kap szolgálatot, valami úriember felesé-gül veszi, a többség viszont senyved, kallódik Pesten: „ha egy-egy szekér tolonc között szégyenkönnyet s eltakart arcokat látsz, ezek árvai leányok, kik eljöttek szerencsét keresni, most pedig mennek haza, meghalni vagy bukni tovább. Hja – a nyomor!”¹¹⁹⁵

A budapesti, főleg napszámos munkások nyomorát a *Népszava* egyik cikke (1891) így írta le: „a tót munkás igavonó barmok munkáját végzi”, állati szint alatti igényekkel. Az *Építőmunkás* rámutatott: „A tót munkásnak semmilyen igé-nyei nincsenek. Egész nyáron kenyéren, hagymán és pálinkán él, és csak ünne-peken eszik tepertőt.”¹¹⁹⁶

Éltek természetesen gazdagabb szlovák kereskedők, ipari vállalkozók, magas rangú tisztviselők, egyházi személyek is a nagyvárosban, gondoljunk a két mi-niszterre, Baross Gáborra és Burián Istvánra vagy Csernoch János hercegprí-másra, ám ők a magyar társaságokba és körökbe tagolódtak.¹¹⁹⁷ A nemzethű elit viszont a kialakított konvenció szemüvegén keresztül látta a duzzadó nagyvárost: hideg légkör, az anyagias szemlélet uralma, az őszinte emberi kapcsolatok hiá-nya, nemzeti szempontból pedig a képet még rontotta, hogy az elnyomó gépe-zet székhelyéről volt szó, s a magyarosítást, a magyar felsőbbrendűséget hirdető épületeket, intézményeket többek között a szlovákok adójából emelték (a sors fintoraként jórészt szlovák kőművesek keze által).

Mindezek alapján természetes, hogy a nemzethű sajtó és a szépirodalom jórészt ellenszenvet tükröz. Ján Palárik jogászhallgatója (*'Inkognitó'*) pesti jo-gászként lesz magyarón, megváltoztatja nevét *Jelenfyre* és hajdú szerepet játszik a magyar színházban.¹¹⁹⁸ A szlovák lelkészként 1873-ban Pestre költöző Daniel Bachát versében (*'A nagyvárosból'*) szembeállítja egymással az elhagyott patri-archális lipcsei tájat és a fenti vonásokkal ábrázolt Pestet, közhelyszerűen vissza-vágyik az otthoni tájra, hiszen a nagyvárosban költői vénája is sorvadásra van

¹¹⁹³ Bieda na nás leti. *Slovenský denník*, 18. okt. 1900. 1.

¹¹⁹⁴ Glettler 1989: 136–137.

¹¹⁹⁵ Gáspár 1879: 16, 19–20.

¹¹⁹⁶ Mindkettőt idézi Szarka 1998: 202.

¹¹⁹⁷ Névsorukkal szolgál E. K.: Slovo k peštianskym rodákom II. *Slovenský denník*, 1. jan. 1901. 1.

¹¹⁹⁸ Palárik 2014b: 18, 48, 60.

ítélve.¹¹⁹⁹ Vajanský szemében Pest fizikai-erkölcsi fertő, biológiailag és lelkileg pusztító közeg. Az olyan regényhősei, mint a Pesten egyetemet kerülő, a végére mindenét elvesztő birtokos, Kazimír Podolský ('Repülő árnyak'), az ott gigerlivé finomodó, nevét is magyarosító molnárfiú, Laco Vrabel' ('Gyökér és hajtasok') meghalni mennek haza. A szlováksághoz visszatérni nem képes nemesivadék, Andrej Lutišič ('Kotlín') is pesti diákvezérként, párbajhősként lesz magyarabb a magyarnál. Ján Čajak renegáttá lett kereskedőfia ('A Rovesný család') ugyancsak pesti diákként indul meg a lejtőn és távolodik el polgári gyökereitől, anyanyelvétől. A század elején megjelent verseskötetében a jogászhallgató Janko Jesenský a pesti rohanó életforma léleksorvasztó hatását panaszolja, ugyancsak a menekülés topozát állítva azzal szembe.¹²⁰⁰

A korabeli pesti szlovák sajtó lesújtó képet fest az ottani szlovákok életéről, különösen a századelő gazdasági recessziója idején. A *Slovenský denník* egy cikke 1900-ban a józsefvárosi munkaközvetítő meg a városszéli kertek környékén szerencséjükre váró, éhező szlovákokról ír. A lap tudomása szerint az előző héten negyvenezer fő volt közülük munkanélküli. Négy-öt ével korábban még tízezer szlovák kőműves dolgozott a városban, most nyolcszáz.¹²⁰¹ Egy későbbi cikkben a lap a vidéki városokat tanácsolja e réteg számára.¹²⁰² Ám a dolgozók helyzete is nyomorúságos. A *Stavtelsky Robotník* 1905-ben a nagyváros gyáraiba, építkezéseire áramló szlovákok életét mutatja be: a magas lakbérek, drága élelmiszerek miatt nem tudnak semmit félretenni. A szegényebb munkáscsaládokban a feleség is dolgozik, gyermekeiket egész napra a dohos, levegőtlen lakásba zárják.¹²⁰³ A munkások iskolázatlansága, nem ritkán írástudatlansága még az olcsó szlovák polgári néplapok és a szocialista újságok terjesztését is igen megnehezítette. Az első szlovák szociáldemokrata lap, a *Nová doba* példányait hiába hordták végig fizetésnapon a kocsmákban, kávéházakban, sokszor csak 4-6 példány kelt el belőle, ha pedig mise után a templomok környékén próbálkoztak, a pap érthető haragját vonták magukra. (Ki is prédikálta őket, mondván, ezt a munkáslapot „ördögök írják, és gonosz lelkek terjesztik”).¹²⁰⁴

Ám a kicsit jobb bér is romboló lehetett a család számára, mint azt a *Slovenský denník*ben olvashatjuk: „Pest nem lett az anyagi jólét forrása a szlovák kőműves számára. Igaz, hogy a megbízható, engedelmes, főleg pedig ügyes és szorgalmas szlovák kőművest mindenhol keresték és jól megfizették. Ám elcsábították azok a pesti szórakozási lehetőségek és élvezet, melyeknek már természeténél fogva

¹¹⁹⁹ Daniel Bachát: Z veľmesta. *Orol* 4 (1873), 9; 5 (1874), 8. Írói pályáját általában és főleg budapesti korszakát összefoglalja Halász 2003: 10 16, 24, 37.

¹²⁰⁰ Idézi Kiss Gy. 2013: 65.

¹²⁰¹ Bez práce, o hlade. *Slovenský denník*, 4. okt. 1900. 1.

¹²⁰² Bieda na nás letí. *Slovenský denník*, 19. okt. 1900. 1.

¹²⁰³ Ján Fischák: Pred májom. *Stavtelsky robotník*, 15. ápr. 1905.

¹²⁰⁴ Ruttkay 1980: 40.

is képtelen volt és most is képtelen ellenállni. Így azután a kereset nagy része Pesten maradt. Még nagyobb baj lett, hogy a szlovák kőműves elfelejtette, hogy meg kell becsülni a krajcárt. Volt is pénz, lesz is. Ezt a jelszót azután az otthon-maradt asszonykák is jól megtanulták, akik a bér hazaküldött másik felét a maguk cifrázkodására fordították.”¹²⁰⁵ Egy későbbi cikk is rámutat a pesti szlovák élet rákfénéjére, a széthúzásra, közönyösségre, a szegényebb lenézésére: „A pesti szlovák egyszerre kölyök, férfi és amerikás. Idejön a meleg kunyhóból, valami kedves eldugott szlovák zugból – ide, a nagyváros rideg légkörébe. Munkába áll. Mindenhol sűrű a nyomor. Ez a szerencsétlen emberke örül, ha jut neki egy darab kenyér. Idővel megjön az esze. Pesten mindenkinek megjön az esze. S vele az igények. Én, nekem van jó ruhám, te meg, teneked nincsen, én, magam iparos vagyok, te meg egy munkás, én egy úr vagyok, te meg egy nyomorult senki, át is nézek rajtad.” Az elkeseredett szerző még a Szvatopluk-történetet (a vesszőnyalábok példázata) is fölemlíti okulásul a mai fiak számára, hiszen a beköszöntött válság napjaiban össze kell tartani!¹²⁰⁶

A katolikus szlovákságot összetartó pap, Eduard Sándorfi szintén a *Slovenský denník*-ben hosszabb cikksorozatot közölt, melyben minden rendes szlovákot föl szólít, hogy lépjen be a kerepesi úti Szlovák Egyesületbe, mert szégyen, hogy hatvanötezer budapesti szlovák lakosból a tagság alig száz főt számlál. Szerinte a módos, előkelő szlovákok kötelessége lenne az egyesületi élet szervezése, ám legtöbbjük a mai szokásnak megfelelően, úgy mond, még szlovák anyját is letagadja. Az egyesületet a szlovák vállalkozások támogatására (*Svoj k svojmu!*) is fel kívánta használni. „Ha viszont a szlovákság nem becsüli saját magát, akkor ne csodálkozzunk, ha mindenki csak a pálinkavedelőt, a bamba bagózót látja bennünk, meg azt a nyámnnyilát, aki csak arra teremtetett, hogy hajbókoljon minden kabátos előtt.”¹²⁰⁷

Önálló kiadványában Sándorfi ugyancsak az alkoholizmusból indult ki, hogy azzal szembeállítva népszerűsítse az 1902-ben általa alapított Budapesti Katolikus Munkáskört. A pesti szlovákok alantas helyzetét így jellemezte: „A szlovákok [...] társasága a zsidó pálinkamérők, a butaság, a szenny és a nyomor. Vasár- és ünnepnapon összejönnek a templomban, utána viszont »ki-ki ment a maga útján«, egymással nem törődnek, mintha egymásnak nem volnának testvérei. Így azután elvesznek a pesti ricsajban, fel sem tűnik, mennyien vannak, ezért észre sem veszi őket senki. A szlovákok eddig csak nevetség tárgya voltak. Ám egészen más lesz a megítélésünk, ha saját körünknek köszönhetően bebizonyítjuk a pestieknek, hogy a szlovák nem afféle kapcarongy, nem az a semmirekellő, minek

¹²⁰⁵ Bieda na nás leti. *Slovenský denník*, 19. okt. 1900. 1.

¹²⁰⁶ Peštianski Slováci. *Slovenský denník*, 21. okt. 1900. 1.

¹²⁰⁷ E. K.: Slovo k peštianskym rodákóm I–VI. *Slovenský denník*, 30. dec. 1900. 1; 1. jan. 1901. 1; 4. jan. 1901. 1. [idézett hely]; 5. jan. 1901. 1–2; 6. jan. 1901. 1; 8. jan. 1901. 1–2.

minket sokan tartanak.”¹²⁰⁸ Távolilag saját keresztényszocialista szervezetek létrehozását ajánlja, mivel a szociáldemokrata vezetőknek köszönhetően a szlovákok itt Pesten is, úgymond, a zsidók kezébe kerültek.¹²⁰⁹

A helyi szlovák elit közönyössége miatt a kulturális élet szervezését a Pesten tanuló diákoknak kellett (volna) vállalniuk, ám egy 1900-ban megjelent olvasói levél szerint „az egyesületi esteken két-három egyetemista testvérünknel többet nagytóval sem találni.”¹²¹⁰ Az egyetemisták, ígéretükkel ellentétben, a meginduló munkássajtót sem segítették, mint a brünni *Rovnost* keserűen megjegyzi, ezek a fiatal értelmiségiek „talán bizony szégyellik munkás földijeiket”, és nem akarnak „segédkezet nyújtani az elnyomott nép felszabadításához”¹²¹¹.

A diákok egyébként – legalábbis az egyesület irodalmi szekciójában – némileg aktivizálódtak, mint azt a *Prúdy* éves értékelése jelzi: 16 ülés, tucatnyi írásmű felolvasása, élénk viták.¹²¹² A tömegekben is feltámadhatott a könyv iránti igény. A *Stavytelsky robotník* egy cikkben arról ír, hogy a szlovák építőmunkások könyvet és újságot kölcsönözhetnek az építőmunkás-egylet könyvtárából: „Nagyon meglepődtem néhány héttel ezelőtt, amikor egy mezítlábas, de tiszta öltözetű szlovák leányzó azt kérdezte a hozzá hasonló legénytől: Jancsi, elhoztad azt a könyvet, amit ígértél, azokkal a szép elbeszélésekkel? Bizony, bizony, nemrég még ha láttam, hogy szlovák lányok körbevesznek egy legényt a pálinkamérés előtt, akkor csak ezeket az elszomorító szavakat lehetett hallani: Jancsi, no, fizess már nekünk édespálinkát, de tényleg, legalább egy hatos áráért! Aki ismeri a pesti szlovákok életét, örömkönnye csillognak a szemében, ha azt a váratlan dolgot tapasztalja. Mert gondoljunk bele, milyen rettenetes itt Pesten a szlovák munkás élete, milyen nyomorúság az étele, milyen egészségtelen, zsúfolt lakásokban él, a vasárnap öröme meg jól bepálinkázik, utána otthon, családi körben verekedés, az éhező gyerekek sírása közepette.”¹²¹³ A *Slovenský denník* egyébként már korábban hírt adott arról, hogy a Szlovák Egyesület kétszázkötetes közkönyvtárát állított föl. Ám az olvasási kultúrával még gondok lehettek, mert hogy a nép nem olvas, főleg nem komoly műveket, legföljebb „rém-történeteket meg olyan regényeket, ahol minden oldalon megölnek valakit”¹²¹⁴.

Az eddigi kép meglehetősen negatív, a szlovákok számára ellenséges közeget érzékeltet. Ám vannak híradások, írói megérzések arról is, hogy lehetett ideruccanni vagy akár természetes módon, otthonosan élni a fővárosban, legalábbis megtalálni azt a közösséget, mely menedéket jelenthetett, és igényesebb szlovák szót, kapcsolatokat kínálhatott.

¹²⁰⁸ Sándorfi 1904: 5.

¹²⁰⁹ Sándorfi 1904: 6.

¹²¹⁰ Remeselník: Z Pešte (Slovenský spolok). *Slovenský denník*, 24. okt. 1900. 1.

¹²¹¹ Ruttkay 1980: 34.

¹²¹² Obzor mládeže. Zo života peštianskej mládeže. *Prúdy* 1 (1909), 1. 18.

¹²¹³ Zjav nový. *Stavytelsky robotník*, 1. sept. 1903.

¹²¹⁴ Stále knižnice. *Slovenský denník*, 25. okt. 1900. 1.

Daniel Bachát hetvenes években született novelláiban ritkul az idegenségérzés, a nemzeti szempont, már csak a nevek utalnak viselőjük eredetére.¹²¹⁵ Terézia Vansová író nő lányregényéből (*Julika első bálja*) kiderül, hogy a messzi szlovák vidéken jól ismerik Pestből mindazt, ami fontos számukra: „ott éppen most kitűnően lehet olcsón vásárolni, csak tudni kell, hol. [...] A Kerepesi úton vannak a legolcsóbb boltok, beljebb, a város felé úriasabbak, de drágábbak is.”¹²¹⁶ A korábban említett Karol Csecsotka szórakoztató kiadványából (*Ne vessünk!*) említeném a *‘Trepákék Budapesten’* című írást. A vidéki szlovák család Szent István napján felmegy Pestre, hogy megnézzék a körmenetet. Az apa javaslata alapján mindegyikük másik utcán indul el, hogy többet lássanak a városból. Persze elkeverednek a nagyvárosban, szerencsére a rendőrség begyűjti őket, s az őrszobán találkoznak. Innen indulnak a Várba, a processzióra. A történet nem az elrettentést szolgálja, hanem a falusi szlovákban a főváros megismerése iránti érdeklődést fogalmazza meg (a gazda számára presztízskérdés, hogy eljusson Pestre, mert a szomszédja is most járt ott, ő sem maradhat el tőle), persze, bemutatva esetlenségüket, gyámoltalanságukat a városi közegben. A rajz a rendőr által vezetett Jankót ábrázolja bocskorban, bőrvövel, nagy kalapban.¹²¹⁷

A fővárosba merészkedő vidéki szlovák kedvelt téma lehetett, több lapban, így a *Krestan* hasábjain is találni hasonló történetet. Eszerint két iskolázatlan testvér elmegy Pestre, mert szeretnének majmot látni. Mutatnak nekik egy rőföszsidót, aki viczorog rájuk, de amikor pénzt vetnek neki, visszavonul. Otthon azután azt mesélik, hogy olyan a majom, mint Ábrahám, a bőrszsidó, csak éppen piros sapka van a fején.¹²¹⁸

A valóságban persze otthonosan mozogtak Budapesten a szlovákok, hiszen tízezrek találtak itt munkát, otthont. Mint a *‘Levél a kedvesnek’* című humoros írás cseléd lány hősnője, aki megkéri gazdasszonyát, írja meg a levelet a kedvesének (ő ugyanis írástudatlan). Remek, életteli jelenetben írja le a szerző a két nő évődését, tréfákozását – egyszersmind a kettőjük közti műveltségbeli szintkülönbséget –, ahogy a kellő formásokon gondolkodnak: *Naničhodný korhelisko!* (‘semmirekellő részeges’) kontra *Ctený pán Ondrej Lombár!* (‘Tisztelt Ondrej Lombár úr!’), kigondolják a kérdéseket (borjazott-e már a Risuľa? stb.).¹²¹⁹ A szlovák parasztlány gondolkodásmódja, beszédstílusa teljesen hagyományos, ami azt az üzenetet hordozza az olvasó számára, hogy a szlovák Pesten is önmaradhat, ez a város neki természetes élettere. Az itt gyerekeskedő Ladislav Novomeský, a szlovák irodalom leendő klasszikusa, a modori tanítóképzőben ugyancsak elkápráztatta társait pesti élményeivel, akik „szinte falták az egykori

¹²¹⁵ Halász 2003: 32–35.

¹²¹⁶ Idézi Käfer 1998: 153.

¹²¹⁷ Csecsotka 1905: 5.

¹²¹⁸ Mačerkovci v Pešti. *Krestan*, 19. jan. 1896. 6.

¹²¹⁹ Csecsotka b. r.: 60.

főváros utcái dramatikus jeleneteinek a leírásait¹²²⁰. Ondrej Seberíni regényében (*A szlovákok és a szabadság*) elítéli ugyan a nagyvárosi élet konvencionális vadhajításait, bűneit (a pénz uralma, bordélyházak, kártyabarlangok), ám a modern közlekedés vagy a Városliget élénk leírása minden ellenérzéstől mentes, a magyarkodó kalapos idekerült lánya pedig megtalálja a léleküdítő ige, a megnyugvás hajlékát, a Kerepesi úti szlovák evangélikus templomot (otthon bizonyára a magyar istentiszteleten feltűnősködött volna – teszi hozzá a szerző).¹²²¹

Budapest és a nem magyar, így a szlovák elit viszonya tehát nem fekete-fehér, hanem „egyszerre ijesztő, fenyegető moloch és csábító metropolis, karriert ígérő centrum. Ahol esetleg még menedéket is lehetett találni az otthoni kicsinyes nemzetiségi türelmetlenség elől.”¹²²² Az Emkében el lehetett húzatni a Nad Tatrou sa blýska és a Hej, Slováci hazafias szlovák éneket, ott nem zavart senkit, míg a szlovák vármegyékben kellemetlen következményei is lehettek.¹²²³ A város tízezrek természetes élettere vagy legalább útcélja volt, s adott történelmi pillanatokban fontos helyet foglalt el a szlovák kultúra gazdagításában vagy akár a politikai élet szervezésében. Itt működött a század első felében Ján Kollár és Martin Hamuljak, az ötvenes évektől Ján Palárik, azután a *Pešťbudínske vedomosti* szerkesztősége – Ján Francisci és Mikuláš Štefan Ferienčík –, majd az ellentábort alakító Ján Nepomuk Bobula a maga ellenlapjával (*Slovenské noviny*), Ján Mallý-Dusarov, a lelkész, élete végén püspök Daniel Bachát. Természetesen itt szerkesztették a két kormánybarát lapot (*Slovenské noviny*, *Vlast a svet*), a század elején pedig itt fejtette ki Milan Hodža és Ján A. Wagner lapszerkesztői (a két *Slovenský denník* és a *Slovenský týždenník*), gazdaság- és politikaszervező tevékenységét, sokan mások is itt végezték egyetemi tanulmányaikat, a Szlovák Egyesület tevékenységéről pedig gyakran a pesti szlovák sajtó is hírt adott.

Pest, mint a politikai élet színtere a dualizmus évtizedeiben, majd a 20. század elején elérte, hogy itt szülessék újjá, illetve újulják meg a szlovák politikai sajtó, a kormányzati vagy egyéb uralkodó körök főleg itt adták ki a szlovákok hazafias érzését, politikai asszimilációját erősíteni hivatott újságokat, könyveket. Mint gazdasági központ lehetővé tette két szlovák kiadóvállalat megalapítását, s ami még lényegesebb, magyar kiadók sora adott ki szlovák nyelvű könyveket a fővárosban. A nagyipari munkásság megszületésének, a szociáldemokrata mozgalom megjelenésének köszönhetően itt jelentek meg az első szlovák munkáslapok, szocialista káték, brossúrák, naptárak. Összességében 1848 és 1918 között mintegy hatvan szlovák folyóiratot szerkesztettek tartósan vagy időlegesen Budapesten, további hat többnyelvű kiadványnak szlovák verziója is volt.¹²²⁴

¹²²⁰ Idézi Käfer 1998: 154.

¹²²¹ Seberíni 1996: 82.

¹²²² Kiss Gy. 2013: 60. A szlovákok karrierlehetőségeire emlékeztet Halász 1998.

¹²²³ Käfer 1998: 154.

¹²²⁴ Potemra 1958.

Csak az 1901 és 1918 közötti időszakra kb. 470 budapesti tételt tartalmaz a könyvészeti bibliográfia (igaz, számos munka több kiadással szerepel).¹²²⁵ Anton Štefánek Hodža lapjával kapcsolatban így értékelte Pest szerepét: „A Slovenský týždenníknek az állam fővárosában kellett megjelenennie, ott csinálják a magas politikát, ott lehet hozzájutni a legértékesebb információkhoz a közélet minden területén, ott szabadabban lehet élni, biztonságosabban el lehet tűnni a különféle vidéki tirannusok, kiskirályok, a mi igazi fő ellenségeink elől. Hodža esetében egyesek felróják, hogy pesti iskolázottságú, azaz elsajátította a magyar politika egyes orientális módszereit. [...] Hodža Pesten elsősorban azt tanulhatta meg, hogyan kell modern újságot csinálni, miben rejlett a kisebb-nagyobb pesti lapok lendülete.”¹²²⁶ Kiss Gy. Csaba szerint 1859–1868 között Pest a szlovák politikai és szellemi élet legfontosabb centruma volt,¹²²⁷ Szarka László kiemeli a századfordulón aktivizálódó diákok és értelmiségiek szerepét Budapesten, a Szlovák Egyesület lázas tevékenységét.¹²²⁸

A fenti számvetés jelzi a főváros súlyát, az általa nyújtott anyagi, technikai lehetőségeket. Ez természetesen elválasztandó a kormányzat mindenkori, tegyük hozzá, egyre türelmetlenebbé váló nemzetiségi politikájától, jogszerű alapállásától. Generációs távlatban pedig a szlovák nyelvhasználat és identitás tömegesen nem volt megőrizhető: 1910-ben a második, már Budapesten felnőtt nemzedék körében a magyarosodás, legalábbis statisztikailag, elérte a 90%-ot.¹²²⁹

Szlovák kolónia Bécsben

Kereseti lehetőségeivel Bécs mindig is vonzotta a legközelebbi régiók szlovákságát, hagyományosan Pozsony és Nyitra megyéből jártak és települtek le ott sokan, főként zöldség- és gyümölcstermelők. A 20. század elején – négyszáz-ezer cseh mellett – nem kevés, egy pesti lap tudósítása szerint húszezer,¹²³⁰ Karel Kálal szerint egyenesen ötvenezer¹²³¹ szlovák élt a császárváros falai között. Életmódjuk, identitásuk megítélése nem egyértelmű a kor megnyilatkozásaiban. A nemzeti lap mérlege szerint a bécsi szlovák az említett nyugati régió tehetős parasztságának és a bécsi kispolgárnak az elegye. A jobb élet, a pénzbüszség könnyelmű alkatot formált: vendéglőbe járnak, húzatják a cigánnyal a nótákat és nagyokat veszekednek. A tehetősebbek kifelé nemigen vállalják szlovákságukat,

¹²²⁵ Fedor 1864. A dualizmus korának budapesti szlovák sajtóját és könyvkiadását áttekinti Ábrahám 1998b.

¹²²⁶ Štefánek 1930: 82.

¹²²⁷ Kiss Gy. 1998. 140.

¹²²⁸ Szarka 1998: 197–198.

¹²²⁹ Szarka 1998: 197.

¹²³⁰ Slovania vo Viedni. *Slovenský denník*, 18. okt. 1900. 2.

¹²³¹ Kálal 1905: 52.

főleg ha iskolás gyerekeik vannak. Pozitív vonás viszont otthoni szlováknyelvűségük, elegáns öltözködésük és főként fokozott önérzetük, öntudatuk a hivatali ügyintézésnél, s ez a mentalitás, egyáltalán ez a közösség fontos tőke, erőttartalék a hazaiak számára.¹²³²

A magasabb szellemi igények és a markáns nemzettudat hiánya a Bécsben tanuló diákok népmvelő tevékenységét, sőt magát a közösségi életet is igen megnehezítette. A kilencvenes évek közepén a Náród egyesületbe özőnlő zöldség-árusok nem értették meg az alapvetően kulturális-önművelő szervezet céljait, sőt immunisak maradtak a diákok azon sürgető felszólításaiival szemben is, hogy „ne nemzetlenedjenek el!” Tipikus válaszuk az volt erre: „Hiszen az magától értetődik, hogy szlovák vagyok, és ha szlovák vagyok, nem lehetek német, különben meg jobb, ha az ember több nyelvet beszél.” Nehéz volt megmagyarázni nekik, hogy a gyerekeket szlovákul kell nevelni, nehéz azért is, mert Bécsben senki nem lépett fel erőszakosan a szlovák nyelvhasználat ellen, ezért az anyanyelv nem is volt érték az egyszerű emberek számára. A bécsi szlovák olyan, mint az egészséges ember, aki csak betegen tudatosítja magában, hogy egészséges volt.¹²³³

Az összejárás igénye azonban élt az emberekben. Az előbbi cikk szerint, miként kint a világban mindenhol, Bécsben is gyorsan oldódnak a görcsök, előítéletek. „A kereskedés, a pénzkereset feltételei, a különféle területen végzett munka, a beszerzett emberekkel fennálló kapcsolatok közelebb viszik a szlovákot az egyesületi szellemhez,” s e téren erősen hat a német és a cseh példa.¹²³⁴ A tudósítás egyébként az első, nem különösebben magas színvonalú bécsi szlovák színi-előadás kapcsán született.

A század derekától folyamatosan mentek törekvő fiatalok a bécsi egyetemre (elsősorban az orvosi karra), a nagy nevek mellett vonzotta őket az intézmény nyitottsága, a nemzetiségi vagy felekezeti szempontok hiánya, az otthon elképzelhetetlen szabadság. Ők alapították meg a Tatran egyesületet (hivatalosan 1870-től működött), felolvasásokat, irodalmi esteket, emlékünnepeket tartottak, sok diák e körökben lett öntudatos szlovák. Egy Amerikába küldött politikai ízű üdvözllet miatt azonban a bécsi hatóság 1892-ben betiltotta a Tatrant, ezért szerveződött meg a Náród egyesület, mégpedig vegyes, diák- és népi szervezetként. Ennek összefüvetelein a diákok igyekeztek fejleszteni az egyszerű szlovákok öntudatát, erősödött a szórakozás jelleg, ritkultak viszont az előadások, irodalmi viták. Az újraindult Tatran új tagok hiányában 1897-ben feloszlatta magát. A Náródban ugyanakkor törést okozott az addigi népi törzsgárada, a katolikus nyugati zöldségesek és az újabban beáramló keleti, evangélikus fiatal iparosok közti ellentét, különösen azután, hogy egyes fiatalok a cseh szociáldemokraták

¹²³² Prvé slovenské divadelné predstavenie vo Viedni. *Národné noviny*, 5. mája 1897. 1–2.

¹²³³ Štefánek 1903: 32.

¹²³⁴ Prvé slovenské divadelné predstavenie vo Viedni. *Národné noviny*, 5. máj. 1897. 1.

hatása alá kerültek, s már nem kívántak közösséget vállalni a konzervatív vallásos nyugatiakkal. Ez utóbbiak elmaradtak, a diákok a keletiek sajátos igényei miatt úgyszintén, végül a baloldali gondolkodásúak is kiléptek, saját művelődési kört alakítottak maguknak.¹²³⁵ A századfordulón tehát Bécs mintegy leképezte a szlovákság általános törésvonalait.

A kisváros képe a szlovák gondolkodásban

Szlovák többségű és jellegű nagyváros hiányában az intézményépítés, közösség-szervezés, reprezentáció színhelye nem lehetett más a szlovákság számára, mint a kisváros. A kisvárosban volt olyan népesebb egyházközség, iskola, előadásokhoz tágasabb vendéglő, fogadó és persze szükséges háttérként szellemi munkából élő, magasabb műveltségű családok, melyekre építeni lehetett. A kisváros megítélése mégis ambivalens a szlovák gondolkodásban. A nemzethű sajtó a század során rendre elismerte a helyi teljesítményeket, tudósított (általában helyi olvasói leveleket közölve) az irodalmi estekről, kórusfellépésekről, műkedvelő színielőadásokról, kirándulásokról, ha pedig hanyatlást, közönyt tett szóvá, ezt is az elváráshoz képest tette. Az irodalmi művekben is megjelennek fiktív kisvárosok pozitív megítélésben, ám nem különösebben árnyalt, inkább didaktikus módon ábrázolva, hiszen a példa követése volt a cél. Ferienčík elbeszélésében (*’Irma’*) a magyarón szellemű Lipovany az öntudatos diákok tevékenységének köszönhetően visszaszlovákosodik. Jonáš Záborský elbeszélésének (*’Két nap Chujaván’*) végére a korábban elesett falu fizikailag és szellemileg is urbanizálódik. Ondrej Seberíni „B.” néven emlegetett városa (*’A szlovákok és a szabadság’*) – Breznóbánya képe – öntudatos, nem mellesleg tekintélyes és tehetős szlovák családok otthona. Ján Čajak regényében (*’A Rovesný család’*) a Rózsahegyről mintázott Rozhranné a szlovák gazdasági tevékenység ideális terepe, szellemi emelkedését pedig az olvasókör biztosítja, ahol polgárok és parasztok testvéri összetartásban hallgatják a közérdekű előadásokat.

Az írók többsége azonban inkább tapasztalatait, élményeit kívánta rögzíteni, persze nevelő céllal. Ez a mérleg pedig jórészt negatív. A jellemző kisvárosi vonások: a szellemi igények hiánya, ízléstelenség, provincializmus, pletykálkodás, kicsinyes intrika, másrészt úrhatnás és magyarkodás. Mindennek klasszikus, iskolateremtő ábrázolása Ján Chalupka vígjátéka (*’Kandúrfalva’*, 1830), melyből korábban idéztem a földesúr, illetve a csizmadia magyarkodó szólamait. Immár korszakunkban a kisvárosba helyezte művének cselekményét Jonáš Záborský (*’Faustiáda’*, 1864) és Ján Palárik (*’Inkognitó’*, 1858). Az utóbbi vígjátékában *Kandúrfalva tekinteteskeduje, alázatoskoduje, éljenuje, ebbalelkuje*

¹²³⁵ A Tatran, a Národ és a Slovenská vzdéľavacia beseda történetét összefoglalja Wagner 1890; Štefánek 1903.

¹²³⁶ Palárik 2014b: 18.

sa.¹²³⁶ Seberíni kisvárosában viszont az úri közönség pletykázik, intrikál, szívesen potyázik mások asztalánál és természetesen magyarkodik. Ladislav Nádaši elbeszélésének (*A társasélet előnyei*, 1889) színhelye (Chvalovce, 'Dícséretfalva') éppen nem elismerést érdemel kopott házaival, rossz utcakövezetével, a feneketlen sárral, irigykedő, pletykázó, áskálódó, hozományvadász lakóival meg a farsangi bállal, „amilyent még Pesten sem látni”, és a nevezetes csütörtökeivel, amikor a vezető hölgyek kávé mellett ítéletet mondhatnak bárki felett a városban.¹²³⁷ Vajanský regényei ugyancsak sorolják a „példaszerűen” provinciális, javíthatatlan kisvárosokat. Gondoljunk Rudopolie iparosaira (*Száraz hajtás*), akik korlátoltak, befolyásolhatók. Tipikus képviselőjük Podnebík szabó, a magyarosítás elszánt híve, aki mikor racionálisan nem tudja megvédeni álláspontját, utolsó érvként elrikkantja: „*Íljen a maďar!*”¹²³⁸ Ideológiai ellenfele a semmivel sem emelkedettebb Žúrík jegyző, a túltengő szlováktudat hangos, de annál üresebb zászlóvivője. Ritkán lehet őt a hivatalban megtalálni, hiszen a vadászat, a vendéglők és az általa vezetett alibi tornaegylet nem hagy időt a munkára. Rohov városa (*Gyökér és hajtások*) erkölcsi és nemzeti fertő, „magyarón kisvárosaink hideg fanatizmusának” a megtestesülése. A járási hivatalok és a honvédszállóalj betelepülése megtette hatását: a polgárlányok *servusszal* köszönnek, a szakácsnők a mészárszékekben *kíremet* mondanak, a mészáros *teššíkkal* válaszol, mesterlegények, inasok szájából is sűrűn hangzik az *Isten, áldd meg a magyart!* meg az *íljen!*¹²³⁹ Božena Slančíková-Timrava elbeszélésének (*Tapasztalat*) kisvárosa, Vodňany (Alsókubin) és Michal (Turócszentmárton) mindenben csalódást okoz a „tisztá északra” nemzeti eszményekért menő lánynak: nemzetieskedés, kioktató szólamok, kasztszellem, nagyizálás, mindezzel együtt pedig halálos unalom és pletykaéhség. Ján Čajak regényének (*A Rovesný család*) dzsentrifészsze, Rozumov szintén az úrhatnamság és a magyarkodás melegágya: a társasági hölgyek irigykedve próbálják utánozni született magyar társnőjük szegedi kiejtését (ám az továbbra is csak *tótosnak* hallja beszédüket).¹²⁴⁰ Chalupka és Palárik örökségeként a századfordulós népszínművek is gyakran fricskázták a kispolgári mentalitást. Ferko Urbánek műveinek jellemző hősei (*Bűn és büntetés*, 1890) a kaszinózó, otthon hazudozó ügyvéd, a divatozó feleség, a kereskedőknél fülig eladósodott, nagyizoló orvos és a hozzájuk hasonló cselédjeik. Jozef Hollý felfuvalkodott pékmestere (*Gelo Sebechlebský*, 1912) „a város legtekintélyesebb polgára, kit a *pudmister* is tisztelettel szólít meg, csak doktori titulust viselőhöz adná leányát. Minderre pedig még a korszakban feltette a koronát Janko Jesenský *'Kisvárosa'* (1913), e vitriolos novelláskötet, gondoljunk akár a nyíltszíni fürdő-

¹²³⁷ Jégé 1979: 9, 19. Az elbeszélést elemzi Hučková 2012: 98–103.

¹²³⁸ Vajanský 2011: 104.

¹²³⁹ Vajanský 1942a: II. 150, 159–160. A regény városábrázolását elemzi Kiss Gy. 2005a.

¹²⁴⁰ Čajak 1962: 145.

zőkön, tornázókon megütközőkre (*Napfürdő*), akár az értelmetlenül egymást gyűlölő papra és kántorra (*Haragosok*), akár az utolérhetetlen pletykafészekre és bonyolítóira (*Rafikáné*).

Példaértékű felföldi kisvárosok

A nyilván nem alaptalan kritikát immár félretéve, vegyük sorra a legfontosabb felföldi városi központokat!¹²⁴¹ Hagyományosan vezető szerepet játszott az egyházi életben, oktatásban Besztercebánya szabad királyi városa. 1842-ben hatezer lakosa volt, ebből 3600 szlovák. A szlovákok még 1900-ban is abszolút többséget képviseltek a városban, 1910-re azonban ezt megváltozik, és a 10 776 lakosnak immár csak 41%-a vallja magát szlováknak. A gimnázium szlovák korszaka segítette az identitás őrzését, ám annak erőszakos bezárását követően, a következő évtizedekben a betelepülés, a katolikus tanítóegylet, az evangélikus egylet, a FEMKE és természetesen az iskolák felgyorsították a magyarosodás folyamatát.¹²⁴²

Liptószentmiklós gazdasági jelentőségéről a szőrme- és bőrföldolgozás föllendüléséről már szóltam. Az egykorú leírások szerint is vagyoniilag itt volt a szlovákság a legerősebb.¹²⁴³ 1842-ben 3040 lakosából 2440 volt szlovák, 1900-ban a szinte ugyanakkora lakosságnak már csak éppen a fele. Ám a város a hagyományos iparágakban változatlanul pezsgő ipari központként működött, a Žuffa, Volko, Pálka, Lacko, Stodola, Staroň család gyárai szlovák munkások százainak adtak munkát, termékeiket külföldre szállították, fiaikat külföldre küldték tanulni. Kialakult itt egy öntudatos vállalkozói éthosz (szlovák beszédekkel fogadták a pesti kormánydelegációt). Már a század első felében egyfajta kulturális központ is volt a város. A könyvkiadó és -kereskedő Gašpar Fejérpataky-Belopotocký itt adta ki az első tömeghatású szlovák kalendáriumot, 1823-ban megnyitotta az első kölcsönző könyvtárat, megszervezte az első önkéntes színtársulatot, Ján Chalupka vígjátékának (*Kandúrfalva*) 1830-as liptószentmiklósi bemutatója a szlovák színháztörténet kezdete, 1844-ben itt alakult meg a Tatrín, az első össznemzeti kulturális egyesület. Az iparosok, kereskedők, tanítók igényes nyelvhasználatának és jelentős részben Štúr harcostársa, Michal Miloslav Hodža lelkeszi és filológiai működésének köszönhetően, az itteni nyelv vált a štúri, tehát az irodalmi nyelv alapjává. 1848. május 10-én itt (habár alkalmi fürdővendégek előtt) nyilatkoztatják ki *A Szlovák Nemzet Kéréseit*. A kultúra iránti elkötelezettség a század második felében is megmaradt, a képviselő-testület határozata alapján a város a Matica székhelye lehetett volna, kiérdemelve a közvélemény csodálatát.¹²⁴⁴ Az

¹²⁴¹ A statisztikai adatok forrásai Kepecs 1996; Szarka 1995; Mezei 2008.

¹²⁴² Bóna 2014: 37–47. A gimnázium szlovák korszakára lásd Štilla 1969: 32–38.

¹²⁴³ Čebratský 1898: 286; ugyancsak méltatja a bőr- és szőrmeipart Kálal 1905: 72.

¹²⁴⁴ J[án]: Francisci: Sláva L. Sv. Mikuláš! *Pešťbudínske vedomosti*, 1. aug. 1862. 1.

1883-as nagy tűzvész után lakóinak volt ereje gyűjtést indítani egy többfunkciós díszterem kialakítására (bár a pénz végül egyházi célra ment el), színelőadásokat tartottak, messze földön híres kórus (Tatran), továbbá olvasóköri működött a városban, 1898-ban pedig, amikor a tanítóknak utasításba adták, hogy magyar egyesületekben kell tömörülniük, válaszképpen megszületett a Transcius könyvkiadó, mely az evangélikus irodalom mellett tankönyveket és szépirodalmi műveket is megjelentetett.¹²⁴⁵

Ugyancsak hagyományosan pezsgő kisváros (szabad királyi város státussal) volt Breznóbánya, a különböző céhes iparok mellett a tejfeldolgozás, túró-, sajt-készítés központja, exportőr már a 18. században. 1842-ben a négyezer lakosból 3600 volt szlovák. 1848 tavaszán polgárai kérvényben foglalták össze követeléseiket. A Matica székhelye eredetileg ugyancsak Breznóbánya lett volna. Színjátszóköre még sokáig jelentős, ám fokozatosan elvesztette a nemzeti kultúrában játszott szerepét. 1910-ben 4179 lakosának már csak háromnegyede vallotta magát szlováknak.

Elsősorban kulturális, méghozzá meghatározó szerepet játszott 1848 után Nagyrőce, ahol 1862-ben megnyílt az első szlovák (evangélikus) gimnázium. Annak létrejöttét, működését korábban vázoltam.

A turóci Znióvárálja 18. századi fölvirágzását a *šefraník*családok szakértelmének, a gyógyfűvek, főzetek kiterjedt forgalmazásának – vagy éppen messze földön híres szücsmestereinek, idővel pedig textil-divatáru-kereskedőinek – köszönhetette, vállalkozó lakói kereskedést nyitottak Varsóban, Moszkvában, Szófiában, Bukarestben (az Ország, a Zachej család vagy a bukaresti Polóny-üzlet, mely utóbbi párizsi finomfehérneműt és sziléziai damasztot forgalmazott, a hagyomány szerint a román királyi család is tőle vásárolt). A korszak vége felé egy znióváráljai gyógynövény- és olajáruscsalád utolsó sarja Moszkvában gyémánttal kereskedett, a Capko vagy a Hraška család működési területe Nyizsnij Novgorodtól Amsterdamig terjedt. A neves, tehetős breznóiak azonban szlovák viszonylatban is meghatározó szerepet játszottak. A szintén sáfrányosutód, Jozef Capko a szűkebb és tágabb környék vállalkozásainak mozgatója, a Tátra Bank egyik vezető alapítója, majd 1888-ban a később komoly exportőrré váló turócszentmártoni székgyár, továbbá a sörfőzde, a már említett, hányatott sorsú cellulózgyár és a Lipa háziipari részvénytársaság kezdeményezője volt. A nagy volumenű, nemzetközi üzleti működés, az állandó utazás és a választékos árucikkek kifinomult ízlést és fogyasztói szokásokat alakítottak ki, a kínai selyem és porcelán, a perzsa szőnyeg, az orosz tea, a kávé, kakaó, zanzibári fűszerek az otthonok falai között is a mindennapok kultúrájának részei voltak a városban. A szellemi kultúrát a korábban tárgyalt szlovák tannyelvű katolikus gimnázium képviselte.

¹²⁴⁵ Kovačevićová 1993: 21–22; Napríklad 1997b. 6–7.

A század elején vezető településsé nőtte ki magát mind a gazdasági életben, mind a szlovák szó terjesztésében Szakolca. Az 1842-ben 6400 lakosú, szabad királyi városban 5100 szlovák élt. 1910-ben az 5018 lakóból 4155 vallotta magát szlováknak. Hagyományos, pezsgő életét határhelyzetének, a középkori cseh úton áramló kereskedelemnek köszönhetette. Kiemelt helyzete s minden környező dialektustól eltérő saját nyelve, mely inkább tekinthető csehnek, mint szlováknak, sajátos lokális identitással járt („mi sme Skaličané”, ’mi szakolcaiak vagyunk’). 1844-től itt lelkészkedett Daniel Lichard, a szlovák gazdasági gondolkodás, irodalom megalapozója, itt adta ki 1847-től nagy hatású kalendáriumait (*Domová pokladnica, Časník, Slovenský kalendár*) és gazdasági folyóiratát (*Obzor*, 1863–1882). A helyiek a század derekán azonban már inkább a hanyatlást érzékelték. Elismerték, hogy az egyik leggazdagabb szlovák város, régóta magas szintű gazdaság folyik benne (svájci tehének, nemes lovak, fajsértések, bőséges trágyázás, messze földön híres faiskola, kitűnő borok), ám a korábban sokrétű ipart ekkor már csak a gyapjuszövés képviselte (termékei az Alföldön is keresettek voltak), az is stagnált a tőkehiány s nem utolsósorban a brünni gyárak versenye miatt, a többi ágazat megszűnt, Szakolca egyre inkább agrárjellegűt öltött. S az ipar pusztulása magával rántotta a mezőgazdaságot, bedőlt sok borászat, az erdőn felelőtlen tarvágás kezdődött.¹²⁴⁶ A csappanó jövedelmek ellenére nem állt le az urbanizáció. A dualizmus évtizedeiben kikövezték az utcákat, járdák készültek, beboltozták a patakokat, a főtéri vendéglőből impozáns szálloda lett, fásították s virágokkal ültették tele a központot. Az érem másik oldala, hogy elmagyarosították az iskolákat, a polgárok is megindultak a magyarosodás útján, a korabeli vélemény szerint minden béres és cseléd lány tudott magyarul beszélni,¹²⁴⁷ s ezért Szakolca – Szeniccel együtt – a züllött magyarón kisváros, Rohov előképe lett Vajanský *’Gyökér és hajtások’* című regényében.¹²⁴⁸ A kilencvenes évek végén a katolikus papok, a Katolikus Kör elindította a nemzeti szervezőmunkát, s erre épített Pavel Blaho, amikor L. Okánik lelkésszel átvette az irányítást. Fogyasztási, jótékonyági, kereskedőegyletet, tejszövetkezetet, kölcsönös segélypénztárt, majd kereskedelmi bankot, információs irodát szerveztek, a kézimunka-szövetkezet sikerének méltó külsőt adva reprezentatív, kiállításokra is alkalmas Egyesületi Házat építettek (1905), mely az erdőháti szövetkezeti mozgalom és a fogyasztási egyesület boltja mellett a kulturális és politikai törekvéseknek is otthona lett.¹²⁴⁹

A kor etnocentrizmusát jellemzi, hogy az 1911–1913 között a katolikus főgimnáziumban tanító Juhász Gyula mindebből semmit sem érzékelt, Szakolcát megrekedt, mozdulatlan kisvárosnak látta, egyben végvárnak, ahol meg kell

¹²⁴⁶ Skaličan: Sl. kr. mesto Uhorská Skalica. *Pešťbudínske vedomosti*, 14. apr. 1863. 1.

¹²⁴⁷ Štefánek 1913: 216.

¹²⁴⁸ Mráz 1950; Fordinállová 1997.

¹²⁴⁹ Buchta–Sloboda–Viestová 1968: 105–112; Bílik 1998; Holec 1995a: 61.

gyökereztetni a magyar nyelvet és kultúrát, s ahol nem hatalmi szóval, hanem „a magyar demokrácia legszebb hagyományainak szellemében” igyekezett maga is átadni minél többet.¹²⁵⁰

A szintén erdőháti Miava azt példázza, hogy a kizárólagosan falusi jelleg fejlettebb ipar nélkül is meghaladható, elérhető az urbanizáció és a szellemi igényszint bizonyos emelkedése. A település, amelynek 1900-ban 10 639 lakosa volt, ebből 10 110 szlovák, a városban azonban csak 3268-an, míg a száztizenkét irtványon (kopanyicán) 7371-en laktak, szinte teljesen a mezőgazdaságból élt. Az iparosok is az iparüzés mellett a földművelést, állattenyésztést tekintették fő foglalkozásuknak. Szorgalommal, de hagyományos módon gazdálkodtak. A gabona- mellett jövedelmező gyümölcsstermesztést folytattak, terményeiket a „dolniak” (déli) falvakba, Nagyszombat térségébe fuvarozták. Az állattenyésztő egyesületnek köszönhetően mindenhol simenthali teheneket tartottak, majd tejfeldolgozó üzem is létesült. Mindazonáltal a város mégis csak valamiféle ipari-kereskedelmi központtá válhatott, ugyanis a tömeges kivándorlásnak köszönhetően (1900-ban 972-en voltak tartósan távol, szinte mind az Egyesült Államokban) a hazaküldött pénzen az otthoniak felvásárolták a környék eladó parcelláit (az árak három-ötszörösükre emelkedtek). Az ipart a településen csak a több évszázados hagyományú szita-, illetve a zsákszövés képviselte, mely mennyiségileg hanyatlott ugyan, de technikailag fejlődött (itt alakult meg ez első hazai gépesített műhely). Ipar a városba a kortársak szerint a hiányzó vasút révén települhetett volna. A (termény)kereskedés korábban a zsidók foglalkozása volt, a századelőn azonban már nagyjából abból is maguk a termelők gazdagodtak (áruikat a Felföld mellett Ausztriába és Csehországba szállították). Fogyasztási szövetkezetek alakultak (igaz, az irtványok lakói még nem egészen értették a lényegét, az uzsorától megszabadultak, ám túlköltekeztek). Az általános mérleg javulását jelzi, hogy a huszonöt kocsmából tizenhét keresztény kézben volt. Több pénzintézet működött a központban, verseny folyt a szlovák nemzeti és a zsidó takarékpénztár között, ami viszont megemelte a betéti kamatokat.¹²⁵¹

A megnyilatkozók a város szellemi fejlődését megfelelőnek tartották, bár a városi evangélikus iskolának meg kellett küzdenie a kopanyicák saját fiókoláival és az állami iskola versenyével. A társadalmi béke érdekében párhuzamosan magyar és szlovák olvasókör működött, számos műkedvelő színelőadás zajlott, ám a század elején a szolgabíró egyre többször tiltotta be ezeket, majd az olvasókört is megszüntették, és az nehezen tudott újjászerveződni. A művelődés, szakmai tudásszint emelkedését, például a szitaszövők esetében nagyban emelték a morva- és csehországi utak, továbbá az amerikasok hazavitt élményei.¹²⁵²

¹²⁵⁰ Juhász 2004: 53; Péter 1980: 103–117.

¹²⁵¹ Bodnár 1911: 26, 417–442.

¹²⁵² Bodnár 1911: 143–155, 157–169, 174–177.

Turócszentmárton szerepét fentebb már szintén vázoltam, itt tekintsük át az általános fejlődését. Amikor a település a Révay család birtokába jutott (1535), egyben Turóc vármegye székhelye is lett, ám falusias jellege megmaradt. Fejlődésnek csak a 18. század közepén indult. Kialakult a céhes ipar, ám csak regionális szerepe volt. A település a dualizmus kori közigazgatási reform alkalmával is csak nagyközségi besorolást kapott. Lakossága lassan gyarapodott, főként szlovákok beköltözésével. 1842-ben 1250 lakosa volt (ennek fele szlovák), 1880-ban 2341, ebből 1766 szlovák (75%), 367 német, s mindössze 100 magyar. 1910-ben a 4113 lakosból 2720 szlovák (már csak 66%), míg a magukat magyarnak vallók lélekszáma 934 (23%), a németeké 392.

A település a század első felében ugyan nem mutatott különösebb fejlődést, ám falusias jellege ellenére volt kulturális teljesítménye. Műkedvelő színielőadást 1839-ben tartottak itt először, 1846-tól napirenden volt egy szlovák könyvtár alapítása, 1848 májusában népgyűlés követelte a szlovák hivatalos nyelvként való elismerését, később három tucat lakos jelentkezett a forradalmi kormány ellen harcoló Szlovák Légióba. Magyar erők a szabadságharc során kétszer szállták meg Turócszentmártont 1859-ben egy jól sikerült színielőadás bevételeiből megalapították a városi Szlovák Könyvtárt, 1861 tavaszán pedig a Turóci Kaszinót „a jó ízlés fejlesztésére, művelt és nemes együttlétre, egészséges, közös beszélgetésre, a szellemi képességek és az értelem kiművelésére”. Itt alakult meg 1863-ban a Matica slovenská, megfelelő helyiség híján a főutcán összeácsolt faépítményben. Ám a várost az ügy iránt elkötelezett eljáróság valóban az egyesület székhelyévé akarta tenni, s 1865-ben közös erőfeszítésük eredményeként átadták a jellegtelen, de tágas Matica-székházat. 1867-ben szlovák tannyelvű evangélikus algimnázium alakult, 1868-ban itt létesült az első szlovák pénzintézet, a Turócszentmártoni Takarékpénztár, 1869-ben megalakult az első és végig egyetlen szlovák nőegylet, a Živena (a következő évben pedig a női társaskör és énekkar), valamint a Könyvnyomda Rt. 1870-ben Pestről ideköltözött a *Pešťbudínske vedomosti* szerkesztősége, azaz a hagyományos, immár Régi Iskolának nevezett vezérkar. 1872-től folyamatosan föllépett itt a műkedvelő Szlovák Dalkör kórusa és színtársulata. Így lett lassan ebből a jó kétezer lakosú, poros nagyközségből a „szlovák Jeruzsálem”. A gimnázium és a Matica kormányzati megszüntetése ugyan óriási kulturális és lélektani törést jelentett, ám működött tovább a kiadó, megjelentek a lapok, az általános válsághangulat után a Živena s idővel a Múzeumi Társulat és más egyesületek augusztusi közgyűlése, rendezvényei jelentették a nemzeti találkozókat (ún. augusztusi ünnepségek). Az idetelepülő értelmiségiek, vállalkozók hatására megindult az urbanizáció, a Matica (1875. évi betiltásáig), a pénzintézetek, a néhány módosabb nemzeti vezető igényes köz- és lakóépületeket igényelt. 1865-ben átadták az –1875-ben azután elkobzott – Matica-házat. Nemzeti közadakozásból felépítették a (Nemzeti) Házat, az 1890 augusztusában felavatott, elegáns, neoreneszánsz épületben helyet kaptak a művelődési intézmények, az

alakuló nemzeti könyvtár és múzeum anyaga, egy elegáns színházterem, továbbá kisebb társalgók és étterem nyújtott méltó keretet az elit összejöveteleinek. A múzeum 1908-ban impozáns saját épületbe költözhett. A gazdasági építkezés sem állt le, 1885-ben megalakult a Tátra Bank, mely a szlovák pénzüzetek központja kívánt lenni (hosszú távon sikertelenül), 1886-ban a Könyvkereskedő-kiadó Egyesület (1908-ban a két kiadóvállalkozás egyesült), majd a Turócszentmártoni Sörfőzde Rt., a Turócszentmártoni Bútorgyár Rt. (a „székgyárnak” nevezett vállalkozás 6-700 munkásnak adott kenyeret), a Turócszentmártoni Könyvnyomda Rt., végül a tragikus sorsú Turócszentmártoni Celluloze Rt. Főleg ez utóbbitól remélték, hogy föllendíti a városka gazdasági életét, fokozza népességvonzó erejét, s szlovák tulajdonú nagyüzemként emeli a nemzeti központ tekintélyét. Valóban egyre több szlovák ügyvéd, banktisztviselő, újságíró költözött ide, a jobb társaság és az intézmények gyarapodása ellenére azonban a település alig urbanizálódott, s e kettősség az éles szemű szlovák kortársak szerint is megmosolyogtató helyzetekben mutatkozott meg. Földszintes házikókból bújtak elő az augusztusi nemzeti bálba tartó, frakkos, fehér kesztyűs ifjak, az álmos fűtoca szélén csordogáló szennylé mellett korzóztak az elegáns párok.¹²⁵³

Rózsahegy lakossága még a 19. század derekán is eléggé csekély (1842-ben 2700 lakos, ebből 2100 szlovák), ám az itt egymást keresztező két jelentős kereskedelmi út biztosította a fejlődését. Szlovák gazdasági központtá a 19. század derekán kezdett válni, amiben nagy szerepet játszott Peter Makovický, kinek törekvéseiről, bankalapításáról, ill. a család további emelkedéséről korábban szóltam.¹²⁵⁴ Megemlíteném még a hozzá társult, cseh származású Jozef Houdek, kinek fiai a századfordulón fontos szerepet játszottak a szlovák gazdasági és politikai törekvésekben. A gyarapodó szlovák elit a helybeli nyersanyagokra (fa, tejtermelés) épülő és szlovák kézben tartható ipart kívánt létrehozni, ezt koordinálta, finanszírozta a Rózsahegy Hitelegylet Rt. (1879, 1904-től Rózsahegy Hitelbank Rt.).¹²⁵⁵ A város 1910-ben már 12 249 lakost számlált, ebből 8340 volt szlovák. Vélhetően Rózsahegyről mintázta Rozhranné városát, illetve a szlovák nemzeti vállalkozó alakját regényében Ján Čajak (*A Rovesný család*). Az ipar és a pénzügy mellett a város kulturális szerepét erősítette Karol Salva 1888-ban megnyílt nyomdája, illetve kiadója, mely fennállásáig, 1909-ig kétszázötven tételt jelentett meg, kalendáriumok, brosúrák, különféle folyóiratok mellett például a sajtót fölkavaró és megújító *Slovenské listy* hírlapot, ahol Milan Hodža, Jozef Votruba, Jozef Gregor Tajovský is ismerkedett az újságírás szakmai fortélyáival. A város falai között indult két olyan meghatározó, ellenkező utat bejárt személyiség pá-

¹²⁵³ Vanovič 1993; 1999b; 1999a; Thurzo 1998; Holec 1998: 178.

¹²⁵⁴ A Makovický-ház jelentőségét kiemeli Čebratský 1898: 282.

¹²⁵⁵ Holec 1997: 54–56.

lyája, mint Vavro Šrobár és Andrej Hlinka.¹²⁵⁶ A kortársak megnyilatkozásaikban azonban az uralkodó körök magyarosító tevékenységére, a gimnázium, a polgári leányiskola gyászos szellemiségére is felhívták a figyelmet: a megfélemlített gimnazistáknak mindenhol magyarul kell beszélniük,¹²⁵⁷ ám a gyenge magyartudás miatt csak öt százalékuk jut el az érettségiig; a „felvidéki Debrecen” (a város korabeli magyar címkéje) jobb családjai már hároméves gyermekük mellé magyar lányt fogadnak, az otthon falai között indítva az elnemzetlenítés munkáját.¹²⁵⁸

Szlovák mezővárosi népesség az Alföldön

Korábban rögzítettem az alföldi szlovákság nemzeti megítélését, elhelyezését a nemzeti térben. Kérdés, milyennek ítélte a „központi” nemzethű elit és maga az alföldi elit az itteni, mindenekelőtt dél-alföldi nemzettudatot, a szlovák kulturális aktivitást. Ján Kollár a század elején tett alföldi útján a nyelvet néhány hungarizmustól (*idem po rétu* [’megyek a réten’], *na gát* [’a gátra’]) eltekintve rendben találta, ám fokozódó magyar uralmat, hivatali magyarosítást érzékelt (Szarvas), az egyház működését pedig éppen Békéscsabán ridegnek találta.¹²⁵⁹ A helybeli értelmiségi, tanító mint a csabai Karol Straka viszont 1840 körül már arra panaszkodott, hogy „most az egész Alföldön az anyanyelv (szlovák) iránti szeretet megfogyatkozott, s a nemzetiség lelke átváltozott”, sok az *elfajzott*.¹²⁶⁰ Ezt nyilvánvalóan az össznemzeti normához mérve értette, hiszen a meghatározó személyiségek – Straka, Štefan Jančovič szarvasi lelkész (szótár és nyelvtan megalkotója), Ludovít Haán/Haán Lajos (Békéscsaba történetírója), Juraj Mrva bácspetróci lelkész, Štefan Koreny szarvasi gimnáziumi tanár és mások – szoros kapcsolatot tartottak a *Vedomosti* szerkesztőségével, a Maticával.¹²⁶¹ E szoros viszonyt érzékelteti Ján Kutlík idézett nyilatkozata az *alföldi Szlovákföldről* (1862). A nemzeti sajtó időről időre ugyancsak tudósított az alföldi szlovákság rendezvényeiről, a század elején pedig elégedettséggel közölte a nagyobb települések népességyarapodását, biztos lévén benne, hogy túlélik a magyarosítást.¹²⁶² Milan Hodža szintén megcsodálta a bácskaiak gazdagságát – ezer holdak mentek már át a kezükre a magyaroktól – és az ezzel járó rendezett viszonyukat, különösen lenyűgözte őt a nyolcezeres Bácspetróc takaros házaival, széles utcáival.¹²⁶³

¹²⁵⁶ Kovačevićová 1998: 36–37. A város fejlődéséről bővebben Hochmut 1969.

¹²⁵⁷ Kálal b. r.: 70; Kálal 1905: 70–71.

¹²⁵⁸ Čebratský 1898: 280–281.

¹²⁵⁹ Kollár 1972: 111–112.

¹²⁶⁰ Idézi: Tóth 1997: 82.

¹²⁶¹ Tóth 1997: 83.

¹²⁶² Dolnozemske slovenske osady. *Národné noviny*, 3. aug. 1909. 1.

¹²⁶³ Nagy magyar Alföld (Maďarská Dolná Zem). *Slovenský týždenník*, 19. aug. 1904. 1.

Kétségtelen, hogy a szlovákság etnikailag tartotta magát az Alföldön, még a két háború között is igen ritka volt a vegyesházasság.¹²⁶⁴

Fogyásra nem, az alföldiek lehetőségeire és mentalitására viszont találunk panaszt a megnyilatkozásokban. Egy bántási levél felrója, hogy a vegyes szerb–magyar–német–román–szlovák közegben a szlovákok azok, akik társaságban félreülnek, nem mernek előállni a dalaikkal, ezért nem is becsüli őket senki.¹²⁶⁵ Egy korabeli falumonográfia is úgy vélte, a népes csabai és szarvasi szlovákság nem öntudatos, és ki van szolgáltatva az uralkodó magyar köröknek.¹²⁶⁶

Az alábbiakban három jellegzetes település útját vázolom, ezek három eltérő választ adtak az általános társadalmi-kulturális haladás és a szlovák arculat megőrzése közötti feszültség dilemmájára.

A szlováknyelvűségét és anyanyelvi intézményeit szívósan, bár nem konfliktusok nélkül őrző-fejlesztő település példája volt Tótkomlós, az egyetlen olyan nagy létszámú közösség (1910-ben 10 502 fő, ebből 9307 a szlovák), ahol korszakunkban (és egészen a lakosságcseréig) a szlovák kultúra mind a közösségi életben, mind a mindennapok társadalmi kapcsolataiban meghatározó maradt. Ezen belül is egyéni vonása, hogy a hasonló településekkel szemben, ahol a szlováknyelvűség a tradicionális népi, illetve az egyházi kultúrához kötődött, Komlósön kialakult egy polgári elitkultúra, annak sokféle hozadéka (egyesületek, társas összejövetelek), melyeket viszont középparaszti és iparos rétegek tartottak fenn és működtettek (Tótkomlós a mezővárosi státust soha nem nyerte el). Szervező pozícióját, egyfajta központ szerepét az is erősítette, hogy a részben belőle alakult kisebb településekkel (Nagylak, Csanádalberti, Nagybánhegyes, Pitvaros) intenzív piaci és házassági kapcsolatok kötötték össze. A kultúra alapját a kiváló gazdálkodási feltételek és a szorgalmas munka adta.

A magyar nyelvet, a hatósági elvárás miatt, legkevésbé az egyházban lehetett megkerülni. Tótkomlóson 1862-től tartottak magyarul is evangélikus istentiszteleteket, ám szlovákok ezeket nem látogatták, miközben sikerült megakadályozni egy magyar evangélikus algimnázium alapítását (1860). A századfordulón azonban a magyar nyelv már uralkodó volt az egyházi igazgatásban, sőt az iskolában is terjedt, amit számos korabeli cikk tett szóvá. Csak az 1904-ben lelkésszé választott Ludovít Hrdlička (mint „pánszláv” nehezen tudta elfoglalni hivatalát) tudta rávenni a tanítókat, hogy kapcsolódjanak be a népművelésbe. Ebben a helyzetben a népi kezdeményezések nagyobb súlyt kaptak, különösen a gazdakör megalapítása után (hivatalosan csak 1902-től működhetett). Táncmulatságot, irodalmi esteket szerveztek, 1907-ben sor került az első színelőadásra, ami azután rendszeressé vált, jelentőségét növelte, hogy szinte kizárólag eredeti szlovák népszínműveket adtak elő.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ Tóth 1997: 84.

¹²⁶⁵ A[lbert] Martiš: Banát. *Národné noviny*, 8. okt. 1907. 3.

¹²⁶⁶ Bodnár 1911: 499.

¹²⁶⁷ Gyivicsán 2003a: 300–301, 314–317; Sirácky 1982: 24–30.

Békéscsaba, a korszak legnagyobb szlovák városa (1910-ben a 42 599 lakosból 28 682 volt szlovák, szinte mind evangélikus, a többi magyar, illetve néhány száz román) más úton haladt. A módos településen a 19. század közepéig a szlováknyelvűség jórészt töretlen. A *lutheránus Róma* parasztpolgárai erős egyházat, közösségi életet tartottak fenn,¹²⁶⁸ s ez komoly reményeket táplált a nemzeti elit köreiben. A pozsonyi *Presspürské Nowiny* már az 1780-as években közölt róluk tudósításokat, Štúr lapja és a *Pohladi* szintén kitüntetett figyelmet fordított az alföldiekre, mint a legöntudatosabbnak és legiskolázottabbnak vélt szlovák közösségre, ami mögött nem hiányzott a tőlük várható, bőkezű támogatás reménye. Štúréknak azonban csalatkozniuk kellett, s ez hosszabb távon, a hetvenes évekkel kezdődően a kritika felé vitte a központiakat állásfoglalásaikban. Különösen a századfordulón vált élessé a hangnem, amikor a Nagylakon működő író, ott bankhivatalnok Jozef Gregor Tajovský már a magyarosodás fellegvárának tekintette Békéscsabát. A bácspetrőci születésű irodalomtörténész, Andrej Mráz ugyancsak a magyar szellem erősödését tapasztalta ifjúként 1914-ben az evangélikus gimnázium falai között.¹²⁶⁹ A kritikus szem joggal érzékelhette a városban a magyar lakosság és a magyar nyelvhasználat térnyerését hivatalban, egyházban, iskolában és az egyesületekben, ám kevésbé vette észre, hogy azokkal párhuzamosan továbbra is léteztek és megújultak az anyanyelvűség terei is. Békéscsabán a szlovák intézmények és a nyelvhasználat terei nem az államnyelv ellenében, hanem mintegy annak árnyékában jöttek létre. Kiskőröstől és Szarvastól eltérően itt az egyházi ügyvitel végig két nyelven zajlott. Tótkomlóstól eltérően itt nem harcoltak az államnyelvű algimnázium ellen, hanem az ötvenes években bevezették falai között a szlovák oktatását. A század utolsó negyedében megalakult az evangélikus egyház könyvkiadója, illetve könyvkereskedése, majd a Povázsay testvérek hasonló vállalkozása, szlovák lap is indult (*Dolnozemske Listy*). Ezeket azonban nem az egész helyi társadalom, hanem csak a szlovák középparasztság támogatta és tartotta fenn, amit az tett lehetővé, hogy – Szarvassal vagy Nyíregyházával ellentétben – itt a paraszti kultúra nem szorult vissza a tanácsokra, hanem jelen maradt bent a városban, s lehetővé tette „a polgári kultúra bevonulását”¹²⁷⁰.

Nyíregyháza azért eltérő modell, mert ez a szlovákok által újraalapított település korszakunkban valódi várossá fejlődött, tehát itt megadatott az autochton szlovák urbanizáció lehetősége.

A török korban kialakult hajdúváros a korszak végére szinte teljesen elnéptelenedett, ezért a felét birtokló gr. Károlyi Ferenc 1752-ben azzal fordult Szabolcs vármegyéhez, hogy telepéseket hozhasson, előrebecsátva, hogy nem megyei job-

¹²⁶⁸ Jankovich–Erdmann 1991: 782–784.

¹²⁶⁹ Gyivicsán 2003a: 321–322.

¹²⁷⁰ Gyivicsán 2003a: 329–336.

bágyokat csábítana a birtokára. A Cserkesz-pusztára vonatkozó engedély birtokában fogalmazott pátens három évi adómentességet, szabad vallásgyakorlást, lelkész tartást és a templom építéséhez fát ígért. Szarvason kezdte a toborzást, megbízottjaként az ottani csizmadiamester, Petrikovics János egész Békést bejárta, s 1753-ban megindult az átköltözés. 134 szlovák család érkezett Szarvasról, 39 Berényből, 19 Komlósról, 18 Csabáról, 3 Orosházáról és 1 Gyuláról. Egy részük az ígért előnyökért már korábban is többször váltott lakóhelyet.¹²⁷¹ A szarvasiak többsége például korábban Csabán élt, oda pedig Pest megyéből költözhettek, mint azt az *Irsanovszky* ('Irsai'), *Kiskereszky* ('Kiskőrösi'), *Valkóczy* ('Valkói') családnévek jelzik.¹²⁷² Petrikovics az északi területeken is agitált, minek eredményeképpen 44 család érkezett Zólyom megyéből, 28 Borsodból, ugyanannyi Hontból, 25 Gömörből, 20 Nógrádból, de Liptó és Szepes megyében is volt jelentkező. Közismert volt Károlyi gróf rokonszenve a szorgalmas embereknek tartott szlovákok iránt, meglátogatta az újonnan érkezetteket, szlovákul beszélt velük.¹²⁷³ A telepések jó emlékezete a kései utód (Szohor Pál városi főjegyző, 1924) szávaiból is kicsendül: „Az elpusztult hajdúváros helyén szorgos kezű, idegen ajkú emberek jelentek meg, tarsolyukban a legszebb polgárerénnyel, a föld és munka szeretetével.” Petrikovics János „idehozta magával Szarvasról, Csabáról és Orosházáról tót ajkú, de becsületes magyar lelkű apáinkat, akik a hétköznapi békés fegyverével, két kérges tenyérrel nemesi oklevelet szereztek maguknak; megalapították a legfiatalabb magyar várost, a lüktető, pezsgő életű Nyíregyházát.”¹²⁷⁴ Az 1754. évi szlovák nyelvű összeírásban ennek megfelelően kizárólag szlovák utcanéveket találunk: *Horna* ('Felső'), *Poszredna* ('Közép'), *Krajnia* ('Szélső'), *Kriszna* ('Kereszt'), ill. *Csabanszka* ('Csabai'), *Fehersztonka* ('Fehértői'), *Kalloszka* ('Kállói'), *Oroszka*, *Szarvaszka*, *Tokajszka ulica*¹²⁷⁵, az eredeti családnévek pedig a 20. századig tartották magukat a tanyanevekben (*Bánszky*, *Franko*, *Hankószky*, *Jánószky*, *Maháts*, *Racskó*, *Sztreborni*, *Sztyeványik*, *Tomasovszky*, *Verboszky*, *Zomborszky* stb.). Akadt néhány magyar vagy egyéb, görög katolikus vallásuk miatt orosznak nevezett család is, az utóbbiak az összeírásban mint *Rusnáczká Paléta* ('Orosz Kerület') jelennek meg.¹²⁷⁶ Végül is az újjáéledt település lakóinak négyötöde lehetett szlovák.

Már az első összeírás 2485 fős lakosságot mutatott ki, a beáramlás pedig ezután is folyamatos volt, bár a másik tulajdonos a maga határát sokáig elzárta a telepítési akció elől, a katolikus egyház pedig megpróbálta betiltatni az evangélikus istentiszteletet, elérni a frissen épült templom lerombolását, a Békéscsabáról ér-

¹²⁷¹ Cservenyák – Mező 1987: 11, 59–60.

¹²⁷² Hársfalvi–Man 1976: 10–11.

¹²⁷³ Cservenyák – Mező 1987: 11, 59–60.

¹²⁷⁴ Szohor 1924: 171–172.

¹²⁷⁵ Szohor 1924: 194–196.

¹²⁷⁶ Simkó 1909: 33–36.

kezett lelkész, Vandlik Márton elűzését, ám Károlyi gróf mindezen akadályokat elhárította, s így Nyíregyháza nagy vonzerőt gyakorolt az Alföld evangélikusaira. Népessége gyarapodott, saját önkormányzata igazgatta a dolgait, lényegében mezővárosként élte életét, 1824-ben pedig 73 0000 bécsi forintért formálisan is megváltotta magát a Károlyiak fennhatósága alól.¹²⁷⁷

Az istentisztelet és az oktatás változatlanul a többség anyanyelvén, tehát szlovákul folyt, a társadalmi mobilitás következtében azonban a gazdák számára egyre fontosabb lett a magyar nyelv ismerete, fiaikat magyar szóra kezdték küldeni a hajdúvárosokba. A 19. század elején azután a megyei vezetés elrendelte a magyar nyelv oktatását a nem magyar iskolákban, és hogy a lelkészek minden harmadik vasárnap magyarul is prédikáljanak. Idővel kéthetente és sátoros ünnepeken a szlovák előtt magyar istentisztelet is tartottak. A megalakult magasabb, nyelvészeti iskola magyarul oktatott, az 1847-ben alapított evangélikus tanítóképzőben ugyan külön státust biztosítottak a szlovák nyelv oktatására, egyébként azonban minden tantárgyat magyarul tanítottak, már csak azért is, mert a képző az egész tiszántúli egyházkerület intézménye volt. Az 1861-ben megnyílt evangélikus gimnáziumban vállaltan, „örök időkre” szintén a magyar nyelvet vezették be tanítási nyelvként. Az evangélikus egyház, mely a 20. század elejére egyébként is kisebbségbe szorult, csak a felekezeti hagyományokat ápolta, az anyanyelvet nem (a Tranoscius énekeskönyvet lefordították magyarra), s itt nem is működtek olyan meghatározó lelkészek, tanítók, mint a békési szórványban.¹²⁷⁸

A 19. század második felében a közéletben gyorsuló ütemben szorult háttérbe s került a perifériára a szlovák nyelv. A város 1876-ban megyeszékhely lett, megindult a hivatalok, s velük a magyar hivatalnokok, értelmiség beköltözése, egyre inkább a dzsentrí határozta meg a társadalmi normákat, a régi családok pedig fokozatosan kiköltöztek a jellegzetes bokortanyákra, s velük már a „benti”, szlovák eredetű intelligencia sem vállalt közösséget. 1910-ben a lakosság harmada tanyasi volt, elvágva a színvonalas iskola és urbanizáció előnyeitől. Követelményt fizetett a központba utazásért, ki volt téve a „városi urak” sértő megjegyzéseinek, az egykori parasztpolgárok utódait gúnyoló *tirpákozás*nak (ekkor lett az eredetileg gömöri, de ide Békésből érkezett szlovák néprajzi csoport neve szitokszó a magyar nyelvben s napjainkig is az). A parasztpolgár öntudata gyorsan enyészett.¹²⁷⁹ A bokortanyák népe csak végszükségben mozdult ki otthonról, a fiatakorára emlékező Krúdy Gyula szavaival „a tanyai embernek inkább nem kell a várostól semmi, csak ne bolygassák őt megszokott életében”. A tömeges kivonulást ragadja meg a dalocska: „Žije národ Nyíregyházán: / Ni várošu, de kint tanyán / Rospráva von olyan nyelven, / Ešte taki sehol sincsen.”¹²⁸⁰

¹²⁷⁷ Cservenyák–Mező 1987: 61–63; Hársfalvi–Man 1976: 32.

¹²⁷⁸ Cservenyák–Mező 1987: 98; Gyivicsán 1991: 45.

¹²⁷⁹ Márkus 1943; Cservenyák–Mező 1987: 136–137.

¹²⁸⁰ Mindkettőt idézi Gyivicsán 1991: 47, 55.

A népszámlálások a szlovákság gyors csökkenését jelzik Nyíregyházán. 1880-ban 9211 fő (a lakosság 38,2%-a), 1890-ben 4184 (15,5%), 1900-ban már csak 940 (2,8%), 1930-ban pedig mindössze 120 fő. Az adatok esetleg nem tükrözik a tényleges otthoni nyelvhasználatot, ám jelzik a tömeges asszimilációs orientációt. A teljesen magyar városi oktatás mellett a jobb családok a 20. században már a magyar istentiszteletet látogatták. A szlovák anyanyelv és öntudat már csak egyik-másik bokortanyán tartotta magát.¹²⁸¹ A város és a tanyavilág közötti kínai falat a húszas években a vezetők ideológiai síkon próbálták lebontani – az áttörés reménye nélkül –, feltárva a közös gyökereket, az alapító ősök emlékét, tiszteletadásra szólítva fel azok tanyákon élő utódai iránt.

---

¹²⁸¹ Cservenyák–Mező 1987: 138.

Irodalom

FORRÁSOK

Korabeli sajtó

Hlas 1–6 (1898–1904)
Krajan 1 (1864)
Kreštan 1 (1894)
Národné (Národné) noviny 1–45 (1870–1914)
Orol 1 (1870)
Pešťbudínske vedomosti 1–10 (1861–1870)
Prúdy 1 (1909)
Slovenské noviny 1 (1868); 1 (1886)
Slovenské pohľady 1 (1881)
Slovenský denník 1 (1900); 1–5 (1910–1914)
Slovenský týždenník 1–12 (1903–1914)
Sokol 1 (1860)
Vlast a svet 1 (1886)

Kiadott sajtó

Hlasy v prúdoch času. Čítanie z Hlasu, Slovenského obzoru, Sborníka slovenskej mládeže a Prúdov 1898–1914. Zost. Rudolf Chmel. Tatran, Bratislava, 1983.
Hlinka 2013: Antológia časopiseckých a novinových článkov Andreja Hlinku. Zost. Peter Olexák – Anna Safanovičová. Matica slovenská, Martin, 2013.
Hodža, Milan 1930: *Články, reči, štúdie* 1–5. Praha, 1930.

Tudományos és publicisztikai munkák

Balogh 2002: *A magyar állam és a nemzetiségek.* A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Főszerk. Balogh Sándor. Budapest.
Blaho, Pavel 1899: *Nová domová pokladnica.* Kalendár pre slovenský ľud. Uhorská Skalica.
Bobula, Ján 1869: O tlači. *Minerva.* Národní zábavník. Sost. Ján N. J. Bobula. Minerva, Pešť.
Bodnár, Julius sost. 1911: *Myjava.* Myjava.

- Bodnár, Julius 1926: *Obroda jednej obce na Slovensku*. Nákl. Daniela Pažického, Myjava.
- Botto, Ján 1913: O náboženských poměrech evang. cirkve v Uhrách. In *Slovenská čítanka*. Moravsko-slezská Beseda v Praze, Praha, b. r.
- Burjan, Jozef 1906: *Nemluvňa, alebo život a opatera dieťaťa v prvých dvoch rokoch*. Turč. Sv. Martin, 1906.
- Burjan, Jozef 1912: *Zdravotníctvo v rodine*. Turč. Sv. Martin, 1912 (Pospolité Čítanie 3).
- Čajda, Ján 1871: *Včelár na Slovensku*. T. Sv. Martin.
- Čaplovič, Ján 1975 [1818–1820]: Slováci v Uhorsku. In *O Slovensku a Slovákoch*. Tatran, Bratislava.
- Čebratý [Karol Salva] 1898: Okolie ružomerské. *Sborník československý. Od Šumavy k Tatrám*. Vydali Karol Salva a Karel Kálal. K. Salva, Ružomberok.
- Czambel, Samo 1903: *Slováci a ich reč*. Nákl. vlastným, Budapešť.
- Dessewffy István 1918: *Nemzeti kulturfeladatok az északkeleti hegyvidéken*. Eperjes.
- Dokumenty 1962: *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. I. Zost. František Bokes, Bratislava.
- Duchaj, Ján 1912: Hospodárenie maloroľníka. *Hospodárska čítanka*. Turč. Sv. Martin.
- Dugovich Titusz 1903: *A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története. Tanulmány*. Turóc-Szt.-Márton.
- Esterházy János, gr. 1902: *A szláv áramlatok és hazánk*. Budapest.
- Felvidéky [Thébusz János] 1882: *Protestantizmus és panszlávizmus*. Ráth Mór, Budapest.
- Gáspár Imre 1879: *Hazánk tót népe. A tót nép, a tót költészet*. Tettey Nándor és tsa, Budapest.
- Grünwald Béla 1878: *A felvidék*. Politikai tanulmány. Ráth Mór, Budapest.
- Guller, Edvard 1904: Předmlouva. In Samo Czambel: *Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty*. Praha.
- Hečko, Pavol 1872: Určenie ženy v duchu a svetle kresťanskej pravdy uvážené. In *Živena*. Národný Almanach. Red. Ambro Pietor. Živena, Turč. Sv. Martin.
- Hodža, Michal Miloslav 1847: *Dobrou slovo Slovákom, súcim na slovo*. Tatrin, Levoča.
- Hodža, Milan 1920: *Československý rozkol*. Príspevky k dejinám slovenčiny. Turč. Sv. M. Hospodárska 1912: *Hospodárska čítanka*. Turč. Sv. Martin, (Pospolité Čítanie 4).
- Houdek, Fedor 1913: Průmysl a obchod. *Slovenská čítanka*. Moravsko-slezská Beseda v Praze, Praha
- Iratok 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* I. Szerk. Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Iratok 1999: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VII. 1914–1916. Kemény G. Gábor gyűjtését kieg. és jegyz. ellátta Szarka László – Szász Zoltán. MTA TTI, Budapest.
- Kabina, Franko 1890: Príspevok ku dejinám založenia Tatrana, viedeňského spolku univerzitnej mládeže slovenskej. In *Pamätnica, ktorú z príčiny 20 ročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský akademický spolok „Tatran” vo Viedni*. Turč. Sv. Martin.
- Kálal, Karel b. r.: *Na krásném Slovensku*. J. R. Vilímek, Praha.

- Kálal, Karel 1905: *Slovensko a Slováci*. F. Šimáček, Praha.
- Kazinczy Gábor 1963 [1839]: *A Felföld*. Levéltöredék. In *Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok*. Szerk. Csanda Sándor. SPN, Bratislava.
- Kemény G. Gábor 1962: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Válogatás hét évszázad írásaiból. Szerk. Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kmeť, Andrej 1875: *Hospodár na Slovensku*. Matica slovenská, Turč. Sv. M.
- Kolísek, Alois 1913: Náboženské poměry katolické na Uh. Slovensku. In *Slovenská čítanka*. Moravsko-slezská Beseda v Praze, Praha, b. r.
- Kollár, Ján 1846: O československé jednotě v řeči a v literatuře. In *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Praha.
- Kostenszky Géza 1893: *Nemzeti politika a Felvidéken*. Singer és Wolfner, Budapest.
- Kőrösy József 1898: *A Felvidék eltótosodása*. Nemzetiségi tanulmányok Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör, Abaúj, Zemplén és Ung megyék területéről. Budapest.
- ifj. Kubinyi Miklós 1891: *Árva megye*. Budapest.
- Lajčiak, Ján 2007 [1918/1921]: *Slovensko a kultúra*. Q111, Bratislava.
- Lichard, Daniel G. 1871: *Malá gazdiná*. Počiatky hospodárstva domového v otázkach a odpovedách vysvetlené. Skalica.
- Lichard, Daniel G. 1882: *Slovenská obrázková čítanka hospodárska I*. Turč. Sv. Martin.
- Maróthy-Šoltéssová, Elena 1898: Potreba vzdelanosti pre ženu zvlášť zo stanoviska mravnosti. In *Letopis Živeny II*. T. Sv. Martin.
- Maróthy-Šoltéssová, Elena 1958a [1912]: O „Ženách” Hany Gregorovej. In Elena Maróthy-Šoltéssová: *Pohľady na literatúru*. Sl. vyd. krásnej literatúry, Bratislava.
- Maróthy-Šoltéssová, Elena 1958b [1885]: Úloha Živeny. In Elena Maróthy-Šoltéssová: *Pohľady na literatúru*. Sl. vyd. krásnej literatúry, Bratislava.
- Meakulpínský [Ladislav Novomeský] 1901: *Co hatí Slováky?* Odpověď dáti se pokusil ~. Hodonín, nákl. vl.
- Memorandum 1867 [1861]: Memorandum [A Szlovák Nemzet Memoranduma]. 1-ső melléklet a 133. sz. irományhoz. In *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai II*. Pest.
- Moyseš, Štefan 1865: *Myšlienky o zahradníctve vôbec a o štepárstve obzvlášte*. Banská Bystrica.
- Nagy József 1891: *A tótok otthonáról Árvamegyében*. Néprajzi monographia. Alsó-Kubin.
- Népszámlálás 1920 [1910]: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. VI. rész. Budapest, 1920. Magyar Statisztikai Közlemények. Új. sor., 64. k.
- OMM 1897: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. 14. Morvaország és Szilézia. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest.
- Ormis, Samuel 1872: Domáca ženská výchova. In *Národný Almanach*. Red. Ambro Pietor. Živena, Turč. Sv. Martin.
- Ottův slovník 1901: *Ottův slovník naučný*. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí 17. J. Otto, Praha.

- Pamätnica 1890: *Pamätnica, ktorú z príčiny 20 ročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský akademický spolok „Tatran“ vo Viedni*. Turč. Sv. Martin.
- Pechány Adolf 1886: *A panszlávizmus múltja és jelene*. Felsőmagyarországi Nemzetőr.
- Pechány Adolf 1888: *Kalauz a Vág völgyében*. Lucski, Koritnicza, Pöstyén, Rajeczi fürdő, Stubnya, Trenčsén-Teplicz és Büdöskő fürdők ismertetésével. Szerző, Budapest.
- Pechány Adolf 1913: *A magyarországi tótok* Budapest (Nemzetiségi ismertető könyvtár 3).
- Penzel, Anton 1867: *Ovocinár na Slovensku*. Banská Bystrica.
- Salva, Karol – Kálal, Karel 1898: *Sborník československý. Od Šumavy k Tatrám*. Vydali ~. Nakl. K. Salva, Ružomberok.
- Sándorfi, Eduard 1904: *Slovo ku kresťanským robotníkom*. Redakcia Posla sv. Antona, Budapest.
- Škultéty, August Horislav 1863: *Reč, ktorú pri slávnostnom otvorení Slovensko-evanjelického a. v. nižšieho gymnásium vo Veľkej Revúci, roku 1862, dňa 16 sept. držal ~*. Banská Bystrica.
- Škultéty, August Horislav 1889: *Pamäti Slov. ev. a. v. gymnasia a s ním spojeného učiteľského semeniska vo Veľkej Revúci*. Usp. ~ Ružomberok.
- Škultéty, Jozef 1929: *A volt Felső-Magyarországról*. Turóc-Szent-Márton.
- Škultéty, Jozef 1985a [1928]: *Nehaňte ľud môj!* In *Z dejín slovenskej literatúry*. Zost. Michal Kocák. Matica slovenská, Martin (Dielo 2), 219–325.
- Škultéty, Jozef 1985b [1920]: *Stodvadsaťpäť rokov zo slovenského života 1790–1914*. In *Z dejín slovenskej literatúry*. Zost. Michal Kocák. Matica slovenská, Martin (Dielo 2), 52–215.
- Škultéty, Jozef 1992 [1916]: *Z národného pomedzia slovensko-ruského*. In *Jazykoveda*. Zost. Juraj Chovan. Matica slovenská, Martin (Dielo 7).
- Slávik, Ján 1900: *Hospodárske prednášky*. T. Sv. Martin.
- Sokolová, Vilma 1898: *Žena v národě*. In *Sborník československý. Od Šumavy k Tatrám*. Vydali Karol Salva a Karel Kálal. K. Salva, Ružomberok.
- Šrobár, Vavro 1909: *Ludová zdravotveda*. Turč. Sv. Martin.
- Štefánek, Anton 1903: *Dejiny Slovenského akademického spolku Tatрана od r. 1890 – 1900 a Slovenského literárneho spolku Národa vo Viedni*. In *Pamätnica, ktorú z príčiny desaťročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský literárny spolok „Národ“ vo Viedni*. Usp. Anton Štefánek. Jozef Teslík, Skalica.
- Štefánek, Anton 1913: *Obrozenie na Slovensku*. In *Slovenská čítanka*. Moravsko-slezská Beseda v Praze, Praha, b. r.
- Štefánek, Anton 1984 [1917]: *A zsidóklérdés Észak-Magyarországon*. In *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. S. a. r. Hanák Péter. Gondolat, Budapest.
- Steier Lajos 1912: *A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története*. Liptószentmiklós.
- Stodola, Emil 1902: *Príspevok ku štatistike na Slovensku*. Turč. sv. Martin Odtisk zo SP 7–9.
- Stodola, Emil 1912: *Štatistika Slovenska*. Nákl. vl., Turč. Sv. Martin.

- Štúr, Ľudovít 2012a [1845]: A mértékletességi egyesületek. In Ľudovít Štúr: *A szlávok és a jövő világa*. Válogatott írások. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Demmel József. Utószó Rudolf Chmel. Kalligram, Pozsony.
- Štúr, Ľudovít 2012b [1846]: A szlovák nyelvjárás, avagy az e nyelvjáráson történő írás szükségessége. In Ľudovít Štúr: *A szlávok és a jövő világa*. Válogatott írások. Vál., az előszót és a jegyzeteket írta Demmel József. Utószó Rudolf Chmel. Kalligram, Pozsony.
- Szirmay Antal 1807: *Hungaria in parabolis*. Buda.
- Tibenský, Ján 1965: *Chvála a obrany slovenského národa*. Sl. vyd. krásnej lit., Bratislava.
- Tilkovszky Loránt 1989: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945*. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről. Budapest (Hungaro–Bohemicoslovaca 3).
- Urbán Adolf 1875: *Sárosi tót nyelvtan vázlata*. Eperjes.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1977 [1908]: *Listy z Uhorska*. Matica slovenská, Martin.
- Veridicus [Ajtay József] 1909: *A magyarországi nemzetiségi kérdés mint – üzlet. Egy angol röpirat*. Budapest.
- Wagner, Ján A. 1890: Náčrtok dejín spolku. In *Pamätnica, ktorú z príčiny 20 ročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský akademický spolok „Tatran” vo Viedni*. Turč. Sv. Martin.
- Wagner, Ján A. 2003: Pesti emlékek. In *Szlovák életpályák a dualizmus kori Budapesten*. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža. Szerk. Kovács Anna – Szabó Orsolya. MTA KKI – Józsefvárosi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat, Budapest.

Szépirodalmi művek

- Bajza, Jozef Ignác 1976 [1784]: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného*. Tatran, Bratislava.
- Banšell, Koloman 1872: Emancipovaná. In *Živena*. Národný Almanach. Red. Ambro Pietor. Živena, Turč. Sv. Martin.
- Čajak, Ján 1962 [1909]: *Rodina Rovesných*. Sl. vyd. krásnej lit., Bratislava.
- Chalupka, Samo 1973: *Básnické dielo* Tatran, Bratislava.
- Chalupka, Ján 2006 [1830]: Kandúrfalva, avagy csak szégyenben ne maradjunk [részlet]. *Magyar Napló* 18, 11. 45–47.
- Csecsootka, Karol 1905: Trepákovci v Budapešti. In *Zasmejme sa*. Veselé rozprávky, žarty a rozmary k obveseleniu slovenského ľudu v týchto smutných časoch. Posbieral i napísal ~. Viliam Méhner, Budapešť.
- Csecsootka, Karol b. r.: List pre milého. In *Tatári v Uhorsku*. Tatársky plen. Dľa rozl. prameňov spracoval ~. Viliam Méhner, Budapešť.
- Csecsootka, Karol sost. 1934: *Anthologia zo slovenských básnikov r. 1847–1900 s pripojením piesní z doby Rákócziho a rokov 1848–49 ako aj niekoľkých prstonárodných spevov*. Uhorsko-krajinský vzdelávací spolok slovenský, Budapešť.
- Eötvös, Károly 1982 [1909]: A balatoni utazás vége. In *Balatoni utazás II*. Magvető, Budapest.

- Fábri Anna 1999, 2006: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. I. Szerk., az előszót és a fejezetek bevezetőit írta Fábri Anna. Kortárs–Windor BT–Argumentum, Budapest; II. 1866–1895. Szerk. Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter. Kortárs, Budapest.
- Fándly, Juraj 1973 [1789]: Dôverný rozhovor mnícha Atanása s diablom Titinillom. In *Rozprávky rozmarne i poučné*. Tatran, Bratislava.
- Ferienčík, Mikuláš Štefan 1860: Irma. *Sokol* 1, 80.
- Ferienčík, Mikuláš Štefan 1923 [1862]: *Jedlovský učitel*. Povest' zo života Slovákov. Praha.
- Gárdonyi Géza 1964 [1906]: Egy szál drót. In *Szegény ember jó órája*. Elbeszélések I. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Gregorová, Hana 1912: *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1912a: Kam? In *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1912b: Mužovi. In *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1912c: Odpoved' priateľke. In *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1912d: Slečinka a slúžka. In *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1912e: Z manželstva. In *Ženy*. Liptovský Mikuláš.
- Gregorová, Hana 1979: *Spomienky*. Zred. Dagmar Gregorová-Prášilová. Doslov napísal Karol Rosenbaum. Tatran, Bratislava.
- Hollý, Jozef 1998a [1907]: Amerikán In *Hry*. Tália-press Národné divadelné centrum, Bratislava.
- Hollý, Jozef 1998b [1908]: Emancipácia. In *Hry*. Tália-press Národné divadelné centrum, Bratislava.
- Hollý, Jozef 1998c [1912]: Geľo Sebechlebský In *Hry*. Tália-press Národné divadelné centrum, Bratislava.
- Hollý, Jozef 1998d [1902]: Mánotratný syn In *Hry*. Tália-press Národné divadelné centrum, Bratislava.
- Hollý, Ján 1999: *Dielo* I–II. Slovenský Tatran, Bratislava.
- Horváth, Pavol zost. 1972: *Rabovali Turci*. Výber z kroník a listov zo 16. a 17. storočia. Tatran, Bratislava.
- Hurban, Jozef Miloslav 1934 [1853]: *Slovenskí žiaci*. Doslov napísal Rudo Brtaň. Melantrich, Praha.
- Hurban, Jozef Miloslav 1977a [1847]: Od Silvestra do Troch kráľov. In *Olejkár*. Tatran, Bratislava.
- Hurban, Jozef Miloslav 1977b [1846]: Olejkár. In *Olejkár*. Tatran, Bratislava.
- Hviezdoslav, Pavol Országh 1973 [1890]: Ežo Vlkolinský In *Hviezdoslav* 3. Tatran, Bratislava.
- Jégé, [Ladislav Nádaši] 1979 [1889]: Výhody spoločenského života In *Výhody spoločenského života*. Zost. Vladimír Petřík. Tatra, Bratislava.
- Jesenský, Janko 1953a [1913]: Haragosok. In *Kisváros*. Elbeszélések. Csehszlovákiai Magyar könyvkiadó, Bratislava.
- Jesenský, Janko 1953b [1913]: Napfürdő. In *Kisváros*. Elbeszélések. Csehszlovákiai Magyar könyvkiadó, Bratislava.

- Jesenský, Janko 1953c [1913]: Rafikáné. In *Kisváros*. Elbeszélések. Csehszlovákiai Magyar könyvkiadó, Bratislava.
- Jókai Mór 1969 [1890]: *A gazdag szegények*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jókai Mór 1881: *Akik kétszer halnak meg*. Révai kiadás, h. n., é. n.
- Jókai Mór 1983 [1869]: *A köszívű ember fiai*. Móra Kiadó–Kárpáti Kiadó, Budapest–Uzsgorod.
- Juhász Gyula 2004a [1918]: Szokolca. In *A szokolcai dombokon*. Orbán lelke és más írások. Miskolc.
- Juhász Gyula 2004b [1918]: Tótok és csehek közt (Magyar és morva végeken). In *A szokolcai dombokon*. Orbán lelke és más írások. Miskolc.
- Kalinčiak, Ján 1951 [1845/1846]: Milkov hrob. In *Milkov hrob*. Rozprávký. MS, Martin.
- Kalinčiak, Ján 2001 [1847/1848]: Szentlélekfalva. Ford. Käfer István. In *Hármas halom megett*. Szlovák Rákóczi-tükör. Összeállította Käfer István. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Kazinczy Gábor 1963 [1839]: A Felföld. Levéltöredék [1839]. In *Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok*. Szerk. Csanda Sándor. SPN, Bratislava, 188–190.
- Kollár, Ján 1986 [1824]: Előhang a „Szláva leányá”-hoz. Ford. Majtényi Zoltán. In *Cseresznyevirágok balladája. Szlovák költők antológiája*. Vál., szerk. Zádor András. Kozmosz könyvek, Budapest.
- Kollár, Ján 2006 [1863]: Emlékeim fiatal éveimből. In *Magyarságkép a XIX–XX. századi szlovák irodalomban*. (Szemelvénygyűjtemény) Összeáll. Ábrahám Barna. *Magyar Napló* 18, 11.
- Kukučín, Martin 1976 [1885]: A cifra üsző. Ford. Hubik István. In *Majd, ha a bácsi meghal*. Madách–Európa, Bratislava–Budapest.
- Kukučín, Martin 1980a [1887]: Diák a pásztortanyán. Ford. Hubik István. In *Ifjú évek*. Bratislava.
- Kukučín, Martin 1980b [1889–1890]: Vianočné oblátky. In *Výber II*. Tatran, Bratislava.
- Magyar Simplicissimus* 1956 [1683]. Szerk., bev. Turóczi-Trostler József. Művelt Nép, Budapest.
- Maróthy-Šoltéssová, Elena 1988 [1923–1924]: *Gyermekeim*. Európa, Budapest, 1988.
- Maróthy-Šoltéssová, Elena 2006.[1894] : Az ár ellen. *Magyar Napló*, 18, 11.
- Maršall-Petrovský, Gustáv 1962a [1885]: Fi donc! In *Dielo I*. Kultúra, Báč. Petrovec.
- Maršall-Petrovský, Gustáv 1962b [1886]: Podvod. In *Dielo I*. Kultúra, Báč. Petrovec.
- Maršall-Petrovský, Gustáv 1962c [1885]: Stratená varta. In *Dielo I*. Kultúra, Báč. Petrovec.
- Maršall-Petrovský, Gustáv 1962d [1890]: Tri dni z denníka. In *Dielo I*. Kultúra, Báč. Petrovec.
- Mikszáth Kálmán 1978 [1881]: Lapaj, a híres dudás; Az a fekete folt. In *Tót Atyafiak. A jó palócok*. Móra Kiadó, Budapest.
- Palárik, Ján 2014a [1860]: *Drótos*. Ford. Petró László. Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, Budapest.

- Palárik, Ján 2014b [1858]: *Inkognitó*. Ford. Petró László. Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, Budapest.
- Palárik, Ján 2014c [1862]: *Kibékülés, avagy kaland az aratóbálon*. Ford. Petró László. Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, Budapest.
- Seberíni, Andrej 1874: *Bohdanice a jej učiteľ*. Matica Slovenská, Turč. sv. Martin.
- Seberíni, Ondrej [Veterán] 1996 [1886]: *Slováci a sloboda*. Pravda a poézia. Vyd. Ivan Krasko, Nadlak.
- Simu, Romul 1907: *Comuna „Viitorul”*. Sfaturi și pilduri pentru înaintarea unui sat prin sine însuși. Sibiu.
- Sládkovič, Andrej 1957 [1846]: *Marína*. In *Marína. A gyetvai legény*. Ford. Farkas Jenő. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava.
- Slančíková-Timrava, Božena 1975a [1902]: *Skúsenosť*. In *Timrava I*. Tatran, Bratislava.
- Slančíková-Timrava, Božena 1975b [1926]: *Všetko za národ*. In *Timrava II*. Bratislava.
- Slančíková-Timrava, Božena 1987a [1918]: *Hősök*. In *Hősök*. Bratislava.
- Slančíková-Timrava, Božena 1987b [1893]: *Kihez menjek? Egy leány naplójából*. In *Hősök*. Bratislava.
- Sochán, Pavol 1921 [1910]: *Sedliacka nevesta*. Nákl. vl., Bratislava.
- Tajovský, Jozef Gregor 1956a [1900]: *Ha az asszony nál a gyeplő*. In Jozef Gregor Tajovský: *Keserű kenyér*. Szlovákiai Szépirodalmi könyvkiadó, Bratislava.
- Tajovský, Jozef Gregor 1956b [1909]: *Zavaros örökség*. In Jozef Gregor Tajovský: *Keserű kenyér*. Szlovákiai Szépirodalmi könyvkiadó, Bratislava.
- Thaly, Kálmán 1864: *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok II*. Budapest.
- Tomášik, Samo 1971a [1864]: *Başovci na muránskom zámku*. In *Ohne na Muráni*. Tatran, Bratislava.
- Tomášik, Samo 1971b [1846]: *Hladomra*. In *Ohne na Muráni*. Tatran, Bratislava.
- Tomášik, Samo 2001 [1876]: *Kurucok*. Ford. Käfer István. In *Hármas halom megett. Szlovák Rákóczi-tükör*. Összeáll. Käfer István. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó.
- Urban, Milo 1966 [1927]: *Az élő ostor*. Ford. Sándor László. Tatran, [Bratislava].
- Urban, Milo 2000 [1970]– Milo Urban: *Zöld vér*. Ford Kiss Szemán Róbert. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Urbánek, Ferko 2014a [1899]: *Diabol v ráji manželskom*. www.zlatyfond.sme.sk [letöltés: 2014. május 15.]
- Urbánek, Ferko 2014b [1890]: *Pokuta za hriech*. www.zlatyfond.sme.sk [letöltés: 2014. május 15.]
- Urbánek Ferko 2014c [1895]: *Škriatok*. www.zlatyfond.sme.sk [letöltés: 2014. május 15.]
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943a [1895–1896]: *Koreň a výhonky I–II*. Matica slovenská, Turč. Sv. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943b [1901]: *Kotlín*. Matica slovenská, Turč. Sv. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943c [1883]: *Letiace tiene*. In *Letiace tiene. V malom meste. Jarný mráz*. Matica slovenská, Turč. Sv. Martin.

- Vajanský, Svetozár Hurban 1943d [1880]: Na Bašnárovom kopci. In *Na Bašnárovom kopci a iné črty*. Matica slovenská, Turč. Sv. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943e: Vystáhovalc. In *Na Bašnárovom kopci a iné črty*. Matica slovenská, T. Sv. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1985 [1879]: Herodes. In *Tatry a more*. Tatran, Bratislava.
- Vajanský, Svetozár Hurban 2008: *Koreň a výhonky. Články*. Bratislava: Kalligram – Ústav sl. literatúry SAV.
- Vajanský, Svetozár Hurban 2011 [1884]: *Száraz hajtás*. Ford. Ábrahám Barna. Magyar Napló Kiadó, Budapest.
- Vansová, Terézia 1977a [1889]: Sirota Podhradských. In *Sirota Podhradských*. Tatran, Bratislava.
- Vansová, Terézia 1977b: Vlčia tma. In *Sirota Podhradských*. Tatran, Bratislava.
- Veštník, Janko 1873: *Preporodená obec*. Turč. Sv. Martin.
- Záborský, Jonáš 1989 [1873]: Dva dni v Chujave. In *Dielo I*. Tatran, Bratislava.
- Zao-sek, [Ludovít Gášpár] 1904: *Historia drotára. Žalostný obrázok pýchy a obžerstva*. Red. Posla sv. Antona, Budapest.
- Zoch, P. 1890: Dva obrazy. In *Pamätnica, ktorú z príčiny 20 ročného jubilea účinkovania svojho vydal Slovenský akademický spolok „Tatran” vo Viedni*. Turč. Sv. Martin.

FELDOLGOZÁSOK

Kézikönyvek, monográfiák, tanulmánykötetek

- A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Szerk. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest, 1998.
- Arató Endre 1960: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula szerk. 1991: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba.
- Bokes, Fr. 1945: *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Matica slovenská, Martin.
- Breza, Vojtech 1997: *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*. Zväz polygrafie na Slovensku – Univerzitná knižnica v Bratislave – MS.
- Buchta, Ján – Sloboda, Ján – Viestová, Zora zost. 1968: *Skalica v minulosti a dnes*. Obzor, Bratislava.
- Čavojský, Ladislav – Štefko, Vladimír 1983: *Slovenské ochotnícke divadlo 1830–1980*. Obzor, Bratislava.
- Cservenyák László – Mező András szerk. 1987: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza.
- Dangl, Vojtech – Kopčan, Vojtech 1995: *Vojenské dejiny Slovenska II*. Ministerstvo obrany SR, Bratislava.
- Demmel József 2011: *A szlovák nemzet születése*. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Kalligram, Pozsony.

- Demmel József 2014a: *A kettős identitás ára*. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban. Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, Békéscsaba.
- Demmel József 2014b: *Pánszlávok a kastélyban*. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram, Pozsony.
- Đurica, S. Milan S 1996: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. SPN, Bratislava.
- Đuriška, Zdenko 2007: *Medzi mlynmi a bankami*. Dejiny rodu Makovickovcov. Sl. genealogicko-heraldická spoločnosť, Bratislava.
- Fedor, Michal zost. 1964: *Bibliografia slovenských kníh 1901–1918*. Matica slovenská, Martin.
- Frisnyák Sándor 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Glettler Mónika 1989: *Die Slowaken in Pressburg und Budapest um 1900*. Revue Slowakei des Slowakischen Matúš Černák-Instituts.
- Halaša, Pavol – Špetko, Jozef 1958: *Kníhtlačiarsky účasťníarsky spolok v Martine 1869–1949*. MS, Martin.
- Halász, Ivan 2003: *Cirkev, národ, štát*. Daniel Bachát a jeho budapeštianske roky (1873–1906). PPKE BTK, Esztergom–Piliscsaba.
- Hanakovič, Štefan 1969: *Muzeálna slovenská spoločnosť*. Muzeol. kabinet pri SNM v Bratislave – MS v Martine.
- Hársfalvi Péter – Man Miklós 1976 szerk.: *Tanulmányok Nyíregyháza újabbbkori történetéből*. Nyíregyháza.
- Hochmut, Zdenko a kol. 1969: *Ružomberok*. Historicko-vlastivedná monografia. Banská Bystrica.
- Hodža, Milan 1920: *Československý rozkol*. Príspevky k dejinám slovenčiny. Turč. Sv. M.
- Holec, Roman 1991: *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. VEDA, Bratislava.
- Holec, Roman 1997: *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*. Matica slovenská, Martin.
- Hollý, Karol 2011: *Ženská emancipácia*. Diskurz slovenského národného hnutia na prelome 19. a 20. storočia. Historický ústav SAV – Prodama, Bratislava.
- Hudák, Ján 1996: *Beletria pre ľud*. Slovenská moralistická próza v 50. a 60. rokoch 19. storočia. Spolok sv. Vojtecha, Trnava.
- Juríček, Ján 1988: *Vajanský*. Portrét odvážneho. Obzor, Bratislava.
- Kepecs József összeáll. 1996: *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880–1941)*. KSH, Budapest.
- Kereszty Orsolya 2010: *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918*. Novum, Budapest.
- Klein, Bohuš – Ruttkay, Alexander – Marsina, Richard 1995: *Vojenské dejiny Slovenska I*. Ministerstvo obrany SR, Bratislava.
- Kmeť, Miroslav 2012: *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov* 1. Vyd. Ivan Krasko, Nadlák.
- Kopčan, Vojtech – Krajčovičová, Mária 1983: *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin.
- Kósa László 1998: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920*. Planétás Kiadó, Budapest.

- Kósa László 2001: „*Hétszilvafa árnyékában*”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Osiris, Budapest.
- Kostický, Bohuš 1959: *Nová škola slovenská*. VEDA, Bratislava.
- Kováč, Dušan 2001: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony.
- Kovačevičová, Soňa 1993: *Liptovský Svätý Mikuláš*. Mesto spolkov a kultúry v rokoch 1830–1945. Tranoscus, [Liptovský Mikuláš].
- Kovács Anna 2006: *A szlovákok élete és kultúrája Budapesten a dualizmus korában (1867–1918)*. PPKE BTK, Piliscsaba–Esztergom.
- Kowalská, Eva 2001: *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí*. VEDA, Bratislava.
- Leikert, Josef a kol. 2005: *Kultúrno-politický profil Vavra Šrobára*. Kulturologická spoločnosť, Nitra.
- Letz, Róbert – Bartlová, Alena – Mulík, Peter 2006: *Slovenská ľudová strana v dejinách*. Matica slovenská, Martin.
- Márkus Mihály 1943: *A bokortanyák népe*. Budapest. Medvecký, Karol A[dam] 1920: *Cirkevné pomery katolíckych Slovákov v niekdajšom Uhorsku*. Nákl. vl., Ružomberok.
- Mésáros, Július ved. red. – Kropilák, Miroslav 1963: *Matica slovenská v našich dejinách*. VSAV, Bratislava.
- Mezei István 2008: *Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén*. Fórum KKI, Somorja.
- Mikulová, Marcela 2005: *Tajovského obrodenecká moderna*. Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava.
- Mráz, Andrej 1952: *Ján Kollár*. Sl. spisovateľ, Bratislava.
- Neumann Tibor 2007: *A Korlátkövek*. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr.
- Pauliny, Eugen 1983: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Sl. pedag. nakl., Bratislava.
- Péter László 1980: *Így élt Juhász Gyula*. Móra, Budapest.
- Pichler Tibor 1998: *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava.
- Polányi Imre 1987: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Potemra, Michal zost. 1958: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin, Matica slovenská (Slovenská národná bibliografia. Sériá B. Periodiká. Zv. Ia.).
- Rampák Zoltán 1975: *Slovenskí klasickí dramatici 19. storočia a inonárodná dráma*. Obzor, Bratislava.
- Révész Imre 1925: *A magyarországi protestantizmus történelme*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Rybecký, Milan 1983: *Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národnej kultúre*. Osveta, Martin.
- Ruttikay, Fraňo 1980: *Robotnícka žurnalistika v sociálnom a národnom hnutí Slovákov (1897–1918)*. Matica slovenská, Martin.

- Ruttkay László 1939: *A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- Sidor, Karol 1934: *Andrej Hlinka (1864–1926)*. Bratislava.
- Simkó Gyula 1909: *Nyíregyháza és tanyáinak települése*. Kolozsvár.
- Škvarna, Dušan – Bartl, Július – Čičaj, Viliam – Kohútová, Mária – Letz, Róbert – Segeš, Vladimír 2003: *A szlovák történelem lexikona*. SPN, Bratislava.
- Šmatlák, Stanislav 2001: *Dejiny slovenskej literatúry II* (19. storočie a prvá polovica 20. storočia). Literárne informačné centrum, Bratislava.
- Sokolík, Viliam 1966: *Z bojov o pokladnicu slovenskej kultúry*. Knížnica Národného domu a Muzeálnej slovenskej spoločnosti 1890–1927. MS, Martin.
- Špetko, Jozef 1961: *Pramene a dokumenty k dejinám slovenského kapitalistického kníhtlačiarstva*. MS, Martin.
- Spira György 1980: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországn*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Štefánek, Anton 1944: *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava (Slovenská vlastiveda 3).
- Stehlík, Michal 2009: *Češi a Slováci 1882–1914: nezřetelnost společné cesty*. Togga, Praha.
- Števček, Ján 1989: *Dejiny slovenského románu*. Tatran, Bratislava.
- Štilla, Miloš 1969: *Znievske gymnázium 1869–1959*. Stredosl. vyd., Banská Bystrica.
- Štilla, Miloš zost. 1970: *Pamätnica znievskeho gymnázia*. Stredosl. vyd., [Banská Bystrica].
- Sto rokov 1965: *Sto rokov revúckeho gymnázia 1862–1962*. SPN, Bratislava.
- Sto rokov 1967: *Sto rokov slovenského gymnázia v Martine (1867–1967)*. Obzot, b. m.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918*. Kalligram, Pozsony.
- Sziklay László 1962: *A szlovák irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szohor Pál, szerk. 1924: *Nyíregyháza az örökvaltság századik évében*. Nyíregyháza.
- Tkadlečová-Vantuchová, Jarmila 1969: *Živena – spolok slovenských žien*. EPOCH, Bratislava.
- Tóbbik, Štefan 1966: *Šafárikov a Kollárov jazyk. Príspevok k vývinu českého a slovenského spisovného jazyka v období národného obrozenia*. Sl. Pedagogické nakl., Bratislava.
- Tolnai György 1964: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)*. Akadémiai, Budapest.
- Tóth Sándor 1910: *Sáros vármegye monográfiája II*. Budapest.
- Urbancová, Viera 1987: *Slovenská etnografia v 19. storočí*. Matica slovenská, Martin.
- Vanovič, Július 1993: *Druhá kniha o starom Martine (1861–1875)*. Matica slovenská, Martin.
- Vanovič, Július 1999b: *Tretia kniha o starom Martine (1875–1918)*. Literárne informačné centrum, Bratislava.
- Vigh Károly 1945: *A XIX. század szlovák hírlaptörténete*. Budapest.
- Viršinská, Miriam 2011: *Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia*. Matica slovenská, Martin.

- Votrubová, Štefana 1931: *Živena*. Jej osudy a práca. Živena, [T. Sv. Martin].
- Winkler, Tomáš – Eliáš Michal 2003: *Matica slovenská*. Dejiny a prítomnosť. MS, Martin.
- Zilizi Zoltán 2013: *Pechány Adolf és a szlovák–magyar együttélés 1880-tól 1942-ig*. PhD disszertáció. Kézirat, ELTE BTK, Budapest.

Tanulmányok

- Ablonczy Balázs 2011: Virtuális vármegye: Sáros, 1820–1940. Nemzetiségközi kapcsolatok az emlékiratok tükrében. In *Nyombiztosítás*. Letűnt magyarok. Kalligram, Pozsony.
- Ábrahám Barna 1998a: Rudnay Sándor. Hungarus patriotizmus, szlávság, szlovákság. In *Rudnay Sándor és kora / Alexander Rudnay a jeho doba*. Szerk. Käfer István. PPKE BTK – METEM – Rudnay Sándor Kulturális és Városvédő Egyesület, Budapest-Esztergom-Nagyszombat.
- Ábrahám Barna 1998b: Szlovák folyóiratok és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában. In *A budapesti szlovákok kulturális öröksége / Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov*. Red. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest.
- Ábrahám Barna 2000a: Časopis Prúdy a národospoločenské modernizačné snahy. In *Słowacja w obliczu Europy*. Red. Halina Janaszek-Ivaničková. Wyd. Uniw. Śląskie-go, Katowice.
- Ábrahám Barna 2000b: Pechány Adolf életrajza. In Pechány Adolf: *A magyarországi tótok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Ábrahám Barna 2001: Értelmiségi küldetés és a falu újjászületése a dualizmus korának hazai irodalmában. In *Értékközvetítés a nyelvben és az irodalomban*. Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya.
- Ábrahám Barna 2003: Szlovákok és szlovjakok: a nemzet határai. *Limes*, 16, 3. 55–66.
- Ábrahám Barna 2006: Történelem és nemzetkép Samo Tomášik prózájában. In *A Duna vallomása*. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Ábrahám Barna – Pilecky Marcell. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Ábrahám Barna 2011: Nemesek, polgárok, parasztok Svetozár Hurban Vajanský *Száraz hajtás* című regényében. In Svetozár Hurban Vajanský: *Száraz hajtás* Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Ábrahám Barna. Magyar Napló Kiadó, Budapest.
- Ábrahám Barna 2014: Iskola és nemzetépítés. A szlovák anyanyelvi oktatás problémái a hosszú 19. század második felében. *Korall*, 56. 69–95.
- Bárth János 1986: Magyarország népességének felekezeti megoszlása a 19–20. században. *Cumania*, 9, 201–224.
- Bílik, René 1998: Mesto ako zážitok [Skalica]. *OS*, 2, 5 (máj), 34–36.
- Bóna László 2014: Besztercebánya etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján. Városi asszimilációs folyamatok történeti-demográfiai elemzése. In *Közösség és identitás a Kárpát-medencében*. Szerk. Fedinec Csilla – Szoták Szilvia. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest.

- Bugajdová, Janka 2006: Az alkoholizmus jelensége a szlovák régióban a 20. század elején. *Sic Itur Ad Astra*, 3–4.
- Chmel, Rudolf 1983: Z dejín našich opozičných názorov (a dobrých úmyslov). In *Hlasý v prúdoch času*. Čítanie z Hlasu, Slovenského obzoru, Sborníka slovenskej mládeže a Prúdov 1898–1914. Zost. Rudolf Chmel. Tatran, Bratislava.
- Chorváth, Michal 1996: Szlovákia romantikus arca. In *A szlovákkérdés a XX. században*. Összeáll. Rudolf Chmel. Kalligram, Pozsony.
- Čavojský, Ladislav 1986: Martin a divadlo. In *Martin v slovenských dejinách*. Zost. Vojtech Šarluška. Matica slovenská, Martin.
- Demmel József 2008: „Akasszátok föl a pánszlávokat!” Gondolatok a dualizmus-kori politikai elit szlovákképéről Komjáthy Jenő versének elemzése kapcsán. In *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba.
- Demmel József 2009a: „...egész Szlovákia elfért egy tutajon...” A szlovák Tatrín egyesület története. In „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Kalligram, Pozsony.
- Demmel József 2009b: Tisza Kálmán és a szlovákok, avagy egy szóváltás anatómiája. In „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről. Kalligram, Pozsony.
- Egyed Ákos 1993: Polgárosodás, etnikum, Udvar. In *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában* [a Műhely különszáma]. Győr.
- Felkai László 1980: Képek és árnyképek a Felvidék 19. század végi művelődésügyéből. In *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Szerk. Mécsáros István. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Findor, Andrej 2005: Tisícročná poroba? In *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava.
- Flachbarth Ernő 1937: Czambel publicisztikai működése. In *Czambel Emlékkönyv*. Szerk. Steier Lajos. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs.
- Fordinálová, Eva 1997: Obraz Záhoria v prózach S. H. Vajanského. Záhorie v románe Koreň a výhonky. <http://www.zahorskemuzeum.sk/obraz-zahoria-v-prozach-s-h-vajanskeho-zahorie-v-romane-koren-a-vyhonky/> (letöltés: 2015. május 15.)
- Fried István 2001: A közép-európai szöveguniverzum. *Limes*, 47. 14, 3.
- Frisnyák Sándor 1998: A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18–19. században. In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza.
- Gál Zoltán 1998: A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza.
- Gaucsík István 2012: Történelem és mítoszteremtés. Karcolat a „legelső” szlovák szövekezetéről. *Korall*, 47. 13. 42–60.
- Gyivicsán Anna 1991: A szlovák kultúra változása városi környezetben: Nyíregyháza. *Regio*, 2, 1.

- Gyivicsán Anna 2003a: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba. I. 300–319.
- Gyivicsán Anna 2003b: A szlovák kultúra intézményei Békéscsabán. In *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba. I. 320–355.
- Halaga, O. R. 1949a: Austroslavizmus, uhroslavizmus a východoslovenské národné uvedomenie. *Svojina*, 3, Košice.
- Halaga, O. R. 1949b: Odras exkluzivity vláducej triedy v spisovnom jazyku. *Svojina*, 3.
- Halász Iván 1998: Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus-kori Budapesten. Daniel Bachát és Ján Nepomuk Bobula életútja. In *A budapesti szlovákok kulturális öröksége / Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov*. Red. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest.
- Halász Iván 1999: A szlovák nemzeti politika és a zsidóság a dualizmus idején. *Limes*, 11, 1.
- Halász Iván 2003: Ján Nepomuk Bobula. In *Szlovák életpályák a dualizmus kori Budapesten. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža*. Szerk. Kovács Anna – Szabó Orsolya. MTA KKI – Józsefvárosi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat, Budapest.
- Halász Iván 2006: Martin Morhác és a pesti szlovák evangélikus gyülekezet utolsó dualizmus kori évei (1906–1919). In *A Duna vallomása*. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Ábrahám Barna – Pilecky Marcell. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Halász Iván 2008: *Lojális szlovákok vagy jó magyarhoni hazafiak?* Néhány gondolat a magyar–szlovák terminológiai problémákról. In Magyar–szlovák terminológiai kérdések. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE BTK, Piliscsaba–Esztergom.
- Hanák Péter 1974: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 4.
- Haruštiak, Igor 2013: Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vystahovalectva. In Dušan Kováč a kol.: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. HŮ SAV, Bratislava.
- Hegedűs András 2006: A nemzetiségi kérdés mint a dualizmus-kori püspöki kinevezések egyik szempontja. In *A Duna vallomása*. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Ábrahám Barna – Pilecky Marcell. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Holec, Roman 1994: Zápas o martinskú celulózku ako najväčší projekt česko-slovenskej hospodárskej spolupráce pred I. svetovou vojnou. *Historické štúdie* 35, 49–69.
- Holec, Roman 1995a: Družstevníctvo na Slovensku do roku 1918. In *150 rokov slovenského družstevníctva: Víťazstvá a prehry*. Zost. Roman Holec. Družstevná únia SR, Bratislava.
- Holec, Roman 1995b: Izabela kontra Slováci. *Historická revue*, 6, 5. 26–27.
- Holec, Roman 1998: Kultúra bývania meštianstva na Slovensku pre prvou svetovou vojnou. In *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Zost. Ele-na Mannová. Academic Electronic Press, Bratislava.

- Holec, Roman 1999: Snahy o ústrednú slovenskú banku pred prvou svetovou vojnou. *Historický časopis*, 47, 2.
- Holec, Roman 2001: Svoj k svojmu! Podoby ekonomického nacionalizmu. *História*, 2, 8–11.
- Holec, Roman 2003: K problémom česko–slovenskej kapitálovej spolupráce do roku 1918. In *Ludia, Peniaze, Banky*. Zborník z konferencie. Národná banka Slovenska, Bratislava.
- Holec, Roman 2007: Doslov. In Zdenko Ďuriška: *Medzi mlynmi a bankami*. Dejiny rodu Makovickovcov. Sl. genealogicko–heraldická spoločnosť, Bratislava.
- Horváth, Pavol 1988: A történeti család- és vezetéknév szlovák átírásának irányelveiről és szükségességéről. In *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Szerk. Szarka László. MTA TTI, Budapest.
- Horváth, Pavol 1989: Slovenská societa v 18. storočí. In *Hugolín Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry*. Zost. Imrich Sedlák. Matica slovenská, Martin.
- Hronský, Marián 1975: K politickému profilu generácie okolo časopisu Prúdy (prúdistov) (1909–1914). *Historický časopis*, 23, 4.
- Hučko, Ján 1990: Úsilie Ľudovíta Štúra o sociálnu prestavbu slovenskej spoločnosti na stránkach Slovenských národných novín. *Historický časopis*, 38, 4. 500–517.
- Hučko ml., Ján 1999: Početnosť slovenskej inteligencie v rokoch 1890–1918 vo svetle štatistických údajov. In *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese*. Red. Viľam Čičaj. Bratislava, 131–137.
- Hučková, Dana 2012: Malomestský žáner v slovenskej literatúre na prelome 19. a 20. storočia. *Studia Academica Slovaca*, 41. UK, Bratislava.
- Jakešová, Elene 1994: Dôsledky výstahovalectva pre slovenskú spoločnosť (1880–1918). *Historické štúdie*, 35, 135–143.
- Jurčišinová, Nadežda 2008: Prejavy českej pomoci slovenskej študujúcej mládeži koncom 19. a začiatkom 20. storočia. In *Dejiny školstva na Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia*. K storočníci Apponyiho zákonov. Zost. Vladimír Michalička. B. m. [Bratislava], 65–71.
- Kačírek, Luboš 2012: Prínos Novej školy (1868–1875) pre formovanie národného hnutia v 60. a 70. rokoch 19. storočia. *Studia Academica Slovaca* 41. UK, Bratislava, 295–312.
- Käfer István 1977: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve [1577–1977]*. Magyar Helikon, Budapest.
- Käfer István 1991a: Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz. In *A miénk és az övék*. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről. Magvető Kiadó, Budapest.
- Käfer István 1991b: Meditáció címeres szomorúságokról. In *A miénk és az övék*. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről. Magvető Kiadó, Budapest, 180–189. ill. in *Dona nobis pacem*. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba, 289–296.

- Käfer István 1998: Pest-Buda – Budapest. A főváros jelentősége a szlovákok kultúrájában. In *A budapesti szlovákok kulturális öröksége / Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov*. Red. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest.
- Käfer István 2005a: „...in Slavonico exprimere...” A szlovák irodalmi műveltség kezdetei. In *Dona nobis pacem*. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Käfer István 2005b: Lacrumae gentis Slavonicae. A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNy harmadik kötetében. In *Dona nobis pacem*. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Käfer István 2005c: Nemzetpedagógiai elemek Milo Urban prózájában. In *Dona nobis pacem*. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Karády Viktor é. n.: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. In *Magyarország társadalomtörténete* I. 2. k. Vál. Kövér György. Budapest.
- Karsai František 1965: Výchovný ústav dievčenský v Revúcej. In *Sto rokov revúckeho gymnázia 1862–1962*. SPN, Bratislava.
- Katus László 1988: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest.
- Katus László 1999: Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában. In *A pesti polgár*. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Kertész Botond 1997: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. *Protestáns Szemle*, 4.
- Kips, Milan 1993: Česko–slovenské vzťahy v dejinách školstva v rokoch 1848–1900 (so zreteľom na gymnáziá a reálky). In *Cestami česko-slovenské vzájemnosti*. Red. Zdeněk Urban etc. Liberec.
- Kiss Annamária 2006: „Tribún slovenského národa”. Vázlat Andrej Hlinka életútjáról, lelkészi és politikai pályafutásáról. In *A Duna vallomása*. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Ábrahám Barna – Pilecky Marcell. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Kiss Gy. Csaba 1998: Pest-Buda mint szlovák szellemi központ 1859–1868. In *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Szerk. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest, 138–144.
- Kiss Gy. Csaba 2000: Utószó. In Pechány Adolf: *A magyarországi tótok*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 255–260.
- Kiss Gy. Csaba 2005a: „Hazafiak” és „pánszlávok” a felföldi kisvárosban Mikszáth Kálmán és Svetozár Hurban-Vajanský egy-egy regényében. In *A haza mint kert*. Nap Kiadó, Budapest.
- Kiss Gy. Csaba 2005b: Városok a határon. Irodalmi adalék a közép-európai polgárosodás teréhez. In *A haza mint kert*. Nap Kiadó, Budapest.
- Kiss Gy. Csaba 2011: Kik voltak azok a magyarónok? Az asszimiláció szlovák regények tükrében. *Irodalmi Szemle*, 54, 2. 48–54.

- Kiss Gy. Csaba 2013: Fények és árnyak – az ő Budapestjük. In *Nemzetek és előítéletek. Esszék, tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig*. Nap Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly 1998: Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza.
- Kodajová Daniela 1999: Slovenské národné hnutie a náboženská otázka na prelome 19. a 20. storočia. In *Slovensko na začiatku 20. storočia*. Ed. Milan Podrimavský – Dušan Kováč. HÚ SAV – Polygrafia SAV, Bratislava, 205–215.
- Kodajová Daniela 2011: Živena – spolok slovenských žien. In Gabriela Dudeková a kol.: *Na ceste k modernej žene*. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku. VEDA, Bratislava.
- Kollai István 2008: Bratislava – Prešporok. Pozsony szlovák névváriánsai a szlovák köztudatban – kontextuselemzés alapján. In *Magyar-szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba.
- Kosáry Domokos 1943: A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844. *Századok*, 75, 7–10.
- Kováč, Ladislav 1996: Gondolatok a tudományról és történelmünkről. In *A szlovák-kérdés a XX. században*. Összeáll. Rudolf Chmel. Kalligram, Pozsony.
- Kováč, Mišo Adamov 2002: Zrod a pôsobenie Národného domu. In *Načo je národu dom*. Divadlo Slovenského národného povstania, Martin, 2002.
- Kováč, Dušan 2010: Problém písania mien historických osobností z obdobia uhorských dejín. *Historický časopis*, 58, 1.
- Kovačevičová, Soňa 1998: Ružomberok, mikrozrkadlo Slovenska. *OS*, 2, 11. 36–37.
- Kovačka, Miloš 2009: Jesenskovi v duchovných, kultúrnych a politických dejinách. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Ed. Miloš Kovačka – Eva Augustínová – Maroš Mačuha. Slovenská národná knižnica, Martin.
- G. Kovács László 1999: „Szlováknak születtem, szlovák vagyok...” Andrej Hlinka magyarhoni évei: vázlat politikai pályájának 1918-ig tartó szakaszáról. *Limes*, 35 11, 1.
- Kovács I. Gábor 2009: A tanítási nyelv Sáros megye népiskolaiban. In *A felhalmozás míve*. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerk. Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla. Budapest.
- Krekovič, Eduard 2005: Kto sme a odkedy sme tu? In *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava.
- Krekovičová, Eva 2005: Mýtus plebejského národa. In *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava.
- Kršáková, Dana 1999: Živena – jediný literárny časopis na Slovensku v období pvej svetovej vojny. In *Slovensko na začiatku storočia*. Ed. Milan Podrimavský – Dušan Kováč. Historický ústav SAV – Polygrafia SAV, Bratislava.
- Kubinyi András 1994: A szlovákok és Magyarország késő-középkori kormányzata. In *Szlovákok az európai történelemben*. Szerk. Molnár Imre. Közép-Európa Intézet–TLA, Budapest.
- Kučma, Ivan 2005: Mýtus stredu: Martin ako centrum slovenskosti. In *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava.

- Kusý, Ivan 1968: Literárna, publicistická a vydavateľská činnosť Živeny do roku 1918. In *Zborník materiálov zo sympózia „100 rokov uvedomelého pohybu žien v dejinách slovenského národa“*. Bratislava.
- Lipták, Lubomír 2000a: A főváros nem-főváros? In *Száz évnél hosszabb évszázad*. Kalligram, Pozsony.
- Lipták, Lubomír 2000b: A szlovák stratégiai elit. *Kalligram*, január–február.
- Liszka József 1990: Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar–szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez. *Regio*, 1, 3.
- Machala, Drahoslav 2002: Milan Hodža v Slovenskom týždenníku. In Miroslav Pekník a kol.: *Milan Hodža. Štátnik a politik*. VEDA, Bratislava, 37–46.
- Macho, Peter 2007: Hazafi–hazafik. Pokus o malé dejiny maďarského slova v slovenskom prostredí. In *Slovenská otázka dnes*. Výber textov z časopisu OS 1997–2006. Zost. László Szigeti. Kalligram, Bratislava.
- Majtán, Milan 2008: Az *Uhor* és a *Maďar* szó a régi szlovák nyelvben. In *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba, 43–49.
- Marsina, Richard 2008: Történelmi terminológia – kulcs a szlovák történelem értelmezéséhez. In *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba.
- Martinkovič, Marcel 2008: Ideové paralely a odlišné stratégie v slovenskom politickom myslení. *Filozofia*, 63, 10.
- Martuliak, Pavol 2003: Vznik a vývoj slovenského ľudového peňažníctva do roku 1918. In *Ludia, peniaze, banky*. Zborník z konferencie. Národná banka Slovenska, Bratislava.
- Matus László 2000: Ján Kollár és a pesti szlovák evangélikusok asszimilációjának problémája a 19. század húszas éveiben. *Világtörténet, Ősz-Tél*.
- Mikulová, Marcela 1998: Mestský živel (u) Janka Jesenského. In *Mešťanstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Zost. Elena Mannová. AEP, Bratislava.
- Mišianik, Ján 1965: Adalék a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig. In *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. Zuzana Adamová – Karol Rosenbaum – Sziklay László. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mráz, Andrej 1950: Koreň a výhonky. In *Spoločenské otázky v predprevratovom slovenskom románe*. Sl. spisovateľ, Bratislava.
- Mráz, Andrej 1956: Literárne dielo Terézie Vansovej. In *O slovenských realistických prozaikoch*. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava.
- Mrva, Ivan 2009: Od slavizmu k hungarizmu. Etnický kontext slovenskej šľachty. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Eds. Miloš Kovačka – Eva Augustínová – Maroš Mačuha. Slovenská národná knižnica, Martin. zv. 2. 206–224.
- L. Nagy Zsuzsa 1963: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok*, 6.
- Napríklad 1997a: Kláštor pod Znievom. Fingovaný rozhovor medzi S[oňou] Kovačevičovou a jej starou mamou Ľudmilou Šimkovou, rod. Hraškovou. OS, 1, 4. 25–28.

- Napríklad 1997b: Liptovský (Svätý) Mikuláš. Rozhovor: odpovedá Soňa Kovačevičová. OS, 1, 0. (april) 6–7.
- Paládi-Kovács Attila 1994: A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia*, 105, 1.
- Pašiak, Ján 1998: Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku v kontexte sídelného vývoja 1900–1989. In *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900–1989*. Zost. Elena Mannová. AEP, Bratislava.
- Pichler Tibor 1998: Národovci a občania. Inštitucionalizácia ako problém. In *Národovci a občania. O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. VEDA, Bratislava.
- Pilecky, Marcel 2010: Poznámky k extralingválным súvislostiam v životnom diele Sama Czambela. In *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Red./Szerk. Mária Žiláková / Zsilák Mária. Balassi Kiadó, Budapest.
- Podhradský, Juraj 1942: Dr. Adolf Pechány 1859–1942. *Slovenské noviny*, 21. júna 1942. 3.
- Podhradský György 1937: Czambel élete és munkásságának jelentősége. In *Czambel Emlékkönyv*. Szerk. Steier Lajos. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs.
- Podrimavský, Milan 2011: Emancipácia žien optikou slovenských politikov. In Gabriela Dudeková a kol.: *Na ceste k modernej žene*. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku. VEDA, Bratislava.
- Potemra, Michal 1978: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. stor. *Historický časopis*, 26, 4.
- Potemra, Michal 1981: Rozvoj spoločenského myslenia na Slovensku na začiatku 20. storočia. *Historický časopis*, 29, 3.
- Ratkoš, Peter 1969: Postavenie slovenskej národnosti v stredovekom Uhorsku. In *Slováci a ich národný vývin*. Ved. red. Július Mésároš. VSAV, Bratislava.
- Ratkoš, Peter 1972: A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. század végéig. In *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Tanulmányok. Szerk. Spira György – Szűcs Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rúfus, Milan 1981: Ünnepek utáni bánat. In *A költő hangja*. Madách, Bratislava.
- Salacz Gábor 1944: A katolikus egyház és a nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. *Kisebbségi Körlevél*, VIII.
- Sirácky, Ján 1982: O Komlóši, Komlóšanoch a ich mieste v národnokultúrnych úsiliach dolnozemsých Slovákov. In Ondrej Kulík: *Slovenské ochotnícke divadlo v Tótkomlóši (1907–1947)*. Matica slovenská, Martin, 9–39.
- Skladaná, Jana 2004: Jazyk súkromnej korešpondencie Anny Márie Sentivániovej. In *Žena a právo*. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti. Ed. Tünde Lengyelová. AEP, Bratislava, 267–271.
- Skladaná, Jana 2009: Používanie slovenského jazyka v prostredí strednej a nižšej šľachty na Slovensku v predpisovnom období. In *Zemianstvo na Slovensku v novoveku*. Eds. Miloš Kovačka – Eva Augustínová – Maroš Mačuha. Slovenská národná knižnica, Martin, zv. 2. 3–7.
- Škvarna, Dušan 1990: Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy (1790–1847). *Historický časopis*, 38, 4.

- Štefánek, Anton 1930: Hodža: osobnosť a práca. In A. Štefánek – F. Votruba – F. Sedá: *Milan Hodža. Publicista, politik, vedecký pracovník*. Spomienky, úvahy, štúdie. Praha, 76–84.
- Steier Lajos 1937: Czambel Samu Dr. minisztériumi állása. In *Czambel Emlékkönyv*. Szerk. Steier Lajos. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., Pécs.
- Steinhübel, Ján 2005: Odkedy môžeme hovoriť o Slovensku a Slovákoch. In *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. AEP, Bratislava.
- Szabó Zoltán 1937: A cseh–tót szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve. *Egyet. Philologiai Közöny*.
- Szarka László 1998: Pest és Buda mint szlovák politikai központ. *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Szerk. Michal Hrivnák. Etnikum Kiadó, Budapest.
- Szász Zoltán 1966: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902–1904). *Századok*, 100, 1.
- Sziklay László 1974: Thurzó György udvara mint késő reneszánsz irodalmi és kulturális központ. In *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest.
- Sziklay László 1987: Egy Liptó megyei családi emlékkönyv a XIX. század elejéről. In *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Gondolat, Budapest.
- Szulovszky János 1996: Gömöri sonkolyosok és fazekasok a 19. század második felében. In *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Szerk. Lipták Dorottya – Ring Éva. Közép- és kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest.
- Tajták, Ladislav 1964: K otázke vydávania učebníc vo východoslovenskom nárečí. *Nové obzory*, 6. Košice.
- Tajták, Ladislav 1966: Naša zastava – nástroj [dezintegračnej] politiky maďarských vládnúcich tried. *Nové obzory*, 8. Košice.
- Tajták, Ladislav 2001: Východné Slovensko ako regionálny fenomén. *Historický časopis*, 49, 2.
- Thurzo, Igor 1997: Napríklad: Turčiansky (Svätý) Martin (mesto demokracie a ekumenizmu). *OS*, 1, 2. 28–32.
- Tibenský, Ján 1972: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. In *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Tanulmányok. Szerk. Spira György – Szűcs Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tkáč, Marián 2003: Prvé slovenské banky. In *Ludia, peniaze, banky*. Zborník z konferencie. Národná banka Slovenska, Bratislava.
- Tóth István 1992: Szlovák hitelegyletek a századfordulón. *Aetas*, 4.
- Tóth István 1997: Adalékok az alföldi szlovákok nemzeti azonosságtudatának kérdésköréhez (XIX–XX. század). *Palócföld*, 43, 1. 82–85.
- Turzo, Ivan 1986: Slovenský spevokol v Martine. In *Martin v slovenských dejinách*. Zost. Vojtech Šarluška. Matica slovenská, Martin.
- Vanovič, Július 1999a: Hľadanie strateného pachu [T. Sv. Martin]. *OS*, 3, 7. 28–30.
- Vesztróczy Zsolt 2003: Petíciók és kudarcok. A szlovák nemzeti mozgalom és a közép-fokú oktatás kérdése az 1840-es években. *Sic Itur ad Astra*, 1.

- Vesztróczy Zsolt 2005a: A polgári és nemzeti átalakulás kérdései Ludevít Štúr publicisztikájában (1845–1848). *Pro Minoritate*, Tél. 16–31.
- Vesztróczy Zsolt 2005b: Pozsony, mint a reformkori szlovák politikai élet központja. Kísérletek a szlovák nemzeti intézményrendszer kiépítésére az 1840-es években. In *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Kalligram, Pozsony.
- Vesztróczy Zsolt 2009: Az érdekvérvényesítés lehetőségei. A szlovák nemzeti mozgalom és az oktatásügy kérdése a dualizmus korában (1867–1918). In *Fejezetek a tegnap világából*. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Szerk. Csaplár – Degovics Krisztián – Tornyai Anna. Budapest, 115–131.
- Vesztróczy Zsolt 2012: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. *Pro Minoritate*, Tavasz.
- Vuics Tibor 1998: A nyugat-felvidéki vármegyék 18–20. századi gazdaságának összehasonlító jellemzése. In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza.
- Vyvíjalová, Mária 1968: Alexander Rudnay a slovenské národné hnutie. *Historický časopis* 16, 2.
- Wagner, Ján A. 2003: Pesti emlékek. In *Szlovák életpályák a dualizmus kori Budapesten*. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža. Szerk. Kovács Anna – Szabó Orsolya. MTA KKI – Józsefvárosi Szlovák Kisebbségi Önkormányzat, Budapest.
- Wlachovský, Karol 2008: A tót szó történelmi, nyelvi és irodalmi összefüggésben. In *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba.
- Zajac, Peter 2002: A szlovák értelmiségi a XX. században. *Kalligram*, 2, 4. 6.
- Zapletal, Vladislav 1955: Vznik Bobulových Slovenských novín. *Historický časopis*, 3, 4.
- Žigo, Pavel 2008: Hogyan keletkezett a Bratislava–Braslavspurch / Preßburg (Prešporok) / Pozsony név? In *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. Ábrahám Barna. PPKE Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom–Piliscsaba.
- Zilizi Zoltán 2006: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. *Sic Itur ad Astra*, 3–4.
- Zsámboki László 1998: Bányászat és kohászat a Felvidéken a magyarok évezrede alatt. In *A Felvidék történeti földrajza*. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza.

RESUMÉ

Zostať sebou alebo splynúť?

Slováci a meštianska spoločnosť v druhej polovici 19. storočia

Táto kniha súhrnne načrtáva hlavné otázky ekonomickej modernizácie a spoločenského myslenia v rozhodujúcom období národnotvorného procesu. Prípája sa k výskumom modernizácie a formovania meštianskej spoločnosti, ktoré sa v posledných desaťročiach oživilo v maďarskej i slovenskej historiografii. Ide o výskum dobovej tlače ako aj rôznych brožúriek a literárnych diel, ale rovnako kniha čerpá z novej odbornej literatúry slovenskej a maďarskej. Autor, podobne ako vo svojej predchádzajúcej knihe (*Az erdélyi románság polgárosodása a 19. század második felében* [Formovanie meštianstva medzi Rumunmi v Sedmohradsku v druhej polovici 19. storočia], 2004) skúmal líniu, na ktorej sa na jednej strane vytvorila meštianska vrstva, síce úzka a rozdelená, ale vcelku hmotne konsolidovaná a pridružujúca sa svojho národa. Na druhej strane kniha hľadá isté prvky tohto spôsobu života a hodnotového systému, ktorý sa mohol zakoreniť aj vo vnútri sedliactva. V rámci prehľadu jednotlivých problémov sa hodnoty a stratégie rôznych skupín zdôrazňujú v rovnakej miere. Spomedzi síl, ktoré sa definovali ako *národovecké* sa objavuje konzervatívna martinská skupina (jej hlavnými tlačovými orgánmi sú *Pešťbudínske vedomosti*, *Národné noviny a Slovenské pohľady*), od nej sa osamostatňujúci katolícky, ľudácky smer (*Katolícke noviny*, *Slovenské ľudové noviny*), občiansko-demokratická, pročecky orientovaná skupina, ktorá vystúpila na konci storočia (*Hlas*, *Prúdy*, dva *Slovenské denníky* a *Slovenský týždenník*). Rovnako uvedomelé, ale nemeštianske vrstvy mali obchodníci, remeselníci, roľníci. Ich problémy sa objavujú v spomenutých budapeštianskych novinách, ako aj v brožúrkach (rady pre gazdovanie, hygienu, každodenný život, protialkoholizmus). Rovnako sa v knihe objavujú aj *lojálne* osobnosti, ktoré podľa tradičnej slovenskej mienky nemali národné myslenie, boli považované za maďarónov. Vo svojej dobe boli ostro vyčlenené, ale v skutočnosti sa vlastne tesne prekrývali s národoveckou societou. Ich účinkovanie a širší vplyv spoznáваме z provládnych budapeštianskych časopisov *Slovenské noviny* a *Vlast a svet*.

V úvode sa otvárajú terminologické problémy národného územia a jazyka a celkovo slovenskej identity. Upresňuje sa skúmaný priestor (severný región, Budapešť, Viedeň a najdôležitejšie komunity na Dolnej zemi), obdobie (podrob-

nejšie, na základe prameňov sa analyzuje polstoročie medzi rokmi 1861–1914) a skupina prameňov (dobová tlač, brožúrky pre poľnohospodárstvo alebo zába-
vu – vzdelávanie sa, náročnejšie praktické alebo osvetové knižky, ďalej klasické
alebo menej spomínané diela krásnej literatúry). V rámci dlhšej kapitoly nazna-
čujeme možné cesty formovania meštianskej spoločnosti Slovákov. Uvádzame
hospodárske pomery a charakter inštitúcií (družstvá, peňažné ústavy, priemys-
elné podniky) ako aj vývin jednotlivých spoločenských vrstiev a kultúrnych
inštitúcií.

Rozbor konkrétnych problémov týchto oblastí ako aj konfrontácia dobových
názorov sa rozdeľuje na dve veľké časti. Akoby vo vertikálnom rámci, v kapitole
venovanej spoločnosti sa analyzuje problematika národnej ekonómie, ďalej otáz-
ky spoločenskej kohézie: predovšetkým chápanie Slovenska ako homogénneho
etnického priestoru. Ide o teóriu, skôr fiktívnu, celistvej spoločenskej štruktúry,
obraz Slovákov, vytvorený maďarskými mysliteľmi a *lojálnymi* Slovákami, vše-
obecny proces odnárodňovania sa. Ďalej v tejto línii je to aj otázka existencie
a pomaďarčenia sa po slovensky hovoriaceho zemianstva, dvojaké priblíženie
sedliactva – ako idealizovaného základu národa versus masy plnej nedostatkov
a ľahostajnej voči národnej veci –, občianska interpretácia robotníckej otázky,
buď konzervatívna, alebo občiansko-demokratická, nakoniec rovnako dvojité
sebaobraz inteligencie – jedinej uvedomelej vrstvy, ktorá je stĺpom národnej bu-
dovy, na druhej strane oportunistickej a karieristickej, od ľudu sa odvracajúcej
a silne sa maďarizujúcej sociálnej vrstvy. Zostávajúc vo svete vzdelaných vrstiev
tri ďalšie kapitoly opisujú protichodné účinkovanie popredných pilierov národ-
tvorného procesu: socializačnú úlohu cirkví, elementárnych a – na začiatku ešte
aj – stredných škôl, ako aj rodín, ktoré sú dôležité pri odovzdávaní identity a kul-
túry. Rozoberá sa ich stanovisko voči modernizačným úsiliam, či už ide o voľ-
nomyšlienkarstvo, o vzťah vedy a viery, o demokratizáciu cirkví, o modernejšie
školenie kňazov a učiteľov, ako aj o modernejšie učivo alebo posilňovanie úlohy
žien v hospodárstve a vo verejnom živote. Výsledkom bola otázka emancipácie
a formovanie modernej ženskej vzdelanosti.

Posledná veľká kapitola horizontálne prechádza priestormi, kde sa formova-
la meštianska spoločnosť. Zachytáva ideálny obraz modernizujúcej sa dediny,
úlohu mesta v slovenskom myslení, otázku národného centra, pozdvihnutie sa
Martina oproti Prešporoku, Pešťbudínu alebo Banskej Bystrici, Breznu. Pouka-
zuje sa na slovenskú každodennosť a spoločenský život v Budapešti a vo Viedni
a nakoniec sa podáva dvojtvárna diagnóza fenoménu malého mesta a ukazujú sa
príkladné mestečky ako aj najdôležitejšie slovenské lokality na Hornej i Dolnej
zemi.

Kiadta a Kalligram Polgári Társulás, Dunaszerdahely, és a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2016. Első kiadás. Oldalszám 320. Felelős kiadó Szigeti László. Szerkesztette Kocsis Aranka. Borítóterv Hrapka Tibor. Nyomdai előkészítés Csető Péter. Nyomta a Print Invest Slovakia s. r. o., Komárom.

Vydal OZ Kalligram, Dunajská Streda a Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2016. Prvé vydanie. Počet strán 320. Vydavateľ László Szigeti. Jazyková redakcia Aranka Kocsis. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Péter Csető. Vytlačil Print Invest Slovakia, s. r. o., Komárno.